

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

sayı
61
2018

Olaylar ve Yorumlar

Alev KILIÇ

Sosyal Teori Bağlamında Ermeni
Milliyetçiliğinin Tarih ve Coğrafya Retoriği

Meşdi İSMAYILOV - Barış ÖZDAL

Küçük Devlet Dış Politikasında Zafiyet ve Dirençlilik:
Ermenistan Örneği

F. Didem EKİNCİ

Milletler Cemiyeti ve Ermeni Sorunu (1919-1922)

Tolga BAŞAK

Mehmet Asaf Bey'in Cebelibereket Mutasarrıflığı:
1909 Adana Olayları ve Mehmet Asaf Bey'in Yargılanma Süreci

Taner ASLAN

1948 Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına
Dair Sözleşme ve Ermeni "Soykırımı" İddialarının Analizi

Serkan KEKEVİ

Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Joseph Stalin Döneminde
Kullanılan Sovyet Propaganda Posterleri Üzerine İnceleme

Caner ÇAKI

KİTAP TAHLİLİ

Hans-Lukas Kieser'in Talat Paşa Biyografisi Üzerinde
Bazı Notlar ve Dr. Yücel Güçlü'nün Bu Kitaba Yönelik Eleştirileri

Pulat TACAR

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi
2018, Sayı 61

EDİTÖR
Alev KILIÇ

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Aslan Yavuz ŞİR

YAYIN SAHİBİ
Hazel ÇAĞAN ELBİR

YAYIN / DANIŞMA KURULU
Alfabetik Sıra İle

Prof. Dr. Seçil KARAL AKGÜN (ODTÜ, Emekli Öğretim Üyesi)	Prof. Dr. Edward J. ERICKSON (Marine Corps University)
Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)	Prof. Dr. Michael M. GUNTER (Tennessee Tech University)
Prof. Dr. Sadi ÇAYCI (Başkent Üniversitesi)	Prof. Dr. Jean-Louis MATTEI (Tarihçi)
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (21nci YY. Enstitüsü)	Prof. Dr. Justin MCCARTHY (Louisville Üniversitesi)
Dr. Şükrü ELEKDAĞ (E. Büyükelçi)	Dr. Ayten MUSTAFAYEVA (Azerbaycan İlimler Akademisi, İnsan Hakları Enstitüsü)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)	Dr. Jeremy SALT (Bilkent Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR (Emekli Öğretim Üyesi)	Prof. Dr. Norman STONE (Bilkent Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Hüseyin PAZARCI (Ankara Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi)	Prof. Dr. Ömer TURAN (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet SARAY (Beykent Üniversitesi)	Prof. Dr. Hakan YAVUZ (University of Utah)
Dr. Bilal N. ŞİMŞİR (E. Büyükelçi)	Prof. Dr. Birsen KARACA (Ankara Üniversitesi)
Dr. Pulat TACAR (E. Büyükelçi)	Prof. Dr. Gül AKYILMAZ (Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN (Hacı Bayram Veli Üniversitesi)	Doç. Dr. Tolga BAŞAK (Atatürk Üniversitesi)

Ermeni Araştırmaları yılda üç kez yayımlanır. Yerel Süreli Yayın.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Ermeni Araştırmaları dergisi TÜBİTAK ULAKBİM tarafından taranmaktadır. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış üç ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayımlanır ya da yayımlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre ile tutulur.

AVRASYA BİR VAKFI (1993)

Yayın İdare Merkezi

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26

www.avim.org.tr

Baskı Tarihi: 5 Aralık 2018

ISSN: 1303-068X

Sayfa Düzeni

Ruhi ALAGÖZ

Baskı:

Neyir Matbaacılık
Matbaacılar Sitesi 35. Cad. No: 62 İvedik-Yenimahalle / ANKARA
Tel: 0 312 395 53 00 - **Faks:** 0 312 395 84 20

Abone Sorumlusu

Hülya ÖNALP

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. şti.
Süleyman Nazif Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26
E-posta: teraziyayincilik@gmail.com

Yurtiçi Abone Ücreti: 45 TL

Yurtdışı Abone Ücreti: 30 €

Aşağıdaki banka/posta çeki hesap numaralarına ödeme yapabilirsiniz:
Terazi Yayıncılık, Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA şubesi 181/6296007

Posta Çeki Hesabı: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

IBAN No: TR960006200018100006296007

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayımlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

İÇİNDEKİLER
(CONTENTS)

	Sayfa
Yazarlar ..... (Contributors)	5
Editörün Notu ..... (Editorial Note)	9
EDİTORYAL ..... (EDITORIAL)	11
Olaylar ve Yorumlar ..... (Facts and Comments)	11
Alev KILIÇ	
ARAŞTIRMA MAKALELERİ ..... (RESEARCHES ARTICLES)	31
Sosyal Teori Bağlamında Ermeni Milliyetçiliğinin Tarih ve Coğrafya Retoriği..... (<i>The Historical and Geographical Rhetoric of Armenian Nationalism in the Context of Social Theory</i>)	31
Dr. Meşdi İSMAYILOV - Prof. Dr. Barış ÖZDAL	
Küçük Devlet Dış Politikasında Zafiyet ve Dirençlilik: Ermenistan Örneği..... (<i>Vulnerability and Viability in Small State Foreign Policy: The Case of Armenia</i>)	71
Doç. Dr. F. Didem EKİNCİ	
Milletler Cemiyeti ve Ermeni Sorunu (1919-1922)..... (<i>League of Nations and the Armenian Question (1919-1922)</i>)	107
Doç. Dr. Tolga BAŞAK	
Mehmet Asaf Bey'in Cebelibereket Mutasarrıflığı: 1909 Adana Olayları ve Mehmet Asaf Bey'in Yargılanma Süreci ..... (<i>Cebelibereket Governorship of Mehmet Asaf Bey: 1909 Adana Events and the Trial of Mehmet Asaf Bey</i>)	185
Doç. Dr. Taner ASLAN	

1948 Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına
Dair Sözleşme ve Ermeni “Soykırım” İddialarının Analizi.....233
(1948 Convention on the Prevention and Punishment of the
Crime of Genocide and Analysis of Armenian “Genocide” Claims)

Dr. Serkan KEKEVİ

Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Joseph Stalin Döneminde
Kullanılan Sovyet Propaganda Posterleri Üzerine İnceleme 271
(The Examination on Sovyet Propaganda Posters Used in the
Armenian Soviet Socialist Republic in Joseph Stalin's Power)

Arş. Gör. Caner ÇAKI

KİTAP TAHLİLİ.....297
(BOOK REVIEW)

Hans-Lukas Kieser'in Talat Paşa Biyografisi Üzerinde Bazı Notlar ve
Dr. Yücel Güçlü'nün Bu Kitaba Yönelik Eleştirileri.....297
(Some Notes on Hans-Lukas Kieser's Biography on Talaat Pasha and
Dr. Yücel Güçlü's Criticisms on the Book)

Pulat TACAR

YAZIM KURALLARI.....310
(STYLE SHEET)

Yazarlar

Alev KILIÇ

E. Büyükelçi Alev Kılıç, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinden 1968 yılında mezun olmuştur. 1969 yılında, Dışişleri Bakanlığı'na meslek memuru olarak girmiştir. Yugoslavya Federal Cumhuriyeti Türkiye Büyükelçisi (1996-1998), Avrupa Konseyi Daimi Temsilciliği'nde Daimi Temsilci, Büyükelçi (1998-2002), Ekonomik İşler Müsteşar Yardımcısı, (2002-2004), İsviçre Türkiye Büyükelçisi (2004-2009), Meksika Türkiye Büyükelçisi (2009-2011) görevlerinde bulunmuştur. E. Büyükelçi Alev Kılıç, Dışişleri Bakanlığı'ndan 2011 yılında emekli olmuştur. 2013 yılından bu yana AVİM Başkanıdır.

Dr. Meşdi İSMAYILOV

1980 yılında Azerbaycan'ın Nahçıvan kentinde doğdu. 1998–2004 yılları arasında Bakü Devlet Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi dalında lisans ve yüksek lisans eğitimini tamamlayan İsmayilov, 2011 yılında “Rusya ve Türkiye’de Avrasyacılık” konulu tezi ile Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Bölümü Siyaset Bilimi anabilimi dalında doktor unvanını almıştır. Meşdi İsmayilov, halen Bakü Devlet Üniversitesi Uluslararası İlişkiler ve İktisat Fakültesi Politikbilim bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Dr. Meşdi İsmayilov'un, Avrasya'da politik kültür, milliyetçilik ve ideolojik akımlar üzerine yayımlanmış eserleri bulunmaktadır.

Prof. Dr. Barış ÖZDAL

1993–1997 yılları arasında Uludağ Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde lisans, 1997–2000 yılları arasında da İstanbul Üniversitesi SBE Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimini tamamlayan Özdal, “Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası ve Türkiye” konulu tezi ile Uludağ Üniversitesi SBE Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı'nda doktor unvanını almıştır. Ocak 2011'de Siyasi Tarih alanında Doçent unvanını alan Barış Özdal, Ağustos 2016'dan itibaren Uludağ Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü Siyasi Tarih Anabilim Dalı'nda Profesör öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Diploması Tarihi, Dünya Tarihi, Avrupa Güvenliği, Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri, Uluslararası Göç ve Nüfus Hareketleri, Türkiye-Ermenistan İlişkileri ile Kıbrıs Sorunu üzerine ulusal ve uluslararası düzeyde çok sayıda makale, bildiri ve kitap bölümü Barış Özdal tarafından yayımlanmıştır. Diploması Araştırmaları Derneği (DARD) Başkanlığını da yürüten Barış Özdal tarafından yazılan bazı kitapların isimleri şöyledir: *Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası'nın Türkiye – AB İlişkilerine Etkileri*, *Avrupa Birliği Siyasi Bir Cüce, Askerî Bir Solucan mı?*, *Diploması Tarihi 1*, *Diploması Tarihi 2*, *Osmanlı Diploması Tarihi*, *Uluslararası Göç ve Nüfus Hareketleri Bağlamında Türkiye*.

Doç. Dr. F. Didem EKİNCİ

Doç. Dr. F. Didem Ekinci, 1999 yılında Hacettepe Üniversitesi'nde lisans eğitimini, 2002 ve 2009 yıllarında da İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler alanında yüksek lisans ve doktora eğitimini tamamlamıştır. 2009'dan bu yana, Çankaya Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde tam zamanlı öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Verdiği dersler ve akademik yayınları; ağırlıklı olarak dış politika analizi, uluslararası ilişkiler teorileri, Balkanlar'da ve Kafkasya'da siyaset, Rus dış politikası, Türk dış politikası üzerinedir. Ekinci, Çankaya Üniversitesi – Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi'nin (AAUM) müdürlüğünü yürütmektedir. *Russia and the Balkans after the Cold War* (Rangendingen: Libertas Publications, 2013) adlı kitabın yazarı olan Ekinci; İngilizce, Fransızca, Rusça ve Almanca bilmektedir.

Doç. Dr. Tolga BAŞAK

1976 Erzurum doğumlu. 1997'de Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 1998'de aynı üniversite bünyesinde bulunan Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'ne Araştırma Görevlisi olarak girdi. Londra'da, İngiliz arşivlerinde (The National Archives of United Kingdom, Public Record Office; The Parliamentary Archives, House of Lord Record Office; British Library, Oriental and India Office Collections) yaptığı araştırmalar sonucunda hazırladığı “İngiltere'nin Ermeni Politikası, (1830-1923)” konulu doktora tez eseri ile Dr. unvanı aldı. 2008'de Yrd. Doç., 2015'te Doç. unvanı alan Başak, halen Atatürk Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Milli Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ile Ermeni sorunu hakkında bilimsel çalışmaları bulunmaktadır.

Doç. Dr. Taner ASLAN

1972 yılında Aksaray İli Belisırma Köyünde dünyaya geldi. İlk, orta ve lise tahsilini Aksaray'da tamamladı. 19. Mayıs Üniversitesi Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Bölümünde okudu. Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliğini bitirdi. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi ABD'nde yüksek lisans, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi ABD'nde doktora yaptı. 2013 tarihinde doçent oldu. 1998-1999 yılları arasında Kayseri İli Yeşilhisar İlçesi Ticaret Meslek Lisesinde tarih öğretmenliği yaptı. 1999 yılında Niğde Üniversitesi Aksaray Eğitim Fakültesine araştırma görevlisi olarak girdi. Erasmus öğretim üyesi değişim programıyla Avusturya Salzburg'da Salzburg Üniversitesinde bulundu. YÖK bursuyla Amerika Birleşik Devletleri Virginia Eyaletinde 3 ay süreyle eğitim ve araştırma yaptı. Yurt içi ve yurt dışında sempozyum ve eğitim etkinliklerinde bulundu. Halen Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Öğretmenliğinde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

— Dr. Serkan KEKEVİ —

Lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler bölümü, Yüksek lisans eğitimini Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Milli Güvenlik Stratejileri Bilim Dalı ve doktora eğitimini İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler anabilim dalında tamamlamıştır. Türk Dış Politikası, Kuzey Irak ve PKK terör örgütü üzerine çalışmalar yapmaktadır.

— Arş. Gör. Caner ÇAKI —

1989 yılında Samsun'un Bafra ilçesinde doğdu. 2012 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü'nde lisans eğitimini tamamladı. 2016 yılında İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Anabilim Dalı'ndan yüksek lisans derecesini aldı. 2016 yılından beri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Anabilim Dalı'nda doktora eğitimini sürdürmektedir. 2015 yılından itibaren de İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktadır. Propaganda, reklam, halkla ilişkiler ve sosyal medya alanlarında çalışmalar yürütmektedir. Nazi Almanyası ve Sovyetler Birliği başta olmak üzere farklı dönem ve ülkelerin propaganda faaliyetleri üzerine incelemelerini sürdürmektedir. Ulusal ve uluslararası alanda pek çok dergide propaganda alanında çalışmaları bulunmaktadır. "İletişim ve Propaganda" ve "Türk Siyasal Hayatında Propaganda Müzikleri" adlı iki kitabın editörlüğü görevini üstlenmiştir.

— Pulat TACAR —

Emekli Büyükelçi. 1954 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun olmuştur. 1981-84 yılların arasında Endonezya'da, 1984-87 yıllarında Avrupa Topluluğu nezdinde ve 1989-95 yılları arasında UNESCO nezdinde büyükelçilik yapmıştır. *Kültürel Haklar, Dünyadaki Uygulamalar ve Türkiye İçin Bir Model Önerisi* (1996), *Siyasetin Finansmanı* (2000), *50. Yılında UNESCO: Mozart gibi Beyhude mi?* (1999) ve Yunus Nadi Sosyal Bilimler ödülünü kazandığı *Terör ve Demokrasi* (1999) başlıklı dört kitabı vardır.

Dergimizin 61nci sayısında 6 araştırma makalesi ve 1 kitap tahlili yer almaktadır. Her sayıda yer aldığı üzere, editoryal “**Olaylar ve Yorumlar**” bölümünde, Ermenistan’ın iç ve dış dinamiklerinde ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde Ağustos, Eylül, Ekim ve Kasım 2018 aylarındaki gelişmeler ele alınmaktadır. Bu dönemde Başbakan Paşinyan sokaktan aldığı desteği ve güçlü konumunu sürdürmüş, partisi ve yandaşları Erivan belediye seçimlerinde ezici bir üstünlük sağlamış, bunun verdiği moralle parlamentonun feshini sağlayarak yasama gücüne de kavuşmayı hedefleyen erken genel seçimi ilan etmiştir. Dış ilişkilerde de bir yandan Rusya’yı karşısına almamaya özen gösterirken, diğer yandan Batılı ülkeler ile üst düzey yoğun temas trafiği gerçekleştirebilmiştir. Türkiye ile ilişkiler de gündeme gelmiş ve yeni bir havanın oluşabileceği yorumlarına kapı açılmıştır.

Meşdi İsmayilov ve Barış Özdal’ın “**Sosyal Teori Bağlamında Ermeni Milliyetçiliğinin Tarih ve Coğrafya Retoriği**” başlıklı makalesinde, Ermeni Milliyetçiliği’nin retoriğinin, kültürel heterojenlikleri dışlayarak, etnik unsurlara vurgu yapan radikal bir söylem olarak nasıl geliştiği incelemektedir. Ayrıca bu makalede, bu söylemin tarih ve coğrafya öğelerinin nasıl etnisizm temelinde harmanlanarak gerçekleştirildiği de gösterilmektedir.

“**Küçük Devlet Dış Politikasında Zafiyet ve Dirençlilik: Ermenistan Örneği**” başlıklı çalışmasında Fatma Didem Ekinci sert ve yumuşak güç kapasitesi bakımından uluslararası ilişkilerde etki sahibi olmak bağlamında küçük devlet olarak tanımlanan Ermenistan’ın, kaynak elde eden devlet olamamasının dış politika otonomisinde zafiyete sebep olduğunu öne sürmektedir. Ekinci ayrıca diaspora ve Rusya ile ilişkilerinin ise para transferleri, doğrudan yabancı yatırımı (DYY) ve siyasi/askeri destek ile dış politikada kısmen dirençlilik sağladığı göstermektedir. Ancak Ekinci’ye göre söz konusu faaliyetler köklü bir yeniden yapılanma ve öz yeterlilik temin etmediğinden, Ermenistan’ın sistemdeki başarılı aktörlerin otonom dış politikalarını taklit etmesinin mümkün olmadığını, ve ağırlıklı olarak mevcut diaspora ve Rusya yönelimli dış politika strateji ve uygulamalarını kısa ve orta vadede devam ettirmesinin/pekiştirmesinin, yüksek olasılık olduğunu ifade etmektedir.

“**Milletler Cemiyeti ve Ermeni Sorunu 1919-1922**” başlıklı makalesinde Tolga Başak Milletler Cemiyeti Meclisi ve Cemiyet Konseyi dokümanları olmak üzere konuyla ilgili İngiliz arşiv kayıtlarını inceleyerek Milletler Cemiyeti’nin Ermeni sorununa ilişkin tavrı ve Milletler Cemiyeti-Ermenistan

ilişkilerini incelenmiş, böylelikle Ermeni sorununun I. Dünya Savaşı'ndan sonraki seyrini tanımlamaya çalışmıştır.

“Mehmet Asaf Bey’in Cebelibereket Mutasarrıflığı: 1909 Adana Olayları ve Mehmet Asaf Bey’in Yargılanma Süreci” başlıklı makalesinde Taner Aslan Mehmet Asaf Bey’in Cebelibereket Sancağı’nda görev yaptığı dönemde Ermeni isyanını önlemek için aldığı tedbirler, bölgede bozulan asayişin yeniden tesisi yönündeki çabalarını incelemiştir. Aslan bu makalede Mehmet Asaf Bey’in görev yaptığı Cebelibereket Sancağında meydana gelen Ermeni olayları ve bu olaylarda dahil olduğu gerekçesiyle yargılanma sürecini incelemiştir.

“1948 Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme ve Ermeni “Soykırım” İddialarının Analizi” başlıklı makalesinde Serkan Kekevi II. Dünya Savaşı sonrasında gelişen soykırım hukuku çerçevesinde Ermenilerin, Türkiye’ye karşı öne sürdüğü iddiaları 1948 Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi’ bağlamında incelemekte ve bu iddiaları tarihi ve hukuki boyutları ile tartışmaktadır.

“Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nde Joseph Stalin Döneminde Kullanılan Sovyet Propaganda Posterleri Üzerine İnceleme” başlıklı makalesinde Caner Çakı Stalin döneminde, Sovyet Ermenistan’da yürütülen propaganda faaliyetleri ve bu faaliyetlerde kullanılan propaganda amaçlı posterlerden nasıl ve ne yönde yararlandığını incelemektedir.

Son olarak, Pulat Tacar tarafından hazırlanan **“Hans-Lukas Kieser’in Talat Paşa Biyografisi Üzerinde Bazı Notlar ve Dr. Yücel Güçlü’nün Bu Kitaba Yönelik Eleştirileri”** başlıklı kitap tahlilinde, İsviçreli Hans-Lukas Kieser tarafından yazılan Talat Paşa biyografisine, Yücel Güçlü tarafından Journal of Muslim Minority Affairs dergisinde yayımlanan ve söz konusu biyografinin ayrıntılı bir eleştirisini yapan makaleye de değinilerek, Kieser’in çalışmasının bir tahlili sunulmaktadır.

İyi okumalar dileği ve saygılarımızla,

Editör

Yayın Geliş Tarihi: 20.11.2018

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 26.11.2018

Sayı: 61, Yıl: 2018, Sayfa: 11-29

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):

Kılıç, Alev. "Olaylar ve Yorumlar." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 61 (2018): 11-29.

Editorial

OLAYLAR VE YORUMLAR

(FACTS AND COMMENTS)

Alev KILIÇ*

Öz: *Bu incelemede Ermenistan'ın iç ve dış dinamiklerinde ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde Ağustos, Eylül, Ekim ve Kasım 2018 aylarındaki gelişmeler ele alınmaktadır. Dönem içinde Başbakan Paşinyan sokaktan aldığı desteği ve güçlü konumunu sürdürmüş, partisi ve yandaşları Erivan belediye seçimlerinde ezici bir üstünlük sağlamış, bunun verdiği moralle parlamentonun feshini sağlayarak yasama gücüne de kavuşmayı hedefleyen erken genel seçimi ilan etmiştir. Dış ilişkilerde de bir yandan Rusya'yı karşısına almamaya özen gösterirken, diğer yandan Batılı ülkeler ile üst düzey yoğun temas trafiği gerçekleştirebilmiştir. Türkiye ile ilişkiler de gündeme gelmiş ve yeni bir havanın oluşabileceği yorumlarına kapı açılmıştır.*

Anahtar Sözcükler: *Nikol Paşinyan, Armen Sarkisyan, Dağlık Karabağ, Erivan, Ermenistan, Ermenistan Erken Parlamento Seçimi, Vladimir Putin, Rusya, KGAÖ*

Abstract: *This article aims to cover developments in the internal and international dynamics of Armenia as well as its relations with Turkey in August, September, October and first half of November 2018. During this period, Prime Minister Pashinyan has been able to sustain his command based on the support of the street. His party and followers have achieved a crushing victory at the municipal elections for the capital city Yerevan. Thus encouraged, with a view to obtaining the legislative backing, he has brought about the dissolution of the parliament for snap elections. On the foreign*

* ORCID iD: 0000-0001-5180-2896

E. Büyükelçi, Avrasya İncelemeleri Merkezi Başkanı, akilic@avim.org.tr

relations side, while being meticulous not to antagonise Russia, he has managed to achieve high level contacts with the Western block of countries. Relations with Turkey has also been a topic in the agenda, conjuring expectations that a new atmosphere could be in the offing.

Keywords: *Nikol Pashinyan, Armen Sarkissian, Nagorno-Karabakh, Yerevan, Armenia, Snap Parliamentary Elections in Armenia, Vladimir Putin, Russia, CSTO*

1. Ermenistan'daki İç Gelişmeler

Başbakan Paşinyan'ın 17 Ağustos'ta Erivan'da "kadife devrim" ile iktidara gelişinin yüzüncü günü münasebetiyle düzenlediği miting halkın kendisine desteğinin artan bir şekilde devam ettiğini gösteren coşkulu bir etkinlik olmuş ve Paşinyan'ın özgüvenini güçlendirmiştir. Konuşmasında Paşinyan yolsuzlukla mücadeleye kararlılıkla devam edeceğini vurgulamış, isim vermeden eski cumhurbaşkanı Koçaryan aleyhinde sürdürülen davanın takipçisi olacağını belirtmiş, Koçaryan'ın tutuklanmasına, dönemin Erivan garnizon komutanı olan CSTO Genel Sekreteri General Khachaturov'un ve Savunma Bakanı Harutyunyan'ın tutuklanma taleplerine karşı olduğu bilinen Rusya ile ilişkilerin gerginleştiği söylentilerini yalanlamıştır.¹ Koçaryan ise (doğum gününe rastlayan ve Putin'in kendisini arayarak kutladığı duyurulan) 31 Ağustos'ta bir Rus televizyonunda yayınlanan mülakatında, Ermenistan'ın yeni hükümetini "ehil olmamak" ve "gemlenmemiş popülizm" ile suçlamış, yeni bir siyasi parti veya ittifak oluşturarak siyasi muhalefet oluşturma düşüncesini açıklamıştır.² Koçaryan'ın hükümeti eleştiren, hatta Rusya karşıtlığı ile suçlayan beyanları ay boyunca devam etmiştir. 11 Eylül'de sosyal medyada yayınlanan, istihbarat servisleri arasında cereyan eden, tutuklamalar konusunda yargıya baskıda bulunduğu yansıtan gizli bir telefon görüşmesi de Koçaryan'a bir koz vermiştir.³

Ermenistan'daki gelişmeleri daha önceki dönemde de kamuoyu önünde eleştiren Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov, 3 Eylül'de Rus basınında yayınlanan bir demecinde, Ermenistan'daki durumun sakin olmadığını, Ermenistan'ın kaynadığını ifade etmiştir. Bu ifadelere bir yanıt olarak Paşinyan, aynı gün, Rusya ile ilişkilerde sorun bulunmadığını, ilişkilerin doğal süreci içinde gittiğini, esasen yakında tekrar Rusya'yı ziyaretinin ve Putin ile görüşmesinin söz konusu olduğunu açıklamıştır.

Cumhurbaşkanı Sarkisyan, ayrılıkçı Dağlık Karabağ yönetiminin 27. Yıldönümü kutlamaları için 2 Eylül'de işgal altındaki bu bölgeyi ziyaret etmiştir. 17 Eylül'de de Dışişleri Bakanı Mnatsakanyan bölgeye ziyarette bulunmuştur.

1 "PM Nikol Pashinyan's Speech Dedicated to 100 Days in Office," *ArmenPress*, 17 Ağustos 2018, <https://armenpress.am/eng/news/944242.html>.

2 Ani Mejlumyan, "From Arrest to the Campaign Trail: Kocharyan Says He Will Participate in next Elections," *Eurasianet*, 31 Ağustos 2018, <https://eurasianet.org/from-arrest-to-the-campaign-trail-kocharyan-says-he-will-participate-in-next-elections>.

3 Ani Mejlumyan, "Leaked Phone Calls Scandal Poses New Challenge for Pashinyan," *Eurasianet*, 11 Eylül 2018, <https://eurasianet.org/leaked-phone-calls-scandal-poses-new-challenge-for-pashinyan>.

21 Eylül'de Ermenistan'ın ilk bağımsızlığının yüzüncü yılı törenlerle kutlanmıştır. Davetli olan ilk üç cumhurbaşkanı törenlere katılmamıştır.

23 Eylül'de yapılan başkent Erivan belediye başkanı ve meclisi seçimleri, sokaktaki desteğin ne ölçüde sandığa yansıtacağını göstermesi ve sonuca göre Paşinyan'ın geleceğe yönelik stratejisini belirlemesi itibarıyla, ayın en önemli iç gelişmesi olmuştur. Seçime katılım oranı % 43,7 olmuştur. (daha önceki seçimde bu oran % 41 olmuştur.) Paşinyan'ın oluşturduğu "Benim Yolum" bloku oyların % 80'ini, Belediye meclisinin 65 üyeliğinden 57'sini almıştır. Meclisin geri kalan üyeleri de Paşinyan ile ittifak içinde olan iki parti tarafından paylaşılmıştır⁴. Bu sonuç Paşinyan için mutlak bir üstünlük, zafer anlamı taşımış ve gelecekteki adımları için adeta açık bir çek vermiştir.

Paşinyan bu zafer dalgası içinde, hiç vakit geçirmeden, en kısa zamanda erken parlamento seçimlerine gidilmesi zorunluğunu ilan etmiştir. Dönemin geri kalan süresinde erken seçim süreci gündemi oluşturmuştur.⁵

Paşinyan erken genel seçimlerin en kısa zamanda, her hal ve karda 2018 yılı içinde yapılması çağrısında bulunmuştur. Anayasa'ya göre, erken seçim için, başbakanın istifası halinde, iki hafta içinde yeni bir başbakan seçilemediği takdirde, meclis fesih olur ve erken seçimlere gidilir. Ancak Paşinyan derhal istifasını vermede tereddüt yaşamıştır. Meclis çoğunluğu hala eski yönetimin partisinin elindedir. Daha da rahatsız edici bir gelişme, Hükümet ortağı iki parti de bu kadar erken bir seçime olumsuz yaklaşmış, 2019 ilkbaharı tercihlerini belirtmiştir.

Bu gelişme üzerine Paşinyan iktidar ortağı Taşnaksutyun partisi ve Müreffeh Ermenistan partisini erken seçimleri önlemek için karşı bir cephe oluşturmakla suçlamış ve 3 Ekim'de, kabinedeki bu partilerin mensubu altı bakanın görevine son vermiştir.⁶ Aynı gün üç yeni bakanın da atamasını yapmıştır. Kabinenin yeni isimleri şöyledir:

Felix Tsolakian, *Acil Durumlar Bakanı*

Hakop Arshakian, *Ulaştırma, Haberleşme ve Enformasyon Bakanı*

Garegin Baghramian, *Enerji Bakanı*

4 "Yerevan City Council Declared as Elected: My Step Bloc Gets 57 Seats," *ArmenPress*, 30 Eylül 2018, <https://armenpress.am/eng/news/949135.html>.

5 "Republican Party Hasn't Agreed: Nikol Pashinyan," *Lragir*, 01 Ekim 2018, <https://www.lragir.am/en/2018/10/01/69511>.

6 "Pashinyan Announces about Dismissing Ministers and Governors Representing ARF and Prosperous Armenia Party," *ArmenPress*, 02 Ekim 2018, <https://armenpress.am/eng/news/949465.html>.

Taşnaksutyun Partisi yaptığı açıklamada, erken seçimlere karşı olmadıklarını, sadece bu kadar aceleyle getirilmesini uygun görmediklerini belirtmiş ve Paşinyan'ı bütün gücü kendisinde toplamak isteyen, tek adamlığa yönelmekle suçlamıştır.

Paşinyan nihayet 16 Ekim'de istifa etmiştir. Parlamentoda 1 Kasım'da yapılan ikinci oylamada da Paşinyan dışında hiçbir aday ortaya çıkmadığı ve Paşinyan'a da, üzerinde önceden mutabık kalındığı anlaşılan bir senaryo uyarınca oy çıkmaması sonucu, yeni bir başbakan seçilemediği için, anayasa gereği meclis fesih olmuş, Merkezi Seçim Komisyonu seçim tarihi olarak 9 Aralık'ı önermiş ve Cumhurbaşkanının onaylaması ile erken seçimler için 9 Aralık tarihi kesinleşmiştir.⁷ Dolayısıyla incelediğimiz dönemin geriye kalan süresinin belirleyici gündemini erken seçimler oluşturmuştur.

Ermenistan'ın nüfusuna ilişkin dönem içinde yayınlanan BM kaynaklı dikkat çeken bir haber, 1 Ekim tarihi itibarıyla Ermenistan'ın nüfusunun 2.969.200 olduğudur. Bir yıl öncesinin verilerine göre nüfus 10,400 azalmış olmaktadır. Bu şekilde Ermenistan nüfusu 3 milyon kırmızı çizgisinin de altına düşmüş olmaktadır.⁸ Bu durumun başlıca nedeni azalan doğum oranı ve ülke dışına artan göçtür.

2. Dış Gelişmeler

Dış ilişkiler bakımından dönemin belirleyici özelliğini, bir yandan Rusya ile yakın ilişkilere gölge ve kuşku düşürmeden işbirliğini sürdürmek, diğer taraftan Batılı ülkelere Ermenistan'ın yeni ufuklara açılmaya, yeni ilişkiler oluşturmaya istekli olduğu, ilgi ve destek beklediği mesajını ulaştırmak şeklinde tanımlamak mümkündür. Bu bağlamda, her zaman önem taşıyan Rusya ile ilişkiler, Ermenistan'ın yeni yönetiminin bazı icraatının Rusya'da yarattığı ve bizzat Rusya Dışişleri Bakanı tarafından basına da yansıtılan rahatsızlığın ışığında, olağanın da ötesinde önem taşımıştır.

Paşinyan 8 Eylül'de Moskova'da Putin ile görüşmüştür. İki liderin dört ay içinde bu üçüncü görüşmesi, Putin'in ifadesiyle, hâlihazırdaki ve yakın gelecekteki konular hakkında karşılıklı bir durum tespiti öngörmüştür. Putin, Rusya'nın istikrarlı şekilde, Ermenistan'ın ekonomik ilişkilerinde ilk sırada

7 "Armenia PM Nikol Pashinyan Resigns in Order to Hold Early Vote," *Al Jazeera*, 16 Ekim 2018, <https://www.aljazeera.com/news/2018/10/armenia-pm-nikol-pashinyan-resigns-order-hold-early-vote-181016161017415.html>.

8 "Armenian Population down by 10,000 in First Half-year, UN Report Shows," *Panorama*, 17 Ekim 2018, <https://www.panorama.am/en/news/2018/10/17/Armenian-population-UN/2019516>.

geldiğini, devamlı gelişme gösteren ticaret hacminin yılın ilk yarısında % 22 arttığını, Ermenistan ile ilişkilerin her yönde geliştiğini kaydetmiştir. Moskova'ya hareketinden önce basına yaptığı açıklamada, "ilişkilerimiz çok daha üst düzeyde olmalıdır. Daha stratejik, çok daha işbirliği içinde ve çok daha kardeşçe olmalıdır" diyen Paşinyan, görüşme sonrası da "çok önemli konular görüştük. Aramızda itimat tesis ettiğimizi söylemek isterim" demiştir.⁹

Rusya'nın rahatsızlık duyduğu konular arasında, Rusya'nın önem verdiği Ortak Güvenlik Kuruluşunun (CSTO) Genel Sekreteri Ermeni Generalin tutuklanması girişiminin örgüt prestijine düşürdüğü gölge ve ortaya çıkan yeni bir genel sekreter atanması sürecinin yarattığı sıkıntı basına ayrıntılı biçimde yansımıştır.

Ermeni Savunma Bakanının ülkesinin Türkiye ve İran ile sınırlarının Rus askerleri tarafından korunmasına son verilmesi beyanı ve Rus askeri üslerine eleştirel yaklaşımı da görüşme sonrası Paşinyan tarafından düzeltilmiş, bu uygulamanın devam edeceğini zira bunun Ermenistan'a çok yardımcı olduğunu, ülkedeki Rus askeri üslerinin de Ermenistan'ın güvenlik çıkarlarına hizmet ettiğini ifade etmiştir.

Paşinyan'ın, önceki yönetimin dahi dışında kalmaya özen gösterdiği, Suriye konusunda Rusya'ya askeri alanda katkıda bulunmayı kabul etmesi dikkat çekici olmuştur. Savunma Bakanlığı yetkilileri 11 Eylül'de bu konuda bir açıklamada bulunma ihtiyacı duymuş, katkının askeri değil, tamamen insani yardım amaçlı olduğu, Suriye hükümetinin talebi üzerine yapıldığı, Rusya ile bazı alanlarda işbirliği içinde bulunulacak olmakla beraber Ermenistan bayrağı altında faaliyet gösterileceği belirtilmiştir.¹⁰

Dönemin ilgi uyandıran bir gelişmesi, Almanya Şansölyesi Merkel'in üç güney Kafkas cumhuriyetine, sırasıyla Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'a yaptığı, Almanya bakımından tarihi bir ilk oluşturan, resmi ziyaretler olmuştur. Kuşkusuz Almanya'nın bölgeye ilgisi yeni değildir, bu ziyaretle güncellenmiştir.

Merkel 24 Ağustos'ta Ermenistan'a gelmiştir. Paşinyan ve Cumhurbaşkanı Sarkisyan ile görüşmelerinde Ermenistan'ın AB ile imzaladığı Kapsamlı ve Güçlendirilmiş Ortaklık Anlaşmasının (CEPA) uygulanmasında yardımcı olma sözü vermiş, Ermenistan'ı Rusya ile ve AB ile ilişkilerinde gerçekleştirdiği

9 Rusya Cumhurbaşkanlığı Resmi İnternet Kaynakları, "Meeting with Prime Minister Of Armenia Nikol Pashinyan," *Rusya Cumhurbaşkanlığı Makamı*, 08 Eylül 2018, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/58491>.

10 "Newspaper: Armenia PM Ended up in Russia's Trap," *News.am*, 09 Ekim 2018, <https://news.am/eng/news/475005.html>.

örnek denge için kutlamıştır. Ülkesinin Dağlık Karabağ sorununun barışçı çözümüne desteğini ifade etmiş, buna ek olarak, Almanya'nın bu süreçte daha aktif bir rol üstlenmeye hazır olduğunu vurgulamıştır. (Rusya'nın bu öneriye tepkisi gecikmemiş, Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü, sorunun ilgili ülkeler tarafından çözümlenmesi gerektiğini ve çözüm için mevcut bir yapı bulunduğunu kaydetmiştir.) Merkel, Tsitsernakabert anıtını ziyaretinde, soykırım sözcüğünü kullanmadan, "Osmanlı imparatorluğunda Ermenilere karşı 1915-1917 'de yapılan mezalimi" "iğrenç cürüm" olarak nitelmiş, bu vesileyle Almanya meclisinde 2016 yılında kabul edilen kararı hatırlatmıştır.¹¹ Bölgeyi ziyareti sonrasında, Litvanya'da konuşlu bir Alman askeri birliğine 15 Eylül'de hitap eden Merkel, Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan ancak AB veya NATO üyesi olmayan birçok ülkenin Rusya tarafından tetiklenen iç çatışmalara maruz kaldığını belirtmiş ve bu kapsamda, Ukrayna, Gürcistan, Moldova ve Azerbaycan'ın yanı sıra Ermenistan'ı zikretmiştir.

Japonya Dışişleri Bakanı üç güney Kafkas cumhuriyetini ziyaret çerçevesinde, Ermenistan'a 2 Eylül'de başlayan üç günlük bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bakan Kono Ermenistan'daki demokratik değişimden duyduğu memnuniyeti ifade etmiş ve bu süreçte yardıma hazır olduklarını belirtmiştir. Bu bir Japon bakanın Ermenistan'a yaptığı ilk ziyaret olmuştur.¹²

Gürcistan Başbakanı Bakhtadze 10 Eylül'de Ermenistan'ı ziyaret etmiştir. Bu Paşinyan'ın 30 Mayıs'ta Gürcistan'ı ziyaretinin karşılığı olmuştur. Görüşmelerde iki komşu ülke arasında çok yönlü işbirliği ve ticaret olanakları ele alınmıştır. Cumhurbaşkanı Sarkisyan, iki ülkenin bir kardeşlik ve ortaklık dönemine girmekte olduğunu ifade etmiştir.¹³

Fransa'nın bölgeye ilgisi Ermenistan ile sıcak ilişkiler odaklı olarak, Almanya'dan geride kalmadığını gösteren bir hızla devam etmiştir. Paşinyan 14 Eylül'de iki günlük bir resmi ziyaret için Paris'e gitmiş ve göreve başladığından bu yana ikinci kez Macron ile görüşmüştür. Ana konusu bir ay sonra Erivan'da yapılacak Fransızca konuşan ülkeler zirvesi olan görüşme, Macron'un bu vesileyle Ermenistan'a yapacağı ziyaretin açıklanmasına ve Fransa'nın Ermenistan ile yakın işbirliğine atfettiği önemin ifadesine olanak

11 "Merkel Concludes Visit to Caucasus; During Armenia Visit Calls Ottoman-Era Killings Of Armenians 'Heinous Crimes'," *The Armenian Mirror-Spectator*, 30 Ağustos 2018, <https://mirrorspectator.com/2018/08/30/merkel-concludes-visit-to-caucasus-during-armenia-visit-calls-ottoman-era-killings-of-armenians-heinous-crimes/>.

12 "'My Visit Will Serve as a Milestone for Stronger Relations between Japan and Armenia' – Foreign Minister Taro Kono," *Armenpress*, 03 Eylül 2018, <https://armenpress.am/eng/news/945811.html>.

13 "Georgian, Armenian Prime Ministers Meet in Yerevan," *Georgia Today*, 10 Eylül 2018, <http://georgiatoday.ge/news/12207/Georgian,-Armenian-Prime-Ministers-Meet-in-Yerevan>.

sağlamıştır. Paşinyan Paris'te Fransa'daki Ermeni diasporası temsilcileri ile de bir araya gelmiştir. Paşinyan Fransa'daki Ermenilerin tek bir çatı altında örgütlenmiş olmasının dünyadaki tüm Ermeni diasporası için bir model oluşturabileceğini, Ermenilerin ortak bir hedefte birleşmeleri gerektiğini, bu hedefin Ermenistan ve (işgal altındaki) Dağlık Karabağ olduğunu söylemiştir.¹⁴ 26 Eylül'de bu kez Cumhurbaşkanı Sarkisyan Fransa'ya bir çalışma ziyaret için gitmiş, Fransız iş adamları ve şirket temsilcileri ile temaslarda bulunmuştur. 7-12 Ekim tarihlerinde Ermenistan, 2008 yılında üye olduğu, Fransızca konuşan ülkeler haftasını, 11-12 Ekim'de de bu oluşumun 17. Zirvesini düzenlemiştir.¹⁵ Zirveye katılım bakımından önde gelen iki isim Fransa Cumhurbaşkanı Macron ve Kanada Başbakanı Trudeau olmuştur. Macron da Tsitsernakabert anıtını ziyaret etmiş ve Ermeni iddia ve söylemini destekleyen ifadelerini yinelemiştir.

Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanları, BM Genel Kurul toplantıları münasebetiyle buldukları New York'ta, 26 Eylül'de, önce Minsk Grubu eş-başkanları ile daha sonra baş başa görüşmüştür. Bu iki bakanın ikinci görüşmesi olmuştur.¹⁶ Ermenistan Dışişleri Bakanlığında yapılan açıklamada, Dağlık Karabağ sorununun çözümü konusunda yararlı düşünce alış verişinde bulunulduğu, tarafların bu diyalogu, eş-başkanların bölgeye yakında yapacakları ziyaret kapsamı da dâhil olmak üzere, sürdürme konusunda mutabık kaldıkları kaydedilmiştir. Bir gün önce BM Genel Kurulunda konuşan Paşinyan ise Azerbaycan tarafı ayrılıkçı Dağlık Karabağ tarafıyla görüşmeden çözüm olamayacağı görüşünü yinelemiştir.

Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerinde dikkat çekici bir gelişme, iki ülke liderinin, Bağımsız Devletler Topluluğu (CIS) zirvesi münasebetiyle buldukları Duşanbe'de görüşmeleri olmuştur. Paşinyan ve Aliyev ilk kez Dünya Kupası vesilesiyle Soçi'de Putin tarafından tanıştırılmışsa da, baş başa ilk görüşmeleri Tacikistan'da olmuştur.¹⁷ Görüşmeden sonra Paşinyan tarafından sosyal medyada yayınlanan mesajda, iki liderin aşağıdaki üç konuda anlaştıkları ifade edilmiştir¹⁸:

14 "Pashinyan, Macron Meet in Paris; Both Agree to Expand France-Armenia Relations," *Hetq*, 14 Eylül 2018, <https://hetq.am/en/article/92997>.

15 "Francophonie Summit Offers an Opportunity for the New Armenia to Shine on the World Stage." *The Armenian Weekly*, 28 Eylül 2018, <https://armenianweekly.com/2018/09/27/the-worlds-leading-francophonie-summit-will-be-held-in-yerevan-heres-why-you-should-care/>.

16 "Minsk Group Co-Chairs Meet Foreign Ministers of Armenia and Azerbaijan on Margins of UN General Assembly in New York," *OSCE*, 27 Eylül 2018. <https://www.osce.org/minsk-group/397700>.

17 Armine Avetisyan, "Pashinyan and Aliyev Vow to Reduce Tensions after Meeting in Tajikistan," *OC Media*, 03 Ekim 2018, <http://oc-media.org/pashinyan-and-aliyev-vow-to-reduce-tensions-after-meeting-in-tajikistan/>.

18 *Ibid.*

- Savunma Bakanlarının Dağlık Karabağ temas hattında gerginliğin azaltılması için somut önlemler almakla görevlendirilmesi,
- Ermenistan-Azerbaycan ve Dağlık Karabağ-Azerbaycan sınırlarında ateş-kes ihlallerinin önlenmesi,
- Bir haberleşme sistemi kurulması.

Paşinyan, bu mutabakattan ve silahlı kuvvetlerine gerekli talimatı verdikten sonra, Başbakan olduktan bu yana en rahat ve huzurlu geceyi geçirdiğini söylemiştir.

Ancak Paşinyan rahat durmamıştır. Azerbaycan'ı tahrik edeceğini bile bile, Dağlık Karabağ sorununun çözümünde üçüncü bir tarafın, “bağımsız” Dağlık Karabağ yönetiminin de söz sahibi olması gerektiğini yinelemiştir. Hatta ABD Ulusal Güvenlik Danışmanı Bolton ile görüşmesinde daha da ileri gitmiş, sorunun çözümünde sadece Ermenistan halkının, “bağımsız” Dağlık Karabağ halkının ve konu tüm Ermenileri ilgilendiren “Pan-Ermeni” bir konu olduğu için Ermeni diasporasının söz sahibi olması gerektiğini ifade etmiştir¹⁹. Buna tepkiler gecikmemiştir. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığının 25 Ekim tarihli açıklamasında, Paşinyan'ın ifadeleri Dağlık Karabağ sorununun mevcut yapı içinde görüşmeler yoluyla çözümlenmesini mayınlamaktadır denmiştir. Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov, AGİT Genel Sekreteri Greminger ile yaptığı görüşmenin ardından 2 Kasım'da, Dağlık Karabağ sorununun taraflarını ancak iki muhasım tarafın, Ermenistan ve Azerbaycan'ın rızası ile değiştirmek mümkündür açıklamasında bulunmuştur.²⁰

20-21 Ekim tarihlerinde Paşinyan Lübnan'a iki günlük bir resmi ziyarette bulunmuş, Başbakan, Meclis Başkanı ve Cumhurbaşkanı ile görüşmüştür. Başbakan Hariri Lübnanlı Ermeni toplumunun ülkenin kalkınmasındaki rolünü ve Lübnan-Ermenistan ilişkilerinin gelişmesindeki katkılarını takdir ettiklerini belirtmiştir. Paşinyan Ermeni toplumunun ileri gelenleriyle de görüşmüş ve Ermenistan'ın kendilerinden özellikle iletişim ve ileri teknoloji konusunda yatırım beklediğini söylemiştir.²¹ Paşinyan Lübnanlı yetkililerin bulunduğu bir dini ayine de katılmış ve bu vesileyle Antelias Başepiskoposu Aram I ile de bir araya gelmiştir. (Aram'ın eski yönetimi destekleyen beyanları

19 “‘Bolton, or Anyone For That Matter, Cannot Speak on My Behalf,’ Says Pashinyan,” *Asbarez*, 29 Ekim 2018, <http://asbarez.com/175935/bolton-or-anyone-for-that-matter-cannot-speak-on-my-behalf-says-pashinyan/>.

20 “Lavrov: OSCE MG Co-chairs Working Actively to Solve Karabakh Conflict,” *AzerNews*, 03 Kasım 2017, <https://www.azernews.az/karabakh/121636.html>.

21 “Acting Armenian Premier Talks Bilateral Relations with Lebanese Leaders during Visit,” *The Daily Star Newspaper*, 21 Ekim 2018, <http://www.dailystar.com.lb/News/Lebanon-News/2018/Oct-20/467008-armenian-premier-talks-bilateral-relations-with-lebanese-leaders-during-visit.ashx>.

bilinmektedir) Paşinyan'ın Lübnan ziyareti Lübnan'daki Ortodoks Süryaniler ile Ermeniler arasında, kurulmakta olan yeni hükümette temsil konusunda anlaşmazlık yaşanan bir döneme rastlamıştır. Süryani Patriği, Lübnan kabinesinde mezheplerin oranlı temsili ilkesinin hilafına, Süryanilere bakanlık verilmemesinden şikâyet etmiş, bunun üzerine Ermenilere tahsis edilen iki bakanlıktan birinin Süryanilere verilmesinin öngörüldüğü duyulmuştur.²² Bu gelişme üzerine, Taşnak partisi, Başepiskopos Aram I ve Ermeni Turizm bakanının ön aldığı, Ermenilerin haklarının korunmasına yönelik yoğun bir kampanya başlamıştır.

Din adamlığının sağladığı olanakları Türkiye ve Türkler aleyhinde istismar etmekten kaçınmayan, fanatik Ermeni görüşlerinin savunucusu Antelias Başepiskoposu Aram I ile ilgili diğer bir gelişme, din adamlığının 50.inci yıldönümü için 25 Ekim'de Cenevre'de düzenlenen kutlama törenine katılan Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan ile görüşmesi olmuştur. "Elli yıldır Apostolik kilisemize, ana vatanımıza ve tüm Ermeni milletine sadıkane hizmet ediyorsunuz. Daha yapacak çok işiniz var zira Ermenistan, (işgal altındaki) Dağlık Karabağ ve diaspora aktif çalışmalarınıza sadece Antelias'da değil, Ermeni Apostolik Kilisesinin diğer merkezlerinde, ayrıca Ermeni sorunlarının diplomatik ve siyasi çözümlerinde de ihtiyaç duymaktadır." diyen Sarkisyan'a cevaben Aram I, Ermenistan'a ve Ermeni halkına hizmete aynı bağlılık ve daha fazla gayretle devam edeceğini, din adamlarının ilk düşüncesinin Ermenistan olması gerektiğini söylemiştir.

Ermeni Apostolik Kilisesi ile ilgili bir gelişme de, Ukrayna Ortodoks Kilisesinin Rus Kilisesinden ayrılıp bağımsızlığını sağlama girişimlerine Rusya'yı kollar yönde müdahil olma adımları atmış olmasıdır.

Güney Kafkaslarda Rusya'nın mutlak denetimi altında olduğu bilinen Ermenistan'da Paşinyan yönetiminin yeni arayışlar içinde olabileceği olasılığı, diğer Batılı ülkelerin yanı sıra, doğal olarak, ABD'nin de ilgisini çekmiştir. ABD Başkanı Trump, Paşinyan'a gönderdiği 21 Eylül tarihli mesajda, kendisini iktidara getiren kitlesel protestolardan övgüyle bahsetmiş, "Halktan kaynaklanan barışçı bir hareket Ermenistan'da yeni bir dönem başlatmıştır. Halkınızın yolsuzlukla mücadele, temsili ve sorumlu yönetim, bağımsız bir yargı ile güçlendirilmiş hukukun üstünlüğü, siyasi ve ekonomik rekabet yönündeki iradesini gerçekleştirebilmeniz için sizinle birlikte çalışmayı arzu ediyoruz."²³ demiştir.

22 "Pashinyan Meets Catholicos Aram I," *News.am*. 21 Ekim 2018, <https://news.am/eng/news/476949.html>.

23 "Trump Congratulates Armenia on 27 Years of Independence from USSR," *The Armenian Weekly*. 22 Eylül 2018, <https://armenianweekly.com/2018/09/22/trump-congratulates-armenia-on-27-years-of-independence-from-ussr/>.

Görev süresi dolan ABD Büyükelçisi Mills 15 Ekim’de verdiği bir veda mülakatında, Ermenistan’ın son dramatik hükümet değişikliğinden sonra istikrarlı bir demokrasiye kavuşacağı konusunda iyimser olduğunu, zira Amerikan halkının da bunu istediğini söylemiştir. Mills ayrıca Dağlık Karabağ konusunda, eleştiri ve tepkilere yol açan şu ifadelerde bulunmuştur: “Ermenilerin çok azının Dağlık Karabağ konusunda Azerbaycan’a taviz vermeyi kabul etmesi rahatsızlık vericidir. Acı gerçek, varılacak çözüm işgal altındaki toprakların bir kısmının iadesini gerektirecektir.”²⁴

ABD Dışişleri Bakan yardımcısı Kent, 15 Ekim’de Ermenistan’ı ziyaret ederek Paşinyan ile görüşmüştür. Kent, Ermenistan’ın demokratikleşmesine ve ekonomik kalkınmasına ABD’nin ilgi duyduğunu, bu itibarla ABD’nin vaat edilen reformların uygulanmasında Paşinyan hükümetine yardıma hazır olduğunu söylemiştir. 16 Ekim’de Erivan’da düzenlediği basın toplantısında, ikili ilişkilerin nasıl daha güçlendirilebileceğini görüşmek üzere ABD’nin Ermenistan ile “stratejik görüşmeler” de bulunmayı öngördüğünü, erken seçimlerden sonra, muhtemelen 2019 Şubat ayında Vaşington’da” ABD-Ermenistan Görev Gücü Stratejik Görüşmeleri”nin yapılabileceğini açıklamıştır.²⁵

Kuşkusuz dönemin en dikkat çekici gelişmesi ise, ABD Ulusal Güvenlik Danışmanı Bolton’un Moskova’yı ziyaretinin ardından üç güney Kafkas cumhuriyetini, sırasıyla Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan’ı ziyareti olmuştur.²⁶ Bolton ziyaret öncesi Güney Kafkasların büyük stratejik öneme sahip olduğunu, bölge ülkelerinin İran, Rusya ve Türkiye ile ilişkileri konusunda görüş sahibi olmak istediğini söylemiştir. 25 Ekim’de Erivan’da Paşinyan ile görüşen Bolton, Başkan Trump’ın sıcak selamlarını iletmıştır. Değişik konuları ele aldıklarını ifade eden Bolton, özellikle Dağlık Karabağ sorunu üzerinde durmuş, Ermenistan Başbakanının kazanması öngörülen erken seçimlerden sonra, eli güçlenmiş olarak, Azerbaycan ile uzlaşmacı bir barış yapılması yolunda “kararlı adımlar” atmasını beklediklerini söylemiştir. Bu konuda ayrıca, ”Ermenistan için dış baskıları azaltmanın en emin yolu Dağlık Karabağ ihtilafının çözümünü sağlamaktır” demiştir. Bolton, ABD’nin Ermenistan’a Amerikan silahları satılmasına izin vermeye de hazır olduğunu, bu şekilde Rusya’nın Ermenistan üzerindeki “aşırı nüfuzunun”

24 “PM Pashinyan Receives U.S. Ambassador Richard Mills,” *ArmenPress*, 08 Ekim 2018, <https://armenpress.am/eng/news/950165.html>.

25 “United States Attaches Importance to Further Enhancement of Mutually Beneficial Partnership with Armenia: PM Holds Meeting with Deputy Assistant Secretary of State,” *ArmenPress*, 15 Ekim 2018, <https://armenpress.am/eng/news/950894.html>.

26 “Pashinyan Describes Bolton Meeting ‘Major Diplomatic Achievement’,” *ArmenPress*, 01 Kasım 2018, <https://armenpress.am/eng/news/953041.html>.

azaltılabileceğini ifade etmiştir. Bolton'un İran ile sınırı bulunan Ermenistan'a getirdiği bir mesaj da, ABD'nin İran'a uyguladığı ambargo konusunda çok kararlı olduğudur. Keza Suriye'ye askeri bir katkı girişiminin de olumsuz karşılandığının ifade edildiği anlaşılmaktadır.

Görüşmeye ilişkin yapılan bir hükümet açıklamasında, her iki tarafın da Dağlık Karabağ uzlaşmazlığına barışçı bir çözüm için "tutarlı" gayretlerin önemini vurguladığı, tarafların "müzakere süreci için bir atmosfer" yaratılması ihtiyacı üzerinde mutabık kaldıkları ifade edilmiştir. Paşinyan görüşme hakkında parlamentoda yaptığı konuşmada, kendinden emin ve neşeli bir eda ile, "Bolton ile görüşüm. Görüşmemizde Ermenistan'ı veya Ermeni halkını rahatsız edebilecek en ufak bir ima dahi olmamıştır. Bu görüşmeyi bizim için büyük bir diplomatik kazanım olarak görüyorum. Neden böyle söylediğimi gelecekte anlatacağım" demiştir. Dışişleri Bakanı Mnatsakanyan da görüşmeye ilişkin olarak şunları eklemiştir: "Bolton ile görüşme çok başarılı geçmiştir. ABD, Rusya Federasyonu, İran ile ilişkilerimizin mantığını, Dağlık Karabağ konusundaki tutumumuzu, Türkiye ile ilişkilerimizi vs. anlamıştır."²⁷

Bolton'un Ermenistan ziyaretindeki beyanları hakkında Rusya Dışişleri Bakanlığı bir açıklama yaparak, Rusya'yı hedef alan sözlerini ve Ermenistan'ın iç işlerine müdahale olarak yorumlanabilecek ifadelerini eleştirmiştir.

3. Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Son Gelişmeler

Türk asıllı bir Amerikan vatandaşı Kemal Öksüz'ün, Amerikan makamlarının adli iade talebinde bulunması üzerine, 29 Ağustos'ta Ermenistan'da tutuklandığı Ermenistan basınında yer almıştır.²⁸ Teksas eyaletinde bir lobi grubu ile çalıştığı, Azerbaycan hükümeti ve SOCAR ile ilişkileri olduğu ifade edilen ve FETÖ örgütü bağlantılı olduğu anlaşılan kişi daha sonra, ABD'ye iade edilmek üzere tevkif edilmiştir. Neden Ermenistan'da bulunduğu, orada ne yaptığı konusunda ise bir açıklama yapılmamıştır.

15 Eylül tarihli Ermeni basınında, sınırı kaçak geçen 16 yaşında bir Türk gencinin tutuklandığı haberi²⁹ Türkiye Cumhurbaşkanının Paşinyan'ı arayarak serbest bırakılmasını istediği bilgisi ile yayınlanmış, böyle bir görüşme olmadığı kısa sürede ortaya çıkmış, çocuğun iadesi polis temasları sonrası sağlanmıştır.

27 *İbid.*

28 "Turkish White Collar Fugitive wanted by United States Apprehended by Yerevan Police," *ArmenPress*, 30 Ağustos 2018, <https://armenpress.am/eng/news/945456.html>.

29 "Turkey demands release of 16-year-old boy held in Armenia," *Tert.am*, 15 Eylül 2018, <https://www.tert.am/en/news/2018/09/15/armenia-turkey/2792102>.

Van Akdamar kilisesinde 9 Eylül’de, üç yıl aradan sonra bir dini ayin yapıldığı Ermenistan basınında ayrıntılı yer bulmuştur.³⁰

Kafkas İslam Ordusunun Bakü’yü kurtarışının 100. yıldönümü kutlamalarına katılmak üzere 15 Eylül’de Azerbaycan’ı ziyaret eden Cumhurbaşkanı Erdoğan oradan Ermenistan’a Dağlık Karabağ’ın işgaline, sınırların neden kapalı olduğuna dair mesajlar vermiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan, Ermenistan basınında yer alan haberlerde, “İşgal altındaki Dağlık Karabağ’da çözüm bulunması Ermenistan ile ilişkilerin normalleşmesi için olmazsa olmazdır... Dağlık Karabağ işgali sürdüğü Türkiye Ermenistan sınırını açmayacaktır... Azerbaycan topraklarının yüzde 20’sini işgal edenler ve bir milyon Azerbaycanlının topraklarına dönmesine izin vermeyenler, Türkiye’nin sınırlarını açmasını beklemesin...Hocalı ’da 26 yıl önce olanların, Dağlık Karabağ’daki katliamın hesabını veremeyenlerin, katilleri kahraman ilan edenlerin Türkiye’ye vereceği tarih dersi yoktur.³¹” demiştir.

Ekim ayının ilk haftasında Antalya’da düzenlenen Avrasya Ülkeleri Parlamento Başkanları Toplantısına katılan Ermenistan Meclis Başkan Yardımcısı, Azerbaycan Meclis Başkanının Dağlık Karabağ sorununa ilişkin ifadelerine karşı tutarsız bir söz düellosu başlatmıştır.

29 Ekim’de İstanbul’da düzenlenen Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan üçlü Dışişleri Bakanları toplantısında üç bakan yaptıkları ortak açıklamada, Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ bölgesinde ve etrafında, Gürcistan’ın Abhazya ve Güney Osetya bölgelerinde, uluslararası hukukun evrensel olarak tanınmış ilke ve kuralları, özellikle egemenlik, toprak bütünlüğü, devletlerin uluslararası tanınmış sınırlarının ihlal edilemeyeceği ilkeleri temelinde kalıcı barışçı bir çözüm sağlanmasının önemini altını çizmiştir.³²

30 Ekim’de İstanbul’da düzenlenen Türkiye-Azerbaycan-İran Üçlü Dışişleri Bakanları altıncı toplantısı sonunda yayınlanan ortak açıklamada da Dağlık Karabağ sorununun toprak bütünlüğü ilkesi temelinde çözülmesi çağrısında bulunulmuştur.³³ Ermenistan Dışişleri Bakanlığı sözcüsü bu çağrıya ilişkin

30 “Üç Yıl Aradan Sonra Akdamar Kilisesi’nde Ayin Gerçekleştirildi,” *HaberTürk*, 09 Ekim 2018, <https://www.haberturk.com/uc-yil-aradan-sonra-akdamar-da-ayin-yapildi-2135764>.

31 “Cumhurbaşkanı Erdoğan’dan Yukarı Karabağ Açıklaması,” *NTV*, 15 Eylül 2018, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/cumhurbaşkanı-erdogandan-yukari-karabag-aciklamasi,rQJhrrgAlUeSrb3fnP8nVA>.

32 “Türkiye-Azerbaycan-İran Üçlü Dışişleri Bakanları Toplantısı,” *Sabah*, 30 Ekim 2018, <https://www.sabah.com.tr/dunya/2018/10/30/cin-yasaga-ragmen-ozon-tabakasini-incekten-kimyasal-kullaniyor>.

33 “Tahran İle Ankara, Azerbaycan’ın Toprak Bütünlüğü Çerçevesinde Karabağ’da Çözümü Destekliyor,” *Sputnik Türkiye*, 30 Ekim 2018, <https://tr.sputniknews.com/dunya/201810301035917594-tahran-ankara-azerbaycan-toprak-butunlugu-cercevesinde-karabag-cozumu/>.

yaptığı açıklamada, sorunun çözümünü sağlamaya yardımcı olmak üzere oluşturulan AGİT Minsk Grubu eş başkanlarının uluslararası yetkiye sahip tek oluşum olduğunu, bu yapı içinde sorunun hangi ilkeler çerçevesinde çözümlenebileceğinin ele alındığını, bu ilkelerin tespitinde ayırıcı davranılmasının barışçı bir çözüme hiçbir şekilde katkıda bulunmayacağını ifade etmiştir.

Ermenistan basınında 24 Ekim’de çıkan bir haberde, Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan’ın İsviçre televizyonuna verdiği bir mülakatta, Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan ile diyaloga hazır olduğunu ifade ettiği kaydedilmiştir. Sarkisyan, Hristiyan inancına göre, affetmenin mümkün olduğunu ancak önce tanımanın gelmesi gerektiğini, tanımanın tarihi bir boyutu olacağını çünkü “Ermeni soykırımının” 20.inci yüzyılın ilk soykırımı olduğunu söylemiştir. Haberde yer alan hayali görüşme şöyledir: “Sayın Erdoğan’a önce günaydın Sayın Cumhurbaşkanı derdim. İnanıyorum ki, birlikte tartışmamız gereken bir konu var. Siz Türkiye’nin cumhurbaşkanıısınız. Ben de Ermenistan’ın. Benim ailem atalarım Erzurum, Van, Bitlis’ten. Ailemin uzun bir tarihi var. Neden Türkiye ile Ermenistan ilişkilerini, aile hikâyelerimizi konuşmuyoruz. Sadece geçmiş değil, geleceği de konuşmamız lazım. Çocuklarımızın, torunlarımızı ve milletlerimizin geleceğini...³⁴”. Her nabza göre şerbet vermekle tanınan ve kendisine teflon sıfatı yakıştırılan Sarkisyan’ın, seçimlerden güçlü çıkması sonrasında Paşinyan ile ilişkilerinin geleceği Ermenistan’da spekülasyon konusu olmaktadır.

Türkiye ile ilişkiler konusunda Paşinyan yakın geçmişteki, inandırıcı veya ikna edici olmaktan uzak, söylemini tekrarlayan bir konuşma yapmıştır. 1 Kasım’da parlamentonun olağanüstü oturumunda konuşan Paşinyan, Ermenistan’ın Türkiye ile ilişkilerini ön koşulsuz düzenlemeye hazır olduğunu söylemiştir. Paşinyan’a göre, bu yaklaşımla “Ermeni soykırımının” uluslararası tanınma süreci arasında bir bağ kurmaya gerek yoktur zira bu Erivan için, yeni soykırımları önlemeyi hedefleyen, milli ve uluslararası güvenlik meselesidir.³⁵ (Paşinyan’ın bu anlayışı Dışişleri Bakanı Mnatsakanyan’ın 13 Eylül’de Cenevre’de BM İnsan Hakları Komisyonunda yaptığı konuşmaya da yansımış, daha önceki yıllardan farklı olarak konuşmada Türkiye’ye doğrudan yönelik hiçbir ifade kullanılmamış, soykırım suçunun ağırlığı ve tekrarının önlenmesi üzerine odaklanılmıştır.)

34 “‘Forgiveness Comes After Recognition’: Armenian President’s Message To Turkish Counterpart,” *ArmenPress*, 24 Ekim 2018, <https://armenpress.am/eng/news/952038.html>.

35 “Paşinyan: Türkiye İle Önkoşulsuz Normalleşmeye Hazırız,” *Ermeni Haber Ajansı*, 01 Kasım 2018, <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2018/11/01/Paşinyan-Türkiye/140589>.

Paşinyan'a göre, Ermeni tarafında sınır açıktır. Türkiye'nin sınırı açmayı Dağlık Karabağ sorununun Azerbaycan lehinde çözümlenmesine bağlaması zayıf bir politikadır. Tehditle talep sağlamak mümkün değildir. Böyle bir tutum Ermenistan ile bağımsız Dağlık Karabağ arasındaki dayanışmayı daha da artırır. Bolton'a da ifade ettiği gibi, dört komşusu olan Ermenistan'ın iki çıkış yolu vardır. Bunlardan Gürcistan yarı kapalıdır. İran yolu ise ABD ambargosu nedeniyle kapanabilir. Yani Ermenistan bir adadır.

Paşinyan'ın bu derinliği ve inandırıcılığı olmayan durum tespitine karşı, Bolton'un Ermenistan'ın maruz kaldığı tecridin nedenleri ve çıkış yolları konusunda gerçekçi tavsiyelerde bulunmuş olması tahmine müsaittir.

Dönem içinde Türkiye'yi dolaylı olarak ilgilendiren bir gelişme de Ermenistan Kültür Bakanı Yardımcısının Irak Kürdistanı Bölgesel Yönetimi (İKBY) bölgesinde Duhok uluslararası film festivaline katılım münasebetiyle yaptığı açıklamalar olmuştur. Bakan Yardımcısı Garibyan, Ermeniler ile Kürtlerin asırlar boyu birbirine çok yakın iki halk olduğunu vurgulamış, Kürtlerin 1915 "Ermeni soykırımından" bu yana yüz yıldır Ermenistan'da yaşadığını iddia etmiş, dedesinin soykırımdan Kürtlere yakınlığı nedeni ile kurtulmuş olduğunu ileri sürmüştür.

KAYNAKÇA:

- “‘Forgiveness Comes After Recognition’: Armenian President’s Message To Turkish Counterpart.” *ArmenPress*. 24 Ekim 2018. <https://armenpress.am/eng/news/952038.html>.
- “Acting Armenian Premier Talks Bilateral Relations with Lebanese Leaders during Visit.” *The Daily Star Newspaper*. 21 Ekim 2018. <http://www.dailystar.com.lb/News/Lebanon-News/2018/Oct-20/467008-armenian-premier-talks-bilateral-relations-with-lebanese-leaders-during-visit.ashx>.
- “Armenia PM Nikol Pashinyan Resigns in Order to Hold Early Vote.” *Al Jazeera*. 16 Ekim 2018. <https://www.aljazeera.com/news/2018/10/armenia-pm-nikol-pashinyan-resigns-order-hold-early-vote-181016161017415.html>.
- “Armenian Population down by 10.000 in First Half-year. UN Report Shows.” *Panorama*. 17 Ekim 2018. <https://www.panorama.am/en/news/2018/10/17/Armenian-population-UN/2019516>.
- “‘Bolton or Anyone For That Matter, Cannot Speak on My Behalf,’ Says Pashinyan.” *Asbarez*. 29 Ekim 2018. <http://asbarez.com/175935/bolton-or-anyone-for-that-matter-cannot-speak-on-my-behalf-says-pashinyan/>.
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan’dan Yukarı Karabağ Açıklaması.” *NTV*. 15 Eylül 2018. <https://www.ntv.com.tr/turkiye/cumhurbaskani-erdogandan-yukari-karabag-aciklamasi,rQJhrrgAlUeSrb3fnP8nVA>.
- “Francophonie Summit Offers an Opportunity for the New Armenia to Shine on the World Stage.” *The Armenian Weekly*. 28 Eylül 2018. <https://armenianweekly.com/2018/09/27/the-worlds-leading-francophonie-summit-will-be-held-in-yerevan-heres-why-you-should-care/>.
- “Georgian, Armenian Prime Ministers Meet in Yerevan.” *Georgia Today*. 10 Eylül 2018. <http://georgiatoday.ge/news/12207/Georgian.-Armenian-Prime-Ministers-Meet-in-Yerevan>.
- “Lavrov: OSCE MG Co-chairs Working Actively to Solve Karabakh Conflict.” *AzerNews*. 03 Kasım 2017. <https://www.azernews.az/karabakh/121636.html>.

- “Merkel Concludes Visit to Caucasus; During Armenia Visit Calls Ottoman-Era Killings Of Armenians ‘Heinous Crimes’.” *The Armenian Mirror-Spectator*. 30 Ağustos 2018.
<https://mirrorspectator.com/2018/08/30/merkel-concludes-visit-to-caucasus-during-armenia-visit-calls-ottoman-era-killings-of-armenians-heinous-crimes/>.
- “Minsk Group Co-Chairs Meet Foreign Ministers of Armenia and Azerbaijan on Margins of UN General Assembly in New York.” *Organization for Security and Co-operation in Europe*. 27 Eylül 2018.
<https://www.osce.org/minsk-group/397700>.
- “‘My Visit Will Serve as a Milestone for Stronger Relations between Japan and Armenia’ – Foreign Minister Taro Kono.” *Armenpress*. 03 Eylül 2018.
<https://armenpress.am/eng/news/945811.html>.
- “Newspaper: Armenia PM Ended up in Russia’s Trap.” *News.am*. 09 Ekim 2018. <https://news.am/eng/news/475005.html>.
- “Pashinyan Announces about Dismissing Ministers and Governors Representing ARF and Prosperous Armenia Party.” *ArmenPress*. 02 Ekim 2018. <https://armenpress.am/eng/news/949465.html>.
- “Pashinyan Describes Bolton Meeting ‘Major Diplomatic Achievement’.” *ArmenPress*. 01 Kasım 2018. <https://armenpress.am/eng/news/953041.html>.
- “Pashinyan Meets Catholicos Aram I.” *News.am*. 21 Ekim 2018.
<https://news.am/eng/news/476949.html>.
- “Pashinyan, Macron Meet in Paris; Both Agree to Expand France-Armenia Relations.” *Hetq*. 14 Eylül 2018. <https://hetq.am/en/article/92997>.
- “Paşinyan: Türkiye İle Önkoşulsuz Normalleşmeye Hazırız.” *Ermeni Haber Ajansı*. 01 Kasım 2018.
<https://www.ermenihaber.am/tr/news/2018/11/01/Paşinyan-Türkiye/140589>.
- “PM Nikol Pashinyan’s Speech Dedicated to 100 Days in Office.” *ArmenPress*. 17 Ağustos 2018. <https://armenpress.am/eng/news/944242.html>.
- “PM Pashinyan Receives U.S. Ambassador Richard Mills.” *ArmenPress*. 08 Ekim 2018. <https://armenpress.am/eng/news/950165.html>.

“Republican Party Hasn’t Agreed: Nikol Pashinyan.” *Lragir*. 01 Ekim 2018. <https://www.lragir.am/en/2018/10/01/69511>.

“Tahran İle Ankara, Azerbaycan’ın Toprak Bütünlüğü Çerçevesinde Karabağ’da Çözümü Destekliyor.” *Sputnik Türkiye*. 30 Ekim 2018. <https://tr.sputniknews.com/dunya/201810301035917594-tahran-ankara-azerbaycan-toprak-butunlugu-cercevesinde-karabag-cozumu/>.

“Trump Congratulates Armenia on 27 Years of Independence from USSR.” *The Armenian Weekly*. 22 Eylül 2018. <https://armenianweekly.com/2018/09/22/trump-congratulates-armenia-on-27-years-of-independence-from-ussr/>.

“Turkey demands release of 16-year-old boy held in Armenia.” *Tert.am*. 15 Eylül 2018. <https://www.tert.am/en/news/2018/09/15/armenia-turkey/2792102>.

“Turkish White Collar Fugitive wanted by United States Apprehended by Yerevan Police.” *ArmenPress*. 30 Ağustos 2018. <https://armenpress.am/eng/news/945456.html>.

“Türkiye-Azerbaycan-İran Üçlü Dışişleri Bakanları Toplantısı.” *Sabah*. 30 Ekim 2018. <https://www.sabah.com.tr/dunya/2018/10/30/cin-yasaga-ragmen-ozon-tabakasini-incelten-kimyasal-kullaniyor>.

“United States Attaches Importance to Further Enhancement of Mutually Beneficial Partnership with Armenia: PM Holds Meeting with Deputy Assistant Secretary of State.” *ArmenPress*. 15 Ekim 2018. <https://armenpress.am/eng/news/950894.html>.

“Üç Yıl Aradan Sonra Akdamar Kilisesi’nde Ayin Gerçekleştirildi.” *HaberTürk*. 09 Ekim 2018. <https://www.haberturk.com/uc-yil-aradan-sonra-akdamar-da-ayin-yapildi-2135764>.

“Yerevan City Council Declared as Elected: My Step Bloc Gets 57 Seats.” *ArmenPress*. 30 Eylül 2018. <https://armenpress.am/eng/news/949135.html>.

Avetisyan, Armine. “Pashinyan and Aliyev Vow to Reduce Tensions after Meeting in Tajikistan.” *OC Media*. 03 Ekim 2018. <http://oc-media.org/pashinyan-and-aliyev-vow-to-reduce-tensions-after-meeting-in-tajikistan/>.

Mejlumyan, Ani. "From Arrest to the Campaign Trail: Kocharyan Says He Will Participate in next Elections." *Eurasianet*. 31 Ağustos 2018.

<https://eurasianet.org/from-arrest-to-the-campaign-trail-kocharyan-says-he-will-participate-in-next-elections>.

Mejlumyan, Ani. "Leaked Phone Calls Scandal Poses New Challenge for Pashinyan." *Eurasianet*. 11 Eylül 2018. <https://eurasianet.org/leaked-phone-calls-scandal-poses-new-challenge-for-pashinyan>.

Rusya Cumhurbaşkanlığı Resmi İnternet Kaynakları. "Meeting with Prime Minister Of Armenia Nikol Pashinyan." *Rusya Cumhurbaşkanlığı Makamı*. 08 Eylül 2018.

<http://en.kremlin.ru/events/president/news/58491>.

Yayın Geliş Tarihi: 04.05.2018

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 26.11. 2018

Sayı: 61, Yıl: 2018, Sayfa: 31-70

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
İsmayilov, Meşdi ve Özdal, Barış. "Sosyal Teori Bağlamında Ermeni Milliyetçiliğinin Tarih ve Coğrafya Retoriği." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 61 (2018): 31-70.

Araştırma Makalesi

SOSYAL TEORİ BAĞLAMINDA ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN TARİH VE COĞRAFYA RETORİĞİ

(THE HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL RHETORIC OF ARMENIAN
NATIONALISM IN THE CONTEXT OF SOCIAL THEORY)

Meşdi İSMAYILOV*

Barış ÖZDAL**

Öz: Tarih ve coğrafya tasavvurları milliyetçi retoriklerin vazgeçilmez öğeleridir. Her iki öge de Ermeni Milliyetçiliği'nin hem geleneksel hem de modern bakışlarında etnisizm temelinde birbiriyle iyice harmanlanmıştır. Ancak deyim yerindeyse sosyal teoride milliyetçi görüşten farklı olarak tarihe içeriden değil dışarıdan bakılmaktadır. Bu bakış açısı, Ermeni Milliyetçiliği'nin kültürel heterojenlikleri dışlayarak, etnik unsurlara vurgu yapan radikal bir söylem geliştirdiğini ifade eder. Oysa tarihsel tecrübe etnogeneze süreçlerinde "sınırlar" kadar "etkileşim" ve "alışverişlerin" de belirleyiciliğini göstermektedir. Hal böyle olunca, milliyetçilerin radikal söylemine ilişkin iki temel analitik sorunla karşılaşılmaktadır. Birincisi modern bir olgu olan ulusal kimliklerin kökenini tarihin derinliklerine kadar geri götürebileceğimiz etnik kimliklerle özdeşliğinin sorgusuz ve düzcizgisel bir şekilde kurulmasıdır. İkincisi ise tarih-öncesinden beri var oldukları düşünülen etnik birimlerin kültürel kimliklerini (etno-kültürel kodlar) değişmeden olduğu gibi muhafaza ettikleri iddiasıdır. Makalede sosyal teori odağından her iki sorun analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçi Retorik, Milli Kimlik, Tarihsel Algı, Coğrafya Tasavvuru, Etnisizm

* ORCID iD: 0000-0003-4039-5433

Dr. Bakü Devlet Üniversitesi Politik Bilim ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Öğretim Üyesi:
m14ismayilov@gmail.com

** ORCID iD: 0000-0001-5460-6655

Prof. Dr. Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü,
Öğretim Üyesi: barisozdal@gmail.com

Abstract: *Historical and geographical concepts are essential and indispensable elements of nationalist rhetoric. These elements are strongly integrated with each other on basis of ethnicity and observable in the both traditional and modern perspectives of Armenian nationalist historicism. But contrary to the nationalist thinking, social theory draws the exogenous outlook toward the history. This perspective implies that Armenian nationalism has developed a radical discourse that emphasizes ethnic elements while excluding cultural heterogeneity. However, according to the historical experience “interaction” and “exchanges” were decisive as much as “boundaries” during the process of ethnogenesis. In this case some questions related with the radical discourse of Armenian nationalists require analytical attention. First, national identities straightforwardly identified with ethnic identities. Secondly, nationalist narrative mainly focuses on assertion that cultural codes of ethnic identities which are existing since prehistoric times remained unchanged. The research examines both questions from the perspective of social theory.*

Keywords: *Nationalist Rhetoric, National Identity, Historical Perception, Geographical Imagination, Ethnicism*

Giriş

Milliyetçi söylem ve tutumlara yönelik biri *içeriden* diğeri *dışarıdan* olmak üzere iki farklı görüşün olduğunu ifade edebiliriz. İçeriden olan bakış, esasen milliyetçi lider ve ideologların kendi siyasi vizyon ve programları doğrultusunda mensubu oldukları topluluğa yönelik geliştirdikleri düşüncelerle ilintilidir. Bu perspektif açısından kolektif bilinç ve ortak hafıza temelinde milli kimliğin sürekli toplumsal-kültürel üretimine *ad hoc* yöneliştten bahsedilebilir.

Dışarıdan olan bakış ise meseleye daha analitik düzlemde ve eleştirel olarak yaklaşır. Analitik perspektif için asıl olan milliyetçi saikleri (güdülerini) teşekkül ettiği tarihsel ve sosyolojik şartlar içerisinde irdelemektir. Bu ilişkisellikte denebilir ki milliyetçi görüş olgulara ideolojik anlam yüklemeye, analitik görüş ise tam da zıttını yaparak ideolojik bakışları yapı bozumuna uğratarak ardındaki politik amaçları anlamaya yönelir.

Analitik perspektif esas alınarak Ermeni Milliyetçiliği etnisizme dayalı irredentist bir milliyetçilik olarak görülebilir. Etnisizme dayalıdır çünkü etnik sembolleştirme (ister retrospektif isterse de perspektif düzlemlerde) aşırı ideolojik söyleme dönüştürülmüştür. Aynı zamanda da irredentistir çünkü milliyetçi ideologların politik vizyonu, coğrafi yayılmacılığı hedeflemektedir. Bu bakımdan Ermeni milliyetçi söyleminin her iki temel özelliğinin de eleştirel teori çerçevesinde ele alınması önem arz etmektedir.

Tarih ve Coğrafya Anlatısı

Tarih ve coğrafyaya dair tasavvurlar milli kimliklerin şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir. Esasında milliyetçili söylemler bu tasavvurlar üzerinden *biz* ve *onlar* ayrımını esas alan kültürel kodlara vurgu yapmaktadırlar. Bazen bu tarz kültürel kodlar, Ermeni Milliyetçiliği örneğinde olduğu gibi dini ve etnik muhtevası (*sembolleştirme*) yoğun bir zeminde yorumlanmaktadır. Burada amaç, ulusal kimliğin inşası sürecinde topluluğun tarihsel aidiyet duygularını farklılıklar (*antitez*) ve benzerlikler (*tez*) ekseninde şekillendirmektir.

Genel olarak bu tarz anlatılarda milliyetçi entelijansiya, “*ulusal topluluğun kökleri neye dayanır?*”, “*tarihsel coğrafyanın (yurt) neresi olduğu?*”, “*etnik kimliğin ne zaman şekillendiği?*” gibi milli kimlikler açısından önem taşıyan sorulara cevap aramaktadır. Bilindiği üzere söz konusu sorunlar tarihsel filoloji, arkeoloji, antropoloji, etnoloji, paleografi vs. gibi tarih biliminin farklı disiplinlerince de irdelenebilir. Söz gelimi, bilimsel perspektifin aksine milliyetçi söylemlerin kültüre, daha özgül olarak da tarihe bakışları

olabildiğince ideolojiktir. Böylece milliyetçi tahayyüllerde hem tarihsel olaylar öznel hedefler doğrultusunda yorumlanmakta hem de ulusal çıkarlar adına saldırgan politikalar güden yönetici kadro ve aşırı gruplara doktriner meşruiyet sağlanmaktadır.

Yukarıda resmedilen çerçevede Ermeni Milliyetçiliği'nin tarih yazımında biri 'mitolojik' diğeri ise 'modern' olmak üzere iki düzlem (paradigma) tespit edilmektedir. Mitolojik bakış, Ermeni Milliyetçiliği'nde etno-sembolik kılcalları besleyen ve esasen orta çağlara özgün bir tarih yazımıdır. Mitolojik düzlemin bel kemiğini ise etnik kimliğe yönelik dini motiflerle bezeli mitsel anlatım şekli oluşturur. Bu noktada bir ayrıntıya işaret etmekte fayda vardır. 19. yüzyıla kadar Movses Horenatsi, Sebeos, Thomas Ardzrouni, Vartan Badmich, Stephanos Orpelian vb gibi eski Ermeni tarihçilerinin tamamına yakını din adamı olmuştur ve bu durum, muhtemelen etnik meselelerin ele alınışında dini tonlamanın güçlü bir şekilde yer almasına sebebiyet vermiştir. Diğer taraftan ise Ermeni Milliyetçiliği'ndeki

Mitolojik bakış, Ermeni Milliyetçiliği'nde etno-sembolik kılcalları besleyen ve esasen orta çağlara özgün bir tarih yazımıdır. Mitolojik düzlemin bel kemiğini ise etnik kimliğe yönelik dini motiflerle bezeli mitsel anlatım şekli oluşturur.

modern perspektif, mitolojik paradigmadan bir kopuşu temsil etmez. Aşağıda daha ayrıntılı bir biçimde analiz edeceğimiz üzere bilimsel arayışlar ile ideolojik spekülasyonlar iç içe geçmiş vaziyettedir.

Mitolojik Paradigma

'Mitolojik' paradigmanın ilk izleri ve temelleri 5. yüzyılda yaşadığı düşünülen Ermeni tarihçi ve rahip Movses Horenatsi'nin anlatımlarına dayanmaktadır. Horenatsi, 5. yüzyıl başlarında İncil'in Ermeniceye çevrilmesi amacıyla yabancı dilleri öğrenmeleri için Suriye, Mısır ve Yunanistan'a gönderilen grupta yer almıştır. Onun buralarda gerekli eğitimi tamamladıktan sonra 446 yılında ülkesine döndüğü rivayet edilmektedir. En önemli eseri olan Ermenilerin Tarihi'ni (*Erm. Patmutyun Hayots; İng. History of Armenians*) ise 481 yılında Persler'in Ermenistan'a yönetici olarak atadığı Sahak Pakraduni'ye ithaf ettiği tahmin edilmektedir.¹

Horenatsi'nin Ermenilerin kökeni, tarihi, dinleri ve yaşadıkları coğrafyaya ilişkin anlattıkları, yüzyıllarca etnik tasavvurun temel kaynağını teşkil etmiştir.

1 Esat Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question* (Istanbul: Documentary Publications, 1988), 233.

Kendisinden sonra gelen tüm orta çağ Ermeni tarihçileri üzerinde büyük etkiye sahip olduğu araştırmacıların ortak kanaatidir. Bu sebeple de Ermeni yazarlarca kendisine ‘ilk tarihçi’, ‘tarihçilerin babası’ gibi nitelikler atfedilmiştir.

Ermenilerin köken ve yaşadıkları coğrafyaya dair bilgilerinin ana çerçevesi Horenatsi’nin ‘tahayyüle’ dayalı tarihsel anlatımıyla biçimlenmiştir. Öncelikle anlatıdaki kronolojik karışıklık dikkat çekmektedir. Hıristiyanlık-öncesi pagan kültürünün özellikleri apaçıktır. Buna göre tarih-öncesi çağlarda yeryüzünde yaşamın temelleri, korkunç ve olağanüstü tanrılar tarafından başlatılmıştır. Bu tür pagan tanrılardan ise bir çeşit dev varlıklar türemiştir. Horenatsi’ye göre Ermenilerin ulu ecdadı olan *Hayk Nahapet* de pagan tanrılardan türeyen dev bir varlıktır.²

Anlatıdaki ikinci dönem ise Hıristiyanlaşmanın etkisindedir. Burada ecdatlarla ilgili söylem, Büyük Tufan rivayeti esasında uyarlanmıştır. Yeni anlatımda Ermenilerin ulu ecdadı olan Hayk, Yafes’in oğlu, Nuh’un ise torunudur. Hayk, Mezopotamya’da Babil Tiranı Bel’e karşı savaş açan bir kahramandır. Bu kutsal savaşta Hayk iyiliği temsil ederken, Bel de kötülüğün arketipidir. Horenatsi’nin anlattığı efsaneye göre Bel’i mağlup eden Hayk, Nuh’un gemisinin karaya oturduğu topraklara geri döner ve oraya yerleşir. Ermeniler de tarih sahnesinde yerlerini böylece almış olurlar.^{3 4}

Horenatsi üzerine yapılan çalışmalarda oluşan ortak kanaat, eserini epik şiirler, kadim mitler ve halk öykülerine dayanarak yazdığı yönündedir. Örneğin, Ermeni yazar Kevork Aslan, eseri kastederek “*kadim Süryani masallarının ve Ermeni öykülerinin ustaca derlemesi*” tespitinde bulunur.⁵ Başka bir Ermeni araştırmacı Papazian’a göre

*“Eserde ilk Ermeni Hanedanlığı olarak ismi zikredilen Haikazian Sülalesi, tarihte malum değildir. Horenatsi’nin hanedanlığın üyeleri olarak gösterdiği karakterler, halk masallarından alıntılanan figürlerdir. Movses Horenatsi, 5.yüzyılda yaşamış bir tarihçi değildir. Muhtemelen, 7.yüzyılda yaşamış bir taklitçidir. Onun eseri, tarihi değeri olmayan efsane ve öykülerden oluşmaktadır.”*⁶

2 A. Movsisyan, The origin and formation of the Armenian nation”, http://www.armin.am/en/Encyclopedia_Armeny_hay_joxovrdi_tsagumn_u_kazmavorumy, (22.02.2018)

3 Sirarpi Ter-Nersesyan, *Armeniya. Bit, Religiya, Kultura* (Moskva: Çentrpoligraf, 2008), 10.

4 George A. Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People* (Mazda Publishers, 2002), 16.

5 Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question*, 234.

6 Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question*, 234.

Fransız arkeolog Jean-Jaques de Morgan ise eski Ermeni tarihçilerin, Ermenilerin ulusal ecdadını sembolize eden mitolojik Hayk karakteri ile İncil'deki kişiler arasında bağlantı kurmak adına kadim rivayetleri tahrip ettiklerine dikkat çeker. Morgan'a göre bu durum, tarihsel olayların anlatımı dışında, yönetici ailelere ilişkin aktarılan bilgiler arasında da karşımıza çıkmaktadır.⁷ Bu hususta Ermeni Halkının Eleştirel Tarihi isimli beş ciltlik eserinde M. Karakashian diğer önemli bir noktaya işaret etmektedir:

“Ermenilerin ecdatları hakkında ne sözlü geleneklerde ne de tarihsel verilerde kaynak bilgisine rastlanır. Hıristiyanlığın kabulünden sonra Hayk ile Nuh arasında akrabalık bağının olduğu iddia edilmiştir. Onun aile çizgisinin Nuh'un oğlu Yafes'in torunlarından olan Togarma'dan geldiği düşünülmüştür”⁸

Eski Yahudi kaynaklarda ve İncil'de zikredilen 'Togarma' (Togarmah) ismi, bazı Ermeni kroniklerinde Ermenistan coğrafyası ve Torkom şeklinde ifade edilen aile (topluluk) ile ilişkilendirilmiştir. Karakashian'a göre bu tertibi ilk yapan Moses Horenatsi'dir. Onun söz konusu tertibine ilişkin Fransız tarihçi Charles-Victor Langlois şu notu nakletmektedir:

“İncil'de Torkom diye bir isim yoktur. Ermeniler onu Gomer ve Tiras arasındaki nesil çizgisine yerleştirmişlerdir ve bunu yapmakla da Nuh ve Hayk arasında akrabalık yaratmaya çalışmışlardır.”⁹

Horenatsi'nin ondan öğrendim diyerek görüşlerine temel kaynak ve istinat yaptığı Mar İpas Kadina isimli Assuri tarihçinin hiçbir tarihsel belgede yer almadığı ve büyük ihtimalle de Horenatsi'nin kendi tahayyülünün mahsulü olduğu düşünülmektedir.¹⁰ Horenatsi'nin mitolojik figürleri gerçek tarihsel şahsiyetler olarak sunması ve bu vesileyle de tarihsel olayları değiştirdiği araştırmacıların ortak kanaatidir. Bu hususta milliyetçi entelijansiyanın etkili isimlerinden biri olan tarihçi Karapet Basmadjian'ın (1864-1942) notlarını, Horenatsi'nin mitolojik anlatımı hakkında makul bir değerlendirme olarak kabul edebiliriz:

“Ermenilerin ve Ermenistan'ın menşei konusu oldukça karanlıktır. Çok eski tarihlerde bu bölge Pamir ve Karakuş Dağlarının yüksek platolarından göç eden kavimlerin istilasına maruz kalmıştır. Yunan, Roma, Pers ve diğer halklarda olduğu gibi Ermenilerin de kendi

7 Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question*, 234.

8 Uras, *The Armenians in History and The Armenian Question*, 234.

9 Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question*, 234.

10 Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question*, 225-226.

mitolojik kahramanları mevcuttu; kendi halklarının kökenlerine ilişkin açık ve sahici bilgilere erişim olanağına sahip olmayan ulusal tarihçiler mitolojik kahramanları gerçek olanların yerine koymuşlardır.”¹¹

Papaz Michael Chamich’in de Kalküta’da 1827 senesinde yayımlanmış Ermeni Tarihi isimli eserinde Horenatsi’ye ait mitolojik köken anlatısının devam ettirildiği görülmektedir. Chamich, Ermenilerin nesep zincirini Nuh’un oğlu Yafes’ten itibaren Gomer (Horenatsi Gomer ile Torgoma arasına Tiras’ı yerleştirmektedir), Torgoma, Hayk, Armenak, Aramais, Amasia, Gelam, Harma ve Aram şeklinde göstermekle geleneksel anlatımı neredeyse olduğu gibi aktarmaktadır.¹² Horenatsi ve Chamich’in dile getirdikleri bu soy zinciri Külekçi’ye göre ne Tevrat ne de İslam tarihi kaynaklarına uymaktadır zira Ermenilerin atası sayılan ‘Hayk’ ismi Tevrat’ta geçmez. Ayrıca yine Ermenilerin atası sayılan ve Ermeni kelimesinin etimolojik olarak ilişkilendirildiği ‘Aram’ da Tevrat’a göre Yafes’in değil Sam’ın oğludur.¹³ Chamich’te dikkat çeken bir diğer husus ise Tufan’dan sonra Nuh’un oğulları olan Ham ve Yafes’in soyundan gelenlerin Ağrı Dağı etrafında yaşayıp çoğaldıklarını ifade ettikten sonra dilsel unsura yaptığı vurgudur. Zira bu erken dönemde dahi insanların kullandıkları ortak dilin “*Ermenice*” olduğu varsayılmıştır.¹⁴

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sosyal bilimlerin gelişmesiyle milliyetçilik, etnik köken ve milli kültür gibi çağa damgasını vuran fenomenlere bilimsel perspektiften yaklaşılmıştır. Özellikle mukayeseli dilbilim ve filoloji alanında yapılan araştırmaların tarihsel çalışmalara uyarlanmasıyla birçok alandaki kalıplar sorgulanmıştır. Lakin geleneksel anlatım, bilimsel tartışmalarda önemli bir mevzi kaybetmesine rağmen kimlik ve aidiyet duygularının inşasında hala güçlü etkinliğini devam ettirmektedir. Aşağıda Ermeni halkının menşei meselesinin bu çerçevede nasıl sorgulandığı ve bazı durumlarda ideolojik (milliyetçi) algıların hala nasıl kuvvetli olduğu daha net bir biçimde tartışılacaktır.

Modern Paradigma

Kanaatimizce, Ermeni Milliyetçiliği’nin tarih anlatısını, üç temel sacayağı olan bütünlüklü bir retorik olarak okuyabiliriz.

11 Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question*, 235.

12 Michael Chamich, *History of Armenia* (Calcutta: Bishop’s College Press, 1827), 1-26, <https://books.google.az/books?id=Jn1kAAAAcAAJ>.

13 Cahit Külekçi, “Ermeni, Ermenistan ve Ermenilerin Anadolu’ya Göçleri,” *Yeni Türkiye* 60, (2014): 1-22.

14 Michael Chamich, *History of Armenia* (Calcutta: Bishop’s College Press, 1827), 2-3, <https://books.google.az/books?id=Jn1kAAAAcAAJ>

- İlk olarak burada, tarihsel yurt addedilen coğrafya ile etnik birim arasında ontolojik bağlantı kurulmaktadır.
- Anlatının ikinci ayağı milli kimliğin inşası sürecinde öteki olarak görülen yabancı bir etnik birimin tarihsel uzam ve zamanda hasımlığını temellendirmeye yöneliktir.
- Tarihsel anlatının üçüncü en önemli ayağı ise 1915 Olayları'nın insanlığa karşı işlenmiş en büyük suçlardan biri olan “soykırım” şeklinde yansıtılmasıdır ki bu retoriğin toplumsal dinamiği sosyolog Jeffrey C. Alexander'in “*kültürel travma*” olarak nitelendirdiği olgu ekseninde biçimlenmektedir.¹⁵

Konumuz itibariyle odaklanacağımız mesele, coğrafya ve onun tarihsel algısıyla ilintili retoriktir. Zira yukarıda aktardığımız üzere geleneksel anlatım (mitolojik paradigma), tarihsel yurtla ilgili *otoktonluk* (yerlilik) iddiası taşımakta ve bu bağlamda milliyetçi duyarlılıklar ile sorunsuz bir uyum ifade etmektedir. Modern tarih yazımında ortaya konan yeni görüşler ise söz konusu uyumu yumuşak bir ifade ile sorgulamaya açmıştır. Deyim yerindeyse milliyetçi söylem, modern paradigmanın karşıt görüşleri karşısında bocalamaktadır. Bu bocalamanın odak noktasında ise “göç teması” yer almaktadır. Yani Ermenilerin tarihsel yurt olarak gördükleri coğrafyada tarih-öncesinden beri mevcut olmadıkları, göçler neticesinde buralara yerleşen “Hay” etnik biriminin daha sonraki dönemlerde yaşanan etnogenez süreçleri sonucunda Ermeni halkına dönüştüğü ifade edilmektedir.

Hint-Avrupa Tezi

Ermenilerin etnik kökenine ilişkin en yaygın bilimsel görüş, ‘*Hint-Avrupa dil ailesi*’ adlandırılan görüşle ilgili tezdır. Genel olarak mukayeseli dilbilimcilik çalışmalarından ileri gelen bu görüşe göre Ermenice büyük Hint-Avrupa dil ailesine ait bir dildir.¹⁶ Dolayısıyla da Ermenilerin (Haylar), Hint-Avrupalı bir halk olarak onlarla ortak kadim bir anayurdu (*Urheimat*) paylaşması gerekmektedir. Hint-Avrupa tezi, beraberinde göçlerden evvel proto-Hint-Avrupalıların ait oldukları coğrafyanın neresi olduğu sorusunu gündeme getirir.

15 Meşdi İsmayilov, “Bir Tahayyül Olarak Kültürel Travma ve ‘Soykırım Retoriği.’” *Tesam Akademik Dergisi* 2/1 (2015): 107-125.

16 Heinrich Hübschman, “On the Position of Armenian in the Sphere of the Indo-European Languages,” W.F. Lehmann (ed.), *A Reader in the 19th Century Historical Indo-European Linguistics* (Indian University Press, 1969), 165-189.

Bilimsel literatürde Hint-Avrupalıların anayurtlarına ilişkin farklı görüşler mevcut olmakla beraber kabul gören en yaygın görüş, Litvanya kökenli Amerikalı arkeolog Marija Gimbutas'ın “*Kurgan Tezi*”dir. Gimbutas'a göre proto-Hint-Avrupa *Urheimat* MÖ 4000 dolaylarında Pontik-Hazar Bozkırları (Doğu Ukrayna ve Güney Rusya) olmuştur. Temel uğraşları hayvancılık olan göçebe Hint-Avrupalılar MÖ 3000 yılının ortalarından itibaren değişik zaman kesitleri içerisinde büyük dalgalar şeklinde farklı istikametlere göç ederek genişlemişlerdir. Gimbutas, Hint-Avrupa genişlemesini bir çeşit politik/gender açıklama çerçevesinde izah etmektedir. Şöyle ki barışçıl, anaerkil ve tarımla uğraşan toplumlar bozkırdan gelen savaşçı, güçlü ataerkil yapıya sahip olan, atlara ve silahlara rağbet besleyen toplulukların (Hint-Avrupa dillerini konuşan kavimler) istilasına maruz kalmışlardır. Hint-Avrupalıların Avrupa ve diğer bölgelere yerleşmesi tam da bu tarz istilacı genişlemenin sonucudur.¹⁷

Gimbutas'ın “*Kurgan Tezi*”nin alternatifi literatürde “*Anadolu Tezi*” olarak bilinen görüştür. Anadolu Tezi, arkeolog Andrew Colin Renfrew'un MÖ yaklaşık 8000 civarında gerçekleşen ekonomik devrim sonucunda tarımın Mezopotomya'da ortaya çıkması ve gelişerek başka bölgelere genişlemesi süreçleri ile bağlantılı bir görüştür. Yayılma süreçlerinde Hint-Avrupalılar Avrupa'ya, Dravid dil ailesine mensup olanlar Pakistan ve Hindistan'a, Afro-Asyatik (Hami-Sami) dil ailesine ait kavimler ise Arabistan ve Kuzey Afrika'ya doğru hareket etmişlerdir. Renfrew'un çizdiği çerçeveye göre Orta Doğu'dan gelip Anadolu'ya yerleşen Hint-Avrupalılar Neolit Dönem Tarımcılığı'nı yaklaşık MÖ 6500'de Avrupa'ya götürmüşlerdir.¹⁸ Nitekim Renfrew, Türkiye'deki çiftçilerin Hint-Avrupa dillerini Avrupa'ya getiren ön-Hint-Avrupa dili konuşan insanlar olduğunu ileri sürmektedir.¹⁹

Gimbutas'ın Hint-Avrupalıların askeri güce dayalı büyük teritoryal genişleme savını Renfrew, anakronik bularak eleştirmektedir. Renfrew'a göre devletlerin ve hatta kentlerin henüz oluşmadığı tarihlerde herhangi bir insan grubunun başka yerleri ele geçirmek ve büyük çaplı istilalar teşkil etmek için gereken ekonomik ve teknolojik kaynaklara sahip olması ihtimal dışındadır. Bu nedenle de Hint-Avrupa dilinin Avrasya'da yaygınlaşmasının ekonomik ve teknolojik ilerlemeyle bağlantılı olarak tedrici ve barışçıl yollarla gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu durumda dilsel yayılmanın tek önemli aracı olarak, tarımın gelişmesi ve yaygınlaşması görülmüştür.²⁰

17 Marija Gimbutas, “Primary and Secondary Homeland of the Indo-Europeans: comments on Gamkrelidze-Ivanov article,” *Journal of Indo-European Studies* 13 (1-2), (1985): 185-201.

18 Colin Renfrew, *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins* (Cambridge University Press, 1990), 75-99.

19 Jared Diamond, *Üçüncü Şempanze: İnsan Türünün Evrimi ve Geleceği* (İstanbul: Alfa, 2016), 306.

20 Robert McColl Millar, Larry Task, *Trask's Historical Linguistics* (Routledge, 2015), 346.

2003'te *Nature Dergisi*'nde yayımladıkları ortak yazılarında evrimci biyologlar Russell D. Gray ve Quentin D. Atkinson genetik ağaç yöntemlerini kullanarak Hint-Avrupalıların anayurtlarının Anadolu olduğunu ve MÖ 9500-8000 civarında tarımın gelişimi ile kenar bölgelere yayılmağa başladıklarını ileri sürmüşlerdir.²¹ Bu vurgu, Hint-Avrupalıların genişlemesini Renfrew'un ifade ettiğinden bile daha erken tarihe yerleştirmektedir ki göreceğimiz gibi dilbilimci çalışmalarda bu durum ciddi eleştirilere maruz kalmaktadır. Ne var ki son yıllarda gerçekleştirilen genetik araştırmalarda Gimbutas'ın kurgan kültürünün genişlemesi şeklinde nitelediği Hint-Avrupa yayılması görüşü güçlü destek görmektedir. Şöyle ki Profesör Roberto Risch'in başkanlığındaki uluslararası araştırma heyetinin yürüttüğü kadim topluluklara ilişkin geniş çaplı DNA incelemelerinin 2015'te *Nature Dergisi*'nde yayımlanan sonuçlarına göre 4500 yıl önce Pontik-Hazar Bozkırları'ndan Merkezi Avrupa'ya doğru muazzam göçün gerçekleştiğine dair kanıtlar ortaya çıkmıştır.²² Nitekim genetik çalışmalar Hint-Avrupalıların Avrupa'ya göçleri hususunda Gimbutas'ın Rusya Bozkırları-merkezli modeline güçlü destek sağlarken, Renfrew'un Anadolu-merkezli çiftçiler modeline daha az benzer kanıtlar sunmaktadır.²³

Genetik paleontologlar Luca Luigi Cavalli-Sforza ve Alberto Piazza, Anadolu Tezi ile *Kurgan Tezi*'nin aslında birbirine zıt olmadığı, dolayısıyla her ikisinin de doğru olabileceğini ifade etmişlerdir. Onlara göre Renfrew'un işaret ettiği MÖ 7000-8000 tarihlerinde yazı henüz icat edilmediğinden erken çiftçilik ve çobanlık yapan toplulukların dillerine ilişkin somut kanıtlara ulaşmak imkânsızdır. Bu bağlamda Hint-Avrupa Dilleri'nin Avrupa'ya Anadolu çiftçileri tarafından götürüldüğü görüşü kanıtlardan değil, bizatihi Renfrew'un kuramsal varsayımlarından ileri gelmektedir.²⁴ Yine de Gimbutas ve Renfrew'un tezlerinin birbiriyle çelişmeyebileceğine kanidirler.

“Eğer genişleme 9500 yıl önce Anadolu'dan, 6500 yıl önce de Yamna Medeniyeti'nden başlamışsa, o zaman onların muhtemelen Balkanlar üzerinden Volga-Don Bölgesi'ne gerçekleşen göçleri zamanı 3500 yıllık bir süre geçmiştir. Orada tamamen yeni, standart tarım için uygun olmayan çevresel etkilerin tesiri altında yeni cezp edici olanaklar sunan çoğunlukla pastoral bir medeniyet gelişmiştir. Bu nedenle, bizim

21 Russel D. Gray, Quentin D. Atkinson, “Language-tree divergence times support the Anatolian theory of Indo-European origin,” *Nature* 426, (2003): 435-439.

22 Wolfgang Haak, Iosif Lazaridis, Nick et al. Patterson, “Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe,” *Nature* 522, (2015): 207-211.

23 Asya Pereltsvaig, *Languages of the World: An Introduction* (Cambridge University Press, 2012), 25.

24 Sforza Cavalli, Luca Luigi, Paolo Menozzi, Alberto Piazza, *The History and Geography of Human Genes* (Princeton University Press, 1994), 265.

varsayımımız, Hint-Avrupa Dilleri'nin muhtemelen Anadolu'dan gelen Neolit dönem tarımcılarının orada yerleşerek geliştirdikleri pastoral göçebelikten sonra Yamnaya Medeniyeti bölgesinden yaşanan ikincil bir genişlemeden türemişlerdir."²⁵

Cavalli-Sforza'nın kanaatine göre Güney Rusya bozkırlarında çevresel etkilerin tesiri altında atların evcilleştirilmesi ve tekerlekli arabaların icat olunması ile Anadolu'dan gelen ve çiftçilikle uğraşan ön-Hint-Avrupalıların yaşam tarzlarında değişim meydana gelmiştir. Amerikalı genetik bilimci Spencer Wells, Cavalli-Sforza'nın neolit çağı çiftçilerinin Orta Doğu'dan başlattıkları ilk göçün Kurgan topluluklarını da kapsayarak Avrupa'ya ulaştıkları ve daha sonra burada proto-Hint-Avrupa Dili'nin şekillendiği model ile çelişecek bir durumun söz konusu olmadığını ifade ettikten sonra, "*eldeki genetik kalıplar da bu görüşe açık bir destek sağlamamaktadır*" vurgusunu yapmaktadır.²⁶ Antropolog Jared Diamond'a göre Renfrew'un teorisi dilsel kanıtları yok saymakta ya da bir kenara atmaktadır. Örneğin, Anadolu'nun bilinen en eski Hint-Avrupa Dili olan Hititçe, Renfrew'un Türkiye temelli teorisinden bekleneceği gibi ön-Hint-Avrupa Dili'ne en çok benzeyen dil olmak bir tarafa, sözcük dağarcığı bakımından en az Hint-Avrupa Dili sayılabilecek olanıdır. Nitekim Diamond, ilk çiftçilerin ve Hint-Avrupalıların Avrupa'ya göçlerine ilişkin şöyle muhakeme yürütmektedir:

*"Çiftçiler Avrupa'ya, Ön-Hint-Avrupalıların ÖHA'nın tahmin edilen ulaşma zamanından binlerce yıl önce varmışlardır. İlk çiftçiler pulluk, tekerlek ve evcilleştirilmiş atlar gibi yeniliklerden yoksunken, Ön-Hint-Avrupa dilleri konuşanlar bunlara sahipti. Ön-Hint-Avrupa dilleri, ilk çiftçileri tanımlayan ürün isimlerinden dikkat çekici biçimde yoksundu."*²⁷

Diğer taraftan başta James P. Mallory olmak üzere bazı arkeolog ve dilbilimciler Gimbutas'ın modelinde eleştirilere maruz kalan hususları gözden geçirerek 'Kurgan Tezi'ni daha tutarlı hale getirmişlerdir.²⁸ Bu hususta dilbilimci Frederik Kortlandt'ın tespiti önemlidir: "*Gimbutas'ın modeline karşı ifade edilebilecek temel itiraz, arkeolojik kanıttan yola çıkarak dilbilimci yoruma yönelmesidir. Sonuç itibariyle de bu model, dilsel kanıta (linguistical evidence) tam uygun gelmemektedir.*"²⁹

25 Sforza Cavalli, Luca Luigi, Paolo Menozzi, Alberto Piazza, *The History and Geography of Human Genes* (Princeton University Press, 1994), 258-259.

26 Spencer Wells, *Deep Ancestry: Inside the Genographic Project* (National Geographic, 2007), 168.

27 Jared Diamond, *Üçüncü Şempanze: İnsan Türünün Evrimi ve Geleceği*, 306.

28 James P. Mallory, *Hint-Avrupalıların İzinde*, Çev. Müfit Günay (Ankara: Dost, 2003)

29 Frederik Kortlandt, "The Spread of the Indo-Europeans," (2018), 5, <http://www.kortlandt.nl/publications/art111e.pdf>.

Dilbilimsel çözümleme en önemli desteği arkeolojik verilerden görmektedir. Özellikle arkeolog David Anthony'nin atların evcilleştirilmesi ve tekerlekli araçların icadı hususunda ortaya çıkardığı arkeolojik kanıtlar önemli ipuçları sunmaktadır. Şöyle ki Anadolu Tezi MÖ 6700 – MÖ 4500 döneminde ön-Hint-Avrupa Dili'ndeki çeşitlenmelerin yani farklı akraba alt dillere ayrışmaların gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Arkeolojik bulgular MÖ 6700 – 6500 civarlarında erken çiftçilerin Anadolu'dan ayrılarak Yunanistan'a yerleştiklerini göstermektedir. O halde arkeolojik ve filogenetik tarihler birbiriyle pek örtüşmüyor. Çünkü MÖ 3400'den önce tekerlekli araçlar bilinmiyordu ve bu durum, Hint-Avrupa Dilleri'nde tekerlekli araçlara ilişkin ortak kelimelerin “tekerlek”, “eksen”, “şaft”, “koşum takımı”, “dingil pimi” mevcudluğunu açıklayamamaktadır.³⁰ Demek ki ifade edildiği üzere ilk dilsel ayrışmanın (ön-Anadolu Dilleri'nin geri kalan tüm Hint-Avrupa topluluğundan ayrılması) gerçekleştiği MÖ 6500 gibi erken bir tarihte eşzamanlı olarak prot-Hint-Avrupa Dilleri'nde tekerlekli araçlarla ilgili söz dağarcığının olması imkânsızdır.³¹ Dolayısıyla dilsel açıdan ön-Hint-Avrupa Dilleri 6000 yıldan fazla geriye gidemezler.³²

Bir diğer mesele atların evcilleştirilmesinin yeri ve zamanıyla ilintilidir. Evcilleştirilmelerinden hemen önce yabancı atlar Ortadoğu'da ve Güney Avrupa'da yoktu ve yalnızca Rusya steplerinin doğu kısımlarında bol miktarda bulunmaktaydı. Arkeolojik kanıtlardan hareketle Anthony, atların evcilleştirilmesini MÖ 4000'lerde Karadeniz'in hemen kuzeyindeki steplere yerleştirmektedir.³³ Nitekim evcil atlar MÖ 4000 gibi erken bir zamanda bozkır topluluklarına ekonomik ve askeri donanımlarını birleştirme olanağı sunmuştur. Tekerleğin icadı atlıların ekonomisini tamamlamış ve MÖ 3300 civarında öküzlerin çektiği arabaların kullanılmasıyla bu dönüşüm patlama yapmıştır.³⁴

1985'te Gürcü Tamaz Gamkrelidze ve Rus Vyacheslav İvanov tarafından ileri sürülen bir görüş daha vardır. Buna göre ön-Hint-Avrupa Dili MÖ 4.-5. bin yıllarda Güney Kafkaslar, Doğu Anadolu ve kısmen de kuzey Mezopotamya coğrafyasında konuşulmuştur. Literatürde 'Ermeni tezi' olarak bilinen bu tez,

30 David W. Anthony, Don Ridge, “Indo-European Homeland from Linguistic and Archeological Perspectives,” *Annual Review of Linguistics*, vol. 1, (2010): 63-66.

31 David W. Anthony, “Don Ridge, Indo-European Homeland from Linguistic and Archeological Perspectives,” 77.

32 David W. Anthony, “Don Ridge, Indo-European Homeland from Linguistic and Archeological Perspectives,” 202-204.

33 David W. Anthony, “Don Ridge, Indo-European Homeland from Linguistic and Archeological Perspectives,” 201.

34 Jared Diamond, *Üçüncü Şempanze: İnsan Türünün Evrimi ve Geleceği*, 308-310.

bilimsel çevrelerde pek rağbet görmemiştir.³⁵ Sonuç itibarıyla Hint-Avrupalıların anayurtları konusunda *Küçük Asya, Güney Kafkasya, Doğu Anadolu, Balkanlar* ve çok daha farklı bölgeler gösterilse de temel kabul gören görüş *güney-doğu Karadeniz ve Hazar Denizi'nin* kuzeyinde yer alan bozkır coğrafyası olmuştur.

Milliyetçi retorik doğası gereği Hint-Avrupa anayurdu hususunda süregelen tartışmalara ideolojik öncelikleri ile yaklaşmaktadır. Köken meselesine yönelik her bilimsel varsayım ulaşabileceği politik sonuçlar çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu kapsamda Hint-Avrupa anayurdunu Balkanlar ve Doğu Avrupa'ya (Dyakonov'un görüşü) yahut da Karadeniz ve Hazar Denizi havzalarına yerleştiren 'Kurgan Tezi' (Gimbutasın görüşü) gibi görüşlere göre Ermeniler etnogenез süreçlerinin yaşandığı Doğu Anadolu coğrafyasına MÖ 12. yüzyıl civarlarında göçlerle yerleşmişlerdir. Yunan ve Friglerle olan akrabalık ve dil benzerliklerini ortaya çıkaran araştırmalar bu görüşü kuvvetlendirmektedir.³⁶ Bir bakıma dilsel araştırmalar eski Yunan kaynaklarının Ermenilerin Balkan menşeli bir topluluk olduklarına dair aktardıkları bilgileri olumlamaktadır. Örneğin, MÖ 5. yüzyılda Herodot, Ermenilerin boğazları geçerek Küçük Asya'ya (Anadolu) yerleşen Balkan kökenli Frigyalıların bir kolunu oluşturduğuna şahitlik etmektedir.

Bir bakıma dilsel araştırmalar eski Yunan kaynaklarının Ermenilerin Balkan menşeli bir topluluk olduklarına dair aktardıkları bilgileri olumlamaktadır.

"Makedonyalılara göre Phrygia'lılar, Avrupa'da oturdukları zaman Bryg adını taşıyorlardı ve onların komşularıydılar ve Asya'ya geçtikten sonra yurtları ile birlikte adları da değişmiştir. Phrygia kolonları olan Ermeniler, Phrygia'lılar gibi giyiniyorlardı ve bunlar da Phrygia'lılar gibi Dareios'un kızlarından biri ile evlenmiş olan Artokhomes'in buyruğu altındaydılar."^{37 38}

MÖ 400'lü yıllarda yaşamış Yunanlı general ve tarihçi Xenophon, *Anabasis*'te Yunan askerlerinin Anadolu coğrafyasında Perslere karşı yürütülen savaşlarda

35 Thomas V. Gamkrelidze, Vjaceslav V. Ivanov, *Indo-European and the Indo-Europeans: A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and Proto-Culture* (Berlin: Mouton De Gruyter, 1995), 763-764.

36 Igor M. Diyakonov, *Predistoriya Armyanskogo Naroda* (Erivan: İzdatelstvo Akademii Nauk Armyanskogo SSR, 1968), 237.

37 Herodotos, *Tarih*, Çev. Müntekim Ökmen, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 543.

38 Robert H. Hewsen, Thomas J. Samuelian, ed., "Ethno-History and the Armenian Influence Upon the Caucasian Albanians," *Classical Armenian Culture: Influences and Creativity* (Pennsylvania: Scholar Press, 1982), 31.

Ermenilerle karşılaşmasından edindiği izlenimlerini aktarmıştır. Xenophon Ermenilerin gündelik hayatına dair bilgiler aktarırken Persçenin sadece seçkinler (satraplar) katında değil, Ermeni köylerinde de konuşulduğunu aktarmıştır.³⁹ 40 Bölgede konuşulan bir diğer dil ise idari işlerde kullanılan (*lingua franca*) eski imparatorluk Aramicesidir. Ermeni tarihinde bu dönem güçlü etkilerinden dolayı İran Çağı (kısmi bir Helenleşme ise nispeten daha sonraki yüzyıllarda Seleukoslardan itibaren yaşanacaktır) olarak görülebilir. Nitekim bu Çağda eğer bir proto-Ermeni kimliğinden bahsetmek mümkünse bu kimliğin temel özellikleri olan din ve yönetim gibi anlayışlar, geniş ölçüde İran menşeli olmuştur.⁴¹

Yukarıda resmedilen çerçeve –Ermenilerin Anadolu’nun yerlisi olmadığı ve göçler sonucu buraya yerleştikleri– Ermeni Milliyetçiliği’nin kesinlikle kabul etmediği bir görüştür. Milliyetçi entelijansiya göre bu tezler Türkler tarafından tarihin yanlış yorumlandığı politik manipülasyonların konusudur.⁴²

Buna karşılık Ermeni milliyetçiliği, tarih görüşünü Kurgan Tezi’nin anti-tezi olarak gördüğü Anadolu Tezi (Renfrew) ve ‘Ermeni Tezi’ (Gamkrelidze & İvanov) gibi teorik varsayımların üzerine bina etmektedir. Bu perspektifin başlıca varsayımı Hint-Avrupalıların yaşadıkları Anadolu coğrafyasını MÖ 3000 - 4000 yıllarda göçlerle terk ederken geride Ermenice konuşanları bıraktıkları iddiasıdır.⁴³ Daha önce isimlerini zikrettiğimiz Gray ve Atkinson’un yaptıkları çalışmada Ermenice ve Yunancanın Hint-Avrupa ana kolundan MÖ 7300’lerde bir dal olarak ayrıldığı ve takriben MÖ 6500’lerde ise Yunanca ve Ermenice olarak birbirinden ayrılaştığı tespitleri⁴⁴ milliyetçi görüşçe kabul görmektedir. (Samuelian)

Sonuç itibarıyla Ermenilerin menşesine ilişkin Hint-Avrupa vurgusu hem eski kaynaklardan hem de karşılaştırmalı dilbilim, dilsel paleontoloji ve arkeoloji gibi disiplinlerden güçlü destek görmektedir. Bu sebeple, Hint-Avrupalıların anayurdu meselesi teorik bir tartışma olmanın ötesinde milliyetçi söylemlerde

39 Xenophon, *The Anabasis: Or Expedition of Cyrus, and the Memorabilia of Socrates* (Harper & Brothers, 1858), 2-10, <https://books.google.az/books?id=FDtgAAAAMAAJ> (15.03.2018).

40 Sirarpi Ter-Nersesyan, *Armeniya. Bit, Religiya, Kultura*, 11.

41 Theo Maarten Van Lint, “The Formation of Armenian Identity in the First Millenium,” ed. R. B. ter Haar Romeny, *Religious Origins of Nations?: The Christian Communities of the Middle East* (Brill, 2010), 251-278.

42 Thomas J. Samuelian, “Armenian Origins: an overview of ancient and modern sources and theories,” http://www.arak29.am/PDF_PPT/7-History/Armenian_origins_eng.pdf, (15.03.2018).

43 Raphael A. Ishkhanian, *On the Origin and Earliest History of the Armenian People* (Montreal, 1989), 28.

44 Russell D. Gray, Quentin D. Atkinson, “Language-tree divergence times support the Anatolian theory of Indo-European origin,” *Nature* 426, (2003): 437.

politik bir sorunsaldır. Anadolu Tezi alternatif bir görüş sunmasına rağmen bilim çevrelerinde Hint-Avrupa anayurdu konusunda Kurgan Tezi üzerinde deyim yerindeyse ortak bir mutabakat söz konusudur. Mevcut haliyle Kurgan Tezi'nin Ermenilerin milliyetçi duygularına hitap etmediği barizdir.

Urartu Tezi

Ermenilerin Anadolu'nun yerlisi olduğunu ifade/iddia eden milliyetçi bir söylem daha vardır. Bu söylemin birbiriyle ilintili iki ayrı vechesi – Urartularla Ermeniler arasında tarihsel sürekliliğin tesis edilmesi ve bununla ilintili olarak eski yer/topluluk adlarının milliyetçi söylemi haklı gösterecek tonlamada yorumlanması – tespit edilebilir.

Hem Ermenistan'ın resmi tarih görüşünde hem de diasporanın tarih algısında Van Gölü çevresinde şekillenen kadim Urartu Devleti'nin bir Ermeni devleti olduğu görüşü hakimdir. Ermeni tarihçiler ise Ermenilerden ilk defa MÖ 4000. yılda söz edildiğini ve komşu halkların çivi yazılarında onlardan Doğu Anadolu'nun dağlık bölgelerinin (*Rus. - Нагорья*) yerlileri şeklinde bahsettiklerini ifade etmektedirler.⁴⁵ Görüleceği üzere Ermenilerin Hint-Avrupalı kökeni ile Urartu arasında bir süreklilik tahayyül etmek tezat bir durum ortaya çıkarmaktadır. Buna rağmen buradaki amaç, Ermenilerin Asyalı kökenine vurgu yaparak *yerlilik* vurgusunu sabitlemeye çalışmaktır.

Örneğin tarihçi Mack Chahin, *Ermeni Krallığı* isimli eserinde Urartular ve Ermeniler arasında gördüğü doğrusal bağlantıyı aşağıdaki gibi aktarmaktadır:

*“Eski Britonların İngiliz tarihinin, Galların ise Fransız tarihinin bir parçası olduğu gibi Urartu tarihi de Ermeni tarihinin bir parçasıdır. Ermeniler, Urartu üzerinden 4000 yıllık tarihsel bir devamlılığa meşru iddiada bulunabilirler; onların tarihi dünyanın en eski halkları arasında yer almaktadır.”*⁴⁶

Urartu'dan ilk defa MÖ 13. yüzyıla ait Asur yazılı kaynaklarında *Uruatri* şeklinde bahsedilmiştir. Urartular ülkelerini *Biainili*⁴⁷ ve bazen baş tanrıları *Haldi*'ye ithafen *Halদিya / Khaldiya* adlandırmaktadırlar.⁴⁸ Asurların çivi yazısını tevarüs eden Urartular MÖ 9. yüzyıldan itibaren yazıtlarını kendi

45 G. A. Saroyan, *İstoriya arмянского народа* (Krasnodar: İzdatelstvo Familiya, 2015), 7.

46 Mack Chahin, *The Kingdom of Armenia: Caucasus World* (Routledge, 2011), 182.

47 James R. Russell, *Zoroastrianism in Armenia* (Harvard University Press, 1987), 25.

48 Erich Feigl, *Armenian Mythomania: Armenian Extremism Its Causes and Historical Context* (Salzburg, 2007), 13.

dillerinde tertip etmişlerdir. Yine Ermeni tarihçilerine göre Urartu hükümdarı I.Sardur'un zamanında başlatılan bu tertibat Ermeni çiviyazısının temellerini geliştirmiştir.⁴⁹ İlk dönemlerde küçük krallık veya beylikler konfederasyonu şeklinde yönetilen Urartu ülkesi, MÖ 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Aramu (MÖ 860-844) ve I. Sardur (MÖ 844-825) zamanında merkezleşmiş krallık şeklinde yönetilmeye başlanmış, Van (Tuşpa) Kalesi ise başkent olmuştur.⁵⁰ MÖ 810-730 aralığı Urartuların en güçlü olduğu dönemdir. Bu devirde ezeli rakipleri olan Asurlara karşı başarılı akınlar düzenlenmiştir. Lakin MÖ 7. yüzyılın sonlarına doğru Asur devleti ile yaşanan uzun ve çetin savaşlar sonucu zayıflamaya yüz tutmuşlardır. Sonuç olarak kuzey-batı İran'da yükselen Medler ile batı Anadolu'da hakim güç olan Lidyalıların Doğu Anadolu coğrafyasına egemen olmak için yaptıkları mücadeleye maruz kalmışlardır. Mücadeleyi kazanan Medler, önce MÖ 605'te Asur İmparatorluğuna, sonrasında ise kuzeye yönelerek MÖ 585'te Urartu Krallığı'na son vermişlerdir. Tarih sahnesinden çekilen Urartulara ait topraklar sırasıyla Medlerin ve Perslerin idaresi altına geçmiştir. Makale bağlamında cevaplanması gereken temel soru, tarih bilimi Doğu Anadolu coğrafyasının ilk merkezleşmiş krallığı olan Urartuların Ermenilerle ilişkisini nasıl gördüğüdür? Bu bağlamda olan Urartular ile Ermenilerle arasında coğrafî, antropolojik, etno-kültürel yahut da dilsel bir süreklilikten bahsetmek mümkün müdür?

Bilim insanları Urartularla ait ilk bilgilere 19. yüzyılın ortalarında ulaşmıştır. Alman biliminsanı Freidrich Eduard Schulz Van Kalesi'nde yaptığı incelemelerde elde ettiği çivi yazılarına ait kopyaları 1829'ta kendisi dönüş yolunda saldırıya uğrayıp hayatını kaybetse de Paris'teki Fransa Doğu Cemiyeti'ne ulaştırılabilmıştır. Örnekler 1840'ta yayımlanmış, 1850'lerde ise kopyalardaki Asurca ve eski Pers'çe olan metinlerin şifresi çözülmüştür. Ancak bazı metinlerin tamamen farklı bir dilde yazıldığı anlaşılmış, bu anlaşılmayan paragrafların uzmanlarca Ermeni dili aracılığıyla çözümlenmesi teşebbüsleri ise sonuçsuz kalmıştır.^{51 52} Böylelikle Urartu yazılarının Hint-Avrupa ve Sami dillerine ait olmayan yabancı bir dilde yazıldığı düşünülmüştür. Nihayet yazıların şifresi 1882'de İngiliz dilbilimci Archibald Sayce tarafından çözülmüştür. Yeri gelmişken, milliyetçi söyleminin esas başvuru kaynağı olan Horenatsi'nin anlatımlarında Urartu'ya rastlanmadığı vurgulanmalıdır. Zira Horenatsi'nin yazdıklarında Urartularla ilgili olaylar ve yerler Asurlara atfen aktarılmıştır.

49 G. A. Saroyan, *İstoriya armyanskogo naroda*, 7.

50 Aynur Özfirat, "Ağrı Dağı ve Aras Vadisi'nde Urartular," *Aktüel Arkeoloji* 30, (2012): 127.

51 Vahan M. Kurkjian, *A History of Armenia* (Armenian General Benevolent Union of America, 1958), 39-40.

52 Boris B. Piotrovski, *Vanskoe Çarstvo (Urartu)* (Moskova: Vostoçnoy Literaturi, 1959), 11.

Yazıların okunması ile Urartuların kökenini Hint-Avrupa (Batı) kavimlerine bağlayan görüşler geçerliğini kaybetmiştir. Köken itibarıyla MÖ 2000. yılda antik Yakındoğu'nun politik hayatında büyük rol üstlenmiş Hurrilerin akrabaları/mirasçıları olduğu kanaati bilim çevrelerinde genel kabul görmüştür. Hint-Avrupa kökenli eski Anadolu uygarlıklarından olan Hitit metinlerde açık bir şekilde “*Hurri ülkelerinden*” (Rusça – “*странах Хурри*”) bahsedilmektedir. Asurlar ise Hurri topraklarını ‘*Nairi ülkesi*’ olarak adlandırmış ve MÖ 1000. yılın başlarında şekillenen Urartu/Nairi devletini “*Hurrilerin politik geleneğinin*” yenilenmesi (*возобновление*) olarak görmüşlerdir.^{53 54} Filolog Albrecht Götze’ye göre Hurriler, Mitanniler ve Urartular aynı kökene mensup olup aralarındaki temel fark, ayrı devlet yapıları tesis etmeleridir.⁵⁵ Konunun önemli bilgilerinden Gürcü asıllı Rus tarihçi Georgi Melikişvili, “*Nairi – Urartu*” isimli eserinde Urartular ve onlara yakın bölgelerin etnik kompozisyonunu aşağıda aktarıldığı gibi belirtmiştir:

“MÖ 3. ve 2. bin yıllarda yukarı Mezopotamya (Mitanni) ve Van Gölü havzası merkezli olmak üzere Ön Asya’da Hurri kavimleri egemen bir konumda bulunmuşlardır. Hatta Semitizmin çok daha erken bir tarihte yaygınlaştığı Asur topraklarında Hurri unsuru belirli bir alt katman (*cybempam*) oluşturmuştur. Kuşkusuz Urartu kabileleri, Urartu dilinin de açıkça gösterdiği gibi Hurri grubuna aittir...”⁵⁶

Van’da Urartu dönemine ait önemli kazılar gerçekleştiren arkeolog Afif Erzen de Hurrilerle Urartuların dilsel ve kültürel akrabalığına vurgu yapmaktadır. Erzen’e göre ortak kökleri eski doğu Anadolu Kalkolitik kültürüne dayanan Hurri-Urartu çizgisi aynı ırkın iki farklı koludur. Hurri-Urartular, komşuları olan Asurlar (Sami) ve Hititlerden (Hint-Avrupa) farklı Asya dilleri havzasına ait bir dilde konuşmuşlardır.⁵⁷ Urartu dili, kelime köklerine soneklerin eklenmesiyle yeni kelimeler türetilen Ural-Altay dilleriyle benzerlikler teşkil etmektedir.⁵⁸ Literatürde Hurri-Urartu dilleri, esasen Kafkas menşeli Gürcü⁵⁹, Çeçen-İnçuş⁶⁰, Alban/Udin⁶¹ ve bazen de Türk⁶² dilleriyle ilintili görülmektedir.

53 Boris B. Piotrovski, *Vanskoe Çarstvo (Urartu)*, 49.

54 Sirarpi Ter-Nersesyan, *Armeniya. Bit, Religiya, Kultura*, 7.

55 Boris B. Piotrovski, *Vanskoe Çarstvo (Urartu)*, 49.

56 Georgi A. Melikişvili, *Drevnevostoçnie materialı po istorii narodov Zakavkazya: Nairi – Urartu* (Tiflis: İzdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoy SSR, 1954), 70-147 & 148-179.

57 Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992), 24-31.

58 Eric Feigl, *Armenian Mythomania: Armenian Extremism Its Causes and Historical Context*, 13.

59 James R. Russell, *Zoroastrianism in Armenia*, (2015)

60 Firudin Ağasioğlu, *Doğuz Bitik: Azərbaycan Türklərinin İslamaqədər Tarixi* (Bakı, 2014), 240.

61 Vahan M. Kurkjian, *A History of Armenia*, 37-48.

62 Eric Feigl, *Armenian Mythomania: Armenian Extremism Its Causes and Historical Context*, 12.

Göründüğü gibi etnik ve dilsel açıdan Urartularla Ermeniler arasında doğrusal bir ilişkiden bahsetmek pek mümkün gözükmemektedir. Bu durumun aksine olarak popülist milliyetçi retorik Urartu dili ile Ermeni dilinin benzerliğine / özdeşliğine atıf yapmaktadır. Bu konu aslında biraz da 1920’lerde filolog Nikolay Marr’ın Ermeni dilinin “iki-tabiatlı” (*двунприродности*) olmasına dair ortaya attığı görüşle ilintilidir. Onun görüşüne göre Hint-Avrupa bileşenleri ile Hurri-Urartu bileşenlerinin sentezi söz konusudur. Bu görüş, yanlışlığı tam ispat edilene kadar milliyetçi tarih yazımında istismar edilmiştir. Ermeni dilinin dualist nitelikte olduğunu ifade etmek aslında Ermenilerin Urartularla akrabalığını dilsel olgu üzerinden sağlama girişimidir.

Ünlü Rus biliminsanı İgor M. Dyakonov’a göre Ermeni halkının etnogenez meselesi *dilbilimsel*, *antropolojik* ve *kültürel-tarihsel* olmak üzere üç farklı yöntemle ele alınabilir. Antropolojik ve kültürel özellikler uzun tarihsel dönemler boyunca değişkenlik gösterdiğinden bulanık ve aldaticı olabilir. Bu nedenle de doğru sonuçlara ulaşmak için dilsel analiz çerçevesinde meseleye bakmak daha isabetlidir.⁶³ Nitekim filolojik çözümleme çerçevesinde, eski Ermeni dilinin gelişimi tarihsel bağlamı içerisinde analiz edilerek diğer dillerle ilişkisi ve yapısal özellikleri belirlenmiştir. Buna göre eski Ermeniceye başta Parsçadan olmak üzere kadim İran dillerinden çok sayıda kelime geçmiştir. Bu kapsamda ikinci sırada başta Aramice olmak üzere eski Sami dilleri, üçüncü sırada ise Hıristiyanlığın kabulünden sonra oluşturduğu güçlü etkiyle Yunanca dayanmaktadır.

Dilbilimcilere göre Ermeni dilinde Urartu menşeli kelimeler de mevcuttur. Dyakonov’a göre eski Ermenicede kökeni izah edilemeyen bazı kelimeler – ki bunların sayısı birkaç yüzdür – muhtemelen Hurri-Urartu menşelidir. Dyakonov bu kelime grubunu *alt katman* (*субстрат*), yani “*eski Ermeni dili Ermenistan yüksekliklerine gelmeden önce yerli nüfusun konuştuğu dilden bir kalıntı*” şeklinde adlandırmaktadır.⁶⁴ Bu kelimeler Ermeni dilinin temel söz dağarcığını oluşturan bölüme ait olmadığından eski Ermeni dilinin Hurri-Urartu dilleri ile akraba olduğu ifade edilemez.

“Her şeyden önce eski Ermeni dilinin Hint-Avrupa dili olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, eski Ermeni dilinin her türlü ‘dualizmine’ ilişkin olasılığı ortadan kaldırmaktadır. Eski Ermeni dilinin atası olan proto-Ermeni dili ne Hurri-Urartu, ne Hatti ne modern Kafkas dilleri ne de Sami dilleri ile bağlantısı olan yalnızca Hint-Avrupa dili olabilir...”

63 İgor M. Dyakonov, *Predistoriya Armyanskogo Naroda* (Erivan: Izdatelstvo Akademii Nauk Armyanskogo SSR, 1968), 190-198.

64 İgor M. Dyakonov, *Predistoriya Armyanskogo Naroda*, 199-200.

Eski Ermenicenin Ermenistan yüksekliklerinin yerli dilleri - Hurri, Urartu vb. - ile herhangi bir akrabalığı olmadığından buraya dışarıdan getirildiği açıktır.”⁶⁵

Göründüğü gibi filolojik parametreler Ermeni halkının menşei konusunda önemli bilgiler sunmaktadır. Öncelikle, tarihsel etkileşime ve çok sayıda kelime almasına rağmen fonetik değişim ve temel söz dağarcığındaki uyumsuzlukları itibariyle Ermenicenin Hint-Avrupa dillerinden Hint-İran dilleri alt-grubu ile ilişkilendirilemeyeceği tespit edilmelidir. Dilbilimcilere göre Hint-Avrupa dilleri bünyesinde Ermeni dilinin atfedilebileceği yegâne kol, teşekkülü MÖ 13. yüzyıla dayanan Trak-Frig dilleri grubudur. Bilindiği gibi Herodot ve Crinos’lu Eudoxus gibi Yunanlı yazarlar, Ermenice yazılmış ilk metinlerden bin yıl kadar önce, eski Ermeni dilinin gelişiminin erken bir döneminde tanıklık ederek Friglerin dillerine çok benzediğini tarihe not düşmüşlerdir.

Ermenilerin Balkan kökenli Friglerle ilintili bir kavim olarak Anadolu’ya göç etmeleri uzmanların ender olarak üzerinde anlaştığı ortak bir görüştür.

Ermenilerin Balkan kökenli Friglerle ilintili bir kavim olarak Anadolu’ya göç etmeleri uzmanların ender olarak üzerinde anlaştığı ortak bir görüştür. Geleneksel yaklaşıma göre proto-Ermeniler, Frig Grubu’nun bünyesinde Anadolu’ya dahil olmadan önce kuzey Ege sahillerindeki Thesalya’da, diğer bir ifade ile Balkanlarda yaşamışlardır. Muhtemelen, komşuları İliiryalıların baskıları sonucu Trek-Frig Grubu’na bağlı olarak doğuya hareket etmeye zorlanmışlardır.

Ancak Balkanlardan Anadolu’ya gelen proto-Ermenilerin Frig Grubu’ndan ne zaman koptuğu ve Fırat’ın doğusuna yerleştikleri hususunda fikir ihtilafları mevcuttur. Tahminlere göre bu göç MÖ 13. yüzyıl sonrası ile MÖ 6. yüzyıl evveleri aralığında gerçekleşmiş olabilir.⁶⁶ Daha sahih olarak, proto-Ermenilerin Van Gölü çevresine yerleşmesi ve Ermeni halkının teşekkülü konusunda iki farklı görüş belirmektedir.

Birincisi, ilk defa Herodot’un öne sürdüğü ve literatürde “Frig Teorisi” olarak bilinen görüştür. Buna göre Ermenilerin göçü birkaç aşamada gerçekleşmiş olmalıdır. Friglerle birlikte Anadolu’ya dahil olan proto-Ermeniler, bir ihtimalle önce Nairi Krallığı’na bağlı ittifaka dahil olmuş, daha sonra MÖ 7.-6. yüzyıllarda (bazı versiyonlarda MÖ 9.-6. yüzyıllar) Friglerden koparak Urartu

65 Igor M. Dyakonov, *Predistoriya Armyanskogo Naroda*, 202.

66 Igor M. Dyakonov, *Predistoriya Armyanskogo Naroda*, 205.

Krallığı'nın bulunduğu bölgeye geçmiştir.^{67 68} Diğer ihtimale göre ise Balkanlardan göç eden proto-Ermeniler önce Hayasa-Azzi Bölgesi'ne yerleşerek yerli halkla karışmıştır. Daha sonra ise zayıflamasında ve ardından da tahrip olmasından faydalanarak Urartu topraklarına tedrici olarak yerleşmeye başlamışlardır. Burada yerli ve diğer Hint-Avrupalı halklarla karışmış ve birçok kelime dillerine geçmiştir.^{69 70}

İkincisi görüş ise Mihayil Nikolski, İvan Meşaninov, Giorgi Melikişvili ve İgor Dyakonov gibi Sovyet dilbilimci ve arkeologlarının varsayımlarıyla ilintili tezdır. Burada proto-Ermeni dilinde konuşan kavimlerin Doğu Anadolu'daki yüksekliklere yerleşmesi ile Ermeni halkının etnogenezi hem zaman hem de mahiyet açısından iki aşamalı bir süreç şeklinde değerlendirilmiştir. Bu görüşe göre ilk aşamada, MÖ 12. yüzyılda Ermeni halkının çekirdeğini oluşturan ve proto-Ermenice konuşan *Muşkiler* ve *Urumiler* Fırat'ın yukarı vadisi ile Murat Nehri'nin (*Apaıanı*) aşağı havzasına yerleşmişlerdir. İfade edelim ki Balkan kökenli Friglerin Asur kaynaklarındaki karşılığı *Muşkiler*'dir. Ayrıca, doğuda ve batıda denilerek onların iki ayrı grubundan bahsedilmiştir. MÖ 8.-7. yüzyıllara ait Asur ve Urartu kayıtlarında ismi geçen batı *Muşkileri*, Kilikya Bölgesi'ne yerleşen Frigler'dir. Yine Asur kaynaklarına göre doğu *Muşkileri* MÖ 12. yüzyılın ilk yarısında (MÖ 1165) Hitit devleti düştükten sonra batıdan hareket ederek Fırat ve Murat Nehirleri'nin kesiştiği Alzi Bölgesi'ne gelen *Muşkiler*dir. Kaynaklar onların buradaki mevcudiyetini MÖ 12.-9. yüzyıllar olarak tarihlendirmektedir. Yeri gelmişken ifade edelim ki Dyakonov proto-Ermeni çekirdekte *Muşkilere* büyük önem atfederken⁷¹ Melikişvili onların prot-Gürcüler ile ilgili olduğu kanaatindedir.⁷² İkinci aşama ise daha karmaşık bir süreç olan Ermeni halkının oluşumuyla ilintilidir. Şöyle ki *Muşkiler* ve *Urumiler* yukarı Fırat Vadisi'ne geldikleri zaman hem sayı itibariyle yerli ahalden az olup hem de onlardan farklı bir dil konuşmuşlardır. Dyakonov'a göre Urartu Dönemi'nde onun sınırları içerisinde bir arada yaşayan halklar gündelik hayatlarında 4 farklı dilde (Hurri, Urartu, Luvi ve proto-Ermenice) konuşmuş olmalıydılar. Urartu Krallığı'nın 200 yıllık hâkimiyeti boyunca sağlanan politik ve ekonomik birliktelik içerisinde toplumlar, önceleri ana dillerinin yanında ikinci bir dilde, sonraları ise tek bir dilde konuşmaya doğru

67 Theo Maarten Van Lint, "The Formation of Armenian Identity in the First Millenium," R. B. ter Haar Romeny (ed.), *Religious Origins of Nations?: The Christian Communities of the Middle East* (Brill, 2010), 255.

68 Cahit Külekçi, "Ermeni, Ermenistan ve Ermenilerin Anadolu'ya Göçleri," *Yeni Türkiye*, 60/2014, 16-17.

69 Sirarpi Ter-Nersesyan, *Armeniya. Bıt, Reliğiya, Kultura*, 10.

70 Eric Feigl, *Armenian Mythomania: Armenian Extremism Its Causes and Historical Context*, 18.

71 Igor M. Dyakonov, *Predistoriya Armyanskogo Naroda*, 208,214,216.

72 Georgi A. Melikişvili, *K İstorii Drevney Gruzii* (Tiflis, 1958), 106.

evrilmişlerdir.⁷³ Böylece eski Ermeni halkı üç temel unsurdan – Hurriler, Luviler ve proto-Ermenilerden (Muşki ve/veya Urumiler) ve belki bir ihtimal olarak da sonradan bu sürece katılan İskitlerden – teşekkül etmiştir. Dyakonov’a göre Urartu/Hurri unsuru bu oluşumun antropolojik özelliklerini, proto-Ermeni unsur ise dilsel özelliklerini belirlemiştir. Süreç MÖ 12. yüzyılda başlamış, MÖ 6. yüzyılda tamamlanmıştır.⁷⁴ Bu durum, Erich Feigl’in tabiriyle “*kesinlikle ‘Hayları’ ‘Urartulu’ yapmamaktadır. Büyük Hurri-Urartu ailesiyle dilsel ve etnik bağları olmayan Ermeniler bu veya diğer derecede ‘evliliklerle ilintili’ düşünülmelidir.*”⁷⁵

Etnonim ve Toponimler Meselesi

Yukarıda genel hatlarını çizdiğimiz milliyetçi tarih retoriğinin tarihsel coğrafya ile kurmaya çalıştığı ontolojik özdeşliğin / bağlılığın bir diğer veçhesi daha bulunmaktadır. Zira tarihsel etnonim ve toponimler, diğer bir ifadeyle onomastik (ad bilim) aynı amaç doğrultusunda kullanılmaktadır. Bu durum en belirgin şekliyle Horenatsi’nin mitolojik *Hayk* sembolü ile Ermenilerin anayurt isimlendirmesi olan *Hayastan* arasında kurduğu bağlantıda kendisini göstermiştir. Milliyetçi entelijansiya ise geleneksel paradigmanın bu çizgisini tevarüs ederek geliştirmiştir. Diaspora Ermenilerinden dilbilimci Thomas J. Samuelian’dan aktardığımız aşağıdaki not bu retoriği anlamada anahtar niteliği taşır.

*“Her ne kadar Ermeniler dilbilimsel kuramlara ve tarihsel anlatılara periferiyal yanaşsalar da Ermeni halkının kökenine dair temel öykü sadedir. Bu, ataları Yüksekliklerin yerlisi olan, ayrı bir Hint-Avrupa dili oluşturan, kendilerini Hay, başkaları tarafından ise Ermeniler ya da Ararat (Urartu, Aratta) insanları adlandırılan halkın hikâyesidir.”*⁷⁶

Burada dikkat edilmesi gereken ilk husus, *Hay* ve *Ermeni* etnonimleri arasında kurulan özdeşliktir. Bu özdeşlikte *Hayların* anayurdu *Hayastan* ile *Ermenilerin* yaşadığı coğrafya anlamında *Ermenistan* özdeşliğine vurgu vardır. İkinci olarak, *Ermenistan* / *Urartu* / *Ararat* çizgisi üzerinden *Urartular* ile *Ermeniler* arasındaki sürekliliğe vurgu yapılmak istenmektedir. Üçüncü olarak ta *Aratta* toponimine atıf vardır ki bununla da *Ararat* / *Urartu* ile kelime benzerliğinden yola çıkılarak bölgede *Hayların* mevcudluğunu Sümerlere kadar götürme

73 Igor M. Dyakonov, *Predistoriya Armyanskogo Naroda*, 231.

74 Igor M. Dyakonov, *Predistoriya Armyanskogo Naroda*, 236.

75 Eric Feigl, *Armenian Mythomania: Armenian Extremism Its Causes and Historical Context*, 12.

76 Thomas J. Samuelian, “Armenian Origins: an overview of ancient and modern sources and theories,” http://www.arak29.am/PDF_PPT/7-History/Armenian_origins_eng.pdf, (15.03.2018).

teşebbüsü olduğunu ifade edebiliriz. Şöyle ki Aratta, Sümer mitlerinde ismi geçen bir yer ismidir.⁷⁷ Ermeni tarihçiler Sümerlerin Aratta'sı ile İncil'deki Ararat'ın aynı yerler olduğunu ve bununla da tarihte ilk erken Ermeni devlet oluşumundan bahsedildiğini iddia etmektedirler.⁷⁸

Bu hususların dışında, Ermenilerden MÖ 28.-27.yüzyıllara ait Akad kayıtlarında Ermenistan platosunda bölgesel bir tanrı olan “*Haya'nın evlatları*” (*sons of Haya*) şeklinde bahsedildiği ifade edilmektedir. (Movsisyan'dan zikreden Samuelian; Artaryan) Başka bir görüşte ise Naram-Suen'e ait yazıtlarda (MÖ 2260) Sümerlerin *Armani* ile savaşlarına atıfla Ermenilere ve Ermenistan'a verilen *Armen* ve *Armenia* isimlerinin ön şekillerinin belirtildiği iddia edilmektedir.⁷⁹ Tarihsel kayıtlarda ilk defa Ermenistan ismine (Ermenilere) ise MÖ 6. yüzyılda Pers İmparatoru 1. Darius'a ait üç dilde tertip olunmuş Behistun kaya yazılarında rastlanmaktadır. Metinlerde Ermenistan coğrafyasından eski Farsçada *Arminiya / Armina*, Elamicede *Harminuia*, Babilcede ise *Urashtu* şeklinde bahsedilmektedir.^{80 81 82} Bununla *Urashtu* (Urartu) ve *Arminiya* (Ermenistan) isimlerinin aynı coğrafya olduğu kanaati oluşmaktadır.⁸³ Ermeni tarihçiler bu durumun *Aramu* (Urartu Kralı), *Yerevan* (Urartucası *Erebuni*) ve *Van* (Urartucası *Bianili*) gibi adlarda doğrulandığını ifade etmektedirler.⁸⁴

Bir genelleme yapılacak olursa onomastik görüşlerin iki temel istikamette ilerletildiği görülecektir. Bunlardan birincisi, ‘*Hay*’ endonyminin (Ermenilerin kendilerine ve ülkelerine verdikleri isim) MÖ 14.-13. yüzyıllara ait Hitit kaynaklarında zikredilen kuzeydoğu Anadolu’da mevcut olmuş ‘*Hayasa-Azzi*’ adındaki siyasi ittifakla ilişkilendirilmesidir. İkincisi ise ‘*Armenia*’ (Ermenistan) exonyminin (başkalarının Ermenistan’a verdikleri isim) bir tarafta *Armenak / Armayis / Aram* gibi mitolojide yer alan sembollerle diğer tarafta ise *Armas / Aramu / Armen / Arme / Armani* gibi çeşitli teonim, etnonim yahut şahıs adlarıyla bağdaştırılmasıdır.

77 H. L. Herman, L. J. Vanstiphout, *Epics of Sumerian Kings: The Matter of Aratta* (Brill, 2004), 1.

78 Roy Artaryan, “Eski çağdan günümüze Ermenistan’ın kısa tarihi,” <https://www.bolsohays.org/1-eski-cagdan-gunumuze-kadar-ermenistanin-kisa-tarihi>, (11.12.2017).

79 Raphael A. Ishkhanian, *On the Origin and Earliest History of the Armenian People*, 46.

80 Henry Creswicke Rawlinson, *The Persian Cuneiform Inscription at Behistun*, (Parker: 1846), 218-219, (<https://books.google.az/books?id=0IE-AAAaAAJ>) (15.03.2018)

81 David Marshall Lang, *Armenia Cradle of Civilization* (Allen & Unwin, 1980), 112.

82 Sirarpi Ter-Nersesyan, *Armeniya. Bit, Religiya, Kultura*, 10.

83 Raphael A. Ishkhanian, *On the Origin and Earliest History of the Armenian People*, 74-75.

84 Thomas J. Samuelian, “Armenian Origins: an overview of ancient and modern sources and theories,” http://www.arak29.am/PDF_PPT/7-History/Armenian_origins_eng.pdf, (15.03.2018).

İlk baskısı Ermenistan Bilimler Akademisi tarafından 1951’de, ikincisi ise 1980’de yapılan *Ermeni Halkının Tarihi* isimli eserde Ermeni halkının etnogenezinin merkezinde *Hayasa* teorisi yer almıştır. Bu teori Ermenistan’ın resmi tarih tezi olarak hala kuvvetlidir. Teoriye göre Hititler’den sonra güçlenen *Hayasa* batıda bugün ki Ermenistan yüksekliklerine doğru genişleyerek burada Urartu ile mücadele eden güçlü bir devlete dönüşmüştür. Etimolojik olarak *Hay* isminin *Hayasa*’dan geldiği Ermeni tarihçiliğinde genel kabul gören bir görüştür.⁸⁵ Bu konudaki çalışmalarıyla bilinen Ermeni filolog Grigoriy Kapançyan, *Hayasa* coğrafyasını “*Ermeni halkının beşiği*” olarak adlandırmaktadır. Ona göre “*hai*” kökü Hitit dilinde yer isimlerini belirten “-ssa” sonekiyle birleşerek *Hayların ülkesi* anlamında *Hayasa* ismini oluşturmuştur.^{86 87 88}

Tarihçiler *Hayasa Tezi*’nin isim benzerliği haricinde ikna edici kanıt sunamamasını önemli bir handicap olarak görmekte-dirler. Anlaşılan, *Urartu–Ermenistan* sürekliliğindeki dilbilimsel olumsuzluğun bir benzeri *Hayasa–Ermenistan* bağlantısında da açığa çıkmaktadır. Uzmanlara göre Hitit kayıtlarından elde olunan ve *Hayasa* diliyle ilintili görülebilecek kelimelerin toplam sayısı 10’dur. Kapançyan yaptığı etimolojik analizlerden kelimelerin hiçbir şekilde Hint-Avrupa menşeli olamayacağı ve muhtemelen de Hurri kökenli oldukları sonucunu elde etmiştir. Bu durum, *Hayasa* dili ile proto-Ermeni dilinin akrabalığını ihtimal dışında bırakmıştır. Dyakonov’a göre tam da bu nedenle Kapançyan, Ermeni dilinin Hint-Avrupalılığını yadsıyarak Marr’ın *iki-tabiatlılığına* dair görüşlerine başvurmak zorunda kalmıştır. Hâlbuki daha 19. yüzyılda Ermeni dilinin Hint-Avrupalılığını dillendiren görüşler, yeni bilimsel araştırmalarda tamamen doğrulanmıştır.⁸⁹

Hayasa dilinin Hint-Avrupalı olduğunu göstermeye çalışan ancak bunda başarılı olamayan bir diğer bilim insanı Ermeni dilbilimci Gevork Jahukyan’dır.⁹⁰ Bu hususta yine Dyakonov’un yaptığı tespitlere başvuracak olursak; “*Jahukyan’ın kadim Anadolu dillerine atıfla yeniden tesis etmeye çalıştığı Hint-Avrupalı Hayasa dili teorisinden elde edilen sonuçlar doğru kabul edilse dahi, bu dilin eski Ermenice ile herhangi bir ilişkisi söz konusu*

85 Nersisyan, et.al., 1980.

86 G.A. Kapançyan, *Hayasa – kolibel arman. Entogenez arman i ikh naçalnaya istoriya* (Erivan: İzdatelstvo Akademii Nauk Armyanskoy SSR, 1947), 39.

87 Boris B. Piotrovski, *Vanskoe Çarstvo (Urartu)*, 129.

88 Igor M. Dyakonov, *Predistoriya Armyanskogo Naroda*, 211.

89 Igor M. Dyakonov, *Predistoriya Armyanskogo Naroda*, 212.

90 Gevork Jahukyan, *Oçerki po istorii dopismennogo perioda Armyanskogo yazıka* (Erivan, 1967), 331-332.

olamaz.”⁹¹ Nitekim Dyakonov yaptığı karşılaştırmalı filoloji çözümlmelerine dayanarak; *Hayasa* ve *Hay* isimlerinin benzerliğinden yola çıkılarak *Hayasa* ile *Haylar* arasında fiziksel (antropolojik), kültürel ve dilsel süreklilikten bahsetmenin doğru bir iddia olmadığını ifade etmiştir.⁹² Bir başka eserinde ise ironik olarak “*Hayasaların Hayların (Ermenilerin) ataları olduğunu ispat etmek uğruna fiçılarla dolu mürekkep heba edildi*” serzenişinde bulunmaktadır.⁹³

Horenatsi ve Sebeos gibi erken dönem Ermeni tarihçileri mitolojik anlatılarında Ağrı Dağı vadisine ilk yerleşenin Ermenilerin atası *Hayk*’ın oğlu *Armenak* olduğunu ileri sürerler. Yine bu anlatıma göre onun oğlu *Armayis* Ermenistan’ın ilk başkentini inşa ettirmiş ve kendi ismiyle Armavir olarak adlandırmıştır. Daha sonra ise *Armayis*’in oğlu *Aram* Ermenistan’ın sınırlarını genişleterek yine merkezi Armavir olan daha güçlü bir Ermenistan kurmuştur.⁹⁴ Böylece, Horenatsi’nin yorumuna göre diğer halklar *Aram*’ın ismine ithafen Ermenileri *Armen* etnonimi ile adlandırmaya başlamışlardır. Sebeos’a göre ise Ermenistan ismini *Armenak* adından (*eponim*) almıştır.⁹⁵

Yerevan Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü’nden Armen Petrosyan, ‘*Armenak*’, ‘*Armayis*’ ve ‘*Aram*’ isimlerinin mitolojide ismi geçen önemli etnik kahramanlar olduğunu, bu isimlerdeki *Ar(a)m-* ortak kısmının *Armen* etnonimine işaret ettiğini ve dolayısıyla onunla ortak kökene sahip olabileceğini ifade etmektedir. Petrosyan, tüm bu terimler arasındaki ortak bağlantı için ‘*Arnavir*’ toponiminin etimolojisinden yola çıkmaktadır. Buna göre Urartu-sonrası dönemle ilgili olan *Arnavir*, Ermenice ve ona komşu olan dillerde anlaşılabilir bir kelimedir ve muhtemelen bölgedeki eski bir dile aittir. Bu noktada iki ihtimal üzerinde durmaktadır. Birinci ihtimale göre *Arnavir* muhtemelen Anadolu kökenlidir ve Hitit diline dayanılarak izah edilebilir. Burada *Arnavir*’in isim babası olan *Armayis* eponiminin eski Anadolu halklarında “ay, ay tanrısı” olan ‘*Armas*’tan gelmesi esas götürülmektedir. Bu durumda *Arnavir*, ‘*arma-*’ (ay, ay tanrısı) kelimesinin ‘*per/pir*’ (ev) ile birleşmesinden oluşan ‘*tanrının evi, tapınak*’ dini anlamını ifade eden bir kelimedir. İkinci ihtimal ise kelimenin Hint-Avrupalı olmayan etimolojisini esas almaktadır. Şöyle ki *Arma-*, yani ‘Ay’ Hititçe dışında diğer Hint-Avrupa Dilleri’nde paralellikler göstermemektedir ve bu sebeple de muhtemelen yerli

91 Igor M. Dyakonov, *Predistoriya Armyanskogo Naroda*, 213.

92 Igor M. Dyakonov, *Predistoriya Armyanskogo Naroda*, 208-213.

93 Armen E. Petrosyan, “O prisojdenii armyanskogo naroda: problema identifikacii protoarmyan (kriticheskiy obzor)”, *Armyanskiy Vestnik*, 2/3 (2009): 102.

94 Petrosyan, 2014: 201-203.

95 Sarkisyan’dan zikreden Petrosyan, 2014: 203-204.

dillere ait bir kalıttır. Benzer şekilde Hitit dilindeki *per/pir* yani ‘ev’ kelimesi de Hurrilerin *pur(l)i* yani ‘ev’ kelimesi ile bağdaşır.⁹⁶

Görüldüğü üzere Ermeni tarihçiler, *Armavir* isminin hem Hitit hem de bölgenin yerli dillerine ait olma ihtimalinden hareketle *Armen* etnonimini *Armayis* ismi ve *Arme-* teonimi ile ilgili görmektedirler. Aynı şekilde Horenatsi’nin *Aram* eponiminin başlangıçta *Arme-* teonimi ile ilgili olduğu kanaatindedirler. Bunun daha sonra Urartu Kralı *Aramu* ve Sami dilli bir kavim olan Aramilerin İncil’deki eponimi *Aram* gibi şekillere dönüştüğünü ifade etmektedirler.

“...*Arme* ülkesinin ismi ile Anadolu dillerindeki *Ay* tanrısı adlandırması arasındaki bağlantı tamamen kabul edilebilir bir görüştür. Öte yandan, *Arme* ismini ve bununla muhtemelen bağlantılı *Armen* etnonimini ve bir şekilde onlarla ilişkili olan *Armenak*, *Armayis* gibi Ermeni eponimlerini ve *Armavir* toponimini, MÖ 3. bin yıllarda kuzey Mezopotamya’da, Suriye’de ve güney Urartu’da karşılaşılan çok sayıda benzer (*Arman*, *Armanum*, *Armi*, *Armuna* vs.) etno-toponimlerden ayırt etmek zordur.”⁹⁷

Bu bağlamda iki önemli noktaya işaret etmek faydalı olacaktır. Uzmanlar, *Armavir*’in etimolojik olarak ‘Ay kültü’ ile olan ilişkisine dair söylenenlerin birebir Gürcistan’ın ilk başkenti olan *Armazi*’ye de ait görülebileceği kanaatindedirler.⁹⁸ Yani bu etimolojik bağlantı eğer doğruysa sadece Ermeniler açısından değil Gürcüler için de geçerlilik kazanmaktadır. İkinci husus bizzat Petrosyan’ın dikkat çektiği bir meseledir. Ona göre ‘*aram-*’ ve ‘*arm-*’ arasındaki dilbilimsel-etimolojik bağlantıyı Ermeni diline uygun ispat etmek zordur.⁹⁹ Tam da bu kapsamda Dyakonov’un halkların dilsel ve etnik tarihlerinin restorasyonunda onun etnik isminden destek almanın güvenilmez bir yöntem olduğu tespiti hatırlanmalıdır. Dyakonov, etnik isimlerin değişik tarihsel ve kültürel durumlarla ilgili olabileceğini ve hatta etnonimler arasındaki tesadüfî ses benzerliklerinin mümkün olduğunu tarihsel örnekler üzerinden göstermiştir. Dolayısıyla isim benzerliklerinin etnik anlamda herhangi bir karşılığı olmayabilir.¹⁰⁰

“...*Ermenilerin mümkün ataları arasında Arimiler, Arme, Urme, Urumiler vs gibi etnonim ve toponimlere, hatta bazen Aramilere bile vurgu yapılır – ve eğer sonuncusu Ermeni halkının ecdadı olma adayları*

96 Petrosyan, “O prisojdenii armyanskogo naroda...,” 2014: 204.

97 Petrosyan, “O prisojdenii armyanskogo naroda...,” 2014: 207.

98 Georgi A. Melikişvili, (der.) David O. Lordkipanizde, *Oçerki İstorii Gruzii*, cilt 1 (Tiflis, 1989), 394-395.

99 Petrosyan, 2014: 205)

100 Igor M. Dyakonov, *Predistoriya Armyanskogo Naroda*, 194-195.

arasında diğerleri kadar popüler değilse, bunun tek sebebi onların Ermenice ile ilgisi olmayan bir dilde (Samice) konuşmuş olmalarıdır; bu bilinmemiş olsaydı, hiç kuşkusuz onlardan da Ermenilerin varsayımsal etnogenezinde hem de komşuları olmaları da göz önünde bulundurularak daha geniş bir şekilde bahsedilecekti.”¹⁰¹

Dyakonov’a göre öncelikli olan dilbilimsel veriyi tarihsel bağlamına uygun yorumlamaktadır. Nitekim Ermenistan (Arminia) isminin etimolojisini de bu perspektifle ele alınmaktadır. Bu görüşe göre MÖ 1. bin yılın başlarında yukarı Fırat Vadisi etnik açıdan karışık nüfusa sahiptir. Ayrıca ne buradaki toplulukların kendine verdiği genel bir adlandırma, ne de komşularının onları tanımlamak için kullandıkları bir isimleri vardır. Bu sebeple komşuları onlara kendilerine nispeten yakın olan bölgenin ismiyle hitap etmişlerdir. Örneğin Gürcüler için böyle yakın bir yer vadinin kuzeyinde yerleşik olan ‘*Sukhmu*’ (սոխմս), Aramiler içinse Sason Dağları’ndaki ‘*Arme*’ Bölgesi’dir. Bu görüşe uygun olarak Gürcüler de vadinin insanlarına ‘*Somek*’, Aramiler de ‘*Armina*’ demişlerdir. Görüldüğü üzere Dyakonov, *Armen* etnoniminin etimolojisini Van Gölü’nden güney-batıya doğru Sason Dağları’nda yerleşen Şubria ülkesinin bir parçası olan *Arme* toponimi ile ilişkilendirmektedir. Bu görüşe göre *Arme*-köküne Urartu dilinde son ekin ilave edilmesi ile ‘*Arme-ni*’ (yani ‘*Arme ülkesi*’ ve ‘*Arme-li sakin*’ anlamlarında) kelimesi teşekkül etmiştir.¹⁰² Eski Persler bu terimi, Ön Asya’nın diğer coğrafi isimlerinde olduğu gibi Aramilerden tevarüs etmişlerdir. Çünkü Pers İmparatorluğu’nda yazı ve kırtasiye işlerinde o dönemde Aramiler istihdam edilmiştir. Daha sonraki süreçte ise terim Perslerden Yunanlılara geçmiştir.¹⁰³

İlginç olan, Ermeni halkının kökeni meselesinin modern tarih yazımında siyasetleştirilmiş bir mevzu olmasının Ermeni yazarlarca da ifade edilmesidir. Bu konuda önemli bir başvuru kaynağı olan Dyakonov’un tezleri Ermeni otoritelerce özellikle eleştirilmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla onun tezleri iki temel hususta eleştirilerin odağındadır. Birincisi, ifade edildiği gibi köken meselesinde *Hayasa* ile ilişkilendiren çizgiyi kesinlikle dışlaması; bir diğeri ise Urartulardan önce de Ermenistan platosunda Ermeni unsurunun mevcut olduğu ihtimalini kesinlikle yadsımasıdır.

Diğer taraftan Dyakonov’a nazaran Ermeni tezlerine daha yakın olup, Ermitaj müzesine uzun dönem rehberlik etmiş ve Ermenistan’da Urartu Dönemi’ne ait arkeoloji kazıları bizzat yönetmiş ünlü Sovyet bilim insanı Boris Piotrovski’nin tespitine değinmek faydalı olacaktır. “*Van Krallığı – Urartu*” isimli eserinin

101 Igor M. Dyakonov, *Predistoriya Armyanskogo Naroda*, 195.

102 Igor M. Dyakonov, *Predistoriya Armyanskogo Naroda*, 234.

103 Igor M. Dyakonov, *Predistoriya Armyanskogo Naroda*, 233-234.

giriş kısmında “*kitabın Ermenilerin kendi devletlerini kurmadan önce eski tarihleri hakkında bazı materyalleri ele aldığını... Orontidler ve Artaşesler zamanındaki Ermeni medeniyeti üzerine yapılacak daha fazla araştırmanın, Urartu ile erken-Ermeni medeniyetleri arasındaki süreklilik özelliklerini açık bir şekilde ortaya koymamızı sağlayacağı*”¹⁰⁴ temennisinde bulunsa da aynı eserinin sonuç bölümünde “*...modern Güney Kafkasya halklarından hiç birinin kökenini doğrudan Urartulardan aldığı, Urartuların onun doğrudan birbaşa ve tek ecdadı olduğu ifade olunamaz*” muhakemesine ulaşmıştır.¹⁰⁵

Hatırlanacağı üzere benzer bir sonuca Dyakonov da varmıştır: “*...Urartu'nun kültürel mirası, yalnızca Ermeni halkının değil, tüm Transkafkasya halklarının mal varlığıdır.*”¹⁰⁶

Sorbonne ve Harvard gibi üniversitelerde uzun yıllar ders vermiş tarihçi Sirarpi Ter-Nersesyan, modern Ermeni tarihçilerinin Herodot'un tanıklıklarını hafife alma eğilimi gösterdiklerini ve Ermeni ulusunun oluşumundan bahsederken ya yukarı Fırat Vadisi'ndeki Hayasa-Azzi Grubu'na, ya da Van Gölü'nün batı bölgesinde kalan Armini-Şubria'ya daha fazla önem atfettiklerini ifade etmektedir.¹⁰⁷

Yukarıda aktardığımız bilgiler ile makalemizin buraya kadar olan kısmında Ermeni Milliyetçiliği'nin tarih ve coğrafya tasavvurunun temelde etnik yönelimli olduğunu ispat etmeye çalıştık. Bir genelleme yaparak bunu kısaca etnisizme dayalı retorik olarak adlandırmamız mümkündür.

Makalemizin ilerleyen kısımlarında ise retoriğin başlıca sorunsalını sosyal teori odağında irdelemeye çalışacağız. Bu hususta ilk sorgulayacağımız husus, Ermeni Milliyetçiliği'nin yaptığı mekanik bir ‘etnik kimlik – millî kimlik’ özdeşliğinin sosyal teoride karşılığının olup olmadığıdır. Diğer bir deyişle bir yerde daha genel bir çerçeve içerisinde milliyetçi projeksiyonlarda sıkça karşılaşılan millî kimliklerin, etnik topluluğun kadim bağları ile ne derecede örtüştüğü analiz edilecektir. Bu husus bizi, daha alt seviyede yer alan diğer bir önemli sorunsala götürecektir. *Etnik kimlikleri değişmez ve tarih-üstü bir veri olarak kabul etmemiz mümkün müdür?*

Buradan elde olunacak sonuçlar ise hiç şüphesiz Ermeni Milliyetçiliği'nin etnisizm vurgusunun bilimselliğine, dolayısıyla da gerçeklikle ilişkisine de ışık tutacaktır.

104 Boris B. Piotrovski, *Vanskoe Çarstvo (Urartu)*, 6.

105 Boris B. Piotrovski, *Vanskoe Çarstvo (Urartu)*, 258.

106 Igor M. Dyakonov, *Predistoriya Armyanskogo Naroda*, 238.

107 Sirarpi Ter-Nersesyan, *Armeniya. Bit, Religiya, Kultura* (Moskva: Çentropoligraf, 2008), 10.

Milletler Ne Kadar Eskidir?

Ermeni Milliyetçiliği'nin kadimlik iddialarını sosyal teoride öteden beri tartışılan ve çok daha genel bir soru olan “*Milletler ve milliyetçilik ne kadar eskidir?*” ekseninde ele almak kategorik olarak tartışmamızı doğru bir düzleme taşıyacaktır. Sosyal teori ya da diğer bir ifade ile bilimsel bakış, milliyetçilerin “milletler ezelden beri var olmuştur” şeklindeki tarih tezlerini onaylamamaktadır.¹⁰⁸ Bu bağlamda meseleye açıklık getirilmesi için ilk ayırt edilmesi gereken, millet ve milliyetçilik olgularının tarihsel köklerinin ne olduğu, ikincisi ise etnisite ve milliyetçilik olguları arasındaki ilişkiselliğin ne olduğudur?

Bilindiği üzere milliyetçilik sosyal bir fenomendir ve kökleri 18. yüzyıl sonlarına kadar uzanmaktadır. Genellikle milliyetçiliğe ilk değinenler tarihçi ve filozoflar olmuştur. Onların analizlerinde milliyetçilik olgusu iyi ya da kötü olmak gibi ahlaki kriterler ekseninde tartışılmıştır. Milliyetçiliğe yönelik sistematik muhakemeler ise daha geç tarihlerde gerçekleşmiştir. Bu bağlamda bilimsel yaklaşımın ilk rüşeymlerini 19. yüzyılın sonlarında Otto Bauer ve Ernest Renan'ın çözümlenmelerinde görmekteyiz. 1920'lerden itibaren ise milliyetçilik akademik bir konu olarak incelenmiştir. Daha ciddi teorik yaklaşımlar ise 1960'lardan itibaren yapılmaya başlanmıştır.¹⁰⁹

Nitekim son 40-50 yıllık süreçte milliyetçilik araştırmalarına hem teorik hem de pratik uygulamaları esas alan çok zengin bir literatür kazandırılmıştır. Araştırmalara yön veren değişik teorik yaklaşımlar ve uygulanan farklı metotlara rağmen millet ve milliyetçilik gibi kavramların modern çağlara özgü dinamiklerle açıklanması deyim yerindeyse bu çalışmaların tek ortak paydasını teşkil etmektedir. Modernist yaklaşım şeklinde nitelendirilen bu görüşe göre “*milletler ve milliyetçilik kapitalizm, sanayileşme, merkezi devletlerin kurulması, kentleşme, laikleşme gibi modern süreçlerle birlikte ya da onların ürünü olarak ortaya çıkmıştır*”.¹¹⁰

Modernist yaklaşımın tabiri caizse bel kemiğini ‘devlet merkezli’ milliyetçilik açıklamaları teşkil etmektedir. Bunlardan bazı örnekler sunmak gerekirse; Charles Tilly'nin “*modern devletlerarası çatışmaların devletlerin kapasiteleri üzerinde etkileri ile getirdiği sosyo-kültürel süreçlerin milliyetçiliğin gelişimine hizmet etmesi*”¹¹¹ tezi ile Michael Mann'ın¹¹² *modern savaş olgusunun artan*

108 Süleyman S. Ögün, *Sosyal Teori Bağlamında Milliyetçilik*, (Bursa:Alfa, 2000), 64.

109 Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış* (Ankara: Doğu Batı, 2008), 30.

110 Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, 105.

111 Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990* (Cambridge MA: Blackwell, 1990)

112 Michael Mann, “The Emergence of Modern European Nationalism,” John A. Hall, Ian Jarvie (ed.), *The Social Philosophy of Ernest Gellner*, (1993): 147-170.

maliyetleri ile devletlerin kaynakları seferber etmesi” üzerine olan vurgusu hatırlanabilir. Her iki görüşte de milliyetçiliğin biçimlenmesi modern devletlerin oluşum sürecinde *savaş* olgusunun oynadığı rolle izah edilmektedir. Benzer bir çizgide Karl Deutsch milliyetçiliği, ulus-devletlerin kurulmasında önemli rol oynayan toplumsal-demografik süreçlere ve gelişen iletişim teknolojilerinin etkisine bağlamaktadır.¹¹³

İngiliz tarihçi John Breuilly ise “*devlet gücünü ele geçirmeye ya da kullanmaya çalışan ve bunu milliyetçi savlara dayanarak haklı gösteren siyasi hareketler*” şeklindeki tanımıyla milliyetçiliği, modern devletlerin oluşum sürecindeki *iktidar mücadeleleri* ile ilişkilendirmektedir.¹¹⁴ Bir diğer İngiliz tarihçi Elie Kedourie ise farklı bir yöntem kullanarak milliyetçiliği, Alman Romantizmi başta olmak üzere düşünce akımlarının etkisiyle izah etmektedir.¹¹⁵

Milliyetçilik literatüründe modernist açıklamalar içerisinde Marksist tartışmalar da önemli bir yer kapsamaktadır. Örneğin, neo-Marksist kuramcılardan Tom Nairn milliyetçiliği, gelişmiş ‘merkez’ ülkelerinin geri kalmış ‘çevre’ ülkeler üzerinde egemenlik kurmalarıyla¹¹⁶; Michael Hechter ekonomik faktörlerin ışığında iç asimilasyon politikalarına yönelik geliştirilen bir çeşit reaksiyonlarla¹¹⁷; Etienne Balibar ve Immanuel Wallerstein ise dünya ekonomisinin küresel yapısı içerisinde egemen devletlerin stratejileriyle izah etmektedir.¹¹⁸

Milliyetçilik ve milletleri modern dönemlere özgü olgular olarak gören açıklamalar içerisinde en dikkat çekenleri Ernest Gellner, Eric Hobsbawm ve Benedict Anderson’un tezleridir. Bunlar deyim yerindeyse millet olgusunun yoktan var edildiğini ileri süren modernist yaklaşımın radikal varyasyonlarıdır. Nitekim milletlerin oluşumunda Hobsbawm¹¹⁹ ve Gellner’de “*icat olunma*”¹²⁰ Anderson’da ise “*hayal etme*”¹²¹ nosyonları ile toplumsal ve kültürel yapıların değişimi, sanayinin dengesiz yayılımı, bireylerin dünyayı algılama biçimindeki dönüşümler gibi modern çağları şekillendiren değişik faktörlere dikkat çekilir. Bu bağlamda Craig Calhoun’dan mülhem diyebiliriz ki “*bugün*

113 Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication* (MIT Press, 1966).

114 John Breuilly, *Nationalism and the State* (Manchester University Press, 2001), 2.

115 Elie Kedouire, *Nationalism* (Wiley, 1993).

116 Tom Nairn, *Faces of Nationalism: Janus Revisited* (Verso, 1997).

117 Michael Hechter, *Containing Nationalism* (OUP Oxford, 2001).

118 Etienne Balibar, Immanuel Wallerstein, *İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler* (İstanbul: Metis, 2000).

119 Eric Hobsbawm, Terence Ranger, *The Invention of Tradition* (Cambridge University Press, 2012).

120 Ernst Gellner, *Nations and Nationalism* (New York: Cornell University Press, 2006), 55.

121 Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler* (İstanbul: Metis, 2007).

*millet diye anladığımız siyasi ve kültürel olarak bütünleşmiş topluluklar; büyük ölçüde modern devletlerin yükselişi sırasında ortaya çıkmışlardır”.*¹²²

Sonuç itibarıyla milliyetçilerin milletlerin ezelden beri var olduğu¹²³ iddialarına karşın sosyal bilimcilerin önemli bir bölümü milletler ve milliyetçiliğin modern çağlara özgü olgular olduklarının altını çizerek herhangi bir kadimlik vurgusunun geçerli olamayacağını ifade etmektedirler. Lakin bu iki karşıt görüş arasında bir bakıma orta yol niteliğinde olan etno-sembolizm yaklaşımına da kısaca değinmekte yarar vardır.

Milliyetçilerin milletlerin ezelden beri var olduğu iddialarına karşın sosyal bilimcilerin önemli bir bölümü milletler ve milliyetçiliğin modern çağlara özgü olgular olduklarının altını çizerek herhangi bir kadimlik vurgusunun geçerli olamayacağını ifade etmektedirler.

Etno-sembolcülerin en önde gelen ismi milliyetçilik üzerine önemli eserlere imza atmış olan Anthony D. Smith'tir. Bu yaklaşımın en önemli vurgusu modern milletlerin kökeninde etnik unsuru öne çıkarmasıdır. Ancak şu önemli tespiti öncelikle ifade etmek gerekir: Etno-sembolcüler, milliyetçiliğin modern çağların ürünü olduğunu kabul ederek primordialistlerle kendi aralarına kesin bir hat çizerler. Diğer taraftan ise modernistlerin milliyetçiliği sadece kapitalizm ve sanayileşme gibi modern süreçlerle açıklamasını da yetersiz bularak eleştirirler. Oysa onlara göre “etnik özler”

uzun tarihsel dönemler boyunca belli devamlılıklar arz etmiş ve ulusal kimliklerin inşa süreçlerinde önemli rol oynamışlardır. Dolayısıyla milletler yoktan var edilmemekte, milli kimlikler geçmişten aktarılan mitler, değerler ve sembollerin etkisiyle şekillenmektedir.¹²⁴

Görüldüğü üzere etno-sembolcülükte “millet-tarih” ilişkiselliğinin merkezi konumuna etniklik meselesi yerleştirilir. Bu görüşe göre milliyetçilik ideolojisi, kökleri tarih öncesine uzanan etnik bekaları yeniden yorumlayarak modern milletleri şekillendirmiştir. Özellikle, Yahudi milliyetçiliği örneğinde olduğu gibi etno-sembolcü tespitlerin haklı olduğu noktaları teslim etmemiz gerekir. Ama ne var ki etnik “özlerin” tarihsel süreçler karşısında değişim gösterip göstermediği sorusu hala açık kalmaktadır. Diğer bir ifade ile tarih-üstü ve saf (püriten) ‘etnik öz’ vurgusu ne derecede gerçekçidir?

122 Craig Calhoun, *Milliyetçilik*, 92.

123 Bu bakışın teorik izdüşümlerini esaslı bir şekilde yansıtan primordializme aşağıda değinilmiştir.

124 Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, 209.

Etnik Bekalar Değişmez Mi?

Yukarıda belirttiğimiz gibi ikinci sorunsalımız Ermeni Milliyetçiliği'nin “*tarih ve coğrafya*” korelasyonunda etnik kökenlerin değişmezliği iddialarıyla ilintidir. Bilindiği üzere etnik kimliklerin tarihsel temellerinin olup olmadığına dair öteden beri sosyal bilimlerde tartışmalar süregelmiştir. Özellikle etnik çalışmalarda *ilkçiler* (primordialistler) ile *inşacılar* arasında yürütülen polemikler bunun en bariz örneğini teşkil etmektedir. Çalışmamızın bu kısmında iki yaklaşım arasındaki temel farklılıklar üzerinden konuya analiz edilmeye çalışılacaktır.

İlkçilerin esas tezlerine bakıldığında etnik köklerin tarihsel deneyimlerle yakından ilintili olduğunun kabul edildiği görülmektedir. Bu bakış açısının önemli bir kolu etnisiteyi temelde biyolojik fenomen olarak kabul etmektedir. Bu görüşe göre etnik kimlik, genetik yeteneklerin gelecek kuşaklara doğru geçişini sağlayan güçlü dürtülerin ifadesidir. İlkçilerin bir diğer kolu ise kültürel niteliklere önem atfetmektedir. Kültürel ilkçilere göre bireyler etnik topluluğun içerisine doğmakta ve orada toplumsallaştıklarından, erken deneyimlerinden itibaren etnisitenin özgül kimliğini, kolektif hafızasını, dilini ve geleneklerini öğrenmektedirler. Bu zaman içerisinde etnik topluluk üyelerini birbirine bağlayan ortak ecdatlara ilişkin tarihsel mitler de mecburen öğrenilmektedir. Nihayetinde bu tarz kültürel aktarım ve süreklilikler sayesinde “*biz-onlar*” (içeridekiler–dışarıdakiler) arasındaki ayrımlar her defasında yeniden şekillenerek grup kimliği ve grup dayanışmasını kuvvetlendirmektedir.¹²⁵ İlkçilerin önemsedikleri bir diğer husus, etnik topluluğun kendi kültürel özelliklerini değişen şartlara uyumlulaştırma kabiliyetine olan inançlarıdır. Bununla beraber tarihsel sürekliliklere, grup yaptırımlarına ve sosyal dayanışmaya etnik topluluk davranışının temel belirleyicileri olarak büyük değer atfedilmektedir. Görüldüğü üzere ilkçi perspektifte etnik olgu ontolojik veri olarak kabul görmektedir.

Genel olarak milliyetçi entelijansiyanın tekelinde olan milliyetçi tahayyül ve retoriklerde ilkçi bakış açısının, daha uç noktalara ulaştırıldığını ifade edebiliriz. Konumuz açısından belirtmek gerekirse Ermeni Milliyetçiliği örneğinde de görüldüğü üzere etnik köklere zaman zaman efsanevi nitelikler atfedilmektedir.¹²⁶

Son dönemler etnisite çalışmaları alanında yürütülen incelemeler sonucu elde olunan bulgular deyim yerindeyse ilkçi perspektifin modasının artık geçtiğini

125 Milton J. Esman, *Ethnic Politics* (Cornell University, 1994), 10.

126 Vered Amit Talai, *Armenians in London: The Management of Social Boundaries* (Manchester University Press, 1989), 128.

göstermektedir. Bu incelemelerde inşacıların ilkçilere yönelttikleri eleştiriler daha çok sosyal bilimlerde ortaya çıkan yeni yaklaşımlar doğrultusunda geleneksel filoloji, tarih, etnografi, arkeoloji ve dilbilimcilik verilerinin yorumlanmasıyla ilintilidir. Özellikle Paul R. Brass ve Fredrik Barth gibi sosyal bilimcilerin çizdikleri akademik bakış çerçevesinde Ermeni milliyetçi tarih tezleri ve retorığının daha doğru ve anlamlı bir temelde irdelenebileceğini düşünmekteyiz.

İnşacı perspektifin kendi içerisinde çok farklı yorumlarının ortaya çıkmasına rağmen hepsinin ortak paydası, etnisiteyi tarihsel bir veri olarak değil, gerçeklikte son derece değişken tarihsel şartlara uyarlanabilen bir fenomen olarak görmesidir. Bu görüşe göre etnik birimin sınırları değişen şartlar karşısında genişleyip daralabilir; ayrı ayrı bireyler etnik grup tarafından kabul görebilir ya da dışlanabilir; hatta bireyler aynı anda birden fazla etnik grup üyeliği taşıyabilirler. Etnik topluluğa özgül bu tarz dinamizmin sebebi etnik kimliklere ait anlam ve içeriklerin, sembollerin değişmesi, evrim geçirmesi şeklinde izah edilmektedir.¹²⁷ Bu ilişkisellikte etnisitenin sosyal ve politik ilişkilerin sabit ve değişmez bir unsuru olmasından öte dinamik bir olgu olmasının altının çizilmesi gereklidir.

Bu bağlamda Norveçli antropolog Fredrik Barth ve arkadaşları, dikkatlerimizi meselenin can alıcı hususu olan ‘etnik sınırlar’ ile ‘kültürel sınırlar’ arasındaki ilişkiye ve farklılığa yönlendirmemiz gerektiğini ifade ederler. Onlara göre etnik sınırlara ya da diğer bir ifade ile etnik kimliklere anlam veren kültürel öğelerdir. Yani *etnisite gibi büyük grupları ayakta tutan temeller, kültürel benzerlik ve farklılıklardır*. Barth’a göre kültürel öğeleri etnik gruplar arası mevcut sınırlara endekslenebiliriz. Kültürün bu temel özelliği, etnik grubun tarihiyle o grubun kültürel tarihinin de özdeş olmadığına işaret etmektedir. Böyle bir perspektifle Barth etnik grupları, sınırların belirlediği daimi ve dirençli örgütsel yapıya sahip tasarımlar şeklinde tanımlamaktadır. Kültür ise her zaman değişime tabidir ve öğrenilebilir.¹²⁸ Dolayısıyla etnik gruplar, kendi kimliklerinin temelini oluşturan kültürel öğelere tarih-üstü bir yaklaşımla geçmişe yönelik iddiada bulunamazlar.

Etnik kimliklerin tarihsel, toplumsal ve kültürel koşullara bağlılığına dair bir diğer etkili perspektif Amerikalı siyaset bilimci Paul Brass tarafından geliştirilmiştir. İlkçilerin etnik bileşenlerin ‘değişmez’ ya da ‘verili’ olduklarına dair temel tezleri onun tarafından analitik çözümlenmeye tabi tutularak çürütülmektedir. Etnik “öz”ün temel öğeleri olarak gösterilen dil, din, coğrafya,

127 Milton J. Esman, *Ethnic Politics*, 11.

128 Fredrik Barth, *Ethnic Groups and Boundaries* (Little Brown and Company, 1969), 9-38.

kan ve akrabalık bağlarını tek tek ele alarak bunların tarihsel süreçte farklı dinamikler altında nasıl değişebileceğini, şekillenebileceğini, unutulabileceğini ve hatta yeniden ortaya çıkartılabileceğini göstermektedir.¹²⁹

Aktardığımız bilgilerden de anlaşıldığı üzere, temelde değişken olan kültürel öğelerin etnik sınırlarla olan ilişkiselliği değişmez niteliklerde değildir. Brass, etnik kimliğin (sınırların) belirlenmesinde milliyetçi lider ve ideologların kültürel öğelere yaptığı başvurular hususunda önemli bir hatırlatma yapmaktadır: “*Etnik hareketlerin liderleri, geleneksel kültür öğeleri içinden, şaşmaz bir biçimde sadece kendilerince grubu en iyi şekilde bir araya getireceğini ve kendi tanımladıkları biçimiyle çıkarlarını en fazla ilerleteceğini düşündüklerini seçerler.*”¹³⁰ Diğer bir deyişle milliyetçi söylemler, kültürel öğelere kattıkları siyasi anlamlar doğrultusunda etnik sınırları ve hatları da belirginleştirirler.

Yukarıda resmedilen çerçeve kapsamında, genel muhtevası açısından Ermeni Milliyetçiliği’nin etnisizme dayalı radikal bir söylem geliştirdiğini rahatlıkla ifade edebiliriz. Buradaki etnisizmin temel amaç; ulusal mensubiyeti ezelden beri var olan etnik kimliği, kadim bir tarihsel yurtla ilişkilendirmektir. Bir diğer amaç ise bugünkü mono-etnik yapıyı tarih üzerinden coğrafya ile özdeşleştirerek meşru göstermektir.

Lakin isimlerini zikrettiğimiz hem Brass hem de Barth’ın teorik perspektifleri ile bu amaçlara baktığımız zaman temel bazı sorunlarla karşılaşmaktayız. Örneğin:

- Ermeni kimliğine temel teşkil eden etnik öz hangi kriterler esas alınarak belirlenmektedir?
- Dil meselesi bakımından ele alındığında iddia olunduğunun aksine eski Ermenicenin antik Urartu yazılarıyla akrabalığından ziyade eski Grekçe ve Farsçanın yoğun etkisi altında kalması neyi ifade etmektedir?
- “Hay” etnik topluluğunun dili ile bugünkü Ermenice arasında ne türden bir ilişki vardır?
- Tarihsel süreçte bugünkü Ermeni dilinin değişim seyri nasıl yaşanmıştır ve bu dilde gerçek Ermenice kelime sayısının alınma kelimelere orantısı ne kadardır?

129 Paul R. Brass, *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison* (SAGE publications, 1991), 73.

130 Craig Calhoun, *Milliyetçilik*, 46.

Din unsuru ise Ermeni kimliğinin en önemli bileşeni olarak öne çıkmakta ve milliyetçi retorik bu hususa olabildiğince fazla vurgu yapmaktadır. Ancak ne var ki etnik kimliğin belirleyicisi olarak öne çıkan inanç faktörünün gelişimi etnik sınırlardan ziyade kültürel etmenlerle daha fazla alakadar olmuştur. Bu bağlamda Gregoryen inancının tarihsel gelişimi ve hangi politik şartlar altında geliştiğinin irdelenmesi anlamlı olacaktır. Aynı doğrultuda Haylardan başka Gregoryen inancını kabul eden bölgenin diğer etnik birimlerinin tarihsel süreçteki akıbetlerinin ne olduğu da bir diğer önemli meseledir. Bu ilişkisellikte diğer etnik unsurlar açısından tarihsel bir asimilasyondan bahsedilebilir mi?

Ermenilerin etnik kökenlerini “Hay” etnisitesi bağlamında ileri sürülen görüşlerde aramak tek anlamlı seçenek gibi gözükmektedir.

Gregoryen ve eski Alban Kiliseleri arasında yaşanan mücadelenin politik, demografik, kültürel vs sonuçlarının neler olduğu da araştırılması gereken sorulardır.

Coğrafya (yurt) meselesi de bir hayli karışıktır; Görüldüğü üzere “Ermenistan” coğrafi bir terim olmakla beraber kelimenin etimolojik anlamları Ermeniceden (Hay’ların konuştuğu Hint-Avrupa dili) başka dillerdeki

kaynaklardan gelmektedir. Nitekim kelimeye etnik anlam yüklemek ve bunu özellikle Hay etnik kimliği ile ilintilendirmek tarihsel (bilimsel) verilerle ters düşmektedir.

Bu sebeple Ermenilerin etnik kökenlerini “Hay” etnisitesi bağlamında ileri sürülen görüşlerde aramak tek anlamlı seçenek gibi gözükmektedir. Bu durumda ise meselenin izahını aşağıdaki sorulara verilecek cevaplarda aramak daha doğru olacaktır.

“Hay”lar, milliyetçi retorik ifade ettiği gibi Anadolu coğrafyasının yerlileri midir? yoksa Ermenilerin diğer Hint-Avrupa halkları ile ortak köklerini etnografya ve dilbilimcilik verilerine dayanarak başka bölgelerde mi aramak gerekir?

Sonuç

Milli kimliklerin şekillenmesinde tarihe ilişkin milliyetçi söylemler çok büyük bir öneme sahiptir. Bu durum, milliyetçi entelijansiya ve ideologların Ermeni kimliğinin inşası süreçlerinde etnik tarihe yaptıkları vurguda bariz bir şekilde kendisini göstermektedir. Burada özellikle birbiriyle ilintili iki bileşen, retorik merkezinde yer almıştır. Bunlar kadimliğe inanç hissini kuvvetlendiren tarih kurgusu ile üzerinde hak iddia olunan coğrafya (üç deniz arasına yayılmış “Büyük Ermenistan” hayali) tasavvurudur.

Böylelikle milliyetçi tarih tezleri bir tarafıyla köken meselesini etnik bir yurt temelinde ele almakta diğer tarafıyla da söylemi mitolojik motiflerle sentezleyerek kadimliğe ve tarih-üstünlüğe gönderme yapmaktadır. Bu tarz erekselci tarih anlayışında bir sonraki adım, dinsel örüntülere “*ilk Hıristiyan ülke*”, “*soykırım kurban gitmiş ilk ülke*” imajı vs. eklenerek etnik birime dair sosyo-psikolojik vurguyu daha da kuvvetlendirmektir.

Netice itibarıyla uzun bir tarihsel birikimin ürünü olan Ermeni kültüründe mutfaktan giyim kuşama, dilden sanata, dünyagörüştürme yaşam tarzına kadar belirleyici kültürel kodlar üzerindeki Türk, İran, Kafkas vs. medeniyet havzalarının etkisi yadsınmaktadır. Bu bağlamda, Ermeni milliyetçi retoriğinde sorunlu nokta söz konusu tarihsel, kültürel, antropolojik etkileşimlerin olumlu sonuçların dışlanarak etnik ve medeniyetsel kimliğin sadece Hıristiyanlık (Gregoryenlik) boyutuyla ele alınmasıdır.

Milliyetçi retoriğin anlaşılmasında Paul Brass'ın etnik sınırların belirlenmesinde milliyetçi seçkin ve ideologların politik amaçlarına dikkat çekmesi önemli bir noktadır. Bu perspektifle bakıldığı zaman Ermeni Milliyetçiliği'nin tarih görüşüne göre savunulan politik proje, kültürel sınırlarla siyasal sınırların örtüştürülmesidir. Oysa görüldüğü üzere kültürel sınırların tarihsel dinamikleri değişkenlik gösterdiğinden, daima yoruma açık süreçler olarak cereyan etmiştir.

Sonuç olarak, milliyetçi etnik tarih kurgusu verili dönemlerde Ermenistan'da gerçekleştirilen etnik homojenleştirme stratejilerine ideolojik meşruiyet sağlamıştır. Ermenistan'da bugünkü mono-etnik yapının oluşmasında kültürel asimilasyon (Gregoryen inancının komşu diğer kavimler arasında da yaygınlaştırılması) ve zorunlu göç politikaları (en şiddetlileri 19. yüzyılda Ermenilerin Karabağ başta olmak üzere Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi ve 1980'lerin sonlarından itibaren Azerbaycanlıların kendi topraklarından sürülmeleri ile yaşanmıştır) etkili olmuştur. Bu nedenle, kadimlik vurgusu ve dini motiflerle zengin tarih anlayışının amacı, Karabağ başta olmak üzere Ermeni milliyetçilerinin komşu bölgelere yönelik toprak iddialarına söylemsel zemin oluşturmaktır.

KAYNAKÇA

- Ağasıoğlu, Firudin. *Doqquz Bitik: Azərbaycan Türklərinin İslamaqədər Tarixi*. Bakı, 2014.
- Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler*. İstanbul: Metis, 2007.
- Anthony, David W. and Ringe Don. "Indo-European Homeland from Linguistic and Archeological Perspectives." *Annual Review of Linguistics* 1 (2015): 199-219.
- Anthony, David W. *The Horse, the Wheel and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. Princeton University Press, 2010.
- Asmangulyan, A. A. "Protiv gipotezi o "dvuprirodnosti" armyanksogo yazika." *Voprosi Yazikoznaniya*, No 6. (1933).
- Balibar, Ettiene ve Wallerstein, Immanuel. *Irk Ulus Sınıf: Belirsiz Kimlikler*. İstanbul: Metis, 2000.
- Barth, Fredrik (ed.). *Ethnic Groups and Boundaries*. Little Brown and Company, 1969.
- Bournoutian, George A. *A Concise History of the Armenian People*. Mazda Publishers, 2002.
- Brass, Paul R. *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*, SAGE Publications, 1991.
- Breuilly, John. *Nationalism and the State*. Manchestr University Press, 2001.
- Calhoun, Craig. *Milliyetçilik*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2007.
- Cavalli-Sforza, Luigi Luca vd. *The History and Geography of Human Genes*. Princeton University Press, 1994.
- Chamich Michael. *History of Armenia*. Vol 1, Calcutta: Bishop's College Press, 1827. <https://books.google.az/books?id=Jn1kAAAACAAJ>.
- Deutsch, Karl W. *Nationalism and Social Communication*. MIT Press, 1966.
- Diamond, Jared. *Üçüncü Şempanze: İnsan Türünün Evrimi ve Geleceği*. İstanbul: Alfa, 2016.

- Dyakonov, Igor M. "On the Original Home of the Speakers of Indo-European." *Journal of Indo-European Studies*, Vol.13, No.1-2 (Spring/Summer 1985): 92-174.
- Dyakonov, Igor M. *Predistoriya Armyanskogo Naroda*. Erivan: İzdatelstvo Akademii Nauk Armyanskogo SSR, 1968.
- Erzen, Afif. *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.
- Esman, Milton J. *Ethnic Politics*, Cornell University, 1994.
- Feigl, Erich. *Armenian Mythomania: Armenian Extremism Its Causes and Historical Context*. Salzburg, 2007.
- Gamkrelidze, Thomas V. and Ivanov Vjaceslav V. Indo-European and the Indo-Europeans: A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and Proto-Culture, *Mouton de Gruyter*, Berlin, 1995.
- Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism*. New York: Cornell University Press, 2006.
- Gimbutas, Marija. "Primary and Secondary Homeland of the Indo-Europeans: comments on Gamkrelidze-Ivanov articles." *Journal of Indo-European Studies* 13, No: 1&2, (Spring–Summer 1985): 185–201.
- Gray, Russell D. and Atkinson, Quentin D. "Language-tree divergence times support the Anatolian theory of Indo-European origin." *Nature* 426 (November 2003): 435-439.
- Haak, Wolfgang v.d. "Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe." *Nature* 522 (June 2015): 207–211.
- Hechter, Michael. *Containing Nationalism*. OUP Oxford, 2001.
- Herman, H. L. and Vanstiphout L. J. *Epics of Sumerian Kings: The Matter of Aratta*. Brill, 2004.
- Herodotos. *Tarih*. Çev. Müntekim Ökmen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 8. Basım, 2012.
- Hewsen, Robert H., "Ethno-History and the Armenian Influence Upon the Caucasian Albanians." içerisinde Thomas J. Samuelian, ed. *Classsical Armenian Culture: Influences and Creativity*. Pennsylvania: Scholars Press, 1982.

- Hobsbawm, Eric and Ranger, Terence. *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, 2012.
- Hübschmann, Heinrich. “On the Position of Armenian in the Sphere of the Indo-European Languages.” içerisinde *A Reader in the 19th Century Historical Indo-European Linguistics*, W.F. Lehmann (ed.), 165-189. Indian University Press, 1969.
- Ishkhanian, Raphael A. *On the Origin and Earliest History of the Armenian People*. Montreal, 1989.
- İsmayilov, Meşdi. “Bir Tahayyül Olarak Kültürel Travma ve “Soykırım” Retoriği.” *Tesam Akademi Dergisi* 2, no: 1 (Ocak 2015): 107-125.
- Jahukyan, Gevork. *Oçerki po istorii dopismennogo perioda Armyanskogo yazıka*. Erivan, 1967.
- Kapançyan, G. A. *Hayasa – kolıbel armyan. Entogenez armyan i ikh naçalnaya istoriya*. Erivan: İzdatelstvo Akademii Nauk Armyanskoy SSR, 1947.
- Kedourie, Elie. *Nationalism*. Wiley, 1993.
- Kurkjian, Vahan M. *A History of Armenia*. Armenian General Benevolent Union of America, 1958.
- Külekçi, Cahit. “Ermeni, Ermenistan ve Ermenilerin Anadolu’ya Göçleri.” *Yeni Türkiye* dergisi 60 (2014): 1-22.
- Lang, David Marshall. *Armenia Cradle of Civilization*. Allen & Unwin, 1980.
- Mack, Chahin. *The Kingdom of Armenia: A History*. Richmond: Curzon. 2001.
- Mallory, James P. *Hint-Avrupaluların İzinde*. Çev., Müfit Günay. Ankara: Dost, 2003.
- Mann, Michael. “The Emergence of Modern European Nationalism.” *The Social Philosophy of Ernest Gellner* içerisinde, John A. Hall ve Ian Jarvie (ed.), 147-170. Rodopi, 1993.
- Melikişvili, Georgi A. *Drevnevostoçnie materialı po istorii narodov Zakavkazya: Nairi – Urartu*. Tiflis: İzdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoy SSR, 1954.

- Melikişvili, Georgi A. *K İstorii Drevney Gruzii*. Tiflis, 1959.
- Melikişvili Georgi A. and Lordkipanidze David O. *Oçerki İstorii Gruzii*. Tiflis, 1989.
- Millar, Robert McColl and Task Larry. *Trask's Historical Linguistics*. Routledge: New York 3rd ed., 2015.
- Nairn, Tom. *Faces of Nationalism: Janus Revisited*. Verso: London, 1997.
- Öğün, Süleyman S. *Sosyal Teori Bağlamında Milliyetçilik*. Bursa: Alfa, 2000.
- Özfirat, Aynur. "Ağrı Dağı ve Aras Vadisi'nde Urartular." *Aktüel Arkeoloji*, No. 30 (Kasım-Aralık, 2012): 126-129.
- Özkirimli, Umut. *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*. Ankara: Doğu Batı, 2008.
- Pereltsvaig, Asya. *Languages of the World: An Introduction*. Cambridge University Press, 2012.
- Petrosyan, Armen E., "O prisxojdenni armyanskogo naroda: problema identifikaçii protoarmyan (kriticheskiy obzor)", *Armyanskiy Vestnik*, 2/3-1, (2009): 66-102.
- Piotrovski, Boris B. *Vanskoe Çarstvo (Urartu)*. Moskova: Vostoçnoy Literaturi, 1959.
- Rawlinson, Henry Creswicke. *The Persian Cuneiform Inscription at Behistun*. Chapter 1 - 5, Volume 1, Parker, 1846.
<https://books.google.az/books?id=0IE-AAAACAAJ>. (e.t. 15.03.2018)
- Renfrew, Colin. *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins*. Cambridge University Press, 1999.
- Russell, James R. *Zoroastrianism in Armenia*. Harvard University Press, 1987.
- Russell, James R. 2015. "Noah: From Armenian Ararat to Persian Jamshid and 'All the Rest.'" *Worship and Study Minyan*, Smith Hall, Harvard Hillel, October 17, 2015.
- Saroyan, G. A. *İstoriya armyanskogo naroda*. Krasnodar: İzdatelstvo "Familiya," 2015.

- Talai, Vered Amit. *Armenians in London: The Management of Social Boundaries*. Manchester University Press, 1989.
- Ter-Nersesyan, Sirarpi. *Armeniya. Bit, Religiya, Kultura*. Moskva: Çentrpoligraf, 2008.
- Tilly, Charles. *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990*. Cambridge, MA: Blackwell, 1990.
- Uras, Esat. *The Armenians in History and the Armenian Question*. Istanbul: Documentary Publications, 1988.
- Van Lint, Theo Maarten. "The Formation of Armenian Identity in the First Millenium." *Religious Origins of Nations?: The Christian Communities of the Middle East* içerisinde, R. B. ter Haar Romeny (ed.), 251-278. Brill, 2010,.
- Wells, Spencer. *Deep Ancestry: Inside the Genographic Project*. National Geographic, 2007.
- Xenophon. *The Anabasis: Or Expedition of Cyrus, and the Memorabilia of Socrates*. Harper & brothers, 1858.
<https://books.google.az/books?id=FDtgAAAAMAAJ>. (e.t. 15.03.2018).

İnternet Kaynakları

- Artaryan, Roy. "Eski çağdan günümüze Ermenistan'ın kısa tarihi." *Bolsohays*, Ekim 8, 2015. <https://www.bolsohays.org/1-eski-cagdan-gunumuze-kadar-ermenistanin-kisa-tarihi>.
- Kortland, Frederik. "The Spread of the Indo-Europeans." *Frederik Kortlandt Personal Website*, 1989. <http://www.kortlandt.nl/publications/art111e.pdf>.
- Movsisyan, A. "The origin and formation of the Armenian nation." *Institute for Armenians Studies of Yerevan State University*.
http://www.armin.am/en/Encyclopedia_Armency_hay_joxovrdi_tsgumn_u_kazmavorumy.
- Samuelian, Thomas J. "Armenian Origins: an overview of ancient and modern sources and theories." *Arak29 Charitable Foundation*.
http://www.arak29.am/PDF_PPT/7-History/Armenian_origins_eng.pdf.

Yayın Geliş Tarihi: 05.11. 2018

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 23.11.2018

Sayı: 61, Yıl: 2018, Sayfa: 71-106

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Ekinci, Fatma Didem. "Küçük Devlet Dış Politikasında Zafiyet ve Dirençlilik: Ermenistan Örneği." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 61 (2018): 71-106.

Araştırma Makalesi

KÜÇÜK DEVLET DIŞ POLİTİKASINDA ZAFİYET VE DİRENÇLİLİK: ERMENİSTAN ÖRNEĞİ

(VULNERABILITY AND VIABILITY IN SMALL STATE FOREIGN POLICY:
THE CASE OF ARMENIA)

F. Didem EKİNCİ*

Öz: *Mevcut çalışmada, sert ve yumuşak güç kapasitesi bakımından uluslararası ilişkilerde etki sahibi olmak bağlamında küçük devlet olarak tanımlanan Ermenistan'ın, kaynak elde eden devlet olamamasının dış politika otonomisinde zafiyete sebep olduğu; diaspora ve Rusya ile ilişkilerinin ise; para transferleri, doğrudan yabancı yatırımı (DYY) ve siyasi/askeri destek ile dış politikada kısmen dirençlilik sağladığı ileri sürülmektedir. Ancak, söz konusu faaliyetler köklü bir yeniden yapılanma ve öz yeterlilik temin etmediğinden, Ermenistan'ın sistemdeki başarılı aktörlerin otonom dış politikalarını taklit edemeyeceğinin ve ağırlıklı olarak mevcut diaspora ve Rusya yönelimli dış politika strateji ve uygulamalarını kısa ve orta vadede devam ettirmesinin/pekiştirmesinin, yüksek olasılık olduğu belirtilmektedir.*

Anahtar Sözcükler: *Ermenistan, kaynak elde eden devlet, diaspora, Rusya, dış politika.*

Abstract: *This paper asserts that, described as a small state in view of its hard and soft power capacity as well as impact on international relations,*

* ORCID iD: 0000-0002-2882-7582

Doc. Dr., Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Çankaya Üniversitesi,
e-posta: didemekinci@cankaya.edu.tr

Armenia's failure in qualifying as a resource-extractive state leads to vulnerability in its foreign policy autonomy, while its relations with the diaspora and Russia provide partial viability in foreign policy via remittances, foreign direct investment and political/military support. However, since such activities have not provided a grass-roots reconstruction and self-sufficiency, it is argued that Armenia is not likely to emulate the autonomous foreign policies of the successful actors in the system and is likely to sustain/reinforce the existing, mostly diaspora- and Russia-oriented foreign policy strategies and practices in the short- and medium-terms.

Keywords: *Armenia, resource-extractive state, diaspora, Russia, foreign policy.*

Giriş

Küçük devletler, otonom dış politika yapımı ve uygulanmasında gerekli sert ve yumuşak güç kaynaklarına ve kapasitesine yeterli düzeyde sahip olmamaları sonucunda belirgin dış politika stratejilerine başvuran aktörler olarak nitelenmektedirler. Pek çok küçük devlet, dış politika yapım ve uygulamasında zafiyet faktörleriyle birlikte dirençlilik faktörleri de yansıtmaktadır. Bu çalışmada, küçük bir devletin dış politikasının otonom olabilmesinde, Neoklasik Realizm’de yer verilen kaynak elde eden devlet savı zemininde, o devletin ancak kaynak potansiyellerini kullanarak kalkınma kaydetmesinin, dış politika otonomisinde belirleyici sahip olabileceği ileri sürülmektedir. Bu bağlamda, çalışmada tanımlandığı üzere küçük devlet olan Ermenistan’ın kaynak elde edemeyen bir devlet olması sebebiyle dış politikada zafiyet sergilediği; diaspora ve Rusya tarafından sağlanan kaynakların ise devletin dış politikasında kısmi dirençlilik sağladığı değerlendirilmektedir.

Bu zeminde, çalışmada öncelikle küçük devlet kavramının ortaya çıkışı ve evrimi ile Uluslararası İlişkiler disiplini yazınında küçük devlet çalışmalarının geçirdiği evrelere yer verilecektir. İkinci olarak, küçük devletlerde sıklıkla gözlemlenen kimi dış politika davranışlarına yer verildikten sonra zafiyet ve dirençlilik tartışmasına değinilecektir. Sunulan zeminde Ermenistan’ın küçük devlet olarak tanımlanması ve bu niteliğiyle hangi dış politika davranışlarını yansıttığı aktarılacaktır. Üçüncü olarak, Ermenistan’ın kaynak elde edememesinin, dış politikada otonomi sağlamada zafiyet faktörü olduğu, temel olarak ekonomik kapasite, askeri kapasite ve işgücü kapasitesi kapsamında değerlendirilecektir. Buna mukabil ve dördüncü olarak, Ermenistan’ın kaynak elde edebilmesinde rolü olan diasporanın, dış politikada bir dirençlilik faktörü olduğu; diasporanın Ermenistan siyasetindeki rolü, diaspora kaynaklı para transferleri ve DYY üzerinden açıklanacaktır. Beşinci olarak, Ermenistan’ın kaynak elde edebilmesinde işlevsel olan diğer aktör Rusya’nın, ikinci dirençlilik faktörü olduğu; siyaset, ekonomi ve askeri ilişkiler bağlamında ele alınacaktır. Son tahlilde, ülkede kaynak geliştirilmesi ve kullanılmasına dair yeni ve köklü bir strateji söz konusu olmadığından, dış politikada zafiyet ve dirençlilik unsurlarının süreklilik arz etmesinin ve dolayısıyla, mevcut diaspora ve Rusya odaklı dış politika anlayışının devam etmesinin beklendiği ifade edilmektedir.

Küçük Devlet: Kavramsal Evrim ve Tanım

Uluslararası İlişkiler disiplininin çoğunlukla devleti ve gücü merkezde konumlandıran geleneksel teorik yaklaşımlarla evrilmesi; esasen büyük

güçlerin dış politika davranışlarının araştırılmasına ağırlık verilmesi sonucu doğurmuş olsa da, zamanla disiplinde küçük devletlere ilişkin incelemelerin sayısının artması, önceden yeterince önem arz etmediği ön kabulüyle ihmal edilmiş bu alt araştırma alanını disiplinin ontolojisine katmıştır. Küçük devletler konusunun, Plato'ya kadar eskiye dayandırılan düşünürler tarafından ele alındığı, uluslararası ilişkilerde bu konuya yönelik ilginin esasen Avrupa'da İtalyan ve Alman birleşmelerinden önce yer alan prensliklerden kaynaklandığı belirtilmektedir.¹

Neuman ve Gstöhl'ün² ifade ettiği gibi, küçük devletler; “büyük güç” olarak tanımlanan aktörlere referansla, onlar gibi olmayan “küçük güç”ler olarak uluslararası ilişkilerde konumlandırılmış ve 1815 sonrasında 19. yüzyıl boyunca Viyana Kongresi'ndeki muzaffer beş büyük gücün dışında kalan diğer aktörlere matuf bir kategori olarak muamele görmüştür. Yirminci yüzyılda küçük devletlerin sayısında artış gözlenmiştir. 1990 sonrasında büyük güç çatışmasının sona ermesi, küçük devletlerin dış politikalarına ilişkin çalışmaların artmasını kolaylaştırıcı etki sağlamıştır.³ Öte yandan, küçük devletlerde, devlete özgü kimi karakteristik özelliklerin genelleme yapmaya izin veren nitelikte olması, bu tür devletlerin eskiden yalnızca zayıflık sergiledikleri ve uluslararası ilişkiler üzerinde etki sahibi olmadıklarından ziyade, artık bu tür devletlerin bazılarının kısmi de olsa etki sahibi olduklarının gözlenmesi, küçük devletlere ilişkin çalışmaların sayısının artmasını sağlamıştır.⁴ Küçük devlet çalışmalarının kronolojik, teorik ve kapsama dair özet seyri aşağıdaki tabloda⁵ gözlemlenebilmektedir.

1 Der. Otmar Höll, *Small States in Europe and Dependence* (Vienna: Austrian Institute for International Affairs, 1983), 14; William Rappard, “Small States in the League of Nations,” *Political Science Quarterly* 49, no. 4 (December 1934): 544-575; içinde Asbed Kotchikian, *The Dialectics of Small States* (Saarbrücken: VDM Verlag Dr. Müller, 2008), 13.

2 Iver B. Neumann ve Sieglind Gstöhl, “Introduction: Liliputians in Gulliver's World?,” içinde *Small States in International Relations*, der. Christine Ingebritsen vd. (Seattle: University of Washington Press, Reykjavik: University of Iceland Press, 2006), 4-5.

3 Neumann ve Gstöhl, “Introduction,” 7-16.

4 Mark Bary ve Steve Packer, *Education in Small States: Concepts, Challenges and Strategies* (Oxford, UK: Pergamon Press, 1993), xxiii-xxiv, içinde Kotchikian, *The Dialectics of Small States*, 14.

5 Neumann ve Gstöhl, “Introduction,” 16.

Soğuk Savaş'tan İtibaren Küçük Devlet Çalışmalarının Seyri

Tarihi olaylar	1950'ler-1970'ler: canlılık Soğuk Savaş gerginliği, dekolonizasyon süreciyle birlikte küçük devlet sayısında artış	1980'ler: duraklama ABD hegemonyasının gerileyişi ve küresel karşılıklı bağımlılığın artışı	1990'lar: yeniden canlanma Küreselleşme ve bölgesel entegrasyon; komünist/sosyalist devletlerin dağılmasıyla küçük devlet sayısında artış
Baskın teori	Realizm/Neorealizm	Neorealizm x Neoliberal Kurumsalcılık	Rasyonalizm x Sosyal İnşacılık
Konular, kavramlar	Küçük devlet, yüzölçümü, dış politikası, güvenlik sorunları, küçük ve mikro devletlerin tanımı	Küçük devletler ve ekonomik karşılıklı bağımlılık ile kalkınma konuları	Küreselleşme sürecinde Avrupa entegrasyonunda ve etnik/siyasi çatışmalarda küçük devletler

Küçük devletlere ilişkin araştırmalar zamanla zenginleşse de, sosyal bilimlerde yaklaşık her kavramda olduğu gibi, standart bir tanımın yapılması söz konusu olmamıştır. Kapsayıcı bir tanım sunduğu kabul edilebilecek olan Vital'in,⁶ küçük devletleri bağımsız bir uluslararası rol muhafaza etmede gerekli kaynak ve kapasiteye sahip olmayan devletler olarak nitelemesinin yanında, coğrafi tanımlamalar da mevcuttur: Karayipler'deki eski İngiliz sömürgeleri gibi bir milyondan az nüfusa sahip olan mikro devletler, gelişmiş dünyada yer alan Avusturya, Belçika, Lüksemburg ve İsviçre gibi devletler, sayı bakımından bu iki gruptan daha fazla olan, Asya, Afrika ve Latin Amerika'da yer alan bazı devletler⁷ ve bunlara ek olarak SSCB'den doğmuş bazı devletler.

Küçük devlet tanımlamalarında, yüzölçümü, nüfus, ekonomik ve askeri kapasite düzeyleri sıklıkla başvurulan materyal unsurlardır. Yüzölçümün yalnızca bir algı unsuru olduğu,⁸ küçük yüzölçümü olan devletlerin ekonomik, siyasi vb. açılardan oldukça gelişmiş olduğu durumlarda (ör. İsviçre), söz

6 David Vital, "The Inequality of States: A Study of the Small Power in International Relations," içinde *Small States in International Relations*, der. Ingebritsen vd., 80.

7 Jeanne A. K. Hey, "Introducing Small State Foreign Policy," içinde *Small States in World Politics: Explaining Foreign Policy Behavior*, der. Jeanne A. K. Hey (Boulder, London: Lynne Rienner Publishers, 2003), 2.

8 Robert L. Rothstein, *Alliances and Small Powers* (New York: Columbia University Press, 1968).

konusu unsurun küçük devlet tanımlaması yapılmasında belirleyici unsur olmadığı da tartışılmaktadır. GSYİH ile nüfus arasında bağlantı kurarak ekonomik olarak kalkınmış küçük devletlerin 10-15 milyon arasında bir nüfusa ve en az 300 ABD Doları GSYİH'sına sahip olan devletler olduğu, ekonomik olarak kalkınmamış küçük devletlerin ise 20-30 milyon civarında nüfus ile 300 ABD Doları'ndan az GSYİH'ya sahip devletler olduğu da savunulmakta, ancak beş milyondan az nüfus da zaman zaman ölçüt olarak benimsenmektedir.⁹ Ekonomisi zayıf devletlerin, sert ve yumuşak güç kapasitesinin genellikle düşük olması söz konusudur. Handel, küçük devletlere dair materyal güç göstergelerini izleyen tablodaki gibi özetlemektedir.¹⁰

Ölçüt	Küçük devlet
Nüfus	Az
Yüzölçümü	Küçük
Ekonomi	1) Düşük GSYİH 2) Ağır sanayinin/teknoloji sektörlerinin bulunmaması veya düşük düzeyde olması 3) Ürün çeşitliliğinde zayıflık 4) Küçük çaplı iç pazar, ihracat ve ithalatta dış pazarlara muhtaç olma 5) Düşük Ar-Ge faaliyetleri 6) Dış sermayeye yüksek düzeyli bağımlılık
Askeri güç	1) Öz kapasitesiyle dış tehditlere karşı kendini koruyamama; tamamen veya yüksek oranda dış yardıma bağımlı olma 2) Tamamen veya yüksek oranda dışarıdan silah tedarikine bağımlılık

Küçük Devlet Dış Politika Davranışı

Küçük devletlerin dış politika davranışları değişken olmakla birlikte, bazı kalıpları yansıtmalarıyla dikkat çekmektedir. Ağırlıklı olarak bölgesel/ikili ilişkiler üzerinden dış ilişkileri sürdürmek, az sayıda dış politika sorunu ve konularıyla iştigal etmek, istisnalar bulunmakla birlikte dış ilişkilerde askeri güçten ziyade ekonomik ve diplomatik araçları kullanmak, bölgesel ve uluslararası anlaşmalara ve kuruluşlara katılmaya gayret göstermek, büyük bir gücün peşine takılmak (*bandwagoning*) ve tarafsızlık ilan etmenin,¹¹ sık gözlemlenebilen küçük devlet dış politika davranışları olduğuna işaret edilmektedir.

9 Vital, "The Inequality of States," 81.

10 Michael Handel, *Weak States in the International System* (London: F. Cass, 1981), 52-54.

11 Hey, "Introducing Small State Foreign Policy," 5; Giorgi Gvalia et al., "Thinking Outside the Bloc: Explaining the Foreign Policies of Small States," *Security Studies* 22, no. 2 (2013): 105-107.

Sistemik faktörlerin küçük devlet davranışını yoğun olarak etkilediği, ayrıca iç faktörlerden kalkınma düzeyinin güç göstergelerinin etki düzeyini belirlemede etkili olduğu, kalkınma düzeyi düşük olan küçük devletlerin dış yardımlara bağımlı olmalarının gözlemlendiği bilinmektedir.¹² Öte yandan, küçük devletlerin dış politikasında ittifak veya otonomi de seçenekler arasında yer alabilmekte ve bu tür devletler bu iki strateji çerçevesinde kalarak, mevcut ise kendilerine özgü (*niche*) stratejilerle, varsa yumuşak güçle, girişimcilikle ve dahi barışı koruma faaliyetleriyle dış politika sürdürebilmektedirler.¹³ Bir diğer husus ise, küçük devletlerin başka aktörlere karşı dış politikada etki sahibi olma amacıyla, varsa sert/yumuşak güç unsurlarına başvurmalarının, o aktörler belirli alanlarda söz konusu küçük devletin kaynaklarına/varlıklarına kısmen/tamamen bağımlı ise başarılı olmasından bahsedilebileceğidir.¹⁴

Kalkınamamış küçük devletlerin, genellikle patronaj yapıları oluşturma olasılığı yüksek devletler olduğu anlaşılmakta, ayrıca heterojen nüfuslu küçük devletlerde dış politikada bu unsurun devletin bağdaşıklığına olumsuz etkisi olabileceği; sömürge düzeninden çıkmış olan küçük devletlerde kültürel/etnik çeşitliliğin az olmasının ulusal kimlik yapımında ve dış politika yapımında kaynaştırıcı etki yapabileceği ifade edilmektedir.¹⁵

Sistemik faktörlerin küçük devlet davranışını yoğun olarak etkilediği, ayrıca iç faktörlerden kalkınma düzeyinin güç göstergelerinin etki düzeyini belirlemede etkili olduğu, kalkınma düzeyi düşük olan küçük devletlerin dış yardımlara bağımlı olmalarının gözlemlendiği bilinmektedir.

Daha bütüncül olan zafiyet – dirençlilik tartışmaları, küçük devlet dış politikasının anlaşılmasına katkı sağlar niteliktedir. Zafiyet kavramı, yeni uluslararası ekonomik düzen (YUED) tartışması etrafında 1960’larda gelişen bağımlılık söylemiyle eş zamanlı ortaya çıkmış, gelişmemiş güney yarımküre aktörlerinin mevcut Bretton Woods sisteminin getirdiği uluslararası siyasi ve ekonomik düzenin kendi kalkınmalarını engellediği ve değişmesi gerektiği talebi zemininde şekillenmiştir. Bu yaklaşımda küçük devletlerin, küçük

12 Jacqueline Braveboy-Wagner, *Small States in Global Affairs - The Foreign Policies of the Caribbean Community (CARICOM)* (New York: Palgrave Macmillan, 2008), 10-12.

13 Jean-Marc Rickli and Khalid S. Almezaini, “Theories of Small States’ Foreign and Security Policies and the Gulf States,” içinde *The Small Gulf States: Foreign and Security Policies Before and After the Arab Spring*, der. Khalid S. Almezaini ve Jean-Marc Rickli (Oxon: Routledge, 2017), 14-16.

14 Jacqueline Braveboy-Wagner, “Opportunities and Limitations of the Exercise of Foreign Policy Power by a Very Small State: The Case of Trinidad and Tobago,” *Cambridge Review of International Affairs* 23, no. 3 (2010): 413.

15 Bill Chou, “Perceived Threats and Governing Capacity: Building National Identities in Post-Colonial Singapore and Macao,” *African and Asian Studies* 13, no. 1-2 (2014): 149-150, 160-161.

oldukları için çeşitli güç göstergeleri bakımından zayıf oldukları kabul edilmiş; ancak 1990'lardan itibaren küçük devletlerin şayet mevcutsa kendilerine özgü strateji ve kaynaklar sayesinde kalkınma sağlayabilecekleri savı zemininde şekillenen dirençlilik tartışmaları başlamıştır. Artık küçük devletlerin tümünü zayıf olarak nitelendirmenin mümkün olmadığı kabul edilmiş; diğer taraftan da "Liliputluların birleşmesi" ile ortaya çıkabilecek bir "küçüklerin (büyük devletler üzerindeki) zulmü"nden de bahsetmenin gerçeğe uzak olduğu vurgulanmıştır.¹⁶ Dirençlilik tartışmaları ise, küçük devletlerin zafiyetle başa çıkmada kimi stratejilere başvurmalarıyla, "önemsiz olmanın önemi" ya da "güçsüz olmanın gücü"ne inançla, küçük devlet olmaktan fayda sağlayabildiklerine işaret etmektedir. Örneğin, tercihli ticaret anlaşmaları, para transferleri çekme ve rant arayışı stratejileri ile olduğu kadar; dış aktörleri askeri üslerden yararlandırma, iş insanlarının yatırımını kolaylaştırma ve çekme amacıyla pasaport satma, güven fonları kurma gibi stratejilere başvurarak nisbi dirençlilik sağlayan küçük devletler bulunmaktadır.¹⁷

Söz konusu tartışmada, başat aktörlerin dış politikada belirgin gözlemlenen güç ve etki kullanabilme yetisiyle dikkat çektiği; güç göstergeleri bakımından küçük devletlerin dış politika otonomi düzeyleri düşük olduğundan, uluslararası güç dengesinden orantısız etkilendiği, zira bu tür devletlerin düşman devletlere karşı bir korunma ihtiyacı içinde olduğu; diğer bir ifadeyle, zafiyet sergilediği öne sürülmektedir. Ancak, küçük devletlerin daima başat aktörlerin tahakkümü/etkisi altında olmayabileceği ve dış politikada kısmen de olsa dirençliliği sağlayabilecek, zafiyet düzeylerini azaltabilecek daimi/dönemsel unsurların olabildiği de tartışılmaktadır. Kaynak sahibi olmak ve kullanmak ile kalkınmışlık gibi unsurların zafiyeti azaltıcı unsurlar olduğu kabul edilmektedir.¹⁸

Ermenistan Dış Politikası

Bu altyapı üzerine değerlendirildiğinde, çalışma konusu olan Ermenistan, yaklaşık 30.000 km²'lik yüzölçümü, üç milyonluk nüfusu, düşük GSYİH (11,5

16 Andrew F. Cooper ve Timothy M. Shaw, "The Diplomacies of Small States at the Start of the Twenty-first Century: How Vulnerable? How Resilient?," içinde *The Diplomacies of Small States: Between Vulnerability and Resilience*, der. Andrew F. Cooper ve Timothy M. Shaw (Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2009), 5-6; Godfrey Baldacchino, "Thucydides or Kissinger? A Critical Review of Smaller State Diplomacy," içinde Cooper ve Shaw, *The Diplomacies of Small States*, 21-40.

17 Naren Prasad, "Small but Smart: Small States in the Global System," içinde Cooper ve Shaw, *The Diplomacies of Small States*, 42, 48-60.

18 Babak Mohammadzadeh, "Status and Foreign Policy Change in Small States: Qatar's Emergence in Perspective," *The International Spectator* 52, no. 2 (2017): 21-22, 24.

milyar Dolar)¹⁹ yansıtması ve ağır sanayi sektörlerinin bulunmaması bakımından olduğu kadar; ürün çeşitliliği, ticaret, Ar-Ge, dış sermayeye duyulan ihtiyaç ile hami devlet Rusya'ya askeri bağımlılık bakımından küçük devlet olarak tanımlanmaktadır. Dış politikasında belirgin bir yumuşak güç unsurunun bulunmadığı Ermenistan, ağırlıklı olarak ikili ilişkilerde Rusya ile (ve çalışma kapsamında olmayan ABD, AB, İran gibi aktörlerle) ikili ve bölgesel bağlara sahip olan bir aktördür. Dış politikada nispeten az sayıda temel sorun ve konuyla (soykırım iddiaları, Türkiye'yle ilişkiler ve Karabağ) iştigal etmekte, Karabağ'la bağlantılı olarak zaman zaman askeri, çoğunlukla siyasi ve diplomatik araçları kullanmakta, büyük güç Rusya'nın peşine takılmayla ve onun öncülüğünü yaptığı yapılara katılmakla karakterize olan bir dış politika sergilemektedir. Kalkınma düzeyi düşük olduğundan, para transferlerine ve yabancı yatırımlarına muhtaçken; ekonomide olağan dışı bir ivme sağlayabilecek kendine özgü bir (*niche*) stratejiye henüz ulaşmadığı bilinmektedir. Rusya'nın Yakın Çevre'de kalan Güney Kafkasya'da nüfus alanını koruma stratejisi bağlamında ihtiyaç duyduğu materyal imkânları sunması nedeniyle, Rusya'yla ilişkilerinden fayda sağlamaktadır. Yaklaşık % 98'lik oranda homojen bir etnik yapısı olduğundan, devletin etnik/kültürel bağdaşıklık sorunu bulunmamakta; ekonomik-siyasi patronaj yapısı nedeniyle gelirlerin büyük kısmı küçük bir yönetici seçkinler grubunun kontrolünde bulunmaktadır. Kalkınma için gerekli kaynağın bulunmamasının ortaya koyduğu otonom dış politika zafiyetini, nisbi dirençlilik sağlayan (ağırlıklı olarak Rusya kaynaklı) diasporadan ve hami devlet Rusya'dan elde ettiği türlü kaynak ve yardımlarla hafifletmeye çalışmaktadır. Bu zeminde, izleyen bölümlerde, Ermenistan'ın dış politikasını şekillendirdiği değerlendirilen zafiyet faktörü olan kaynak elde etme ve dirençlilik faktörleri olan diaspora ve Rusya bağlantıları ele alınacaktır.

Zafiyet Faktörü: Kaynak Elde Ed(emey)en Devlet

Devletlerin dış politika davranışlarının açıklanabilmesinde bir Neoklasik Realizm (NKR) savı olan “kaynak elde edebilen devlet” tartışması,²⁰ bir devletin ulusal kaynaklarından faydalanabilme kapasitesi unsuru üzerinden devletin dış politikada ne düzeyde etki sahibi olabileceğini incelemektedir. Söz konusu sav, büyük ve yayılmacı güç haline gelme sürecinde savaşa hazırlanan devletlerin çeşitli sermayelerini ve potansiyellerini seferberlik veya zorlamayla,

19 “Armenia Country Overview,” World Bank, erişim 28 Ekim 2018, <http://www.worldbank.org/en/country/armenia/overview>.

20 Jeffrey W. Taliaferro, “Neoclassical Realism and Resource Extraction: State Building for Future War,” içinde *Neoclassical Realism, the State, and Foreign Policy*, der. Steven E. Lobell, Norrin M. Ripsman ve Jeffrey W. Taliaferro (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 194-226.

askeri ve ekonomik kapasite geliştirme ve ulusal kaynak elde etme süreçlerini açıkladığı ölçüde; küçük ve zayıf devletlerin sermaye ve potansiyellerinin olmaması ve/veya bunları kullanamaması ve kaynak elde edememesi nedeniyle dış politikalarında otonomi sağlayamamalarının anlaşılmasında da önemli katkı sunma potansiyeline sahiptir.²¹

Söz konusu savda, bağıl güç ve coğrafyadan kaynaklanan dış tehdit/zafiyet düzeyinin (sistemik faktör) bağımsız değişken olduğu; (ara değişken) iç faktörlerin filtresinden geçtiği ve dış politika kararıyla (bağımlı değişken) sonuçlandığı savunulmaktadır.²² Devletin kaynak elde etme kapasitesi ile çeşitli alanlarda zafiyet düzeyleri temel alınarak ne tür dış politika kararları alabileceği tartışılmaktadır.²³ Öne sürülen olasılıklardan, devletin ülkesinden düşük kaynak elde etme kapasitesine sahip olması ve uluslararası zafiyet sergilemesinin, en azından kısa erimde sistemin başarılı devletlerinin politikalarını taklit edememekle sonuçlanabileceği ifade edilmektedir.²⁴ Savda, ilgili devletin ayrışma yaşamadığı ve liderlerinin diğer devletlerin amaç ve niyetlerini hesaplayarak yaptıkları değerlendirmeler temelinde dış politika yürüttükleri varsayımı bulunmaktadır.²⁵ Küçük ve zayıf devletlerin, kaynak elde etmede büyük ve güçlü devletlere oranla başarı sicillerinin düşüklük sergilemesinin yüksek olasılık; dolayısıyla otonom dış politikalarının olmasının düşük olasılık olduğu kabul edilmektedir.²⁶ Bu koşullarda bu tür devletlerin, mevcut dış politika stratejilerini devam ettirmesi veya daha da pekiştirmesi beklentisi bulunmaktadır.²⁷

Bir devletin kaynak elde edebilen devlet olup olmadığının anlaşılması, başka unsurlar yanı sıra, öncelikle o devlete dair ekonomik ve finansal verilerin incelenmesiyle mümkün olmaktadır. Bu bağlamda ilk göze çarpan unsurlardan olan ticarete, çalışma konusu Ermenistan'ın en önemli ihraç kalemlerinin, bakır cevheri ve konsantreleri (586.8 milyon Dolar), tütün ürünleri (242.3

21 Randall L. Schweller, *Unanswered Threats: Political Constraints on the Balance of Power* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2006), Gideon Rose, "Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy," *World Politics* 51 (October 1998): 144-172; Fareed Zakaria, *From Wealth to Power: The Unusual Origins of America's World Role* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1998); Thomas J. Christensen, *Useful Adversaries: Grand Strategy, Domestic Mobilization, and Sino-American Conflict, 1947-1958* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1996); Steven E. Lobell, *The Challenge of Hegemony: Grand Strategy, Trade, and Domestic Politics* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2005).

22 Taliaferro, "Neoclassical Realism," 214.

23 Taliaferro, "Neoclassical Realism," 197.

24 Taliaferro, "Neoclassical Realism," 197.

25 Jeffrey W. Taliaferro, "State Building for Future Wars: Neoclassical Realism and the Resource-Extractive State", *Security Studies* 15, no. 3 (2006): 486.

26 Taliaferro, "State Building for Future Wars," 488.

27 Taliaferro, "State Building for Future Wars," 491.

milyon Dolar), alkollü içecekler (207.5 milyon Dolar), altın (147 milyon Dolar) ve alüminyumdan müteşekkil olduğu anlaşılmakta (100.9 milyon Dolar); gelişmiş ağır sanayi ve teknoloji sektörlerinden ya da önemli zenginlik kaynağı olan petrol veya doğal gaz varlığından bahsedilememektedir.²⁸ Tabloda görüldüğü üzere, Dünya Bankası'nın genel kalkınmışlık düzeyi göstergelerinde Ermenistan'a dair veriler, bağımsızlıktan bu yana anlamlı ve sürdürülebilir bir kalkınma düzeyinden bahsedilmesini mümkün kılmamaktadır.²⁹ Ermenistan, Dünya Bankası 2017 yılı GSYİH verilerine göre dünya ekonomileri listesinde 133. sırada yer almaktadır.³⁰

28 Daniel Workman, "Armenia's Top 10 Exports," erişim 4 Ekim 2018, <http://www.worldstopexports.com/armenias-top-10-exports/>.

29 Country Profile, "World Development Indicators," World Bank, erişim 4 Ekim 2018, [Databank.worldbank.org/data/views/Ajaxdownload/FiledownloadHandler.ashx?filename=Armenia.pdf&filetype=pdf&print=y](http://databank.worldbank.org/data/views/Ajaxdownload/FiledownloadHandler.ashx?filename=Armenia.pdf&filetype=pdf&print=y). Ayrıca, bkz. "Armenia," Trading Economics, erişim 14 Ekim, 2018, <https://tradingeconomics.com/analytics/indicators.aspx>.

30 "Gross Domestic Product 2017," World Bank, erişim 7 Ekim 2018, <http://databank.worldbank.org/data/download/GDP.pdf>.

F. Didem EKİNCİ

Gösterge	1990	2000	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
GSYİH (ABD ( )	2256838 858	1911563 665	1,17E 10	8,65E 09	9,26E 09	1,01E 10	1,06E 10	1,11E 10	1,16E 10	1,06E 10	1,05E 10	1,15E 10
GSYİH büyüme (( ) yillik)	..	5,89999 9999	6,9	-14,15	2,2	4,7	7,2	3,3	3,6	3,2	0,2	7,5
Enflasyon, GSYİH deflatörü (( ) yillik)	..	- 1,37367 5994	5,9895 62	2,5569 35	7,7687 15	4,2815 5	5,3458 04	3,3668 25	2,3091 82	1,2139 1	0,2685 75	2,2315 66
Tarım, ormancılık, ve balıkçılık, katma değer (% GSYİH)	15,9809 1831	23,2134 7903	16,308 45	16,911 8	16,999 15	20,325 35	17,912 68	18,434 76	18,072 04	17,223 12	16,390 47	14,937 98
Sanayi (inşaat dahil), katma değer (( ) GSYİH)	47,7837 4081	35,4205 7926	38,601 37	32,015 51	32,865 72	30,145 7	27,827 09	26,709 05	25,270 53	25,708 7	25,577 13	25,291 31
Mal ve hizmet ihracatı (( ) GSYİH)	35,0029 8151	23,3752 7851	15,047 1	15,474 47	20,830 09	23,756 85	27,566 72	28,359 13	28,565 14	29,728	33,148	38,053 97
Mal ve hizmet ithalatı (( ) GSYİH)	46,3327 3703	50,5432 8924	40,655 76	43,004 4	45,317 19	47,354 01	48,400 02	48,197 07	47,046 55	41,865 27	42,769 88	50,399 51
Gayri safi sermaye oluşumu (( ) GSYİH)	47,1476 8436	18,6435 8184	40,871 14	34,669 71	32,869 23	27,280 64	25,327 91	22,263 53	20,871 87	20,730 53	18,015 51	19,027 55
Gelirler, hibeler hariç (% GSYİH)	..	..	22,860 29	22,253 25	22,647 95	22,726 43	22,597 8	..	24,514 56	23,092 49	22,834 73	..
Vergi gelirleri (( ) GSYİH)	..	..	17,321 76	16,505 86	17,070 05	17,219 42	17,491 64	..	21,599 17	20,931 22	21,277 38	..
Askeri harcama (( ) GSYİH)	..	3,56002 4873	3,3955 79	4,1570 5	4,2656 46	3,8539 46	3,5837 66	3,9972 45	3,9433 78	4,2392 26	4,0802 27	3,9680 39
Yüksek teknoloji ihracatı (( ) sanayi ürünleri ihracatı)	..	4,72662 7319	1,4058 82	2,1818 99	1,8486 59	2,5983 62	2,6494 12	2,8831 5	2,7003 32	5,2742 77	5,9386 09	..

Küçük Devlet Dış Politikasında Zafiyet ve Dirençlilik: Ermenistan Örneği

Mal ticareti (% GSYİH)	..	61,5203 1561	47,018 36	46,615 74	51,772 81	54,028 2	53,123 93	53,560 39	50,998 69	44,768 51	48,028 88	55,698 43
Dış borç stoku, total (DOD, mevcut ABD (	0	1009643 000	3,61E 09	4,93E 09	6,3E 09	7,41E 09	7,64E 09	8,68E 09	8,55E 09	8,93E 09	9,95E 09	..
Total borç yönetimi ((mal, hizmet ve birincil gelir dağılımı)	..	9,10900 4639	11,981 61	17,405 19	29,738 64	24,584	29,153 51	46,373 7	31,684 76	38,688 78	34,081	..
Net göç	..	..	..	..	..	..	- 30535	..	..	..	..	- 24989
Gelen kişisel para transferleri(mevcut ABD (	..	1821600 00	1,9E 09	1,44E 09	1,67E 09	1,8E 09	1,91E 09	2,19E 09	2,08E 09	1,49E 09	1,38E 09	1,54E 09
DYY, net akışlar (ödemeler dengesi, mevcut ABD (	..	1041885 00	9,44E 08	7,6E 08	5,29E 08	6,53E 08	4,97E 08	3,46E 08	4,04E 08	1,78E 08	3,38E 08	2,46E 08
Net resmi kalkınma yardımı ve gelen resmi yardım (mevcut ABD (	..	2158900 00	3,04E 08	5,26E 08	3,43E 08	3,96E 08	2,71E 08	2,8E 08	2,67E 08	3,47E 08	3,27E 08	..
Ulusal yoksulluk sınırlarında yoksul nüfus sayım oranı ((nüfus)	..	..	27,6	34,1	35,8	35	32,4	32	30	29,8	29,4	..
Günlük 1.90 ABD \$ sınırı üzerinden yoksulluk nüfus sayımı (2011 PPP) ((nüfus)	..	..	1,4	1,9	1,9	2,2	1,6	2,2	2,3	1,9	1,8	..

Ermenistan’da orta düzeyde enflasyon ve yavaş da olsa 1990’lara kıyasla ilerleme kaydetmiş bir iş ortamı bulunmasına karşın; basit mallara ve gıda ürünlerine odaklı, gelişmemiş ekonomik altyapı, Rusya’nın ekonomik ve finansal düzenine yüksek düzeyli bağımlılık, durağan finansal durum, 2008’den bu yana görülen yüksek cari açık, dış borç ve döviz kuru hassasiyetinin, ekonomide diğer faktörler yanı sıra zafiyet yarattığı; dikkat çeken ilk saptamalardır. 2008 yılından sonraki bazı göstergelerdeki gerilemenin

sebebi 2008 küresel finans kriziyken, 2014 sonrası gerilemenin sebebinin Rusya’da yaşanan ekonomi ve finans krizinin doğrudan Ermenistan üzerindeki etkisi olduğu görülmektedir.³¹ Tablodaki her bir gösterge üzerinden, Ermenistan’ın kalkınma düzeyinin bağımsızlıktan bu yana belirgin bir iyileşme sergilemediği, bazı göstergelerin istatistiğinin dahi temin edilmediği, düşük düzeyli de olsa iyileşme/gelişme söz konusu olduğunda süreklilik sağlanamadığı sonucu çıkmaktadır.

Kaynak elde edebilen devlet savının değerlendirilebilmesinde bir diğer unsur, öz yeterlilik göstergesi olan askeri kapasite oluşumu ve kullanımınıdır. Aşağıdaki üç tabloda, Ermenistan’ın yıllık askeri harcamaları ABD (milyon) Doları üzerinden görülebilmektedir.³²

1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
-	-	-	-	134.7	49.7	-	123	106	135

1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
133	143	145	141	139	160	177	216	255	299	347

2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2017 sonrası
362	378	347	355	400	406	439	431	437	444

Yine kaynak elde edebilen devlet bağlamında değerlendirildiğinde, total işgücünde askeri personel oranının yeterli düzeyde olmadığı görülmekte, ancak Rus askeri desteği söz konusu olduğundan, bu hususun askeri yeterlilikte bir sorun teşkil etmeyebileceği yorumu yapılabilmektedir. Total işgücünde askeri personel oranını yansıtan verilere yıllara göre göz atıldığında, oranın 1992’de % 1,4, 1993’te % 1,5, 1994’te % 3,5, 1995’te % 4,7, 1996’da % 4,5, 1997’de % 4,7, 1998’de % 4,2, 1999’da % 4,2, 2000’de % 3,3, 2001’de % 3,3, 2002’de % 3,5, 2003’te % 3,5, 2004’te % 3,8, 2005’te % 3,8, 2006’da % 3,6, 2007’de % 3,2, 2008’de % 3,2, 2009’da % 4,2, 2010’da % 4, 2011’de % 4, 2012’de % 3,5, 2013’te % 3,5, 2014’te % 3,5, 2015’te % 3,5 ve 2016’da % 3,5 olduğu ve 1993 sonrası artışın Karabağ Savaşı’ndan kaynaklandığı görülmektedir.³³

31 Ara Stepanyan vd., *The Spillover Effects of Russia’s Economic Slowdown on Neighboring Countries*, erişim 11 Ekim, 2018, file:///C:/Users/USER/Downloads/_eur1501med.pdf (2015).

32 SIPRI Military Expenditure Database, erişim 7 Ekim 2018, <https://www.sipri.org/databases/milex>.

33 “Armed Forces Personnel (% of Total Labor Force)”, World Bank, erişim 14 Ekim 2018, <https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.TOTL.TF.ZS?locations=AM>.

Ayrıca, kaynak elde edebilen devletlerde, yerleşik ve etkin işgücü kalkınma için oldukça önemli bir unsurdur. Ermenistan’da ilgili unsura dair göstergeler, Dünya Bankası’nın detaylı kategorizasyonunun yansıttığı üzere, yerleşik veya gelişmiş olarak nitelendirilememektedir. Öyle ki, Dünya Bankası’nın, durgun (1), yeni gelişen (2), yerleşik (3) ve gelişmiş (4) derecelendirmesi kapsamında, Ermenistan’da 2017 yılı sonunda % 17’si işsiz olmak üzere toplamda 1.409.658 olduğu kaydedilen (çalışan ve çalışmayanlardan oluşan) işgücü; stratejik çerçeve, stratejik yön belirleme, birimler arası kritik koordinasyonu güçlendirme, sistem denetimi, ilgili ve güvenilir standartlar temin etme, beceri edinmede yöntem çeşitlendirmesi, hizmet sunma, eğitim sunmada çeşitlilik ve mükemmeliyeti sağlama, kamu eğitim programlarında uygunluğu/uyumu güçlendirme boyutlarında “yeni gelişen (2)”; talep güdümlü yaklaşımı güçlendirme, sistem uyumlaştırması ve fon sağlamada etkinlik ve eşitlik temini boyutlarında ise “durgun (1)” olarak derecelendirilmiştir.³⁴

Yaklaşık üç milyonluk nüfus içindeki işgücünde tarım sektöründeki işgücü oransal olarak başı çekmekte (yaklaşık % 37), bunu ticaret ve eğitim sektörlerinin izlemektedir. İstihdam düzeylerinin yeterli olmadığı ülkede, çalışanların çoğunlukla düşük verimlilik ve düşük maaşların olduğu sektörlerde çalıştığı, yüksek verimlilik ve yüksek maaşların olduğu sektörlerin ise dar olduğu kaydedilmektedir. Beşeri sermayenin, bir toplumdaki işgücünün ekonomik değerler ve varlıklar yaratma sürecine katılma kapasitesinin düzeyini gösteren kavram olduğundan hareket edildiğinde; ancak etkili yatırımlarla insan kaynaklarının beşeri sermaye yaratan değerlere dönüştürülebileceğinden söz edilebilmektedir. Beşeri sermayeye dair verileri yansıtan Birleşmiş Milletler (BM) 2017 İnsani Kalkınma Endeksi’nde, Ermenistan 189 ülke arasında 83. sırada yer almaktadır.³⁵

Söz konusu veriler, Ermenistan bağlamı olarak kaynak elde eden devlet savı zemininde nasıl değerlendirilebilir? Ermenistan’ın ilk dönemlerine denk gelen Karabağ Savaşı öncesinde ve süresince ekonomik ve askeri stratejilerin, daha önce bahsedilmiş olan, savaşa hazırlanan devletin zorlama ve seferberlikle –

Ermenistan’ın ilk dönemlerine denk gelen Karabağ Savaşı öncesinde ve süresince ekonomik ve askeri stratejilerin, daha önce bahsedilmiş olan, savaşa hazırlanan devletin zorlama ve seferberlikle – elbette büyük güç düzeyinde olmamakla birlikte- kaynak elde etme ve kullanma uygulamalarına örnek teşkil ettiği belirtilebilir.

34 “Armenia Labor Force”, Trading Economics, erişim 14 Ekim 2018, <https://tradingeconomics.com/armenia/labor-force-total-wb-data.html>.

35 “Armenia Economic Report”, Economic Development and Research Center, erişim 14 Ekim 2018, <http://www.edrc.am/news-events/events-news/271-26-12-2013-armenia-economic-report-2013>.

elbette büyük güç düzeyinde olmamakla birlikte- kaynak elde etme ve kullanma uygulamalarına örnek teşkil ettiği belirtilebilir. Tilly'nin³⁶ savaşın devleti "doğurduğu" ve devletin doğuşunda askeri seferberliğin ve finansal kaynakların baskın bir grup tarafından zorlama ve seferberlikle kontrol edildiği savı bağlamında olduğu gibi; Karabağ Savaşı'nın Ermenistan devletini "doğurduğu", savaş sonrasında da ortaya çıkan devlette güç ve kaynakların (Karabağ klanı olarak bilinen) bir seçkinler grubunun tekeline alındığı bilinmektedir.³⁷ Neredeyse çökmüş bir ekonomi, ihraç edilebilecek hammadde kıtlığı, denize açılımın bulunmaması ve iki sınırın kapalı olması gibi olumsuzluklar karşısında, bu savaşı finanse eden kaynakların nereden elde edildiği sorusuna; ordunun organize olması ve silah temin edilmesi konularında yeterli veri olmamakla birlikte, Sovyet döneminden kalmış 7. birlikten teçhizat devralındığı, diasporanın askeri yardım sağladığı, Savunma Bakanlığı'nın savaş boyunca tüm devlet gelirlerini alan ve bütçe, personel sayısı ve program hususlarında baskın birim olduğu, otellerden gelen gelirlerin Karabağ'a nakledildiği gibi bilgiler mevcuttur.³⁸

Askeri teçhizatın –kısmen- dağılan Sovyet Ordusu'ndan kaldığı ancak bunun üç yıl süren savaş için yeterli olmadığı, Ermeni savaşan gruplar Karabağ'a girdikten sonra kısmen Azerbaycan Ordusu'ndan ele geçirildiği, finansal durum nedeniyle silah satın almanın mümkün olmadığı ve Rusya'dan 1993'te düşük fiyata (veya bedava) silah alındığı da bilgi dâhilindedir.³⁹ Bu koşullar, Ermenistan'ın küçük devlet olarak Rusya'ya olan askeri bağımlılığının 1992'de başlayarak artarak devam etmesi, Rusya'nın ve diasporanın, yeterli kaynakları olmayan; buna rağmen zorlama ve seferberlikte otonomisini sağlamaya çalışan Ermenistan için askeri ve ekonomik kaynak olması sonucunu doğurmuştur. Savaştan sonra, ülkenin kaynaklarının küçük bir seçkinler grubu ve –patronaj anlayışını⁴⁰ yansıtan- onların etrafındaki grupların elinde toplanmış olmasında değişiklik söz konusu değildir.

36 Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990* (Cambridge: Basil Blackwell Ltd., 1990); Charles Tilly, "War Making and State Making as Organized Crime," içinde *Bringing the State Back In*, der. Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 169-191; Taline Papazian, "State at War, State in War: The Nagorno-Karabakh Conflict and State-Making in Armenia 1991-1995," *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies* 8, (2008), erişim 13 Ekim 2018, <https://journals.openedition.org/pipss/1623#bodyftn3>.

37 Papazian, "State at War,".

38 Papazian, "State at War,"; Yeghia Tashjian, "How Armenia Lost its Track Towards Sustainable Development," erişim 14 Ekim 2018, <https://www.evnreport.com/economy/how-armenia-lost-its-track-towards-sustainable-development>.

39 Papazian, "State at War,".

40 Irina Ghaplanyan, *Post-Soviet Armenia: The New National Elite and the New National Narrative* (New York: Routledge, 2018); Christoph H. Stefes, "Clash of Institutions: Clientelism and Corruption vs. Rule of Law," (2005) içinde *The State of Law in the South Caucasus*, der. Christopher P. M. Waters (London: Palgrave Macmillan, 2018).

Mevcut verilerin devletin kaynak elde etme ve kullanma kapasitesinin düşük ve diasporayla Rusya'ya bağımlı olduğunu yansıttığına; devletin kullanıp ekonomik ve askeri varlığa dönüştürebileceği, zengin ve sürdürülebilir bir ekonomik ve beşeri altyapısının bulunmadığına işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Brawley'in⁴¹ belirttiği üzere kalkınma düzeyi düşük olan küçük devletlerin dış politikalarını; sistemdeki güç dağılımı, bir tehdide tepki verebilme süresi ile ulusal ekonomik/finansal kaynakların askeri kapasiteye dönüştürülme hızının şekillendireceği kabul edildiğinde, Ermenistan'ın sahip olduğu bağıl gücü oranında küçük devlet olarak, dış tehditlere karşı ekonomik ve finansal kapasitesi nedeniyle tek başına karşılık verme süresinin uzun olduğu ve öz ekonomik kaynaklarının askeri kapasiteye dönüştürülme hızının düşük olduğu veya hiç olmadığı sonucu doğmaktadır. Ermenistan'ın, kalkınma unsuru olabilecek temel kaynaklarının bulunmamasından (ve bunları kullanamamasından) dolayı devletin kaynak elde etme kapasitesinin düşük olduğu ve sistemdeki başarılı devletlerin dış politikalarını taklit edemediği, mevcut dış politika stratejilerini devam ettirmesinin yüksek olasılık olduğu ifade edilmelidir. Buna göre, Ermenistan'ın dış politikasında, kaynak elde etmede etkili rolü olan diaspora ve Rusya bağlantılarının devam etmesi/pekişmesi beklenmelidir.

Dirençlilik Faktörü: Diaspora

Yukarıda yer verilen, küçük devletlerin başvurabildiği dirençlilik sağlama stratejileri genellikle bilinen stratejilerken, küçük bir devletin diasporasının, o devleti kısmen de olsa kaynak elde edebilen devlet haline getirmede ve dış politikada otonom olmasını sağlamada bir rolünün olup olmadığı, varsa ne düzeyde etki sahibi olabileceği, fazla araştırılmamış bir konudur. Çalışmanın temelindeki kaynak elde eden devlet savı gibi, bu savın anlaşılmasıyla bağlı diaspora kavramı da, Neoklasik Realizm çerçevesinde alakaya mazhardır. Neoklasik Realizm, dış politika davranışını açıklamada sistemik faktörlerden öteye uzanıp gerek sistemik, gerekse birim düzeyli faktörlerin etkileşimine odaklandığından; diasporanın, bir sistemik faktör olarak yorumlandığında, çalışmada öne sürüldüğü üzere bağı olan anavatan devletin dış politika davranışını şekillendirdiği; ayrıca birim düzeyli bir faktör olarak yorumlandığında, diasporanın bulunduğu devletin dış politika davranışını da etkilediği, teori kapsamında karşılık bulan savlardır.⁴² İzleyen bölümlerde önce

41 Mark R. Brawley, *Political Economy and Grand Strategy: A Neoclassical Realist View* (Oxon: Routledge, 2010), 12-13.

42 Dolayısıyla, anılan teoremin bu hususta, diasporayı safi devlet dışı aktör olarak değerlendiren ve diasporanın gücünün ulusal güç kapasitesine dönüştürülemeyeceğini savunan Liberal yaklaşımla ayrıştığı ek not olarak belirtilmelidir. Ayrıca, İnşacılık'ta diasporanın temsil ettiği kimliğin önemli olduğu ve bu kimliğin daima vatandaşı olunan ülkenin kimliğini yansıtmayabileceğinin savunulduğu

diaspora kavramına ve anavatan olan devletle ilişkilerine yer verilecek, ardından diasporanın Ermenistan'ın kaynak elde etmesinde katkısı ele alınacaktır.

Diasporalar, gerek kendi perspektiflerinden gerekse anavatan perspektifinden ortak hafızada birlik olduklarına dair inanç çerçevesinde, kimliklerinin korunmasına büyük önem atfeden gruplardır. Kimliklerinin korunmasına uluslararası düzeyde dikkat çekmek suretiyle, buldukları devletlerin ve anavatan devletin dış politikasında etkili olabilirler. Diasporalar, anavatan küçük bir devletse, o devletin dış politikasında güçlü etki sahibi olabilir ve anavatan-diaspora ilişkilerindeki dengede, diasporanın daha güçlü olması sonucunu doğuracak değişiklikler yaratabilir.⁴³ Diğer taraftan, anavatanın dış politikasında diasporanın yeri ve önemi, anavatanındaki karar alıcıların diasporaya ilişkin konu ve sorunlara yönelik ilgi düzeyiyle olduğu kadar, aynı karar alıcıların diasporanın bulunduğu devletlere yönelik dış politikalarının niteliğiyle de şekillenmesi beklenmelidir.⁴⁴ Kaynak elde edebilen küçük devlet konumuna gelip dış politikada otonomi sağlamada; küçük devletin diasporasının, anavatanın ekonomisinin gelişmesinde üstlenebileceği rolün önemi aşîkârdır. Bu perspektiften, önce diasporanın Ermenistan'la ilişkilerinin oldukça eski ve güçlü olduğu anlaşılan tarihsel oluşum sürecinin sunulması, konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Ermeni ulusunun tarihinin, bir göçler tarihi olduğu; Antik dönemlerden 20. yüzyıla uzanan erimde, Ermenilerin eski Mısır, Yunan, Roma, Pers ve Bizans imparatorluklarından, Avrupa, Amerika ve Rusya'ya uzanan coğrafyalara yerleştiği bilinmektedir. Yirminci yüzyılda, ikinci göç dalgası 1915'te Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin bir kısmının Kafkasya, Orta Doğu, Avrupa, Rusya, Afrika, ABD, Kanada ve Latin Amerika'ya yerleşerek oluşturdukları diasporayı doğurmuştur. Soğuk Savaş'ta gerçekleşen üçüncü dalgada, SSCB'nin Fransa, Orta Doğu ve İran'daki Ermenilerin Ermenistan'a yerleşmelerini sağlamak amacı doğrultusunda, yaklaşık 100.000 kişi Ermenistan'a yerleşmiştir. Ancak SSCB'deki ekonomik sorunlardan dolayı, 1970 sonrasında ayrı bir göç dalgası gözlenmiştir. 1980'lerin sonunda Karabağ sorunu ve ülkenin güneyindeki

---

bilinmektedir. Neoklasik Realizm'de ise, sistemik faktörlerin, ara değişkenlerden olan dış politika karar alıcılarının (*foreign policy executives/FPE*) algısıyla şekillendiği ve onların filtresinden geçerek dış politika davranışıyla sonuçlandığı hatırlanacak olursa, çalışma konusu devlet özelinde karar alıcılarının algısında diasporanın önemli, daim ve vazgeçilmez yeri olduğu ve olumlu bir kimlik algısının bulunduğu belirtilmelidir. Bu cümleden olarak, Neoklasik Realizm'in bu kısa bilgi ile dahi, diasporanın dış politikadaki yerinin incelenmesinde yerleşik bir zemin sunduğu hususu hatırdta tutulmalıdır. Neoklasik Realist çerçevede diasporanın dış politika davranışını şekillendirmesiyle ilgili olarak örneğin, bkz. Esmira Jafarova, *Conflict Resolution in South Caucasus* (Lanham: Lexington Books, 2015), 123-142.

43 Yossi Shain, *Kinship and Diasporas in International Affairs* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2007), 128-129, 142-143.

44 Charles King ve Neil J. Melvin, "Diaspora Politics: Ethnic Linkages, Foreign Policy, and Security in Eurasia," *International Security* 24, no. 3 (1999-2000): 134.

deprem de dışarıya göçü tetikleyici etki yapmıştır. Aynı dönemdeki Arap-İsrail sorunu ve İran'daki gelişmeler nedeniyle, bu bölgelerdeki Ermeniler Avrupa'ya göç etmiştir. Enerji tedarikindeki sorunlar, yine Karabağ sorunu ve ekonomik durum 1991'de, Avrupa, ABD ve Rusya'ya olmak üzere, bir diğer göç dalgasına neden olmuştur. 1991 sonrasında ilk üç yılda yaklaşık olarak 600.000'den fazla kişinin göç ettiği kaydedilmektedir. 2008 devlet başkanlığı seçimlerinden sonra, sonuçlardan memnun olmayan kesimler, siyasi ve ekonomik nedenlerle göçü tercih etmiştir.⁴⁵

Bunun sonucu olarak, Ermenistan diğer eski Sovyet cumhuriyetlerine kıyasla en kalabalık diasporası olan devlettir. Siyaseten en aktif diaspora ABD'deki diaspora olup; Rusya'daki diaspora, Ermenistan'la doğrudan temas kurma imkanlarının daha fazla olmasının, Ermenistan'daki ekonomik ve siyasi konjonktürü iyi bilmelerinin ve kısmen 1922'den sonraki dönemde oluştuğu varsayılan üst kimlik ve vatandaşlık bilincinin etkisiyle siyasi lobicilikten nispeten uzaktır. Diasporanın sekiz-on milyon civarında olduğu, bunun yaklaşık 2.3 milyonunun Rusya'da, yaklaşık 1.5 milyonunun ABD'de, 400.000 kadarının Fransa'da, 230.000 kadarının Lübnan'da, geri kalan kısmının Ukrayna, Suriye, Arjantin, Polonya, Türkiye ve Kanada'da olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁶

Bu betimleyici altyapı üzerine, önceki bölümde Ermenistan'ın, kaynak elde edebilen ve kullanabilen bir devlet olmadığından dolayı dış politikada otonomisinin düşük olduğu ve zafiyet sergilediği belirtildiği ölçüde; devletin sahip olduğu vazgeçilmez diaspora unsurunun Ermenistan'la bağlantılı ekonomik faaliyetlerinden dolayı, kaynak elde edebilen devlet olabilmeye dış politikada kısmi dirençlilik unsuru olduğu değerlendirilmektedir. Siyaset, para transferleri, DYY ve diaspora bağlantılı sektörler, diasporanın belirgin etkisinin olduğu alanlardır.

Siyasette Diaspora

Bu kapsamda belirtilmesi gereken ilk husus, bazı diaspora önde gelenlerinin, erken devlet inşası dönemlerinde ivedilikle Ermenistan siyasetinde önemli

45 *Encyclopaedia of Diasporas – Immigrant and Refugee Cultures Around the World*, der. Melvin Ember vd. (New York: Springer, 2005), 37-46; Astghik Chaloyan, *Fluctuating Transnationalism: Social Formation and Reproduction among Armenians in Germany* (Wiesbaden: Springer, 2017), 67-73; Denise Aghanian, *The Armenian Diaspora: Cohesion and Fracture* (Lanham, Md: University Press of America, 2007), 73-94; “The Armenian Diaspora in Europe,” erişim 17 Ekim 2018, <http://europeofdiasporas.eu/sites/default/files/posts/files/A%20brief%20introduction%20to%20the%20Armenian%20diasporas%20in%20Europe.pdf>.

46 “Armenia’s Diaspora-Its Role and Influence,” Foreign and Commonwealth Office, erişim 29 Ekim 2018, <https://www.gov.uk/government/publications/armenias-diaspora-its-role-and-influence>.

konumlara getirilmiş olmalarıdır. Lübnan doğumlu, ABD’de yaşayan tarihçi Gerard (Jirair) Libaridiyan’ın eski Devlet Başkanı Suriye doğumlu Levon Ter-Petrosyan’ın danışmanı olarak; Ramgavar’ın eski lideri, ABD doğumlu hukukçu Raffi Hovannisyan’ın dışişleri bakanı olarak; Kudüs doğumlu Kaliforniyalı Sebouh (Steve) Taşçıyan’ın enerji bakanı olarak⁴⁷ ve yine Suriye doğumlu Vartan Oskanyan’ın (1998-2008) dışişleri bakanı olarak göreve getirilmeleri, diasporanın Ermenistan siyaseti üzerinde değişken düzeylerde de olsa, etkisinin olduğunu yansıtmıştır.⁴⁸

Her ne kadar, sonradan Ter-Petrosyan’ın, Erivan’la diasporanın, Ermenistan’ın dış politikasına dair görüş ayrılığı olduğunu 1993’te “Ermenistan ve diaspora, farklı yaşamlar sürdürüyoruz, burada gerçek siyaset yaşanırken, diaspora gerçek dışı siyasetle yaşıyor ve fikirlerini de çabuk değiştiremiyorlar”⁴⁹ açıklaması, yönetimi dönemindeki diaspora-anavatan ilişkilerinin seyrine dair görüş ayrılığının en üst düzeydeki ifadesi olmuşsa da, Ermenistan’ın müstakil dış politika tecrübesinin ve dışişleri bakanlığı ile ilgili kurumlarda kalifiye kadroların bulunmamasından dolayı hükümetin sıfırdan bir kurum tesis etmesi gerektiğinden,⁵⁰ diasporayla bağların zayıflaması söz konusu olmamıştır.

Ancak daha önemlisi, diasporanın önemli ekonomik ve beşeri sermaye kaynağı olması ile diasporanın varlık unsurları olan Karabağ sorunu ve 1915 soykırım iddiaları konularının, Ermeni siyasetindeki değişmez konular olduğudur. Ayrıca, Batıcı bir yönelime sahip olmasına karşın zamanla diasporayla da ilişkilerin mümkün olduğunca dengede tutulması taraftarı olan Ter-Petrosyan’ın olduğu kadar; diasporanın da Ter-Petrosyan’a muhalif ve özellikle ABD’de yaşayan, siyaseten örgütlü kesimlerinin, eleştirilerinde zamanla “siyasi” bir yaklaşımı benimseyerek diaspora faaliyetlerinin özünü oluşturan Türkiye ile ilişkiler ve Karabağ sorunu konularında Ter-Petrosyan’a sürekli sert eleştiri yöneltmelerinin uzun vadede faydalı bir tutum olmadığı ve genel bir söylemle Ter-Petrosyan’ı “diktatörce eğilimleri ve insan hakları ihlalleri”nden dolayı eleştirmeleri, diasporanın da varlığını devam ettirmede aynı ölçüde anavatanı muhtaç olduğunu ve dengeli yaklaşım sergilemeye çalıştığını ortaya koyan yaklaşımlardır.⁵¹

47 Joseph R. Masih ve Robert O. Krikorian, *Armenia at the Crossroads* (Australia: Harwood Academic Publishers, 1999), 36-37.

48 Kotchikian, *The Dialectics of Small States*, 110; “Armenia’s Diaspora-Its Role and Influence”.

49 “Armenia’s Diaspora-Its Role and Influence”.

50 Alla Mirzoyan, *Armenia, The Regional Powers, and the West: Between History and Geopolitics* (New York: Palgrave Macmillan, 2010), 139-140.

51 Arman Grigoryan, “The Karabakh Conflict and Armenia’s Failed Transition,” *Nationalities Papers* (2018): 11, <https://doi.org/10.1080/00905992.2018.1438383>.

Ancak sonraki devlet başkanı Robert Koçaryan, 1998’de göreve geldikten sonra diasporanın her konuda desteğini temin edebilmek amacıyla soykırım iddialarını ve Karabağ sorununu Ermenistan dış politikasının merkezine yerleştirerek, Ermenistan’ın hâlihazırda düşük olan dış politika otonomisinin zayıflaması pahasına, diasporanın finansal desteğinin sürekliliğini sağlamaya çalışmıştır.⁵²

2008’de göreve gelen devlet başkanı Serj Sarkisyan’ın “Ermenistan diasporayla bir devlet, diaspora olmadan ise bambaşka bir devlettir. ... Diaspora bizim mukayeseli üstünlük kaynağımız, talihimizdir ki bundan diasporanın ve anavatanımızın güçlendirilmesi için faydalanılmalıdır. ... Ermenistan ne kadar gururlu ve güçlü olursa, diaspora da o ölçüde gururlu ve güçlü olacaktır” beyanı, Koçaryan’ın yaklaşımını devam ettireceğinin teyidi olmuştur.⁵³ Nisan 2018’de başlamış olan Armen Sarkisyan döneminde ise, Ermenistan’ın diasporayla ilişkilerinde artık “bağış” istemediği, doğrudan yatırım talep edilecek bir strateji izleyeceği belirtilmekle birlikte,⁵⁴ bu yeni dönemde diasporaya dair yeni politikalar üretilip üretilmeyeceğine ilişkin net değerlendirme yapmak için zamana ihtiyaç olduğu değerlendirilmektedir.

Para Transferleri

Küçük devletlerin ekonomik büyümesini teşvik etmede gelen para transferlerinin kalkındırıcı etkisi olduğu, hatta resmi kalkınma yardımlarından daha faydalı olabilecekleri ve 2000’lerden bu yana resmi kalkınma yardımlarından daha sık gözlemlendikleri ve DYY’den sonra küçük devletler için ikinci en büyük dış fon kaynağı olduğu ifade edilmektedir.⁵⁵ Para transferlerine bağımlı olan pek çok küçük devletin, öz üretim kaynakları tarafından karşılanamayan ulusal talebin olduğunu yansıtan ticari açıkları

52 Kotchikian, *The Dialectics of Small States*, 114.

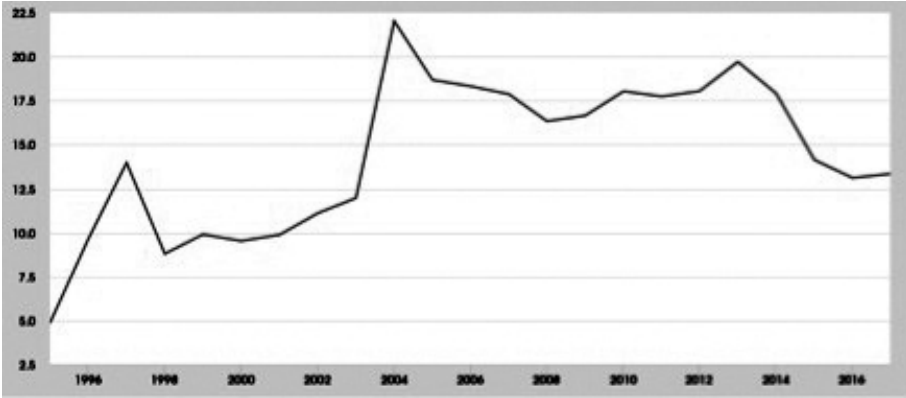
53 “Armenia: Diaspora Assisted Growth,” EV Consulting CJSC, erişim 29 Ekim 2018, http://evconsulting.com/sites/default/files/EV_Diaspora_Case_Brief.pdf.

54 “Armenia Needs Development Programs Rather Than Charity Projects – Nikol Pashinian Meets with Armenian Community Representatives in New York,” *Massis Post*, 24 Ekim 2018, <https://massispost.com/2018/09/armenia-needs-development-programs-rather-than-charity-projects-nikol-pashinian-meets-with-armenian-community-representatives-in-new-york/>.

55 Prasad, “Small but Smart,” 51; Mario Elo ve Indianna Minto-Coy, “The Concept of Diaspora from the Perspective of International Business and Economy: An Introduction to the Book,” içinde *Diaspora Networks in International Business*, der. Mario Elo ve Indianna Minto-Coy (Cham, Switzerland: Springer International Publishing AG, 2018), 1-21; Elie Chrysostome ve Jean-Marie Nkongolo-Bakenda, “Diaspora and International Business in the Homeland: From Impact of Remittances to Determinants of Entrepreneurship and Research Agenda,” Elo ve Minto-Coy, 21 (17-40); Victoria Anahi Minoian ve Lev M. Freinkman, “Armenia: What Derives First Movers and How Can Their Efforts be Scaled Up?,” içinde *Diaspora Networks and the International Migration of Skills*, der. Yevgeny Kuznetsov (Washington, D.C.: World Bank: 2006), 131-132.

bulunmakta, dolayısıyla ulusal tüketime sürekli dışarıdan gelir girişi ile sürdürülmesi sonucu doğmaktadır.⁵⁶

Ermenistan dış politikasına kısmi de olsa dirençlilik unsuru kazandırabilecek ekonomide diaspora desteğinin, diasporanın siyasetteki etkisinden çok daha fazla önem arz ettiği ifade edilmelidir. Ermenistan’da diasporanın ekonomik desteği, başlangıç safhasında belirli insani ve kalkınma yardım projeleri için fon sağlama ile kişisel para transferleriyle gerçekleşmiştir. 1988 depreminde diasporanın sağladığı 900 milyon Dolar tutarında insani yardımdan sonra,⁵⁷ Ermenistan’ın 1990’lardaki dönüşüm sürecinde, kişisel para transferleri ve iş insanlarının ihraç ürünlerinin üretiminde yatırımcı olarak Ermenistan pazarına girmesi süreci başlamıştır. İlk dönemlerde yapılan sağlık, eğitim, teknik destek, dini ve kültürel proje yardımlarından sonra bir “donör yorgunluğu”nun ortaya çıktığı,⁵⁸ diasporadan gelen para transferlerinin büyük çaplı kişisel bağışlara dayandığı, geniş bir tabana henüz sirayet etmediği ve bağış yapmanın, bağışın yaratacağı gerçek etkiden daha önemli olduğu algısı olduğundan, Ermenistan’da sürdürülebilir kalkınma için sonraki dönemlerde farklı strateji ve uygulamalara ihtiyaç olduğu değerlendirilmiştir.⁵⁹ 1995-2016 dönemindeki para transferlerinin GSYİH’daki (%) payları tabloda gözlemlenebilmektedir.⁶⁰

56 Prasad, “Small but Smart,” 52.

57 “Armenia-Diaspora Relations: 20 Years Since Independence,” Policy Forum Armenia, 2010, erişim 29 Ekim 2018, <https://www.pf-armenia.org/sites/default/files/documents/files/PFA%20Diaspora%20Report.pdf>, 25.

58 “Armenia-Diaspora Relations,” 25.

59 “Armenia-Diaspora Relations,” 25.

60 “Remittance Inflows to GDP for Armenia,” World Bank, FRED web sayfasından, Federal Reserve Bank of St. Louis; <https://fred.stlouisfed.org/series/DDOI11AMA156NWDB>, erişim 24 Ekim 2018.

Dünya Bankası tarafından hazırlanmış tablodaki verilerden, Ermenistan'a gelen para transferlerinde istikrarsızlığının belirgin olduğu, dış ekonomik/finansal şoklara paralel gidişat arz ettiği ve Rus ekonomisindeki seyirle şekillendiği, aynı yöndeki değerlendirmelerin IMF'nin ilgili raporunda da yer aldığı görülmektedir.⁶¹ Para transferleri GSYİH'da mevcut haliyle % 16'lık paya sahip olup, bunun yaklaşık % 90'a yakın kısmı Rusya'dan ve ABD Doları olarak sağlanmakta, büyük ölçüde bankalar üzerinden alınmaktadır.⁶²

1998 Rus finans krizi, 2008 küresel finans krizi ve Rusya'da 2014 sonrası ekonomik kriz, gelen para transferlerinde düşüşe neden olmuştur. Ayrıca, küçük ve kalkınmamış devletlerin sıklıkla para transferini güçlü ekonomiye sahip devletlerden alması karşısında, Ermenistan'ın para transferlerinin Rusya'dan gelmesi istisnai bir durumdur. Rusya'nın ekonomik atak yaptığı yıllarda (örneğin 2004-2008 arasında) gelen para transferleri % 260 civarında rekor artış yansıtırken, 2008'de başlayan kriz döneminde % 36 oranında düşüş gerçekleşmiştir. Kıyaslamak amacıyla belirtmek gerekirse, aynı dönemler için ABD'den tüm ülkelere para transferleri % 58 oranında artmışken; % 25 oranında düşüş sergilemiştir. Bu durum, Rusya'dan gelen para transferlerinin; 1) Rusya'daki diasporanın alım gücündeki iniş çıkışlarla doğrudan bağlantılı olduğu, 2) ekonomik gelişme ve kriz dönemlerindeki para transferleri yükseliş ve düşüşlerinin daha sert olduğu ve 3) Ermenistan ekonomisini daha da hassas hale getirdiğini göstermektedir.⁶³ Bu gibi veriler karşısında, Ermenistan Merkez Bankası'nın, devletin dış hesapları üzerinde olası etkileri öngörebilmesi için Rusya GSYİH'ndaki temel göstergeleri yakından takip etmesi, devletin optimal para rezervi düzeylerinin ne olabileceğinin yeniden incelenmesi, Rusya'ya yapılan katma değeri yüksek ihracata odaklanmanın devletin ekonomisi üzerine ek kırılabilirlik alanları teşkil edebileceği; para transferleriyle bağlantılı olan hususlar olduğundan, risk yönetimi açısından önem arz etmektedir.⁶⁴

DYY

Öte yandan, kaynak elde edebilen bir devlet olmayan Ermenistan'ın ekonomisine katkı sunmada diasporanın sağladığı ikinci önemli ekonomik faaliyet, DYY'dir.⁶⁵ Ermenistan'ın GSYİH'ndaki DYY (%) payları tabloda,⁶⁶ 1992'den bugüne değin yıllık bazda görülmektedir.

61 "Remittance Inflows to GDP for Armenia"; "Remittances in Armenia: Dynamic Patterns and Drivers," IMF, erişim 20 Ekim 2018, <https://www.imf.org/external/country/arm/rr/2012/062012.pdf>.

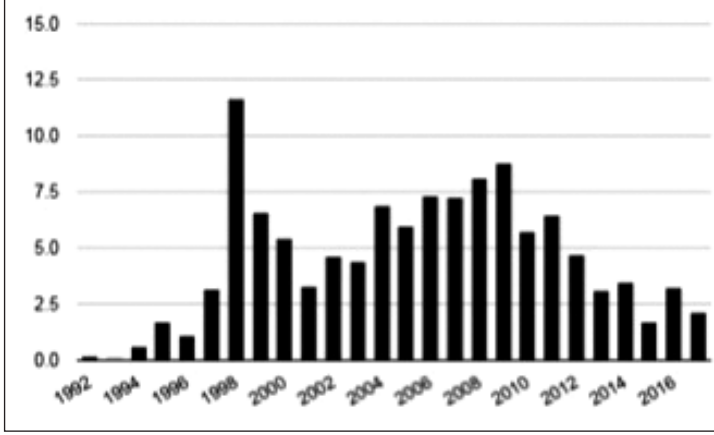
62 "Remittances in Armenia".

63 "Remittances in Armenia".

64 "Remittances in Armenia".

65 Saumya Mitra vd., *The Caucasian Tiger: Sustaining Economic Growth in Armenia* (Washington, D.C.: World Bank, 2007), 383-385.

66 "Armenia: Foreign Direct Investment, percent of GDP," The Global Economy, https://www.theglobaleconomy.com/Armenia/Foreign_Direct_Investment/, erişim 20 Ekim 2018.

Ermenistan’da 1990’ların başlarında, olumsuz ekonomik durum, ambargo ve Karabağ Savaşı’ndan dolayı fazla miktarda DYY yapılamamış, Belçika menşeli *Arslanian Cutting Work* kuyumculuk şirketi ülkede anlamlı düzeyde ilk yatırım yapan şirket olmuştur.⁶⁷ Bu yıllardaki diaspora desteği, insani yardım, siyasi destek ve üniversite kurmak ile finanse etmek gibi eğitim alanında bazı yatırımlarla sınırlı kalmış, Ermenistan’ın büyükelçilik binaları diaspora tarafından satın alınıp temin edilmiştir. DYY, 1995-1997 arasında 20 ila 50 milyon ABD Doları arasında seyretmiş; DYY’nı ve ihracatı teşvik etme amacıyla Ermenistan Kalkınma Ajansı kurulmuş; 2000’den itibaren kümülatif DYY’nin 500 milyon ABD Doları’na ulaştığı ve bunun yarısından fazlasının diaspora bağlantılı olduğu kaydedilmiştir.⁶⁸

2000-2003 döneminde yatırım, yüklü kişisel para transferleri ve Lincy Vakfı gibi bazı diaspora kurumlarından gelen bağışlarla artış göstermiş, diasporadan gelen para transferleri çoğunlukla ithal ikame ürünlerinin üretimi ve tüketim için harcanmış, bu sayede ulusal üretim ve diaspora pazarlarına ihracatta artış sağlanmıştır. Önceden ithal edilen düşük kaliteli bazı gıda ürünleri, böylelikle düşük fiyat ve yüksek kaliteyle ülkede üretilmiş ve ihraç edilmiştir.⁶⁹ 2001-2004 döneminde diaspora yatırımı ve toplam DYY oranları düşük kalmış olsa da, aynı dönemde Lincy Vakfı’nın kurucusu Kirk Kerkorian’ın inşaat projelerine bağışlarıyla DYY’de ve ilgili sektörün GSYİH’daki payında gelişme göze çarpmaktadır.⁷⁰

2008’de Ermenistan’da yönetim değişikliğiyle bağlantılı siyasi istikrarsızlık, Ağustos 2008 Savaşı nedeniyle karayolu hatlarında ticaret sevkiyatının sektöre

67 “Armenia: Diaspora Assisted Growth”.

68 “Armenia: Diaspora Assisted Growth”.

69 “Armenia: Diaspora Assisted Growth”.

70 “Armenia: Diaspora Assisted Growth”.

uğraması ve 2008 küresel finans krizi, Ermenistan'ın ekonomik göstergelerin gerilemesine neden olmuştur. 2009 itibarıyla ülkede 4.084 şirketin diaspora tarafından kurulmuş olan veya diasporayla bağlantılı şirketler olduğu belirtilmiş, bunların yabancı yatırımı yapan şirketlerin % 90'ını oluşturduğu kaydedilmiştir.⁷¹ Genel olarak, en fazla sayıda şirketi (% 30) kuran girişimciler Rusya'daki Ermeni iş dünyası temsilcilerinden, ardından da ABD ve İran'da diaspora veya diaspora bağlantılı girişimcilerden müteşekkildir. Ermenistan ve diaspora arasında iş bağlantılarını ve Ermenistan'a diaspora bağlantılı DYY çekilmesini kolaylaştırıcı rol oynayan kurum ve kuruluşlar arasında, Amerikan Ermeni Ticaret Odası, Kanada-Ermeni İş Konseyi, Lübnan Ermeni İşadamları Asamblesi ve Ermenistan-Suriye İş Konseyi bulunmaktadır.⁷² Ancak, Ermenistan'da yolsuzluk ve rüşvet, keyfi vergilendirme, yeni hükümetten yüksek beklentiler ile yetersiz hukuk sisteminin, ülkeye yapılacak DYY'nin geliştirilememesinde önemli sorun teşkil ettiği not edilmelidir.⁷³

Diaspora Bağlantılı Sektörler

Diasporanın desteğiyle kurulmuş veya önceden var olan ancak 1991 sonrasında diasporanın desteğiyle faaliyetleri devam eden sektörler, Ermenistan ekonomisinde dinamik sektörler olarak nitelendirilmektedir. Bunlar, kuyumculuk ve elmas kesimi, bilişim, turizm ve inşaat sektörleridir. Kuyumculuk ve elmas kesimi, 2017 itibarıyla ihracatta % 10'luk payla dördüncü sırada yer almaktadır.⁷⁴ 1991'den sonra bu sektördeki yatırımlar ve uluslararası satış ilişkileri, diaspora bağlantılarıyla sağlanmıştır; sektördeki yöneticiler, diasporanın perakende pazarlama ve dağıtım kanalları sayesinde uluslararası pazarlara, özellikle Belçika, İsrail, İngiltere, Rusya ve Almanya'ya işlenmiş altın ve elmas ihraç etmişlerdir. 2005 itibarıyla, dramın değer kazanması ve Çin ile Hindistan gibi ucuz iş gücü sağlayan aktörlerin ortaya çıkmasıyla sektörde kazançta gerileme trendi başlamış, 2015'te ise % 60 yükseliş kaydedilmiştir; ancak yine de 2005'ten önceki ihracat payına ulaşamamıştır.⁷⁵

71 "Current Situation of the Diaspora Connected FDI in Armenia," Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ), 2011, erişim 18 Ekim 2018, http://ev.am/sites/default/files/FDI-GIZ-2011_Baseline_study_25-09-12_Final.pdf, 23.

72 "Current Situation of the Diaspora Connected FDI in Armenia," 26.

73 Stephan H. Astourian, "State, Homeland and Diaspora: The Armenian and Azerbaijani Cases," içinde *Central Asia and the Caucasus: Transnationalism and Diaspora*, der. Touraj Atabaki ve Sanjyot Mehendale (London, New York: Routledge, 2005), 96.

74 Workman, "Armenia's Top Ten Exports".

75 "Armenia: Diaspora Assisted Growth," "Minister: Armenia's Jewelry and Diamond Processing Industry Expected to See a More Than 30% Growth in 2016," *Arka News Agency*, April 12, 2016, http://arka.am/en/news/business/minister_armenia_s_jewelry_and_diamond_processing_industry_expected_to_see_a_more_than_30_growth_in_/.

Bilişim teknolojileri ise ekonominin üretken sektörlerinden olup, 1990'ların ortasında ortaya çıkmıştır. Programcı gruplar ve bireylerin uluslararası yazılım geliştirme şirketleriyle temaslarının olumlu sonuç vermesinin ardından, bu gruplar ve bireyler, dışarıdan sağlanan sözleşmeler yapabilmek amacıyla diaspora ile bağlantıya geçmiş ve kurulan bağlantılar aracılığıyla yabancı şubeler belirlemiştir. Böylelikle, sektörde tanınmış yabancı ve diaspora şirketleriyle iş imkanı oluşmuş ve ilgili Ermenistan şirketleri diasporanın pazarlama ve dağıtım kanallarına dayanarak sektörde yol almıştır. Diaspora bağlantısı ulusal şirketlerin dış pazarlara erişiminde başat kanal olarak önemini korumuş, dış şubelerin çoğu yine diasporanın doğrudan dâhil olmasıyla kurulmuştur.⁷⁶

Öte yandan, turizm sektörünün 1990'ların başlarında GSYİH'ya katkısı % 3 oranlarında seyrederken, 2017'de bu oranın ancak % 16'ya ulaşabilmesi, ülkenin turizm potansiyelinden tam anlamıyla faydalanılmadığını ortaya koymaktadır.⁷⁷ Ülkeye gelen turistlerin çoğunluğunu diaspora oluşturmakta, Lincy Vakfı bazı turistik alanların restorasyonu ve yeniden yapılandırılması için hibe sağlamak ve seyahat şirketleri ve oteller satın almaktadır; kısacası bu sektörün kısmi gelişimi de diasporanın girişimleri ile mümkün olmaktadır. Ayrıca, diasporanın belirgin desteğinin olduğu inşaat sektörünün GSYİH'da 1990'larda tek haneli olan pay oranları, 2008'de rekor kırarak % 28.1'e ulaşmış, ancak 2008 küresel finans krizi nedeniyle gerileyerek 2017'de % 8'e düşmüştür.⁷⁸ Karabağ Savaşı'nın sona ermesinin ardından, başta Lincy Vakfı olmak üzere diaspora yapıları söz konusu sektöre hibe ve kredi sağlamıştır.⁷⁹

Dirençlilik Faktörü: Rusya

Kaynak elde eden devlet olarak tanımlanamayan Ermenistan'ın kaynak sağlayabilmesinde, diasporanın yanı sıra, Rusya'nın, diğer nisbi dirençlilik kaynağı olduğu, temel olarak üç unsurla şekillenen tipik bir (peşine takılma yansıtan) hami-müvekkil ilişkisi üzerinden görülebilmektedir: büyük güç olan hami devletin, küçük devlet olan müvekkil devlete sunduğu bazı imkânlar karşılığında, küçük devletin egemenliğini ve toprak bütünlüğünü sağlaması;

76 "Armenia: Diaspora Assisted Growth".

77 "Armenia - Contribution of travel and tourism to GDP as a share of GDP," erişim 24 Ekim 2018, <https://knoema.com/atlas/Armenia/topics/Tourism/Travel-and-Tourism-Total-Contribution-to-GDP/Contribution-of-travel-and-tourism-to-GDP-percent-of-GDP>.

78 "Armenia, Share of construction in GDP, %," erişim 23 Ekim 2018, <https://w3.unece.org/PXWeb/en/TimeSeries?IndicatorCode=8&CountryCode=051>.

79 "Armenia: Diaspora Assisted Growth".

haminin daha fazla pazarlık ve yaptırım gücünün olması ve küçük devletin hamisi devletin sağladığı güvenlik kalkanından dolayı hamisi devlete bağımlı olması.⁸⁰ Zaman zaman Ermenistan'ın dış politikada Rusya dışında; çalışma konusu dışında kalan ABD, İran, AB gibi aktörlerle ilişkilere eş düzeyde önem atfetmesi olarak tanımlanan bütünleyicilik (*complementarity*) yaklaşımına yaklaşması söz konusu olabilmişse de; anılan üç unsur, ağırlıklı olarak Rusya-odaklı olmak olarak tanımlanan tamamlayıcılık (*supplementarity*) yaklaşımının görülmesi sonucunu doğurmuştur.

Örneğin, Ermeni karar alıcılar, siyasi partileri ve kamuoyunun büyük kısmı AB'yi önemli bir siyasi ve ekonomik blok olarak görmekteyse de, Rusya'yı ekonomik ve askeri/siyasi güvenlik sağlayan *hayati* aktör olarak değerlendirmekte; tüm aktörlerle işbirliğinin önemi kabul edilmekle birlikte sadece Rusya stratejik müttefik olarak görülmekte; 1922 sonrasında Rusya'nın Ermenistan'ın kurtarıcısı olduğu ortak görüşü hala savunulmaktadır.⁸¹

Ekonomi ve askeri/siyasi güvenlik boyutlarında Rusya'ya bağımlılık, olmayan kaynakların sağlanmasında büyük rol oynamaktadır. Rusya, Ermenistan'ın enerji, telekomünikasyon, ulaşım, finans, sigorta ve madencilik gibi kilit sektörlerini kontrolü altında tutmaktadır.

Ekonomi ve askeri/siyasi güvenlik boyutlarında Rusya'ya bağımlılık, olmayan kaynakların sağlanmasında büyük rol oynamaktadır. Rusya, Ermenistan'ın enerji, telekomünikasyon, ulaşım, finans, sigorta ve madencilik gibi kilit sektörlerini kontrolü altında tutmaktadır. Gazprom 2013'te Ermenistan gaz dağıtım ağını tamamen kontrolüne almış,⁸² 2015'te yüksek elektrik fiyatları düşürülmüş, 2006'da Rus RAO UES tarafından alınmış elektrik şebekesi (ENA), 2015'te Rusya'da bulunan Ermeni Tashir Grubu'na satılmıştır.⁸³ Hrazdan Termik Santrali, Nairit Kimya Fabrikası, GSM operatörü ArmanTel ve Ermenistan-İran doğalgaz boru hattının Ermenistan kesiti, Rus devlet veya özel işletmelerince tamamen veya kısmen satın alınmış olup, Rosatom'la bağlantılı uranyum çıkarma şirketi Atomredmetzoloto'ya ülkede uranyum geliştirme izni verilmiştir. 2008'de Rusya, Ermenistan demiryollarının işletimini otuz yıllığına üstlenmiştir.⁸⁴ Bu

80 Christos Kassimeris, "The Foreign Policy of Small Powers," *International Politics* 46, no. 1 (2009): 94.

81 Alena Vieira ve Syuzanna Vasilyan, "Armenia and Belarus: Caught between the EU's and Russia's Conditionalities," *European Politics and Society* 19, no. 4 (2018): 477.

82 *Foreign Direct Investment in Central Asian and Caucasian Economies: Policies and Issues* (New York: United Nations, 2003), 44.

83 Vieira ve Vasilyan, "Armenia and Belarus," 478.

84 Syuzanna Vasilyan, "Swinging on a Pendulum," *Problems of Post-Communism* 64, no. 1 (2017): 35-36.

tür faaliyetlerin altyapısını, 2002’de yapılan anlaşma çerçevesinde, borç silinmesi ve doğrudan yatırım karşılığında varlık takası taahhüdü oluşturmaktadır.⁸⁵

Güney Kafkasya devletleri arasında Ermenistan, Rusya’nın en güvenilir ortağı konumunda olup, iki devletin askeri ilişkileri Ermenistan’ın tamamen Rusya’ya bağımlı olduğunu ortaya koymaktadır. 1997’de, diğer maddeler meyanında, taraflardan birisine üçüncü bir taraftan saldırı söz konusu olduğunda anlaşmaya taraf diğer devletin de müdahale edeceği ve Rusya’nın Ermenistan’ın Türkiye ve İran sınırlarının korunmasında destek sağlayacağı maddelerini barındıran Rusya-Ermenistan Dostluk, İşbirliği ve Karşılık Yardım Anlaşması imzalanmıştır. Rusya’nın 102. askeri üssü Gümrü’de olup, 2003’te iki devlet Ermenistan ordusunun modernizasyonu için anlaşma imzalamışlardır. Bir yıl sonra Rusya, Ermenistan’a ucuz silah temin etmiş, Gürcistan’da kapattığı askeri üslerden Ermenistan’a silah transferi sağlamıştır. Azerbaycan’daki Gebele Üssü de kapatıldıktan sonra, Rusya’nın Güney Kafkasya’daki tek askeri mevcudiyet alanı Ermenistan olmuştur. Ayrıca, Minsk Grubu bünyesinde, Rusya’nın çatışma çözümü girişimleri Fransa ve ABD’nin girişimlerini gölgede bırakmış, Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı’nın hayata geçirilmesinden sonra Azerbaycan’ın kalkınma düzeyinin artmasının etkisiyle Ermenistan’ın Rusya’ya bağımlılık düzeyi de artmış; Rusya, Kollektif Güvenlik Anlaşması Örgütü (KGAÖ) üyesi olan Ermenistan’a ucuz fiyatla veya bedava silah tedarik etmiştir.⁸⁶ Ancak, Rusya’nın Haziran 2013’te başlamak üzere Azerbaycan’a yüklü silah satışı gerçekleştirmesinin ve Ermenistan’ın Rusya’ya hem askeri hem ekonomik alanlarda bağımlı olmasının bir sonucu olarak, Eylül 2013’te Ermenistan, AB Ortaklık Anlaşması’nı imzalamaktan kaçınmıştır. Bunun bir uzantısı olarak, Serj Sarkisyan’ın belirttiği üzere, Rusya’nın öncülük ettiği güvenlik yapılarıyla coğrafi açıdan bağlantılı olan ekonomik alandan çıkmak imkânsız olduğundan, 2015’te Ermenistan Avrasya Ekonomik Birliği’ne (AEB) üye olmuştur.⁸⁷

Sonuç ve Genel Değerlendirme

Çalışmada ele alındığı üzere güç unsurları bakımından küçük devlet olarak nitelenen Ermenistan’ın dış politikasının, kaynak elde eden devlet savı

85 Sean Roberts ve Ulrike Ziemer, “Explaining the Pattern of Russian Authoritarian Diffusion in Armenia,” *East European Politics* 34, no. 2 (2018): 155.

86 Vasilyan, “Swinging on a Pendulum,” 33-34.

87 Roberts ve Ziemer, “Explaining the Pattern of Russian Authoritarian Diffusion in Armenia,” 156; Katarzyna Czerewacz-Filipowicz ve Agnieszka Konopelko, *Regional Integration Processes in the Commonwealth of Independent States* (Cham, Switzerland: Springer International Publishing AG, 2017), 256-257.

çerçevesinde ve çalışmada yer verildiği ölçüde temel kalkınmışlık göstergelerinden olan ekonomik, askeri ve beşeri sermaye üzerinden değerlendirildiğinde zafiyet yansıttığı; diaspora ve Rusya ile olan ilişkilerinin, para transferleri ve DYY aracılığıyla söz konusu zafiyeti kısmen azaltması sebebiyle de dış politikada kısmi dirençlilikten bahsedilmesinin mümkün olduğu görülmektedir. Ancak, diaspora kaynaklı olarak ülkede kaynak geliştirilmesi ve kullanılmasına yönelik, köklü bir yeniden yapılanma girişimi henüz gerçekleştirilmediğinden, Ermenistan dış politikasındaki mevcut zafiyet ve dirençliliğin süreklilik arz etmesinin, diğer bir ifadeyle mevcut diaspora ve Rusya odaklı dış politika stratejilerinin devamının ve hatta pekişmesinin, kısa ve orta vadede yüksek olasılık olduğu değerlendirilmektedir.

Son tahlilde, Ermenistan'ın dış politikada nisbi otonomi kazanabilmesi kaynak elde ederek kalkınmasıyla bağlantılı olduğundan, devletin gelecekte yüksek eğitim düzeyine sahip kesimlerin beyin göçünü engellemek, toplum nezdinde gerçeğe yakın, makul hayat standartları ile istihdam olanağı beklentileri yaratmak, katma değer niteliği ve getirisi yüksek olan bilişim sektörüne yoğunlaşmak gibi olası stratejilerinin fayda sağlayabileceği ifade edilebilir. Ayrıca, zengin diaspora ve yüksek para transferleri avantajından, daha fazla DYY çekecek projeler hayata geçirilmesiyle fark sağlanabileceği açıktır. Siyaset ve iş dünyası yöneticileri nezdinde, yetişmiş beyinlerin uzun vadede Ermenistan'ın yegane rekabet avantajı olduğunun ve beyin göçü ile kaybedilmesi riskinin olduğunun anlaşılıp anlaşılmadığı ölçüsünde, kalkınma ve diaspora bağlantısına dair risk ve avantajların şekilleneceği ifade edilmelidir.⁸⁸

88 World Bank, *Growth Challenges and Government Policies in Armenia* (Washington, D.C.: World Bank 2002), 122.

KAYNAKÇA

Aghanian, Denise. *The Armenian Diaspora: Cohesion and Fracture*. Lanham, Md: University Press of America, 2007.

“Armed Forces Personnel (% of Total Labor Force),” World Bank, erişim 14 Ekim 2018,
<https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.TOTL.TF.ZS?locations=AM>.

“Armenia - Contribution of travel and tourism to GDP as a share of GDP,” Knoema Atlas, erişim 24 Ekim 2018,
<https://knoema.com/atlas/Armenia/topics/Tourism/Travel-and-Tourism-Total-Contribution-to-GDP/Contribution-of-travel-and-tourism-to-GDP-per-cent-of-GDP>.

“Armenia Country Overview.” World Bank, erişim 28 Ekim 2018,
<http://www.worldbank.org/en/country/armenia/overview>.

“Armenia Economic Report,” Economic Development and Research Center, erişim 14 Ekim 2018, <http://www.edrc.am/news-events/events-news/271-26-12-2013-armenia-economic-report-2013>.

“Armenia Labor Force,” Trading Economics, erişim 14 Ekim 2018,
<https://tradingeconomics.com/armenia/labor-force-total-wb-data.html>.

“Armenia Needs Development Programs Rather Than Charity Projects - Nikol Pashinian Meets with Armenian Community Representatives in New York.” *Massis Post*, 24 Eylül 2018, <https://massispost.com/2018/09/armenia-needs-development-programs-rather-than-charity-projects-nikol-pashinian-meets-with-armenian-community-representatives-in-new-york/>.

“Armenia, Share of construction in GDP, %,” UNECE, erişim 23 Ekim 2018,
<https://w3.unece.org/PXWeb/en/TimeSeries?IndicatorCode=8&CountryCode=051>.

“Armenia,” Trading Economics, erişim 14 Ekim 2018,
<https://tradingeconomics.com/analytics/indicators.aspx>.

“Armenia: Diaspora Assisted Growth,” EV Consulting CJSC, 29 Ekim 2018,
http://evconsulting.com/sites/default/files/EV_Diaspora_Case_Brief.pdf.

“Armenia: Foreign Direct Investment, percent of GDP,” The Global Economy, erişim 20 Ekim 2018,
https://www.theglobaleconomy.com/Armenia/Foreign_Direct_Investment/.

- “Armenia-Diaspora Relations: 20 Years Since Independence,” Policy Forum Armenia, 2010, erişim 29 Ekim, 2018, <https://www.pf-armenia.org/sites/default/files/documents/files/PFA%20Diaspora%20Report.pdf>.
- “Armenia’s Diaspora-Its Role and Influence,” Foreign and Commonwealth Office, erişim 29 Ekim 2018, <https://www.gov.uk/government/publications/armenias-diaspora-its-role-and-influence>.
- Astourian, Stephan H. “State, Homeland and Diaspora: The Armenian and Azerbaijani Cases.” İçinde *Central Asia and the Caucasus: Transnationalism and Diaspora*, derleyenler Touraj Atabaki ve Sanjyot Mehendale, 80-112. London, New York: Routledge, 2005.
- Baldacchino, Godfrey. “Thucydides or Kissinger? A Critical Review of Smaller State Diplomacy.” İçinde *The Diplomacies of Small States*, derleyenler Andrew F. Cooper and Timothy M. Shaw, 21-40. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2009.
- Bary, Mark, ve Steve Packer. *Education in Small States: Concepts, Challenges and Strategies*. Oxford, UK: Pergamon Press, 1993.
- Braveboy-Wagner, Jacqueline. “Opportunities and Limitations of the Exercise of Foreign Policy Power by a Very Small State: The Case of Trinidad and Tobago.” *Cambridge Review of International Affairs* 23, no. 3 (2010): 407-427.
- Braveboy-Wagner, Jacqueline. *Small States in Global Affairs - The Foreign Policies of the Caribbean Community (CARICOM)*. New York: Palgrave Macmillan, 2008.
- Brawley, Mark R. *Political Economy and Grand Strategy: A Neoclassical Realist View*. Oxon: Routledge, 2010.
- Chaloyan, Astghik. *Fluctuating Transnationalism: Social Formation and Reproduction among Armenians in Germany*. Wiesbaden: Springer, 2017.
- Chou, Bill. “Perceived Threats and Governing Capacity: Building National Identities in Post-Colonial Singapore and Macao.” *African and Asian Studies* 13, no. 1-2 (2014): 147-166.

Christensen, Thomas J. *Useful Adversaries: Grand Strategy, Domestic Mobilization, and Sino-American Conflict, 1947-1958*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1996.

Chrysostome, Elie, ve Jean-Marie Nkongolo-Bakenda. "Diaspora and International Business in the Homeland: From Impact of Remittances to Determinants of Entrepreneurship and Research Agenda." İçinde *Diaspora Networks in International Business*, derleyenler Mario Elo ve Indianna Minto-Coy, 17-40. Cham, Switzerland: Springer International Publishing AG, 2018.

Cooper, Andrew F., ve Timothy M. Shaw. "The Diplomacies of Small States at the Start of the Twenty-first Century: How Vulnerable? How Resilient?." İçinde *The Diplomacies of Small States: Between Vulnerability and Resilience*, derleyenler Andrew F. Cooper ve Timothy M. Shaw, 1-18. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2009.

Country Profile, "World Development Indicators," World Bank, erişim 4 Ekim 2018,
Databank.worldbank.org/data/views/Ajaxdownload/FiledownloadHandler.aspx?filename=Armenia.pdf&filetype=pdf&print=y.

"Current Situation of the Diaspora Connected FDI in Armenia," Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ), 2011, erişim 18 Ekim 2018,
http://ev.am/sites/default/files/FDI-GIZ-2011_Baseline_study_25-09-12_Final.pdf.

Czerewacz-Filipowicz, Katarzyna, ve Agnieszka Konopelko. *Regional Integration Processes in the Commonwealth of Independent States*. Cham, Switzerland: Springer International Publishing AG, 2017.

Elo, Mario ve Indianna Minto-Coy. "The Concept of Diaspora from the Perspective of International Business and Economy: An Introduction to the Book." İçinde *Diaspora Networks in International Business*, derleyenler Mario Elo ve Indianna Minto-Coy, 1-21. Cham, Switzerland: Springer International Publishing AG, 2018.

Encyclopaedia of Diasporas - Immigrant and Refugee Cultures Around the World, derleyenler Melvin Ember vd. New York: Springer, 2005. *Foreign Direct Investment in Central Asian and Caucasian Economies: Policies and Issues*. New York: United Nations, 2003.

- Ghaplanyan, Irina. *Post-Soviet Armenia: The New National Elite and the New National Narrative*. New York: Routledge, 2018.
- Grigoryan, Arman. "The Karabakh Conflict and Armenia's Failed Transition." *Nationalities Papers* (2018): 1-17, <https://doi.org/10.1080/00905992.2018.1438383>.
- "Gross Domestic Product 2017," World Bank, erişim 7 Ekim 2018, <http://databank.worldbank.org/data/download/GDP.pdf>.
- Growth Challenges and Government Policies in Armenia*. World Bank. Washington, D.C.: World Bank, 2002.
- Gvalia, Giorgi vd. "Thinking Outside the Bloc: Explaining the Foreign Policies of Small States." *Security Studies* 22, no. 2 (2013): 98-131.
- Handel, Michael. *Weak States in the International System*. London: F. Cass, 1981.
- Hey, Jeanne A. K. "Introducing Small State Foreign Policy." İçinde *Small States in World Politics: Explaining Foreign Policy Behavior*, derleyen Jeanne A. K. Hey, 1-11. Boulder, London: Lynne Rienner Publishers, 2003.
- Höll, Otmar. ed., *Small States in Europe and Dependence*. Vienna: Austrian Institute for International Affairs, 1983.
- Jafarova, Esmira. *Conflict Resolution in South Caucasus*. Lanham: Lexington Books, 2015.
- Kassimeris, Christos. "The Foreign Policy of Small Powers." *International Politics* 46, no. 1 (2009): 84-101.
- King, Charles, ve Neil J. Melvin. "Diaspora Politics: Ethnic Linkages, Foreign Policy, and Security in Eurasia." *International Security* 24, no. 3 (1999-2000): 108-138.
- Kotchikian, Asbed. *The Dialectics of Small States*. Saarbrücken: VDM Verlag Dr. Müller, 2008.
- Lobell, Steven E. *The Challenge of Hegemony: Grand Strategy, Trade, and Domestic Politics*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2005.

Masih, Joseph R., ve Robert O. Krikorian. *Armenia at the Crossroads* (Australia: Harwood Academic Publishers, 1999).

“Minister: Armenia’s Jewelry and Diamond Processing Industry Expected to See a More Than 30% Growth in 2016.” *Arka News Agency*, 12 Nisan 2016, http://arka.am/en/news/business/minister_armenia_s_jewelry_and_diamond_processing_industry_expected_to_see_a_more_than_30_growth_in_/.

Minoian, Victoria Anahi, ve Lev M. Freinkman, “Armenia: What Derives First Movers and How Can Their Efforts be Scaled Up?,” İçinde *Diaspora Networks and the International Migration of Skills*, derleyen Yevgeny Kuznetsov, 129-152. Washington, D.C.: World Bank: 2006.

Mirzoyan, Alla. *Armenia, The Regional Powers, and the West: Between History and Geopolitics*. New York: Palgrave Macmillan, 2010.

Mitra, Saumya et al., *The Caucasian Tiger: Sustaining Economic Growth in Armenia*. Washington, D.C.: World Bank, 2007.

Mohammadzadeh, Babak. “Status and Foreign Policy Change in Small States: Qatar’s Emergence in Perspective.” *The International Spectator* 52, no. 2 (2017): 19-36.

Neumann, Iver B., ve Sieglinde Gstöhl, “Introduction: Liliputians in Gulliver’s World?,” İçinde *Small States in International Relations*, derleyenler Christine Ingebritsen vd., 3-36. Seattle: University of Washington Press ve Reykjavik: University of Iceland Press, 2006.

Papazian, Taline. “State at War, State in War: The Nagorno-Karabakh Conflict and State-Making in Armenia 1991-1995.” *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies* 8, (2008), erişim 13 Ekim 2018, <https://journals.openedition.org/pipss/1623#bodyftn3>.

Prasad, Naren. “Small but Smart: Small States in the Global System.” İçinde *The Diplomacies of Small States*, derleyenler Andrew F. Cooper and Timothy M. Shaw, 41-64. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2009.

Rappard, William. “Small States in the League of Nations.” *Political Science Quarterly* 49, no. 4 (December 1934): 544-575.

“Remittance Inflows to GDP for Armenia,” World Bank, erişim 24 Ekim 2018, <https://fred.stlouisfed.org/series/DDOI11AMA156NWDB>.

- “Remittances in Armenia: Dynamic Patterns and Drivers,” IMF, erişim 20 Ekim 2018, <https://www.imf.org/external/country/arm/tr/2012/062012.pdf>.
- Rickli, Jean-Marc, ve Khalid S. Almezaini. “Theories of Small States’ Foreign and Security Policies and the Gulf States.” İçinde *The Small Gulf States: Foreign and Security Policies Before and After the Arab Spring*, derleyenler Khalid S. Almezaini ve Jean-Marc Rickli, 8-30. Oxon: Routledge, 2017.
- Roberts, Sean, ve Ulrike Ziemer. “Explaining the Pattern of Russian Authoritarian Diffusion in Armenia.” *East European Politics* 34, no. 2 (2018): 152-172.
- Rose, Gideon. “Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy.” *World Politics* 51 (October 1998): 144-172.
- Rothstein, Robert L. *Alliances and Small Powers*. New York: Columbia University Press, 1968.
- Schweller, Randall L. *Unanswered Threats: Political Constraints on the Balance of Power*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2006.
- Shain, Yossi. *Kinship and Diasporas in International Affairs*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2007.
- SIPRI Military Expenditure Database, erişim 7 Ekim 2018, <https://www.sipri.org/databases/milex>.
- Stefes, Christoph H. “Clash of Institutions: Clientelism and Corruption vs. Rule of Law.” İçinde *The State of Law in the South Caucasus*, derleyen Christopher P. M. Waters, 3-19. London: Palgrave Macmillan, 2018.
- Stepanyan, Ara vd., “The Spillover Effects of Russia’s Economic Slowdown on Neighboring Countries.” erişim 11 Ekim 2018, file:///C:/Users/USER/Downloads/_eur1501mcd.pdf.
- Taliaferro, Jeffrey W. “Neoclassical Realism and Resource Extraction: State Building for Future War.” İçinde *Neoclassical Realism, the State, and Foreign Policy*, derleyenler Steven E. Lobell, Norrin M. Ripsman ve Jeffrey W. Taliaferro, 194-226. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Taliaferro, Jeffrey W. “State Building for Future Wars: Neoclassical Realism and the Resource-Extractive State.” *Security Studies* 15, no. 3 (2006): 464-495.

Tashjian, Yeghia. "How Armenia Lost its Track Towards Sustainable Development," erişim 14 Ekim 2018, <https://www.evnreport.com/economy/how-armenia-lost-its-track-towards-sustainable-development>.

"The Armenian Diaspora in Europe," Europe of Diasporas, 17 Ekim 2018, <http://europeofdiasporas.eu/sites/default/files/posts/files/A%20brief%20introduction%20to%20the%20Armenian%20diasporas%20in%20Europe.pdf>.

Tilly, Charles. *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990*. Cambridge: Basil Blackwell Ltd., 1990.

Tilly, Charles. "War Making and State Making as Organized Crime." İçinde *Bringing the State Back In*, derleyenler Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol, 169-191. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Vasilyan, Syuzanna. "Swinging on a Pendulum." *Problems of Post-Communism* 64, no. 1 (2017): 32-46.

Vieira, Alena, ve Syuzanna Vasilyan. "Armenia and Belarus: Caught between the EU's and Russia's Conditionalities." *European Politics and Society* 19, no. 4 (2018): 471-489.

Vital, David. "The Inequality of States: A Study of the Small Power in International Relations." In *Small States in International Relations*, derleyenler Christine Ingebritsen vd., 77-88. Seattle: University of Washington Press ve Reykjavik: University of Iceland Press, 2006.

Workman, Daniel. "Armenia's Top 10 Exports." erişim 4 Ekim 2018, <http://www.worldstopexports.com/armenias-top-10-exports/>

Zakaria, Fareed. *From Wealth to Power: The Unusual Origins of America's World Role*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1998.

Yayın Geliş Tarihi: 01.09.2018

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 18.11.2018

Sayı: 61, Yıl: 2018, Sayfa: 107-183

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):

Başak, Tolga. "Milletler Cemiyeti ve Ermeni Sorunu 1919-1922." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 61 (2018): 107-183.

Araştırma Makalesi

MİLLETLER CEMİYETİ VE ERMENİ SORUNU (1919-1922)

(LEAGUE OF NATIONS AND THE ARMENIAN QUESTION (1919-1922))

Tolga BAŞAK*

Öz: *Bu çalışmada başta Milletler Cemiyeti Meclisi ve Cemiyet Konseyi dokümanları olmak üzere konuyla ilgili İngiliz arşiv kayıtları değerlendirilmek suretiyle Milletler Cemiyeti'nin Ermeni sorununa ilişkin tavırları ve Milletler Cemiyeti-Ermenistan ilişkileri incelenmiş, böylelikle Ermeni sorununun I. Dünya Savaşı'ndan sonraki seyri tanımlanmaya çalışılmıştır. Savaşın sonrasındaki uluslararası platformlarda tartışılan konulardan biri de Ermeni sorunu ve Ermenistan'ın geleceği meselesiydi. Savaşın İtilaf Devletlerinin galibiyetiyle sonuçlanması, Ermeni sorununun gelişim sürecini de etkiledi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Mondros Mütarekesi ile fiilen yıkılıp, Türkiye topraklarının Paris'teki görüşmelerde masaya yatırılması, Büyük Ermenistan projesiyle ilgili Ermeni isteklerin ortaya çıkmasına sebep olmuş, adı geçen politik istekler, uluslararası sistemin savaşın sonrasındaki "halletmek" zorunda kaldığı önemli sorunlardan biri haline gelmişti. Dönem itibarıyla Ermeni sorunu ve Ermenistan mandaterliğiyle ilgili tartışmaların merkezinde Milletler Cemiyeti yer alıyordu. İtilaf Devletlerinin, bağımsız Ermenistan projesinin getirdiği yükümlülüklerden kaçıp, bu konudaki sorumlulukları Milletler Cemiyeti'ne havale etmeleri, Milletler Cemiyeti'ni sorunun merkezine konumlandırmış, Ermenistan için mandater bir devlet bulunamaması nedeniyle, mandater devletin görev ve yükümlülüklerinin Milletler Cemiyeti'ne havale edilmeye çalışılması, Ermeni sorununun çıkmazlarının daha da büyümesine neden*

* ORCID iD: 0000-0002-0746-8525

Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, tbasak@atauni.edu.tr

olmuştu. Bu süreçte sınırlı imkânlarla sahip olan Milletler Cemiyeti'nin, bu görevi üstlenip soruna çözüm üretecek bir pozisyonda olmaması, durumu içinden çıkılmaz bir hale getirmiş, neticede adı geçen süreçte İtilaf ve Ermeni beklentilerini karşılayacak bir formül bulunamamıştı.

Anahtar Kelimeler: *Milletler Cemiyeti, Ermeni Sorunu, Ermenistan Mandaterliği, İtilaf Devletleri*

Abstract: *In this study attitudes of League of Nations towards Armenian question and relationship between League of Nations and Armenia were analysed by evaluating British Archives that include especially the records of the Assembly and Council of the League of Nations. The course of Armenian question after the First World War, which had been used as a tool for imperial fiction and plans against Turkey since 19th century, was discussed. One of the issues discussed on international platforms after the First World War was the Armenian question and the future of Armenia. The war resulted in the victory of Allied Powers, which also affected the development of the Armenian question. Ottoman Empire was virtually destroyed with Mudros Armistice and Turkey's territories were discussed in meetings in Paris, which created Armenian demands related to the Greater Armenia project. These political demands became one of the significant issues that international system had to 'deal with' after the war. League of Nations was at the centre of the debates on Armenian question and Armenian mandate at that period. Allied Powers stayed away from the obligations of the independent Armenia project and transferred their responsibilities to League of Nations, which put League of Nations at the centre of the issue and due to the lack of mandatory state for Armenia, the duty and obligations of the mandatory state were put on League of Nations, which made the dilemma of Armenian question even bigger. In this process, League of Nations, which had limited possibilities, was not in a position to undertake this task and to find a solution to the problem. As a result, in the process mentioned above, there was no formula to meet Entente and Armenian expectations.*

Keywords: *League of Nations, Armenian Question, Mandate of Armenia, Allied Powers*

Giriş: Milletler Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Manda Sistemi

I. Dünya Savaşı'ndan sonra ABD ile Avrupalı müttefikleri arasında sömürgelerin savaştan sonraki statüleriyle ilgili bazı fikir ayrılıkları ortaya çıkmış, Wilson'un savaştan sonra toprak kazanımını reddeden kayıtları nedeniyle İngiltere ve Fransa, Alman sömürgeleri ile Osmanlı Devleti'nden koparılacak toprakların¹ statülerinin belirlenmesi hususunda zor durumda kalmışlardı.² Konu hakkında yapılan çeşitli tartışmalardan sonra ortalama bir uzlaşma şekli³ olarak manda formülü bulunmuş,⁴ manda sistemlerini denetleme görevi de uluslararası barış teşkilatı formatında kurulan Milletler Cemiyeti'ne verilmişti.⁵ Bu haliyle hukuki olmaktan ziyade siyasi bir kurum olan manda sistemi,⁶ hem sömürücülerin hem de idealistlerin işine yarayan bir düzenleme gibi görünüyordu. Bu yeni sistem, bir yandan sömürgeciliğin yeni ve daha anlayışlı bir açıdan ele alınışını ifade ediyor, diğer yandan toprakların ilhak edilmeyeceğine dair verilmiş olan sözleri bir çırpıda

1 Tarihi süreçte Osmanlı Devleti'ne yönelik emperyal projeler için bkz. Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması* (Ankara: Kalite Matbaası, 1976).

2 Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler, Tarihe-Organlar-Belgeler-Politikalar* (İstanbul: Nobel 2018), 113-114.

3 Nele Matz, "Civilization and the Mandate System Under the League of Nations as Origin of Trusteeship," *Max Planck Yearbook of United Nations Law* 9 (2005): 54. Manda sistemi, Başkan Wilson'un toprak kazanımını yasaklayan prensibini aşmak için tıpkı savaş tazminatı almayı yasaklayan hükmün, "tamirat" adı altında yeniden düzenlenmesi örneğinde olduğu gibi, "kanuna karşı hile" olarak yorumlanabilecek bir sömürgeci egemenlik türü olarak icat edilmişti. Bu durum manda sistemini denetleyecek olan Milletler Cemiyeti'nin en zayıf yönlerinden biriydi. (Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 118.)

4 Güney Afrikalı Lider General Smuts'un fikir babalığını yaptığı manda sistemi, savaşta yenilgiye uğrayan devletlerden ayrılacak bölgelerin kendi kendilerini idare edebilecek duruma gelinceye kadar galip devletler tarafından vekâleten idare edilmelerini öngörüyordu. (Mim Kemal Öke, *The Armenian Question* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001), 159. Smuts tarafından Aralık 1918'de yayımlanan ve Smuts Planı (The League of Nations; A Practical Suggestion) olarak bilinen bir broşürde, manda sistemi savunulmuş, burada, Alman sömürgeleri ile bazı Osmanlı topraklarının, manda şeklinde ve sırf "o topraklarda oturan halkların menfaatleri gözetilerek" Milletler Cemiyeti adına idare edilmesi kaydedilmişti. (Nihat Erim, "Milletler Cemiyeti Üzerinde Düşünceler," *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 1, Sayı: 1 (2004): 3; Matz, "Civilization and the Mandate System Under the League of Nations as Origin of Trusteeship," 72-74.)

5 James B. Gidney, *A Mandate for Armenia* (Ohio: Kent State University Press, 1967), 77; Mine Erol, *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi, 1919-1920* (Giresun: İleri Basımevi, 1972), 3; Matz, "Civilization and the Mandate System Under the League of Nations as Origin of Trusteeship," 72-74. Milletler Cemiyeti'nin nitelikleri, yönetimi ve örgütlenmesi için bkz. Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 108-113. Milletler Cemiyeti ile ilgili bazı çalışmalar için ayrıca bkz. Clive Archer, *International Organizations* (London, New York: Routledge, 1992); Jale Çivelek, *Devletlerarası Teşkilatlar*, (İstanbul: Marmara Mali Müşavirlik, 1986); Aslan Gündüz, *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Teşkilatlar* (İstanbul: Beta, 1994); Mehmet Gönübol, *Milletlerarası Siyasal Teşkilatlanma; Milletlerarası Siyasal Teşekküllerin Tarihi Gelişimi ve Birleşmiş Milletler Teşkilatı* (Ankara: SBF Yayınevi, 1964); Seha L. Meray, *Uluslararası Hukuk ve Uluslararası Örgütler El Kitabı* (Ankara: Hukuk Fakültesi, 1992); Nihat Erim, "Milletler Cemiyeti Üzerinde Düşünceler," *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 1 (2014): 31-46.

6 Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 117.

reddetmeden savaş ganimetlerinin bölüşülebilmesi için pratik bir çözüm sağlıyordu.⁷

Uluslararası barış ve güvenlik teşkilatından ziyade, manda sisteminin tasarlanmasından sonra emperyalist sömürü politikalarını bu sistem altında denetleyen paravan bir örgüt görünümünde olan⁸ Milletler Cemiyeti'nin kuruluş sürecinde⁹ de cemiyetin yapısı ve fonksiyonu ile ilgili bir takım fikir ayrılıkları söz konusu olmuştu.¹⁰ İtilaf Devletleri, I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Başkan Wilson'un yönlendirmesiyle çalışmalara başlamışlar, ancak bu süreçte Wilson'un nispeten idealist ve ulusal çıkar kaygısını aşan hedeflerini gerçekçi bulmayan Avrupalı müttefikler ile ABD arasında Milletler Cemiyeti'nin mahiyeti hakkında farklı görüşler ortaya çıkmıştı. İngiltere ve Fransa'nın başını çektiği Avrupa blokuna göre dünya politikasının aktörleri devletlerdi ve devletlerin de egemenlik haklarından kendi iradeleriyle vazgeçip, bu yetkiyi uluslararası bir teşkilata devretmeleri mümkün değildi. Kolektif bir güvenlik sistemi kurulması düşünülüyorsa, bu mekanizma hükümetler arası ünitelerin bir araya gelmesiyle oluşturulmalıydı. Ayrıca Milletler Cemiyeti'ne üye devletlerin iştirakiyle bir "Milletler Cemiyeti Genel Kurulu" tesis edilmeli, ancak teşkilatın ağırlık merkezi Büyük Güçlerin oluşturdukları meclis olmalıydı. Milletler Cemiyeti Genel Kurulu daha ziyade idari meselelerle meşgul olacak, uyuşmazlıkların çözülmesi gibi siyasi tasarruflar ise Büyük Güçlerin oluşturdukları meclisin tekelinde bulunacaktı.¹¹

7 Rupert Emerson, *Sömürgelerin Uluslaşması, Asya ve Afrika Halklarının Ortaya Çıkışları*, Çev. T. Ataöv (Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği, 1965), 25'den naklen Öke, *The Armenian Question*, 159. Genel anlamda ikisi de sömürü düzeninin unsurları olmakla beraber manda sistemi ile himaye sistemi arasında bazı farklar olduğu söylenebilir. Herşeyden önce mandanın, mandater devlet için bir hak, imtiyaz ya da kazanım değil, bir görev olduğu kaydedilmektedir. Himaye sisteminde, himayeci devlet, sistemi doğrudan doğruya kendi nüfuzu ile şekillendirirken, manda sisteminde bu nüfuz, adı geçen güce Milletler Cemiyeti tarafından verilir. Ayrıca himaye veya sömürge sisteminde bir dış denetim mekanizması bulunmuyordu. Mandada ise mandater devlet Milletler Cemiyeti'ne karşı sorumluydu. Aynı şekilde Milletler Cemiyeti'nin de hukuken manda üzerinde denetim yetkisi vardı. (Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 116-117.) Manda sisteminin yapısı, fonksiyonu ve tasnifi için bkz. Matz, "Civilization and the Mandate System Under the League of Nations as Origin of Trusteeship," 69-75.

8 Matz, "Civilization and the Mandate System Under the League of Nations as Origin of Trusteeship," 56. Manda skandalıyla uluslararası platformdaki meşruiyetini hızla kaybetmeye başlayan Milletler Cemiyeti, özellikle İngiltere ve Fransa'nın emperyal bir enstrümanı olarak iki savaş arası dönemde hiçbir soruna ciddi bir çözüm getirmemişti. (Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 118.)

9 Milletler Cemiyeti'nin kuruluş süreci ile ilgili bkz. Abdullah Kıran, "Milletler Cemiyeti ve Önlenemeyen Savaş," *Girne American University Journal: Social and Applied Sciences* 3, No: VI (2008): 20- 21.

10 Oral Sander, *Siyasi Tarih, 1918-1994* (Ankara: İmge, 2010), 35-36; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Cilt: 1-2: 1914-1915, 145-146.

11 Öke, *The Armenian Question*, 158, 159.

Neticede Milletler Cemiyeti, adil olmayan uluslararası bir düzenin “güvenlik örgütü” olarak ortaya çıktı. ABD yönetimi tarafından Avrupa’da barışı kurma işi bir anlamda İngiltere ve Fransa’ya devredilince,¹² adı geçen güçlerin oluşturdukları barış düzeni, esasen yeni bir savaşın tohumlarını atmaktan başka bir işe yaramadı.¹³

Ocak 1919’da Paris’te başlayan barış konferansında Milletler Cemiyeti’nin kurulması ana gündem maddesi olarak ele alınmış, toplam 26 maddeden oluşan Milletler Cemiyeti Sözleşmesi’ne¹⁴ ilk defa, Almanya ile yapılan Versay Antlaşması’nın bir bölümü olarak antlaşmanın ilk kısmında yer verilmiş, daha sonra bu sözleşme, Sevr Antlaşması da dâhil olmak üzere Paris Barış Konferansı’nda hazırlanıp mağlup devletlere dikte edilen tüm antlaşmalara eklenmişti. Böylece ilk kez barış ve güvenlik amaçlı kurulan uluslararası bir örgüt, bu adaletsiz antlaşmaların bekçisi, denetçisi ve garantörü haline getirilmiş, Milletler Cemiyeti’nin en zayıf noktası olan bu husus, cemiyetin etkisizleşip çökmesinin de temel nedeni olmuştu.¹⁵

Milletler Cemiyeti, cemiyet sözleşmesinin, 10 Ocak 1920’de onaylanarak yürürlüğe girmesiyle kuruldu.¹⁶ Adı geçen sözleşme, son düzenlemeler ile 28 Nisan 1920’de kabul edildi.¹⁷ Cemiyetin temel amacı, uluslararası işbirliğini geliştirmek suretiyle uluslararası barış ve güvenliği sağlamak şeklinde kaydedilmişti.¹⁸ Cemiyet, kurumsal anlamda devletlerarası ilişkilerde bir

12 Wilson, Milletler Cemiyeti’ni bir dünya örgütü olarak düşünmüş olmasına rağmen onun seçim yenilgisi ve Cumhuriyetçi Parti’den Harding’in başkan seçilmesi nedeniyle ABD’nin, “Avrupa politikasından uzak durma” ilkesini yeniden benimsemesi, kuruluşu Amerika boyutundan yoksun bıraktı. Milletler Cemiyeti, Avrupa içinde bir güvenlik sistemi kurmayı amaçlayan İngiltere ve Fransa’nın elinde kalmıştı. (Sander, *Siyasi Tarih*, 35.)

13 Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 107-108.

14 Milletler Cemiyeti Sözleşmesi için bkz. Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 607-630.

15 Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 105. Milletler Cemiyeti, görevlerini Konsey, Meclis ve Genel Sekreterlik ile yürütürdü. Ayrıca daimi çalışma komisyonları da vardı. Milletler Cemiyeti Meclisi’nde her cemiyet üyesi devlet eşit olarak temsil edilirdi. Meclisin olağan çalışmaları yılda bir kez eylül ayında yapılır ama meclis olağanüstü toplantılar da yapabiliirdi. Milletler Cemiyeti Konseyi ise daimi olan veya olmayan devletlerden oluşurdu. Daimi üyeler Almanya ve müttefiklerine karşı savaşı kazanan beş büyük devletten (İngiltere, Fransa, Japonya, İtalya ve ABD) oluşuyordu. Konseyin geri kalan üyeleri ise bir yıl için meclis tarafından seçilirdi. Bunların sayısı başlangıçta 4 iken, sonradan 6, 9 ve 10 olmuştu. Konsey üyelerinden hiçbirinin veto hakkı yoktu ve tüm oylar eşitti. Bununla birlikte özel durumlar hariç meclis ve konsey kararları oy birliğiyle alınırdı. (Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 112.)

16 Gidney, *A Mandate for Armenia*, 214, dip.81.

17 Erol, *Türkiye’de Amerikan Mandası Meselesi*, 4.

18 Milletler Cemiyeti’nin ele aldığı sorunlar 4 grupta toplanabilir. Bunlar, 1- Plebisit meseleleri, 2- Sınır ve toprak meseleleri, 3- Yükümlülüklerine aykırı hareket eden devletlere karşı alınan önlemler, 4- Kendisine özgü bağımsız meseleler. (Hasgüler- Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 119.)

devrim niteliğinde idi ve gerçek anlamda tarihteki ilk evrensel devletlerarası organizasyon¹⁹ ve dünyanın tüm kıtalarından ülkelerin dünya barışını korumak için ortaklaşa kurdukları ilk uluslararası örgütü. Ancak sürdürülmesi imkânsız bir düzenin teminatı ve jandarması olarak kurulan Milletler Cemiyeti'nin fazla başarı şansı olduğu söylenemezdi.²⁰

Manda sistemi de Milletler Cemiyeti Sözleşmesi ile tasarlanıp inşa edildi.²¹ Sadece galip ve tarafsız ülkelerin bir örgütü²² olarak yapılandırılan Milletler Cemiyeti'nin mandalarla ilgili hükümleri, adı geçen sözleşmenin 22.

Büyük Güçler, ABD'nin Paris Barış Konferansı'ndan çekilmesinden sonra manda rejimine tabi tutulacak ülkeleri bizzat kendileri taksim etmişler, bu süreçte genel olarak I. Dünya Savaşı esnasında yapılan gizli antlaşmalar göz önünde bulundurulmuştu.

Maddesi'nde kaydedilmişti. Bu maddede, savaştan sonra evvelce kendilerini idare eden devletlerin hâkimiyetlerine tabii olmaktan çıkmış ve modern dünyanın zor şartları altında kendilerini yönetme iradesinden yoksun olan sömürge ve ülke halklarının refah ve gelişmeleri, “kutsal bir medeniyet görevi” olarak kabul edilmişti. Sözleşme hükümlerine göre bu ülkelerin vesayeti; servet kaynakları, deneyimleri veya coğrafi durumları bakımından bu sorumluluğu yüklenmeye elverişli bulunan gelişmiş devletlere emanet edilecek; adı geçen devletler bu vesayeti mandater sıfatı ile cemiyet adına icra

edeceklerdi. Mandalar, “halkın gelişme derecesine, ülkenin coğrafi durumu ve iktisadi şartlarına ve buna benzer diğer hallere göre” üç gruba ayrılmıştı. İşgal edilmek suretiyle Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılması tasarlanan bölgeler, kendi kendilerini idare edebilecekleri zamana kadar mandater tarafından idare edilecekti. Bunlar A sınıfı mandaları teşkil ediyordu. İkinci sınıf manda rejimi ise Almanya'nın Afrika'daki eski sömürgelerine tatbik edilecek ve bunlar B kategorisinde yer alacaklardı. Bunların dışında ahalisinin seyrekliği, yüzölçümünün küçüklüğü, medeniyet merkezlerinden uzaklığı, mandater ülkesine bitişikliği gibi haller dolayısıyla bazı ülkeler de mandaterin kanunları ile idare olunacaklardı. Bu ülkeler de C sınıfını oluşturuyordu.²³

19 Kıran, “Milletler Cemiyeti ve Önlenemeyen Savaş,” 19, 21.

20 Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 108.

21 Matz, “Civilization and the Mandate System Under the League of Nations as Origin of Trusteeship,” 54.

22 Sina Akşin, *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 113.

23 Öke, *The Armenian Question*, 160-161. Manda sistemi ve manda sınıflandırmaları için ayrıca bkz. D. H. Miller, “The Origins of the Mandates System,” *Foreign Affairs* VI, No: 2 (Ocak, 1928): 277-289; Matz, “Civilization and the Mandate System Under the League of Nations as Origin of Trusteeship,” 72-73. Bu konuda ayrıca bkz. Erol, *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi*, 4-5.

Mandaların dağıtım ve denetimi teorik olarak Milletler Cemiyeti Meclisi'ne bırakılmakla birlikte, uygulamada esas yetki mandater devletteydi. Büyük Güçler, ABD'nin Paris Barış Konferansı'ndan çekilmesinden sonra manda rejimine tabi tutulacak ülkeleri bizzat kendileri taksim etmişler,²⁴ bu süreçte genel olarak I. Dünya Savaşı esnasında yapılan gizli antlaşmalar²⁵ göz önünde bulundurulmuştu. Ayrıca kuramda, mandanın sadece sömürcülere uygulanması ima edilmişken, uygulamada Ermenistan, Boğazlar ve İstanbul adı altında, bir devletin anavatanına bağlı topraklara göz dikilmiş, Ermenistan mandası, nüfusunun ezici çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu bir bölgede inşa edilmeye çalışılmıştı. Aslında manda sistemi, sömürgeciliğin devamını sağlayacak yeni bir enstrümandan/maskeden başka bir şey değildi. Mandater devlet, sorumluluğu altındaki ülkenin ekonomik yaşantısına da hâkim oluyordu.²⁶

Haliyle başta İngiltere olmak üzere, İtilaf Devletlerinin savaştan sonra Ermeni sorununa yönelik politik tasarrufları zemininde, Ermenistan mandaterliğiyle ilgili tartışmaların merkezinde Milletler Cemiyeti yer aldı. Ermenistan mandasına yönelik meşruiyet zemini, Wilson İlkeleri'nin 12. Maddesi²⁷ olarak

24 Örneğin, Nisan 1920'de İngiltere ile Fransa arasında yapılan antlaşma uyarınca Suriye mandaterliği Fransa'nın, Mezopotamya ve Filistin mandaterliği de İngiltere'nin olmuştu. (Marian Kent, "Great Britain and the End of the Ottoman Empire, 1900-1923," in *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, ed. by Marian Kent (London: Routledge, 1996): 190.)

25 Adı geçen antlaşmalar hakkında bkz. J. C Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1914-1956, Volume, II* (New Jersey, Toronto, New York, London: Princeton University Press, 1956), 7, 11-12, 18-22, 23-25; A.J.P. Taylor, *English History, 1914-1945* (Oxford: Oxford, 1965), 50, 70-71; A.J.P. Taylor, "The War Aims of the Allies in the First World War," in *Essays Presented to Sir Lewis Namier*, ed. by Richard Pares and A.J.P. Taylor (London: Macmillan, 1956), 482-487; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, IX, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı, 1908-1918* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996), 541-546; Taner Baytok, *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı* (Ankara: Başnur Matbaası, 1970), 9-10; Barbara Jean Keller, *The United States and Armenia, 1914 to 1920: The Armenian Mandate*, Master's Thesis, California State College, 1969, 40-41.

26 Öke, *The Armenian Question*, 161-162. Mandater devlet olabilmek için ülkeleri idare konusunda tecrübe sahibi olmak, servet ve güç olarak mandanın sorumluluklarını yerine getirebilecek durumda olmak gibi bazı şartlar da aranıyordu. Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'ne göre manda olarak kurulacak ülke halkının onayını almak gerekiyordu. Sözleşmede hangi ülkelerin mandater olacağı ve bunlara nerelerin verileceği hususunda bir hüküm olmadığı için devletler, aralarında anlaşarak bunu belirlediler. Mesela San Remo toplantısında Suriye ve Lübnan üzerindeki manda Fransa'ya, Filistin ve Irak üzerindeki manda da İngiltere'ye verildi. Afrika'daki mandalar da İngiltere, Fransa ve Belçika arasında paylaştırıldı. Almanya'nın Pasifik Adaları ise Japon mandasına tahsis edildi. Milletler Cemiyeti, verdiği manda yetkilerinin düzgün bir şekilde kullanılıp kullanılmadığını tetkik için bir komisyon oluşturmuştu. Hukuksal açıdan mandanın geçici olduğu kesindi. Milletler Cemiyeti'nin kurduğu Daimi Manda Komisyonu, Haziran 1931'de mandanın hangi şartlarda sona ereceğini belirledi ve Milletler Cemiyeti Konseyi de aynı yıl bu şartları onayladı. Adı geçen şartların başında manda altındaki ülkede istikrarlı bir hükümet ve oturmuş bir devlet idaresi kurulabilmiş olması geliyordu. Ayrıca mandaya tabi olan ülkenin, kendi devlet yönetimini destekleyecek mali kaynakları olmalıydı. (Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 108, 117-118.)

27 Başkan Wilson'un 8 Ocak 1918 tarihli barış programının Osmanlı Devleti ile ilgili 12. Maddesi şu şekildeydi: "Bugünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olan kısımlarına itirazsız bir hâkimiyet sağlanmalıdır, fakat bugün Türk boyunduruğu altında bulunan diğer milletlerin de mutlak güvenlik içinde varlıklarının ve zahmetsizce gelişmelerinin kefalet altına alınması lazımdır. Çanakkale Boğazı

görülyor, burada, “Osmanlı Devleti’nin yönetiminde bulunan uluslara, kesin ve her türlü şüpheden uzak bir yaşam güvenliği ve kendi gelişmelerini istedikleri gibi yürütecek kesin ve engelsiz fırsatların verilmesi” gerektiğinden bahsediliyordu.²⁸ Savaştan sonra Ermenistan için mandater bir devlet bulunamaması nedeniyle, Milletler Cemiyeti’nden inisiyatif olarak mandater olması istenmiş, ancak bu doğrultudaki girişimlerden bir sonuç çıkmamıştı. Bu süreçte Ermeni önderlerinin, Ermenistan’ın, Paris Barış Konferansı’na katılma isteği gibi, Milletler Cemiyeti’ne üyelik müracaatları da sonuçsuz kalacak, Milletler Cemiyeti, Ermenistan’ın cemiyete üyelik başvurusuna olumlu cevap vermeyecekti.

Milletler Cemiyeti ve Ermeni Sorunu

I. Dünya Savaşı’nda İtilaf Devletlerinin Türkiye’ye yönelik savaş politikalarına önemli katkılar sunan Ermeniler,²⁹ savaştan hemen sonra Büyük Ermenistan projesinin inşasına ilişkin ciddi bir beklenti içerisine girdiler.³⁰

---

uluslararası garanti altında bütün milletlerin ticaret gemilerinin serbestçe geçmelerine açık olmalıdır. (Paul C. Helmreich, *Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye’nin Taksimi*, Çeviren: Şerif Erol (İstanbul: Sabah Kitapları, 1996), 5; *Türk İstiklal Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi Resmi Yayınları, Seri No: 1 (Ankara: Genel Kurmay Basımevi, 1962), 22; Erol, *Türkiye’de Amerikan Mandası Meselesi*, 12.)

28 Öke, *The Armenian Question*, 157.

29 Milli Ermeni Delegasyonu Başkanı Bugos Nubar tarafından 30 Kasım 1918’de İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Balfour’a gönderilen bir mektupta, Ermenilerin İtilaf Devletlerine bağılılıkları nedeniyle savaş esnasında birçok cephede savaştıkları kaydedilerek, savaş esnasındaki Ermeni hizmetlerinden bahsedilmişti. Buna göre Filistin ve Suriye’de İtilaf amaçlarına hizmet edilmiş, Allenby’nin zaferine önemli katkılar sağlanmıştı. Mektupta, Kafkasya’da Rus İmparatorluk Ordusu’nda 150.000 Ermeni’nin bulunduğu ve Bolşevik Devrimi’nden Mondros Mütarekesi’ne kadar Türklere karşı direnen Antranik ve Nazerbekov’un komutası altında 40.000’den fazla Ermeni gönüllüsünün, “Ermeni vilayetlerinin” bir kısmının özgürleştirilmesi mücadelesine katıldığı şeklinde ifadeler vardı. (*The National Archives of United Kingdom, Public Record Office, Foreign Office, 371 /3405/198498*, National Armenian Délégation to Mr. Balfour, Paris, le 30 Novembre, 1918.) Erivan Ermeni Cumhuriyeti’nin Paris’teki Delegasyon Başkanı Avetis Aharonian tarafından 12 Şubat 1919’da Paris Barış Konferansı Başkanlığı’na iletilen bir memorandumda da, Ermenilerin savaş esnasında İtilaf devletleriyle yapmış olduğu işbirliğinin boyutu hususunda detaylı bilgiler yer alıyordu. (*The Armenian Question Before The Peace Conference*, “A Memorandum Presented Officially by the Representatives of Armenia to the Peace Conference at Versailles on February 26, 1919,” *The Armenian Review* XXVII, No: 3 (Autumun, 1974): 255-259.) Bunun yanında başkanlığını İngiliz Parlamenter Aneurin Williams’ın yaptığı Londra’daki İngiliz-Ermenistan Komitesi de, Ermenilerin I. Dünya Savaşı’nda İtilaf Devletleriyle müttefiklik durumları ve bu bağlamda İtilaf savaş amaçlarına katkılarını 1923 yılında yayımladığı “The Case for Armenia” adlı broşürde ayrıntılı bir şekilde kaydetmiş, konuyla ilgili kronolojik tanımlamalarda bulunmuştu. (*The Case for Armenia* (London: The British-Armenia Committee, 1923), 5-7.)

30 Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından bir ay sonra, 30 Kasım 1918’de Ermeni Milli Delegasyonu Başkanı Bugos Nubar’dan İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour’a gönderilen bir yazıyla, Ermenilerin savaş esnasında İtilaf Devletlerine yapmış oldukları hizmetler hatırlatılarak, bağımsız ve birleşik Ermenistan’ın kurulmasına yönelik girişimde bulunulmuş, İtilaf Devletleri ve Milletler Cemiyeti’nin himayesinde kurulması gereken Birleşik Ermenistan’ın İngiltere tarafından tanınması talep edilmişti. (*PRO. FO/371/3405/198498*, National Armenian Délégation to Mr. Balfour, Paris, le 30 Novembre, 1918.)

Esasında savaşın son yılı içerisinde Kafkasya’da bağımsız bir *Erivan Cumhuriyeti* oluşmasına rağmen,³¹ bölgedeki demografik yapıyı göz ardı eden Ermeniler, Doğu Anadolu ve Çukurova’nın da Kafkasya’daki bu cumhuriyete eklenmesini istiyorlar, savaş esnasında İtilaf Devletleriyle olan müttefiklik durumlarının³² Büyük Ermenistan projesinin inşasını zorunlu kıldığını düşünüyorlardı.³³

Bununla beraber Paris Barış Konferansı’nda delege bulunduramayacak olmaları, Ermeniler tarafından tepki ile karşılanmış,³⁴ bu durum İtilaf Devletlerinin, bağımsız Ermenistan projesinden vazgeçışı olarak algılanmıştı. Ermenilere göre Ermeni sorununun insan hakları eksenindeki tek çözüm şekli, “*Karadeniz’den Akdeniz’e ulaşan, Trabzon ve Mersin’i de içine alan büyük bir Ermenistan*” kurmaktı.³⁵ Ermeni önderleri tarafından 26 Şubat 1919’da Paris Barış Konferansı’na sunulan siyasi proje, Erzurum merkezli olmak üzere, Kafkasya, Doğu Anadolu ve Çukurova bölgesini içine alacak şekilde Karadeniz’den Akdeniz’e kadar ulaşan Büyük Ermenistan projesiydi.³⁶ Bu proje kapsamında, Ermenistan’ın İtilaf Devletleri ve Milletler Cemiyeti’nin koruma ve güvencesi altında yapılandırılması gerekiyordu. Ermenistan için uygulanacak olan manda sistemi 25 yılı

31 PRO. FO. 371/6296/E 3432/55/58, “Transcaucasia” memorandum by Foreign Office, December 24, 1919, 8; “Armenian Independence,” *The Times*, 29 Haziran 1918, 6; Richard G., Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1967), 188, 201; Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question* (New York, 1986), 105; Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar; Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu* (İstanbul: İletişim, 2000), 305; Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia* (Oxford: Philosophical Library, 1951), 123.

32 Aram Raffi, “The Armenian Question,” *The Asiatic Review* XVI, Nos: 45-48, (January-October, 1920): 107.

33 “Greek and Armenian Claims,” *The Times*, 10 Şubat 1919, 5; “Armenia’s Claim for Freedom,” *The Times*, 23 Ocak 1920, 14.

34 Paris’teki konferansta Ermenilerin sürekli olarak delege bulundurmalarına izin verilmemiş, konferansa kabul edilecek milletler listesinde de Ermenistan ismi yer almamıştı. (PRO. FO. 371/3657/9846, Earl of Derby to Earl Curzon of Kedleston, No: 116, January 16th 1919; “The Rights of Armenia,” *The Times*, 30 Ocak 1919, 6.) Bununla beraber Paris’te hazır olarak bulunan iki Ermeni delegasyonunun düşünce ve isteklerini zaman zaman konferansa aktarmalarına müsaade edildi. Paris’te bulunan Ermeni delegasyonunun ilki, Bugos Nubar’ın başkanlığında olan Ermeni Milli Delegasyonu’ydu. İtilaf Devletlerince Ermenilerin temsilcisi olarak resmen tanınan bu heyetten başka Erivan Cumhuriyeti de Avetis Aharonian önderliğindeki bir delegasyonu Paris’e göndermişti. Bu Ermeni delegasyonları önderlerinden Aharonian, Ermenistan Cumhuriyeti’nin taleplerini, altı Osmanlı vilayeti ile Karadeniz’e bir çıkış kapısı olarak ortaya koyarken, Bugos Nubar, Büyük Ermenistan projesi bağlamında Kilikya bölgesine de göz dikmişti. (Hovannisian, *The Republic of Armenia, I*, 257-259; “Constantinople and Armenia,” Interview with H. E. Boghos Nubar Pasha, *The Asiatic Review* XVI, No: 2 (April, 1920): 190.) Paris’teki Ermeni delegasyonlarının birbirlerine karşı tutum ve düşünceleri hakkında bkz. Ronald Grigor Suny, *Armenia in the Twentieth Century* (California, Chico: Scholars Press, 1983), 29-30.

35 PRO. FO. 371/3657/9846, Earl of Derby to Earl Curzon of Kedleston, No: 116, January 16th 1919.

36 *The Armenian Question Before The Peace Conference*, “A Memorandum Presented Officially by the Representatives of Armenia to the Peace Conference at Versailles on February 26, 1919,” *The Armenian Review* XXVII, No: 3 (Autumun, 1974): 227-259.

geçmemeli, bu süre içerisinde mandater devlet üzerine düşen görevleri³⁷ yerine getirmeliydi.³⁸

Savaş esnasındaki İngiliz-Ermeni askerî işbirliği³⁹ ve İngiliz politik vaatleri⁴⁰ nedeniyle bağımsız Ermenistan projesiyle ilgili sorumlulukların İngiltere'ye ait olduğu düşünülüyordu.⁴¹ Öncelikle kendi çıkarlarını göz önünde bulunduran İngiliz Hükümeti ise Türkiye'den de toprak verilecek şekilde oluşturulması tasarlanan bağımsız Ermenistan yükünün altına girmek istemedi. Savaşın son yılı içerisinde Kafkasya'da ortaya çıkan Ermeni Cumhuriyeti dahi 1920'nin ilk aylarına kadar İngiltere tarafından resmen tanınmadı.⁴² İngiltere, savaş esnasında propaganda malzemesi ve askerî güç olarak kullandığı Ermenilerin politik isteklerini, manda sistemi altında Milletler Cemiyeti ve Amerika Birleşik Devletleri'ne havale etmeye çalıştı.⁴³

37 Mandater devletin üzerine düşen görevler şu şekilde kaydedilmişti: Türkleri bölgeden çıkarmak, halkı silahsızlandırmak, katliam, şiddet ve yağma suçlularını cezalandırmak, hükümet tarafından kontrol edilmesi mümkün olmayan bölücü unsurlar ile göçebe kabileleri bölgeden çıkarmak, daha önce bölgeye iskân ettirilmiş olan muhacirlerle Müslüman kolonilerini bölgeden çıkarmak, haremelerde alıkonulan Hristiyan kadınları kurtarmak ve okul, kilise ve manastırlara verilen zararları tazmin etmek. (Gidney, *A Mandate for Armenia*, 82.)

38 Gidney, *A Mandate for Armenia*, 81-82.

39 *PRO. FO. 371/3284/75611*, "Memorandum Regarding the Support Afforded to the Armenians," Department of Military Intelligence to Foreign Office, April 29th 1918.

40 *PRO. FO. 371/3018/237859*, Foreign Office to Mr. Stevens (Tiflis) No: 5, December 13th, 1917; *PRO. FO. 371/3062/234125*, Foreign Office to Mr. Stevens (Tiflis), December 13th, 1917; *PRO. FO. 371/6561/E 14000*, *The Case for Armenia*, The British Armenia Committee, London, 1921, 6-8; Artin H. Arslanian, "British Wartime Pledges, 1917-1918," *Journal of Contemporary History* 13, Number: 3, (July, 1978): 517-529.

41 1 Ocak 1920'de İngiliz-Ermenistan Komitesi tarafından İngiliz Hükümeti'ne sunulan memorandumda, Lloyd George ve Lord Curzon'un daha önce Avam Kamarası'nda Ermenilerin geleceğine dair vermiş oldukları vaatler hatırlatılarak, Ermeniler tarafından talep edilen toprakların tamamen Türkiye'den ayrılması gerektiği üzerinde durulmuştu. Adı geçen komiteye göre oluşturulacak bağımsız Ermenistan sadece Erivan ve Kars'ı değil en azından Van, Muş, Erzurum, Erzincan ve Karadeniz'de Trabzon'u da içine alacak şekilde tasarlanmalıydı. Öyle ki, Ermenistan'ın denize çıkışı sağlamak çok önemliydi. Bunların yanında Mustafa Kemal Hareketi'nin Panturanist bir çizgide gelişebileceğini düşünen İngiliz-Ermenistan Komitesi, bu harekete dikkat edilmesi gerektiğini kaydetmişti. (*Armenia and the Turkish Settlement, Memorandum Submitted for the Consideration of H.M. Government by the British Armenia Committee*, London, January, 1920, 1-8; *PRO. FO. 608/272/4*, Memorandum, Submitted for the Consideration of H.M Government by the British Armenia Committee, "Armenia and the Turkish Settlement," January 1st 1920; "Protest Against Turk Suzerainty," *The Times*, 9 Ocak 1920, 14.)

42 *Oriental and India Office Collections (British Library)*, *India Office Records, L/PS/11/168&P 804/1920*, "Armenia; Gratitude for Recognition," Mr. Grundy (Tiflis) to Foreign Office, No: 46, January 25, 1920; "Armenia Recognized," *The Times*, 23 Ocak 1920, 12; Levon Marshlian, *The Armenian Question from Sévres to Lausanne, Economics and Morality in American and British Policies, 1920-1923, I*, A Dissertation Submitted in Partial Satisfaction of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy in History, University of California, Los Angeles, 1992, 19; Gidney, *A Mandate for Armenia*, 208.

43 Gidney, *A Mandate for Armenia*, 77-78, 80, 90; Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, 170-171, 178, 186. Marshlian, *The Armenian Question from Sévres to Lausanne*, 71. Esasında İngiltere, Ermenistan mandasını üstlenmekle bazı avantajlar elde edebileceks de, Bolşevizm'in ayaklanan İslâm'la bir araya gelip, İngiliz İmparatorluğu'nu devirmesi ihtimali İngilizleri son derece tedirgin

İngiliz Hükümeti'nin, Ermenistan projesiyle ilgili yükümlülükleri ABD'nin üzerine atmak istemesinin nedeni, stratejik bakımdan önemli ancak ekonomik açıdan değersiz olan bir bölgeyi ABD denetimi altına koyup, kuzeyden Mezopotamya'ya yönelebilecek saldırılara karşı etkin bir tampon oluşturmaktı.⁴⁴ Doğal olarak İngilizlerin dönem itibarıyla Ermenistan mandaterliği bağlamında ABD'ye sempatik göndermelerde bulunmaları⁴⁵ şaşırtıcı değildi. Başbakan Lloyd George, ABD'nin "bu soylu görevi" kabul edeceğine dair herhangi bir kuşku taşımıyordu.⁴⁶

Bununla beraber Paris Barış Konferansı'na sunulan Ermenistan projesi, bazı tartışmalara neden oldu. Paris'teki İngiliz delegasyonu, Ermeni isteklerinin tutarsızlığı yolundaki düşüncelerini açıklamaktan geri kalmamış, Ermenilerin Van dışında hiçbir yerde çoğunluğu oluşturmadıkları, Kilikya'nın tümünde ise toplam 407.000 Ermeni nüfusuna karşılık sadece Adana vilayetinin 420.000 kişilik bir nüfusa sahip olduğu kaydedilmişti.⁴⁷ Askerî uzmanlar da Ermeni iddialarının, devasa askerî yükümlülükler gerektireceğini düşünüyordular.⁴⁸

Bu sorunlarla pek fazla ilgilenmedikleri anlaşılan Ermeniler ise Türkiye'nin doğu, kuzeydoğu ve güneyinde oldukça geniş bir bölgenin anahtarının "güçlü bir devlet koruması altında" kendilerine verilmesini istiyorlardı. Bununla beraber, Ermenilerin göz koydukları Türkiye'nin doğu kesimlerinde çok az İtilaf kuvveti bulunuyordu ve bölgeye asker ve yardım göndermek, hele de bunu kaynakların çok kısıtlı olduğu bir zamanda yapmak, İtilaf Devletleri için

---

ediyordu. Ayrıca Savaş Bakanlığı'nın tekrarlayıp durduğu gibi geniş bir alana yayılmış olan İngiliz güçleri oldukça zayıflamıştı. 1919 yılının sonlarına doğru İngiliz Savaş Bakanı Winston Churchill, "yabancı ve çapulcu" ırkların menfaatine bölgede bir maceraya girmeyi arzu edilemez olarak niteliyor, İngiltere'nin bu sorumluluğu havale edeceği tek güç olarak yüzler ABD'ye çevriliyordu. (PRO. CABINET. 24/89, G.T. 8292, War Cabinet, "Military Policy in Asia Minor" Memorandum by the Secretary of State for War, 9th October 1919; Margaret Macmillan, *Paris, 1919, 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi*, Çeviren: Belkıs Dişbudak, Ankara, 2001, 372.)

44 Laurance Evans, *Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası, (1914-1924)* (İstanbul: ODTÜ, 2003), 132.

45 Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia, Volume: I, The First Year, 1918-1919* (Berkeley, Los Angeles, London: University of Californian Press, 1971), 313.

46 MacMillan, *Paris, 1919*, 372.

47 PRO. FO. 371/3657/33779, Lord Derby to Lord Curzon, No: 424, February 27th 1919.

48 PRO. FO. 608/271/4, "General Staff Comments on M. Berthelot's Note of 12.12.19. and the Comments of the Political-Section Thereon," Lieut. Colonel, G.S.M. Gribbon, 10 January 1920; *The Parliamentary Archives, House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F/206/4/14*, "Erzerum and the Western Boundary of Armenia" General Staff War Office, 11.2.1920, B.B Cubitt, (War Office) to Secretary of the Cabinet, 12 February 1920; *HLRO. LG/F/206/3/22*, B.B Cubitt, (War Office) to Secretary of the Cabinet, No: 0152/5381, (M.I.2), 12th February 1920; PRO. WAR OFFICE. 106/64, "The Situation in Turkey, 15th March, 1920," 8-9; PRO. CAB. 24/103, C. P. 1035, "Treaty of Peace with Turkey," Copy of letter from Marshal Foch to Mr. Lloyd George, March 30, 1920; PRO. CAB. 24/103, C. P. 1014, "General Staff Memorandum on the Turkish Peace Treaty," The War Office, 1st April, 1920.

çok ağır bir işti. Ermenistan projesinin açmazları ve beraberinde getirdiği devasa yükümlülükler, dönem itibariyle Milletler Cemiyeti'nin isminin daha fazla ön plana çıkmasına neden oldu.

10 Mayıs 1919'da İngiliz Dışişleri tarafından hazırlanan “*Türkiye ile İtilaf Devletleri Arasında Yapılacak Barış Taslağının IV. Bölümü*”nde detaylandırılan Ermenistan ile ilgili şartlarda da konu kapsamında Milletler Cemiyeti'ne vurgu yapılıyor, Ermenistan'ın, Milletler Cemiyeti'nin kontrolü altında mandater bir güce devredilerek kurulması kayıt altına alınıyordu.⁴⁹ Adı geçen barış taslağında, Ermenilerin sâkin oldukları vilayetlerin Milletler Cemiyeti'nin garantisi altında bağımsız bir devlet olarak tesis edileceği belirtilerek, idaresini geliştirme yönünde Ermenistan'a rehberlik ve yardım edecek mandater bir devlet belirleneceği kaydediliyordu. Milletler Cemiyeti adına hareket edecek olan mandater devlet, cemiyete karşı sorumluluk taşıyacak, bölgede bulunan Osmanlı İmparatorluğu'na ait mal varlıkları Ermenistan Hükümeti'ne devredilecekti. Taslağa göre mandater devlet, Ermenistan'daki gelişim süreci ve şartlar hakkında Milletler Cemiyeti'nin Mandaterlik Komisyonu'na yıllık raporlar sunacak, bu raporların içeriği, ekonomik, politik ve askerî gelişim süreçlerini açıklayacak şekilde düzenlenecekti.⁵⁰

Anlaşıldığı kadarıyla İngiliz Hükümeti, Ermenistan ile ilgili herhangi bir sorumluluk almak istemiyordu. İngiliz siyasasına göre bu konudaki tüm yükümlülük ve sorumluluklar, Milletler Cemiyeti ve/veya ABD'ye düşmekteydi. 20 Ağustos 1919'da Lloyd George'un başkanlığında toplanan İngiliz Savaş Kabinesi'nde de Türkiye'nin geleceği probleminin en iyi çözüm şeklinin, ABD'nin, İstanbul ve “Ermenistan”da⁵¹ bir mandaterlik kabul etmesi

49 PRO. WO. 106/64, BI/4375, Secret, “Sketch of A Draft of Peace Between Turkey and the Allied Governments,” 10.05.1919.

50 PRO. WO. 106/64, BI/4375, Secret, “Sketch of A Draft of Peace Between Turkey and the Allied Governments,” 10.05.1919.

51 Ermenistan ifadesi, konuyla ilgili yabancı arşiv kayıtlarının çoğunda coğrafi bir bölge tanımlaması şeklinde kullanılmaktadır. Bu noktada Doğu Anadolu bölgesi de yabancı belgelerde genel olarak Ermenistan (Armenia) olarak geçmektedir. Kafkasya'nın güneyindeki bir bölgeden Rusya Ermenistanı (Russian Armenia), Doğu Anadolu'dan da Türkiye Ermenistanı (Turkish Armenia) veya Batı Ermenistan (Western Armenia) olarak bahsedilir. Belgelerde geçen Birleşik veya Büyük Ermenistan tabirleri ise Rusya Ermenistanı ile Doğu Anadolu ve Kilikya bölgelerini içine alan bir tanımlamadır. Kilikya bölgesi için Küçük Ermenistan (Lesser Armenia) ifadesinin de kullanıldığı görülmektedir. I. Dünya Savaşı'nın son yılı içerisinde Kafkasya'da Erivan merkezli bağımsız bir Ermeni Cumhuriyeti'nin oluşması, yabancı belgelerdeki Ermenistan tanımlamasıyla ilgili kavram kargaşasını hat safhaya taşımıştır. Öyle ki, Kafkasya'daki bu bağımsız oluşum da belgelerde, Ermenistan (Armenia), Ermeni Cumhuriyeti (Armenian Republic) veya Erivan Cumhuriyeti (Erivan Republic) şeklinde değişik tanımlamalarla ifade edilmiştir. Dolayısıyla daha önce Doğu Anadolu bölgesi için kullanılan Ermenistan ifadesi, 1918'den sonra Kafkasya'daki Ermeni Cumhuriyeti için de kullanılmaya başlanmıştır. Okumalar esnasında bu duruma dikkat edilmelidir. (Tolga Başak, *Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri, (1912-1923)* (Ankara: Terazi Yayıncılık, 2018), 13.)

olduğu kaydedilmişti.⁵² Esasen dönem itibarıyla ABD’de de Ermenistan mandaterliği için duygusal bir eğilim söz konusuydu.⁵³

Ancak İngiltere’nin kendisini Ermeni sorunuyla ilgili yükümlülüklerden soyutlaması da pek mümkün görünmüyordu. Savaş esnasında Ermenilere verilen vaatler, Ermenistan projesi bağlamında İngiltere’yi diğer devletlere nazaran bir kaç adım öne çıkarıyordu. Ermeni lobi ve propaganda faaliyetleri de,⁵⁴ başta İngiltere olmak üzere İtilaf Devletlerinin tümünü bu konuda bir şeyler yapmaya zorluyordu. Bu hususta 11 Ocak 1920’de barış konferansındaki Fransız temsilcisi Berthelot’tan Paris’teki İngiliz delegasyonuna iletilen bir teklifte, sorun bağlamında yine Milletler Cemiyeti’ne gönderme yapılmış, Kafkasya’daki Ermeni Cumhuriyeti ile “Türkiye Ermenistanı”nın birleşmesiyle oluşacak Ermenistan’ın, Milletler Cemiyeti’nin koruması altında tamamen bağımsız bir cumhuriyet olarak tesis edilmesi önerilerek, Milletler Cemiyeti Konseyi’nin bu devlete yardım etmekle yükümlü olacağı kaydedilmişti.⁵⁵

Savaş esnasında Ermenilere verilen vaatler, Ermenistan projesi bağlamında İngiltere’yi diğer devletlere nazaran bir kaç adım öne çıkarıyordu. Ermeni lobi ve propaganda faaliyetleri de, başta İngiltere olmak üzere İtilaf devletlerinin tümünü bu konuda bir şeyler yapmaya zorluyordu.

Bu noktada İtilaf Devletlerinin yaptıkları ilk iş, Büyük Ermenistan projesini küçülterek, konuyla ilgili sorumluluğu Milletler Cemiyeti’ne yüklemeye çalışmak oldu. 15 Ocak 1920’de İngiliz Dışişleri tarafından Ermenistan için hazırlanan taslak projede, Ermenistan’ın Milletler Cemiyeti kontrolü altında tamamen bağımsız bir şekilde yapılması gerektiği ifade edilerek, adı geçen devletin sınırları Erivan Cumhuriyeti topraklarını, Erzurum şehri hariç Erzurum vilayetinin doğu bölümünü ve Muş, Bitlis ve Van’ı içine alacak şekilde belirlendi.⁵⁶

52 *PRO. CAB. 23/12, War Cabinet, 619*, Conclusions of a Meeting of the Cabinet, held at 10 Downing Street, S.W.1, on Wednesday, August 20, 1919, at 11 A.M. Ermeni Cumhuriyeti’ne yardım misyonu içerisinde İtilaf komiseri olarak 1919’da Kafkasya’ya gönderilen Amerikalı Albay Haskell ise Ağustos ayında Erivan Parlamentosu’nda yapmış olduğu bir konuşmada, barış antlaşması onaylanıp Milletler Cemiyeti oluşturuluncaya kadar Ermenistan’ın mandaterlik sorununun tartışılmayacağını ifade etmişti. (*PRO. FO. 371/3659/135256*, “Tiflis Press Extracts: August 28th, 1919, Colonel Haskell’s Speech in the Erivan Parliament,” A. de Robeck, Constantinople to Foreign Office, 30 September 1919.)

53 Evans, *Türkiye’nin Parçalanması ve ABD Politikası*, 132.

54 “Greek and Armenian Claims,” *The Times*, 10 Şubat 1919, 5.

55 *PRO. FO. 608/272/4/25*, Berthelot’s Proposal Regarding the Treaty of Peace With Turkey, January 11, 1920.

56 *PRO. FO. 608/272/4/*, Armenia; The Turkish Settlement (Foreign Office Draft, January 15, 1920.)

Milletler Cemiyeti'nin, Ermenistan meselesine resmen dâhil olma süreci, İtilaf Devletlerinin 1920 yılının başlarında bu konudaki tüm sorumlulukları Milletler Cemiyeti'ne havale etmesiyle başladı. 1920'nin ilk aylarında Türkiye ile imzalanacak barış antlaşmasını hazırlamak üzere Londra'da toplanan İtilaf Devletleri, "Büyük Ermenistan" yerine, doğudaki üç vilayeti (Bitlis, Van, Erzurum) içine alacak şekilde Karadeniz'e Trabzon ile açılan daha küçük bir Ermenistan projesini gündeme getirdiler.⁵⁷ İngiliz Hükümeti'ne göre gerek Ermenilerin talep ettikleri tüm bölgelerde gerekse daha küçük bir alanda bir Ermeni Devleti oluşturulması hususunda en önemli görev Milletler Cemiyeti'ne düşmekteydi. İngiliz menfaatleri, bu yükümlülükten kaçmayı gerektiriyordu. Adı geçen toplantıda Lord Curzon, İngiliz Hükümeti'nin, Milletler Cemiyeti garantisini altında bağımsız bir Ermenistan kurulmasına taraftar olduğunu dile getirmiş, ABD'nin Ermenistan mandaterliğini kabul etme ihtimalinin çok düşük olduğuna dikkat çekerek,⁵⁸ meseleye yönelik en iyi planın, Ermenistan'ı Milletler Cemiyeti koruması altına yerleştirmek olduğunu kaydetmişti.⁵⁹

Bu politik manevra, savaş esnasında üstlenilmiş olan yükümlülüklerden kurtulmak amacıyla tasarlanmıştı. Savaşta Ermenistan ile ilgili propaganda maksatlı sarf edilen sözler barış masalarında revize edilmiş, menfaat birlikteliğinin ortadan kalktığı noktada İngiliz Hükümeti Milletler Cemiyeti'nin ismini ön plana çıkararak politik bir güncelleme yapmıştı.

Ermenistan'ın sınırlarıyla ilgili karar, 28 Şubat 1920'de Paris'te, Dışişleri Bakanları Konseyi⁶⁰ tarafından deklere edildi. Buna göre Erzincan ve Trabzon Ermenistan sınırları içine alınmamalı; Ermenistan ve Batum Serbest Devleti

57 Londra Konferansı'nda, İtilaf Yüksek Konseyi tarafından 17 Şubat 1920'de yeni ve bağımsız Ermeni devletinin sınırlarını belirleyecek bir komisyon oluşturulmuş, Ermeni delegasyonunun iddialarını dinlemek ve tavsiyelerde bulunmak üzere görev verilen bu komisyonun genel referansları da kayıt altına alınmıştı. Buna göre Ermenistan, bağımsız bir devlet olarak kurulacak, bu devlet, şu anda "de facto" bağımsız Erivan Cumhuriyeti ve bitişindeki Türk vilayetlerini kapsayacak, Kilikya'da ise bölgedeki Ermeni gruplarının korunmasına yönelik önlemler alınacaktı. Adı geçen komisyonun İngiliz üyeleri Mr. Forbes Adam ile Albay Gribbon; Fransız üyeleri, M. Fleuriau ve M. Kammerer; İtalyan üyeleri, M. Galli ile M. Nogara; Japon üyeleri ise Mr. I. Yoshida ve Yüzbaşı K. Anno idi. (*PRO. CAB. 24/98, C. P. 663, Cabinet Supreme Council, 17th February 1920, Armenian Commission, Terms of Reference.*)

58 Adı geçen günlerde *The Times* gazetesinde yer alan bir haberde de bu ihtimal üzerinde durulmuş, ABD'nin mandaterliği reddetmesi halinde bunun Hollanda'ya teklif edilebileceği doğrultusundaki iddialar seslendirilmişti. ("Armenian Mandate for Holland," *The Times*, 27 Ocak 1920, 12.)

59 *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Volume: VII, 1920*, Edited by Rohan Butler, M.A. and J.P.T. Bury (M.A, London, Her Majesty's Stationery Office, 1958), 81.

60 Paris Barış Konferansı'na katılan devlet sayısı çok olmakla birlikte konferansı etkileyen ve yönlendiren dört büyük devlet oldu. Bunlar, İngiltere, Fransa, ABD ve İtalya idi. Bu dört devletin devlet ya da hükümet başkanlarından oluşan Yüksek Konsey, konferanstaki en etkin ve yetkin organdı. Bunun yanında bir de yine bu dört devlet ile Japonya Dışişleri bakanlarından oluşan Beşler Konseyi vardı. Başkan Wilson, Milletler Cemiyeti'nin kurulması ve Versay Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Paris'ten ayrılışı, ABD tekrar infirat politikasına döndüğü için bütün kontrol mekanizması İngiltere ve Fransa'ya geçmişti. (Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih, 1789-2012* (İstanbul, 2013), 657, 659.)

arasındaki sınır, bölgede bizzat çalışan Müttefiklerarası komisyon tarafından belirlenmeliydi. Deklarasyonda, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasındaki sınırlara yönelik kararın, bu üç devletin kendi aralarındaki anlaşma sonuçlanıncaya kadar erteleneceği, daha sonra sınırı belirleyecek Müttefiklerarası bir komisyon oluşturulacağı kaydedilmişti. Milletler Cemiyeti Konseyi daha sonra Ermenistan'ı maddi ve askerî açıdan geliştirmek için gerekli materyalleri sağlama yönünde öncülük edecek; yeni devletin hizmetine sunulacak şekilde İtilaf Devletlerince gönüllüler oluşturulacaktı.⁶¹

Dikkat edilirse bu deklarasyonda Kilikya'dan hiç bahsedilmemiş, Erzincan ve Trabzon ise Ermenistan sınırları haricinde tutulmuştu. Bununla beraber Erzurum'un büyük bir bölümü Ermenistan sınırları içerisine dâhil edilmiş,⁶² sınırlar hakkında ayrıntılı bilgi vermekten kaçınılarak bu konudaki tüm sorumluluklar Milletler Cemiyeti'ne havale edilmişti.

Esasında İngiliz Dışişleri de, Ermenistan için Milletler Cemiyeti denetiminde ABD veya başka bir Avrupalı güç tarafından kabul edilecek bir mandaterlik taraftarıydı.⁶³ Bununla beraber ortaya Ermenistan mandaterliğini üstlenecek bir güç çıkmaması, bu konudaki tüm sorumlulukların Milletler Cemiyeti'ne yönlendirilmesine neden oldu. Neticede İtilaf Yüksek Konseyi'nin Londra'da almış olduğu karar doğrultusunda, 12 Mart 1920'de Milletler Cemiyeti Yüksek Konseyi'ne müracaatta bulunularak, konseyden Ermenistan'ın mandaterlik görevini üstlenmesi istendi.⁶⁴ Bu bağlamda Milletler Cemiyeti Başkanı'na iletilmek üzere İngiliz Dışişleri Bakanı tarafından kaleme alınan yazı⁶⁵ şu şekilde kaydedildi:⁶⁶

61 *PRO. CAB. 24/99, C. P. 759*, "Boundaries of the Armenian State," Decision of Council of Foreign Secretaries and Ambassadors on February 27th, 1920.

62 Erzincan o dönemde Erzurum vilayeti sınırları içerisinde bulunmaktaydı.

63 *HLRO. LG/F/206/4/22*, Foreign Office to Lord Derby (Paris), No: 325, March 12, 1920.

64 *PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58*, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General, 3. Adı geçen teklif hakkında The Times gazetesinde yer alan bir haberde de bazı değerlendirmeler yapılmış; dönem itibarıyla Londra'da bulunan Ermeni önderlerinin, Yüksek Konsey'in bu kararını ve Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti vesayeti altına alınma ihtimalini memnuniyetle karşıladıkları ifade edilmişti. Haberde, teklifin Milletler Cemiyeti'nce kabul edilmesi halinde bunun Ermeniler açısından maddi ve manevi olumlu sonuçları olacağı kaydedilip, Yüksek Konsey'in mandaterlik teklifinin kapsadığı alan bağlamında Ermenistan'ın muhtemel sınırlarıyla ilgili bir tanımlama yapılmıştı. Buna göre adı geçen mandaterlik, şu anda bağımsız olan Erivan Cumhuriyeti topraklarına ek olarak bu topraklara bitişik olan "Türk-Ermeni bölgelerinin" Erivan Cumhuriyeti'ne eklenmesiyle yapılandırılacak, bu bölge Karadeniz vasıtasıyla denize çıkış imkânına sahip olacaktı. Sykes Picot Antlaşması'yla Fransız koruması altına verilmiş olmasından dolayı Kilikya bölgesi bu mandaterliğe dâhil edilmeyecekti. ("Mandate for Armenia; Offered to League of Nations," *The Times*, 1 Nisan 1920, 16.)

65 Adı geçen yazı, Milletler Cemiyeti Başkanı'na iletilmek üzere 12 Mart 1920'de İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'dan Paris Barış Konferansı İngiliz Delegasyonu Üyesi Lord Derby'ye gönderilmişti.

66 *HLRO. LG/F/206/4/22*, Cypher to Lord Derby (Paris), No: 325, Very Urgent, R., Foreign Office, March 12, 1920, 5 P.M.

“Yüksek Konsey, son oturumlarından birinde, İtilaf Devletlerinin savaş esnası ve sonrasında defaten verdikleri taahhüt ve vaatler gereğince, Ermenistan'ın bağımsız ve özgür bir devlet olarak yapılandırılmasına ilişkin teklifi oy birliği ile kabul etmiştir. Uzunca bir süre bu devletin Milletler Cemiyeti gözetimi altındaki mandaterliğinin, ABD veya herhangi bir Avrupalı devlet tarafından üstlenileceği umulmuştur. Bununla beraber şu ana kadar mandaterlik görevini üstlenecek herhangi bir gücün ortaya çıkmaması nedeniyle Yüksek Konsey, müstakbel Ermeni Devleti'nin Milletler Cemiyeti koruması altında yapılandırılmasını arzu etmekte ve adı geçen durumun hazırlanmakta olan Türk Antlaşması metnine de bu şekilde kaydedilmesini uygun görmektedir.

Yüksek Konsey üyeleri, Ermeni Devleti'nin yapılandırılması ve gelecekteki güvenliği açısından, Milletler Cemiyeti himayesinin/koruyuculuğunun bu safhada yegâne etkin garanti olduğunu düşünmektedir.

Bu şartlar altında Yüksek Konsey, şu anda Paris'te oturum halinde bulunan Milletler Cemiyeti Konseyi'nin bu yükümlülüğü kabul edip etmeyeceğini mümkün olan en kısa zamanda öğrenmek istemektedir.

Bununla beraber adı geçen süreç bağlamında ortaya bazı sorunlar çıkmaktadır. Bunlardan ilki, Ermenistan'ın bağımsızlığını sürdürebilmesi için yeterli silahlı gücün tedariki meselesi, bir diğeri ise bu devletin gelecekteki ekonomik gelişimini sağlayabilmesi için gereken maddi kaynakların temini sorunudur. Bu sorunlardan/konulardan ilki, özel bir komisyon tarafından titizlikle incelenmiş olup, adı geçen komisyon tarafından hazırlanan rapor konferans [Londra] tarafından kabul edilmiştir.

Şu anda Erivan Ermenileri, 25.000 kişilik bir orduya sahiptir ve bu ordu kısmen önceki Rus ordusunun eğitimli subayları tarafından idare/komuta edilmektedir. Bu ana kodro, gerekli savunma önlemleriyle geliştirilebilir. Onlar [Ermeniler] silah ve teçhizat sağlanması halinde bu gücün 40.000 kişiye yükseltilebileceği hususunda açıklamalar yapıyorlar. İtilaf Devletleri, bu projeyi/külfeti desteklemektedir ve ilk taksitlerin kısa bir süre içinde teslim edilmesi umulmaktadır.

Milletler Cemiyeti Ermenistan'ın genel himayesini/korumasını üstlenmesi halinde zaman ilerledikçe, bu yükümlülüğün yerine getirilmesini maddi açıdan destekleyebilecektir. Milletler Cemiyeti

korumasını talep eden buradaki Ermeni temsilcileri, ısrarlı bir şekilde yabancı subay ve gönüllü yardımı ile askerî ve sivil danışmanlar istiyorlar.

Şu anda bu yeni devletin [Ermeni] sınırlarına ilişkin bir açıklama yapmak uygun değildir. Bununla beraber arzu edilmesi halinde adı geçen konuyla ilgili tüm bilgiler Milletler Cemiyeti Konseyi'ne iletilebilir.

Konferans [Londra] konuyla ilgili diğer işlem ve yazışmalara geçmeden önce Milletler Cemiyeti'nin adı geçen yükümlülükler bağlamında işbirliğini temin etmeyi ummakta ve Doğu'daki barışın tesisi için bu konunun ne kadar önemli olduğunu vurgulama gereği duymamaktadır.”

Milletler Cemiyeti, kendisine iletilen mandaterlik teklifi hakkında Nisan ayı başlarında bir dizi değerlendirme toplantısı yaptıktan sonra⁶⁷ adı geçen teklife yönelik olumsuz bir cevap hazırladı.⁶⁸ Milletler Cemiyeti'nin basında çıkan haberlere de konu olan bu tavrı,⁶⁹ başta İtilaf Yüksek Konseyi ve Ermeni

67 Richard G. Hovannissian, *The Republic of Armenia, Volume: III, From London to Sévres, February-August 1920* (Berkeley, Los Angeles, London, 1996), 75-76; “League’s Meeting in Paris,” *The Times*, 7 Nisan 1920, 9; “League Council Meeting,” *The Times*, 10 Nisan 1920, 11. Milletler Cemiyeti Konseyi'nin Léon Bourgeois'in başkanlığında yapılan oturumunda, Ermenistan meselesinin destekleyicisi Yunanistan Başbakanı Venizelos olmuştu. (Hovannissian, *The Republic of Armenia, Volume: III*, 76.)

68 *League of Nations, Procés-Verbal of the Fourth Session of the Council of the League of Nations, (Geneva, 1920)*, 18-21'den naklen Hovannissian, *The Republic of Armenia, Volume: III*, 76; Marashlian, *The Armenian Question from Sévres to Lausanne*, 51.

69 PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58, “League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League,” Memorandum by the Secretary-General, 3. Anlaşıldığı kadarıyla Milletler Cemiyeti'nin olumsuz cevabı İtilaf Yüksek Konseyi'ne resmen iletilmeden önce, basına konuyla ilgili bazı bilgiler sızdırılmıştı. Öyle ki; *The Times*'in 5 Nisan 1920 tarihli nüshasında göze çarpan bir haber, Milletler Cemiyeti'nin meseleye ilişkin tavrını açıklığa kavuşturuyordu. “*Milletler Cemiyeti ve Ermenistan; Mandaterlik İçin Alternatif Planlar*” başlığı altında kaydedilen haberde, Milletler Cemiyeti Birliği İcra Komitesi'nin, Milletler Cemiyeti Konseyi'ne yapılan mandaterlik teklifiyle ilgili olmak üzere bir memorandum hazırladığı kaydediliyordu. Haber şöyle devam ediyor: “*Memorandumda, bir yandan Milletler Cemiyeti'nin ne bir askerî gücü ne de mandaterlik görevini icra edecek bir finansmanı olduğu kaydedilirken diğer yandan Milletler Cemiyeti'nin bu sorumlulukları üstlenmeyi reddetmesi halinde dünya genelinde cemiyete duyulan güvenin sarsılabileceği ifade edilerek konu hakkında muhtemel üç yöntem öneriliyor: 1) Milletler Cemiyeti, herhangi tarafsız bir devleti mandater olarak atayabilir. Bu devlet, Milletler Cemiyeti'nin doğrudan sorumluluğu altında hareket edecek olan memur, yönetici ve diğer uzmanları sağlayacaktır. İlk yıllarında Ermenistan bütçesinde oluşması muhtemel olan açıkların garanti edilmesi en azından Milletler Cemiyeti'ne üye olan Avrupalı devletlerden talep edilebilir. 2) ABD'de veya başka herhangi bir yerde bulunan gönüllü ve güçlü ajanslar/kuruluşlar Ermenistan için gerekli olan fon ile insan ihtiyacını sağlayabilir. 3) Bu yöntemlerden tatminkâr bir sonuç elde edilememesi halinde, Milletler Cemiyeti Konseyi, zamanı gelince, Ermenistan'a ihtiyaç duyacağı konularda yardım edip, ona tavsiyelerde bulunmak vazifesıyla mükellef bir Cemiyet Komisyonu oluşturabilir. İtilaf Devletleri bir an evvel Milletler Cemiyeti'nin sorumluluğu altına koymak istedikleri toprakların sınırlarını belirleyip, bu sınırlar dâhilindeki kamu düzenini tesis etmek zorundadırlar...*” (“League and Armenia,” *The Times*, 5 Nisan 1920, 7.)

önderleri olmak üzere bu hususta Milletler Cemiyeti'nden beklentileri olan tüm çevreleri rahatsız etmişti.⁷⁰ Bununla beraber Milletler Cemiyeti Konseyi, 11 Nisan 1920'de Paris'te yaptığı oturumda konu hakkında bir memorandum daktilo etmiş, adı geçen memorandum İtilaf Yüksek Konseyi'nin San Remo'da toplantı halinde olduğu esnada⁷¹ İngiliz Dışişleri'ne iletilmiştir:⁷²

“Milletler Cemiyeti Konseyi Tarafından 11 Nisan 1920 tarihli Paris Oturumunda Kararlaştırılan Memorandum:

Ermeni milletinin güvenliği, düzeni ve varlığını koruma altına almayı arzulayan İtilaf Devletleri Yüksek Konseyi, sınırları ve statüsü şu anda hazırlık aşamasında olan Türk İmparatorluğu ve diğer uluslararası konvansiyonlarla yapılacak Barış Antlaşması ile tayin edilecek bağımsız bir Ermeni Cumhuriyeti'nin inşasına karar vermiştir.

Lord Curzon, 12 Mart tarihli telgrafında, Milletler Cemiyeti'nin, yeni Ermenistan Cumhuriyeti'ni himayesi/mandası altına almaya razı olup olmayacağını öğrenmek istemiştir.

Londra'daki Ermeni Delegasyonu, genel olarak Milletler Cemiyeti'nin Ermenistan Cumhuriyeti'ni koruma şartlarını tanımlamıştır.

Lord Curzon ve Ermeni delegasyonunun bildirimlerinden/ yazışmalarından anlaşıldığı kadarıyla Milletler Cemiyeti'nin, Cemiyet Sözleşmesi'nin 22. Maddesi'nde tanımlanan şartlar uyarınca Ermenistan'ın mandaterliğini kabul etmesi istenmektedir. İtilaf Yüksek Konseyi'nin tekliflerini değerlendiren Milletler Cemiyeti Konseyi'nin buradaki öncelikli kaygısı/ilgisi, Ermenistan'ın bağımsızlığı ile Ermeni topraklarındaki düzen ve emniyetin etkin bir şekilde nasıl temin edileceğini belirlemek olmuştur. Esasen, Milletler Cemiyeti Konseyi, çeşitli badireler atlatıp, medeni dünyanın da ilgi ve sempatisini üzerinde

70 PRO. CAB.29/85, I. C. S. 98, “British Secretary’s Notes of A Meeting of the Supreme Council, held at the V. Devachan, San Remo, on Tuesday, April, 20, at 11. a.m; “The Terms to Turkey: Mandate for Armenia,” *The Times*, 21 Nisan 1920, 16; “The Mandate for Armenia,” *The Times*, 22 Nisan 1920, 15.

71 “The Terms to Turkey: Mandate for Armenia,” *The Times*, 21 Nisan 1920, 16.

72 HLRO. LG/F/206/4/22, “League of Nations: Future Status of Armenia,” (A.J. 156. Confidential), Memorandum agreed to by the Council of the League of Nations, meeting in Paris, on April 11, 1920; PRO. CAB.29/85, I. C. S. 98, Confidential, A. J. 156, Supreme Council, League of Nations, Future Status of Armenia, “Memorandum Agreed by the Council of the League of Nations, meeting in Paris, on April 11th, 1920.”; *League of Nations, Procés-Verbal of the Fourth Session of the Council of the League of Nations*, (Geneva, 1920), 21-29 ve *League of Nations, Official Journal* (Geneva, 1920), 85-87'den naklen Hovannissian, *The Republic of Armenia, Volume: III*, 77; Gidney, *A Mandate for Armenia*, 216.

toplamaş olan bir millete yardım etme dürtü ve arzusuyla hareket etmektedir. Kısacası Cemiyet Konseyi, Ermeni milletinin iddiaları bağlamında İtilaf Yüksek Konseyi ile aynı fikirdedir. Konsey, emniyet ve bağımsızlık esası üzerinde yapılandırılacak olan bir Ermeni devletinin inşasını insanlık adına bir zorunluluk ve dünyanın medeni güçleri üzerine düşen çaba ve özveriye değer bir görev olarak değerlendirmektedir. Cemiyet Konseyi, kendi otorite ve yetkisinin sınırları dâhilinde bu doğrultuda işbirliği yapmak arzusundadır. Diğer yandan Konsey, kendi güç ve sınırının da farkındadır. Bu bağlamda bir devlet olmayan Milletler Cemiyeti, şimdilik bir ordu ve finansmana da sahip değildir. Ayrıca Milletler Cemiyeti'nin Anadolu'daki/Küçük Asya'daki kamuoyu üzerindeki güç ve etkisi, Avrupa'nın daha medeni bölgelerine nazaran sınırlı ve zayıftır. Bunun yanında Milletler Cemiyeti Konseyi, önceki yüzyılda yapılan antlaşmalara Ermenilerle ilgili eklenen maddelerin bir şey ifade etmemesi nedeniyle Ermeni milletinin yaşadığı hayal kırıklıklarını unutmuş değildir. Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nin 22. Maddesi'ndeki şartların, Milletler Cemiyeti'nin bir mandaterliği kabul edip yönetmesi için tasarlanmadığı görmezden gelinmemelidir. Tersine, adı geçen maddeler, belirli bir güce/devlete verilmiş mandaterliğin icrasının Milletler Cemiyeti tarafından denetlemesini gerektirmektedir. Eski Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı kesimleri için belirli güçlere verilen çeşitli mandalara yönelik Milletler Cemiyeti denetimi, cemiyetin bu bölgelerden birine yönelik kendi mandaterlik durumu ile bağdaşmamaktadır. Tüm bu değerlendirmeleri göz önünde bulunduran Milletler Cemiyeti Konseyi, Ermeni milletinin geleceğinin teminat altına alınmasının, Ermenistan'ın mandaterliğini kabule gönüllü bir gücün bulunup, adı geçen mandaterliğin Milletler Cemiyeti'nin manevi desteği ve denetimi altında icrasıyla mümkün olacağını düşünmektedir. Bu durumda cemiyet, 22. Madde'de kayıt altına alınan genel hükümler uyarınca mandaterliğe yönelik denetim görevini yerine getirecektir.

Bununla beraber, İtilaf Yüksek Konseyi'nin bazı ana konulardaki niyetleri/amaçları açık bir şekilde tanımlanmadan önce, herhangi bir cemiyet üyesinin böyle bir mandaterliğe ilişkin sorumluluğu kabul edip etmeyeceğini kestirmek Milletler Cemiyeti Konseyi için zor olacaktır.

1. Ermeni Cumhuriyeti Hükümeti, harap olmuş bir ülkede güvenliği ve tüm devletler için gerekli olan diğer hizmetleri sağlamak için ciddi bir finansal gelişime ihtiyaç duyacaktır. Bu asli gelişimler olmaksızın, bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin tatminkâr şartlar altında tesis edilmesi mümkün değildir.

Milletler Cemiyeti Konseyi, böyle bir mandaterlikle ilgili finansal yükümlülükleri üstlenmesi için cemiyetin bir üyesini Ermenistan mandaterliğini icraya davet etmeyi adil bulmadığı gibi, adı geçen şartlar altında Milletler Cemiyeti'nin herhangi bir üyesinin de böyle bir mandaterliği kabul etmesine ihtimal vermemektedir.

Milletler Cemiyeti, kendi inisiyatifinde bulundurduğu herhangi bir finansal kaynağa sahip değildir. Cemiyet Konseyi, mandaterlik için gerekli kredinin/borcun Milletler Cemiyeti'ne üye ülkelerden garanti edilmesi hususunda Cemiyet Meclisi'ne teklifte/tavsiyede bulunma eğilimindedir. Cemiyet Konseyi, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin konu hakkında vereceği karar belli oluncaya kadar, İtilaf Yüksek Konseyi'nin bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti için geçici bir finansal garanti verip vermeyeceğini öğrenmek istemektedir.

2. Şu anda bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin topraklarının önemli bir bölümü Osmanlı İmparatorluğu'nun boyunduruğu altında olup, adı geçen bölge Türk ordusunun işgali altındadır. Kendi tasarrufu altında bulunan herhangi bir askerî güçten mahrum olan Milletler Cemiyeti, bu haliyle Türkleri, Ermeni Cumhuriyeti'nin topraklarını tahliye etmeye zorlayacak pozisyonda değildir. Cemiyet Konseyi, İtilaf Devletlerinin, daha önce Osmanlı İmparatorluğu'na ait olup, şu anda Ermenistan Cumhuriyeti'ne tahsis edilen toprakları, gerektiğinde güç kullanmak suretiyle Ermeni Cumhuriyeti'ne iadeye hazır olup olmadıklarını bilmek istemektedir.

Ermenistan topraklarının Türk birliklerinden arındırılması halinde bile hatırı sayılır bir süre için, mandater gücün kaynaklarını/kapasitesini aşacak şekilde, bölgede askerî bir güce ihtiyaç duyulabilecektir. Cemiyet Konseyi, bu şartlar altında İtilaf Yüksek Konseyi'nin, başka herhangi bir şekilde müdafaa edilebilinceye kadar Ermenistan topraklarını savunmaya hazır olup olmadığı hususunda bilgilendirilmeyi arzu etmektedir.

3. Hiç şüphe yok ki, Ermenistan'ın mandaterliğini kabul etmesi için davet edilebilecek olan Milletler Cemiyeti'nin herhangi bir üyesi, bağımsız Ermeni Cumhuriyeti'nin serbest bir şekilde denize ulaşması için Türkiye ile yapılacak barış antlaşması taslağında herhangi bir düzenlemenin yapıp yapılmadığını bilmek isteyecektir. Bu durum sadece Ermenistan'ın kendi çıkarları açısından değil, Ermeni Cumhuriyeti ile mandater güç arasındaki iletişimin kolaylaştırılması açısından da önem arz etmektedir. Bu yüzden Milletler Cemiyeti

Konseyi, İtilaf Yüksek Konseyi'nin, gelecekte Batum Limanı ile gerek bu limanın gerekse Ermeni Cumhuriyeti'nin toprakları ile Batum arasındaki iletişim hattının korunmasını temin etmeye yönelik alınacak önlemler bağlamında kendisine bilgi verileceğini düşünmektedir.

İtilaf Yüksek Konseyi'nin, adı geçen hususlar hakkında Milletler Cemiyeti Yüksek Konseyi'ne gerekli bilgileri vermesi halinde Cemiyet Konseyi, yukarıda belirlenen/tartışılan şartlar altında Milletler Cemiyeti'nin herhangi bir üyesinin Ermenistan mandasını kabule hazır olup olmadığı hususunda gayriresmi bir yoklama/inceleme yapmayı üstlenecektir. Bu araştırmanın olumlu bir şekilde sonuçlanması halinde Cemiyet Konseyi, Ermenistan'ın gelecekteki sınırları ve komşu devletlere uygulanacak rejim hakkındaki temel sorunlar bağlamında gerekli bilgileri temin etmek üzere bir an evvel İtilaf Yüksek Konseyi ile iletişime geçmesi hususunda ilgili cemiyet üyesine çağrıda bulunacaktır.

4. Milletler Cemiyeti Konseyi, hâlihazırda Ermeni sorununun çözümüne yönelik en iyi yöntemin, herhangi bir devletin, Ermenistan mandaterliğini kabul etmesi olduğunu düşünmektedir. Böyle bir çözüm, Milletler Cemiyeti Konvansiyonu'nun dayandığı genel diplomatik düzenlemelere uyum açısından da kabul edilebileceği gibi, yeni devletin etkin organizasyonu için diğer herhangi bir plandan çok daha fazla iletken olacaktır. Milletler Cemiyeti Konseyi, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin tavsiyesiyle şekillendirilecek böyle bir düzenlemeyi çabuklaştırmak/kolaylaştırmak için elinden geleni yapıp, mandater güç için gerekli olan finansal garantiler bağlamında cemiyet üyelerinin kolektif desteğini elde etmeye çalışacaktır. Hal böyle iken yine de hiçbir devletin Ermeni mandasına yönelik bir sorumluluk almak istememesi de ihtimal dâhilindedir. Bu durumda Milletler Cemiyeti Konseyi, Ermenistan'ın kaderine/geleceğini yönelik ilgisini devam ettirecek, her hâlükârda Ermeni devletinin korunması/himayesi için İtilaf Yüksek Konseyi ile irtibatlı bir şekilde yeni önlemler geliştirilmesi hususunu tartışmayı sürdürecektir.”

Milletler Cemiyeti Konseyi'nin Ermenistan mandaterliğiyle ilgili bu cevabi yazısında, Milletler Cemiyeti'nin, “statü, kapasite ve hukuksal çerçevesi” nedeniyle Ermenistan mandaterliğini üzerine alıp, bunu icra etmesinin mümkün olmadığı kaydedilip, Ermeni sorununun çıkmazları masaya yatırılmış; bu bağlamda bağımsız Ermenistan'ın kurulması için gerekli olan askerî ve ekonomik yükümlülükler ile bu devletin sınırlarıyla ilgili sorunların çözümüne yönelik somut tanımlamalar yapılmadan önce Ermenistan için mandater bir devlet bulmanın imkânsızlığı üzerinde durulmuştu. Milletler

Cemiyeti'nin bu mandaterliğe yönelik kontrolörlük ve manevi destek durumu, ancak ortadaki sorunların tanımlanması ve mandater bir devletin bulunması halinde söz konusu olabilir. Diğer herhangi bir plan veya yöntem uygulanabilir değildi.⁷³

Adı geçen günlerde The Times gazetesinin de Milletler Cemiyeti ve Ermeni sorunu hakkında bir haber derlediği görülüyordu. “*Ermenistan için Manda*” başlığı altında verilen haberde, Milletler Cemiyeti'nin, başta finansal kaynak yetersizliği olmak üzere çeşitli nedenlerden ötürü İtilaf Yüksek Konseyi tarafından kendisine önerilen Ermenistan mandaterliğini kabul etmediği kaydedilmiş, haberin devamında, Ermenistan'ın idaresi için gerekli fonun, Yüksek Konsey veya Milletler Cemiyeti üyelerince ortaklaşa sağlanıp sağlanmayacağı, ayrıca Ermenistan mandaterliğinin üstlenilmesi için gereken gücün miktarının ne olduğu gibi sorular sorulmuş, herhangi bir mandaterin görevi üstlenmesinden önce Ermenistan'ın sınırları ile bu devletin denize çıkışına yönelik kayıtların belirlenmesi gerektiği ifade edilmişti. The Times'a göre Ermenistan mandaterliğinin Milletler Cemiyeti'nin bir üyesi tarafından üstlenilmesi mümkün görünmüyorsa, Milletler Cemiyeti ile Yüksek Konsey, Ermenistan'da güvenliğin temin edilmesi için gereken diğer muhtemel tasarılar üzerinde çalışmaya başlamalıydılar.⁷⁴

Anlaşıldığı kadarıyla başta İngiltere olmak üzere İtilaf Yüksek Konseyi'nin meseleyi üzerinden atma yolundaki girişimi, Milletler Cemiyeti'nin konuya karşı aldığı pozisyon ile bir kez daha çıkmaza girmişti. Bu durumdan son derece rahatsız olan İtilaf Yüksek Konseyi, “bazı bilinmeyen nedenlerden ötürü” Milletler Cemiyeti Konseyi'nin Ermenistan mandaterliği hakkında hazırladığı memorandumun basında yayımlanmasını yasaklayan bir karar dahi almış,⁷⁵ ancak The Times gazetesi yasağa uymayıp, adı geçen memorandumu

73 Ermenistan mandaterliğine ilişkin teklifin tartışıldığı Milletler Cemiyeti Konseyi toplantısına başkanlık eden Léon Bourgeois, Milletler Cemiyeti'nin kendi otoritesinden taviz vermemesi gerektiğini ifade ile cemiyetin, bir devletin sorumluluğunu üstlenemeyeceğini dile getirmişti. İtilaf Yüksek Konseyi mandater bir güç bulmalı ve Türkler Ermenistan'a tahsis edilen bölgelerden çıkartılıp, Ermenistan'a güvenli bir liman sağlanmalıydı. (*League of Nations, Procés-Verbal of the Fourth Session of the Council of the League of Nations, (Geneva, 1920), 14-15'den naklen Hovannissian, The Republic of Armenia, Volume: III, 77.*) Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri Eric Drummond, Ermenistan mandaterliğini kabul edecek büyük bir devlet bulunmadığı takdirde bu görevin ikinci sınıf bir devlete verilmesini önermişti. (Marashlian, *The Armenian Question from Sévres to Lausanne*, 50-51.)

74 “The Mandate for Armenia,” *The Times*, 22 Nisan 1920, 15. Milletler Cemiyeti, Ermenistan'la ilgili bir basın açıklaması da yapmıştı. Burada, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin, Ermenistan'ın bağımsız bir devlet olarak yapılandırılmasının, medeni dünyanın destek ve sempatisini hak eden bir görev olduğunu düşündüğü kaydedilip, Ermenilerin tarihte katlanmak zorunda kaldıkları felaketlerden bahsediliyordu. (*League of Nations, Fourth Session of the Council, 31'den naklen Hovannissian, The Republic of Armenia, Volume: III, 77.*)

75 “The Armenian Mandate; League's Reply to Supreme Council,” *The Times*, 28 Nisan 1920, 15.

28 Nisan'da olduğu gibi yayımlamıştı. Gazetenin buradaki amacı, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin, Ermenistan mandaterliğini "sudan sebeplerle" reddettiğine ilişkin muhtemel kamuoyu algılamalarını ortadan kaldırmak ve meseleyi Milletler Cemiyeti'ne havale etmek isteyen İtilaf Devletlerini Ermeni sorunuyla ilgili yükümlülükleriyle yüzleştiren, sorunun çıkmazlarını kamuoyu ile paylaşmaktı.⁷⁶

Gelişmelerin bir sonraki durağı, 1920 yılı Nisanı'nda toplanan San Remo Konferansı oldu.⁷⁷ Milletler Cemiyeti'nin Ermenistan mandaterliği hususunda İtilaf Yüksek Konseyi'ne ilettiği sorunların da ele alındığı konferansta, konuyla ilgili yükümlülüklerden kaçma noktasında ABD eksenli bir tavır geliştirilmiş, konferans esnasında İtilaf Yüksek Konseyi tarafından Milletler Cemiyeti'ne cevabî bir yazı gönderilmişti.

Konferansın 20 Nisan 1920 tarihli oturumunda sözü Ermenistan sorununa getiren İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Milletler Cemiyeti'nin, Ermenistan mandaterliği hakkında daha önceki görüşlerini özetledikten sonra cemiyetin, "kurulacak Ermenistan'a eklenmesi tasarlanan yeni toprakları Ermeni Devleti'nin denetimine sokmak için İtilaf Devletlerinin güç kullanıp kullanmayacağı" yönündeki sorusunu Yüksek Konsey'e aktarmış⁷⁸ ve konu hakkında kendi düşüncelerini ifade etmişti. Curzon'a göre Milletler Cemiyeti'nin bu sorusu cevaplanmadan önce Ermenistan'ın yeni sınırları için gereken yükümlülükler hakkında askerî danışmanlardan bilgi alınması gerekiyordu. Curzon, şu anda konuyla ilgili tüm sorunların spekülasyondan ibaret olduğunu düşünüyor, Anadolu'da karşılaşılabilecek güçlükleri önemsemez görünüyordu. Ermenilerin 20-30 bin kişilik bir kuvvete sahip olduğunu ifade eden İngiliz Dışişleri Bakanı, Norveç'in Ermenistan mandaterliğini üstlenmesi ve Ermeni kuvvetlerinin Avrupalıların yardımı ile donatılması halinde Ermenistan sınırının pekâlâ savunulabileceği kanaatindeydi.⁷⁹

76 "The Armenian Mandate; League's Reply to Supreme Council," *The Times*, 28 Nisan 1920, 15.

77 Türkiye ile yapılacak barış şartlarının tasarlandığı 18-26 Nisan 1920 tarihleri arasında gerçekleşen görüşmelerde İngiltere adına Başbakan Lloyd George ve Dışişleri Bakanı Lord Curzon bulunurken, Fransa adına Paris'teki Fransız Konseyi Başkanı M. Millerand ve M. Berhelot, İtalya adına ise Başbakan Signor Nitti yer aldı. Ermeni önderleri Bugos Nubar ve Aharonian ise görüşmelerin 22 ve 23 Nisan günlü oturumlarında hazır bulundular. (*Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Volume: VIII, 1920*, Edited by Rohan Butler, M.A. and J.P.T. Bury, M.A, London, Her Majesty's Stationery Office, 1958, Proceedings of the Conference of San Remo, April 18-26, 1920, 1-252.)

78 Adı geçen soru, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin 11 Nisan tarihli memorandumunda kayıt altına alınmış, 14 Nisan'da İtilaf Yüksek Konseyi'ne iletilmişti.

79 *DBFP, VIII*, "British Secretary's Notes of a Meeting of the Supreme Council held at the Villa Devechan, San Remo, on Tuesday, April 20, 1920, at, 11 a.m.," 46-48.

Ermenistan adına herhangi bir yükümlülük altına girmeden önce maliye uzmanlarına danışılması gereği üzerinde duran Lloyd George ise Ermenistan'ın desteklenmesi için gereken kuvvet bağlamında İngiliz İmparatorluğu'nun herhangi bir yardımda bulunamayacağını ifade etmişti.⁸⁰ Ermenistan meselesi için ABD veya Milletler Cemiyeti'ne müracaattan başka bir seçenek olmadığını belirten Lloyd George, Yüksek Konsey'e konu ile ilgili iki öneri sundu. Bunlardan ilki, herhangi bir karar almadan önce Başkan Wilson'un kendilerine yardım edip etmeyeceğini öğrenmeye çalışmak, diğeri ise zaman kazanarak mandater bir devlet olanağının araştırılması için adı geçen toprakları Milletler Cemiyeti'nin koruması altına koyup, cemiyete iki yıl içerisinde bu bölgelerin hangi devlete verileceğini kararlaştırma hakkı vermektir.⁸¹

Uzun süren tartışma ve görüşmelerden sonra Ermenistan mandaterliğini üstlenmesi için Başkan Wilson'a müracaatta bulunulmasına karar verildi. ABD, mandaterliği kabule razı olmazsa, Başkan Wilson'dan Ermenistan sınırlarının çözümüne yönelik arabuluculuk yapması istenecekti. Konferansta, Türkiye ile yapılacak barış antlaşmasının Ermenistan ile ilgili maddesi ise şu şekilde tasarlandı: *Türkiye ve Ermenistan, aralarındaki sınır anlaşmazlığı konularında ABD Başkanı'nun hakemliğini ve alacağı kararları kabul edecekler. Erzurum, Trabzon Van ve Bitlis sorunları ve Bağımsız Ermenistan'ın denize çıkış noktalarında ABD'nin düşüncelerine uyulacaktır. Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan sınırları ise Yüksek Konsey tarafından belirlenecektir.*⁸²

San Remo'da alınan karar doğrultusunda, 26 Nisan 1920'de, Başkan Wilson'a Ermenistan mandaterliği ve sınırları belirleme görevi teklif edildi.⁸³ Aynı gün, Milletler Cemiyeti'nin, Ermenistan mandaterliği hakkında İtilaf Yüksek Konseyi'ne yönelttiği sorulara da San Remo'dan bir cevap gönderilmiş,⁸⁴ adı geçen cevabı yazı şu şekilde kaleme alınmıştır:⁸⁵

80 DBFP, VIII, 49.

81 DBFP, VIII, 113.

82 PRO. CAB. 24/104, C. P. 1170, "Treaty of Peace with Turkey, Armenia," Hotel Royal, San Remo, 25th April, 1920.

83 HLRO. LG/F/206/4/22, Despatch to President Wilson, Approved by the Supreme Council at San Remo on April 26, 1920; Lloyd George, *The Truth About The Peace Treaties, II*, London, 1938, 1325-1326. Bir gün sonra The Times'ta yer alan bir haberde, Başkan Wilson'un, Ermenistan mandaterliğine sıcak baktığı ifade edilmekle birlikte ABD Senatosu'nun muhtemel tavrı hakkında karamsar bir tablo çiziliyordu. ("Armenian Mandate: Mr. Wilson Favourable But Congress Hostile," *The Times*, 27 Nisan 1920, 15.)

84 PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General, 3; *League of Nations, Fourth Session of the Council, (Geneva, 1920)*, 26-29 ve *Procès-Verbal of the Fourth Session of the Council of the League of Nations, (Geneva, 1920)*, 148-159'dan naklen Hovannissian, *The Republic of Armenia, Volume: III*, 90.

85 HLRO. LG/F/206/4/22, "Reply to the League of Nations," (Approved by the Supreme Council, sitting at San Remo on April 26, 1920. I.C.P. 109 (2)); HLRO. LG/F/206/4/23, "Armenia, Reply to the League of Nations," Confidential, A.J. 185, San Remo, 26th April, 1920.

“Milletler Cemiyeti’ne Cevap:

San Remo’da toplanan İtilaf Yüksek Konseyi, Milletler Cemiyeti Konseyi’nin, Milletler Cemiyeti’nin Ermenistan’ın geleceğini güvence altına alma noktasında işbirliği yapmaya istekli olduğuna ilişkin 11 Nisan tarihli memorandumunu memnuniyetle almış bulunmaktadır...

Yüksek Konsey, Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından ileri sürülen çeşitli sorunlara değinmeden önce Cemiyet Konseyi tarafından kaleme alınan memorandumun ilk bölümünde göze çarpan bazı yanlış algılamaları düzeltme ihtiyacı hissetmektedir. İtilaf Hükümetlerinin, Milletler Cemiyeti Konseyi’ne yaptığı başvurudaki niyeti, Milletler Cemiyeti’nden kendi başına bir mandaterliği üstlenmesini istemek değil, bağımsız bir Ermeni Devleti’nin inşa sürecinde Milletler Cemiyeti’nin vereceği destek ve yapabileceği yardımın boyutu hakkında fikir sahibi olmaktı. İlgili memorandumda da kaydedilmiş olduğu üzere, Milletler Cemiyeti’nin bir devlet olmayıp, şimdilik bir ordu ve finansmana sahip olmadığı anlaşılmaktadır. İtilaf Yüksek Konseyi de adı geçen görevin en iyi şekilde icrasının, Ermenistan mandaterliğini kabul etmek isteyen cemiyet üyesi bir devlet veya başka herhangi bir gücün bulunmasıyla mümkün olacağı noktasında Cemiyet Konseyi ile hemfikiridir.

Görüleceği üzere Yüksek Konsey, bu görüş doğrultusunda yönlendirilmekte ve esasında bu doğrultuda son bir çaba sarf edilmeden bu misyonun başarısızlıkla sonuçlanabileceğini düşünmektedir. Müracaat edilebilecek kaynakların değerlendirilmesinde, sadece doğal kapasitesi açısından değil, önemli ölçüde son altı yılda meydana gelen olaylardan diğer İtilaf güçlerinden daha az etkilenen/yıpranan bir ülkenin, açık bir şekilde ön plan çıktığı belirtilmektedir. ABD’nin kaynakları nispeten örselenmemiş/zarar görmemiş olup, ABD’nin Ermeni davasına yönelik sempatisi de sürekli bir şekilde dile getirilmiştir.

Bu değerlendirmeler Yüksek Konseyi, Başkan Wilson’a müracaat hususunda harekete geçirmiştir. Barış Konferansı esnasında birçok kez Ermenistan mandaterliğinin ABD tarafından üstlenilebileceği dile getirilmiş olmasına rağmen şimdiye kadar bu konuda kesin/belirli bir teklif veya reddiye söz konusu olmamıştır. İtilaf Yüksek Konseyi şu anda bu doğrultuda bir adımın atılması gerektiğini düşünmektedir. 25 Nisan tarihli oturumda şu kararlar alınmıştır:

a. ABD'nin, Türkiye ile yapılacak barış antlaşması taslağının III. Bölüm V. Kısmında izah edilen sınırlar dahilinde, Ermenistan mandaterliğini kabul etmesi için Başkan Wilson'a müracaatta bulunmak.

b. ABD Hükümeti'nin mandaterlik konusundaki cevabı ne olursa olsun, ABD Başkanı'ndan, aşağıdaki taslak maddede ortaya koyulduğu üzere, Ermenistan'ın sınırları hususunda arabuluculuk/hakemlik yapsamasını istemek.

c. Barış antlaşmasında yer alacak olan Ermenistan maddesini şu şekilde kaydetmek:

Türkiye, Ermenistan ve diğer taraf devletler, Türkiye ile Ermenistan arasındaki Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerindeki sınır meselesi anlaşmazlıklarında ABD Başkanı'nın hakemliği ile sınırlar konusunda vereceği kararı, ayrıca yine ABD Başkanı'nın, bağımsız Ermenistan devletinin denize çıkışıyla ilgili belirleyeceği herhangi bir şartı/kaydı kabul etmeye razı olur.

Arabuluculuk/hakemlik sonlanıncaya kadar Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırlar şu anki haliyle kalacaktır.

Üç Kafkas devletinin sınırlar konusunda kendi aralarında bir anlaşmaya varamamaları halinde, Ermenistan'ın kuzey ve doğu sınırları, yani Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sınırlar, Yüksek Konsey tarafından Ermenistan ile Türkiye arasındaki sınırlar ile aynı anda belirlenecektir.

Milletler Cemiyeti Konseyi'nin konu hakkında tam anlamıyla bilgilendirilebilmesi amacıyla bu bağlamda Başkan Wilson'a gönderilen notanın bir sureti buraya eklenmiştir.

Milletler Cemiyeti Konseyi, adı geçen nota ve Yüksek Konsey karar metninden anlayacağı üzere, hâlihazırdaki aşırı yükümlülükleri nedeniyle, silah ve cephane göndermek dışında Ermenistan'a yardım etmeleri mümkün olmayan İtilaf Devletleri, Ermenistan'ın acil ihtiyaçlarını ve gelecekteki beklentilerini karşılayacak şekilde sınırlarını belirlemede büyük güçlüklerle karşı karşıya kalmışlardır. Esasında ABD'nin, Ermenistan mandaterliğini kabul edip etmeyeceği, etmemesi halinde ise sorunun çözümüne yönelik ne tür bir katkı sağlayacağı belli oluncaya kadar sorunun gerçek çözümüne ilişkin bir karar vermek mümkün değildir.

Bu şartlar altında Milletler Cemiyeti Konseyi'nin 11 Nisan tarihli memorandumunda ön plana çıkardığı üç spesifik konuya kesin bir cevap verme durumu da ötelenmek/ertelenmek zorundadır.

İtilaf Yüksek Konseyi, Başkan Wilson'un adı geçen konudaki cevabı alınır alınmaz ilgili cevabı vakit geçirmeksizin Cemiyet Konseyi'ne iletecek ve konuya yönelik müstakbel hareket tarzı buna göre belirlenecektir. San Remo, Nisan 26, 1920."

Anlaşıldığı kadarıyla Ermenistan'ın mandaterliğini üstlenmesi hususunda Mart ayında Milletler Cemiyeti'ne yaptığı teklifi unutmuş olan İtilaf Yüksek Konseyi,⁸⁶ mandaterliği kabul etmeyen Milletler Cemiyeti Konseyi'nin, sorunun çözümüne ilişkin netleştirilmesini istediği hususların tümünü, sınırlar ve mandaterlik meselesini ABD'ye havale edip, ondan gelecek cevaba göre yanıtlayacak bir formüle bağlamıştı. Dönem itibariyle askerî çevreler ise Ermenistan ile ilgili ABD ve Milletler Cemiyeti'ne yapılan müracaatların sonuçsuz kalacağını düşünüyordular.⁸⁷

Paris'teki görüşmeler esnasında, ABD'nin tüm Türkiye'nin mandaterliğini üstleneceği, böylelikle Ermenistan sorununun da halledileceği sanılıyordu.⁸⁸ Bölgedeki Amerikan misyonerleri ve yardım teşkilatlarının da bu hususta oldukça arzulu oldukları fark edilmişti.⁸⁹ 14 Mayıs'ta, Ermenistan sorunu Dörtler Konseyi'nin önüne geldiğinde, Başkan Wilson'un, Ermenistan sınırlarına ilişkin arabuluculuk görevini kabul edip,⁹⁰ mandaterlik görevine de "göz kırpması" en çok Lloyd George'u sevindirdi. İngiliz Başbakanı,

86 İtilaf Yüksek Konseyi'nin, Ermenistan mandaterliği hususunda 12 Mart'ta Milletler Cemiyeti'ne yapmış olduğu açık teklif, Nisan ayının ilk günlerinde The Times gazetesince de kayıt altına alınmış, bu bağlamda gazetenin 1 Nisan 1920 tarihli nüshasında yer alan bir haberde, İtilaf Yüksek Konseyi'nin, Ermenistan mandaterliğini Milletler Cemiyeti'ne önerdiği ifade edilmişti. ("Mandate for Armenia; Offered to League of Nations," *The Times*, 1 Nisan 1920, 16.) Neticede Yüksek Konsey'in 26 Nisan günlü yazısında bu hususu inkâr etmesi son derece manidardı.

87 *PRO. CAB. 23/21, Cabinet 24(20)*, Conclusions of the Cabinet held at 10, Downing Street, S.W.1, on Wednesday, May 5, 1920, at 12 Noon.

88 Lloyd George, Başkan Wilson'un en azından Ermenistan ile Boğazların mandaterliğini üstleneceğini umuyordu. (MacMillan, *Paris, 1919*, 369.)

89 Robert L. Daniel, "The Armenian Question and American-Turkish Relations, 1914-1927," *The Mississippi Valley Historical Review* 46, No: 2, (September, 1959): 259-260. Ermeniler, Kafkasya'daki İngiliz işgali süresince kendilerini güvende hissetmişlerdi. Ancak İngilizlerin bölgeden ayrılacak olması ve Fransızların da Kilikya'da başlarının derde girmesi, Avrupalı müttefiklerin Ermenistan yükünden kurtulmak için sorunu ABD'ye havale etmelerini kaçınılmaz kılıyordu. Onların bu politikaları, Amerikan misyonerlerinin Ermeni yanlısı propagandalarıyla da örtüşmekteydi. (Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, 168.)

90 Wilson, sınırlara ilişkin hakemlik görevini kabul ettiğini 17 Mayıs'ta açıklamış, 24 Mayıs'ta da mandaterliğin kabulü hususunda Senato'ya müracaatta bulunmuştu. (Gidney, *A Mandate for Armenia*, 221.)

Amerikalıların “soylu bir görevi” kabul etmesinden ötürü oldukça rahatlamış görünüyordu.⁹¹

Ermenistan için ABD mandaterliği konusu, bir gün sonra (15 Mayıs) Roma’da toplantı halinde olan Milletler Cemiyeti Konseyi’nce de değerlendirildi.⁹² Görüşmeler esnasında Ermenistan ile ilgili sorunlar hakkında Milletler Cemiyeti Konseyi ile İtilaf Yüksek Konseyi arasında cereyan eden tartışmalara değinilmiş, bu bağlamda Ermenistan’ın geleceğinin sadece tek bir devlet tarafından güvence altına alınabileceğine vurgu yapılarak, İtilaf Yüksek Konseyi’nin hâlihazırda ABD Başkanı’na açık bir çağrıda bulunduğu ifade ile Wilson’un teklifi kabul etmesi halinde Ermenistan için olumlu gelişmelere kapı açılacağı, netice itibariyle gelişmelerin memnuniyet verici olduğu kaydedilmişti. Toplantının sonunda ikinci muhtemel alternatife de değinilmiş, Ermenistan mandaterliği hususunda ABD’ye yapılan teklifin sonuçsuz kalması halinde, soruna tatminkâr bir çözüm bulmak için Cemiyet Konseyi ile İtilaf Yüksek Konseyi arasındaki görüşmelerin devam edeceği vurgulanmıştı.⁹³

Esasında fizibilite ve değerlendirmelerde bulunmak üzere Başkan Wilson tarafından bölgeye gönderilen heyetler⁹⁴ de, Yakın Doğu’daki durum hakkında gerçekçi yaklaşımlarda bulunup, mandaterlik görevinin oldukça ağır sorumluluklar gerektireceğini ifade etmişlerdi.⁹⁵ Bununla beraber İtilaf Devletlerinin Ermeni sorunundan kurtulmak yolunda sorunu havale edecekleri tek güç hâlâ ABD idi.

Adı geçen günlerde Paris’teki Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı Mösyö Aharonian da siyasi temaslarını hızlandırmış, 13 Mayıs 1920’de, dönem itibariyle Roma’da toplantı halinde bulunan Milletler Cemiyeti Konseyi Başkanlığı’na gönderdiği bir yazıyla, Ermeni Cumhuriyeti’nin Milletler Cemiyeti’ne üye olarak kabul edilmesi hususunda konseye başvuruda bulunmuştu. Adı geçen başvuru telgrafı iki gün sonra gereğinin yapılması kaydıyla Cemiyet Genel Sekreterliği’ne iletilmiş, aynı gün Genel Sekreterlik’ten Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı Mösyö Aharonian’a gönderilen cevapta ise Cemiyet Sözleşmesi ekinde ismi geçmeyen ülkelerin

91 MacMillan, *Paris, 1919*, 372; Daniel, “The Armenian Question and American-Turkish Relations,” 260.

92 Marshlian, *The Armenian Question from Sévres to Lausanne*, 120.

93 “The League and Armenia; Councils View on U.S. Mandate,” *The Times*, 17 Mayıs 1920, 13.

94 King-Crane ve General Harbord Heyetleri

95 “Report of the American Section of the International Commission on Mandates in Turkey,” *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919*, Vols., 13, Washington, 1942-47, XII, 841-848, Belgeden Aktaran; Daniel, “The Armenian Question and American-Turkish Relations,” 261; Major General James G. Harbord, “Conditions in the Near East: Report of the American Military Mission to Armenia, October 16, 1919,” *Senate Documents, 66. Congress, 2. Session*, Document No: 266, 1-29.

cemiyet üyeliğine kabulüne sadece Cemiyet Meclisi'nin karar vereceği ifade edilmişti.⁹⁶ Aharonian, Ermeni Cumhuriyeti'nin adı geçen husustaki taleplerini Milletler Cemiyeti Başkanlığı'na birkaç ay sonra iletilecekti.⁹⁷

Bu arada İtilaf Yüksek Konseyi'nin San Remo'dan yaptığı teklif uyarınca⁹⁸ Ermenistan'ın sınırlarını belirleme görevini kabul eden Başkan Wilson, 24 Mayıs 1920'de Ermenistan mandaterliği için Senato'ya müracaatta bulunmuş,⁹⁹ ABD Senatosu'nun, Mayıs ayının sonlarında Ermenistan mandaterliğini reddetmesi,¹⁰⁰ İtilaf Devletlerinin tüm planlarını alt üst etmişti.¹⁰¹ İtilaf

96 PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General. Milletler Cemiyeti'ne iki türlü üyelik biçimi vardı. Bunlar aslı üyelik ve sonradan üyelikti. Aslı üyeler, Paris'te yapılandırılan barış antlaşmalarını hazırlayan devletler ve dominyonlardı ki, bunların sayıları 32 idi. Bunlara ek olarak Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nin ekinde isimleri kaydedilen bazı devletler de Versay Antlaşması'nın yürürlüğe girişinden itibaren 2 ay içerisinde sözleşmeyi kabul etmek suretiyle cemiyete aslı üye olmuşlardı. Cemiyete sonradan üyelik ise Konsey'in önerisi ve Meclis'in 2/3 olumlu oyu ile oluyordu. (Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 111.)

97 Cemiyete üyelik hususundaki Ermeni talepleri, Cemiyet Başkanlığı'na 25 Eylül'de iletildi.

98 Ermenistan'ın sınırlarını belirleme ve mandaterlik yönünde ABD Başkanı'na iletilen teklif, bütün mandaterlikleri kontrolü altında bulunduracak olan Milletler Cemiyeti'nden değil, San Remo'daki Yüksek Konsey tarafından yapılmıştı. (Philip Marshall Brown, "The Mandate Over Armenia," *The American Journal of International Law* 14, No: 3, (July, 1920): 396.)

99 "U.S Mandate for Armenia," *The Times*, 25 Mayıs 1920, 10. The Times, bu haberde iyimser değerlendirmelerde bulunmuştu. Başkan Wilson'un, Türk Antlaşması'nda yer aldığı üzere Ermenistan'ın batı ve güney sınırlarını belirlemeyi zaten kabul etmiş olduğu ifade edilen haberde, Wilson'un şimdi Ermenistan mandaterliği için Senato'nun onayına başvurduğu belirtilmişti. Aynı haberde, haklarında çeşitli tartışmalar yapılan Ermenilerin, başlarının Türk Milliyetçileriyle belada olduğuna da vurgu yapılmış, Mustafa Kemal partizanlarının Kafkasya'daki Ermenistan Cumhuriyeti'ni güneybatıdan tehdit etmeye başladıkları ifade edilmişti. Bununla beraber The Times, bir gün sonraki haberinde Harbord Raporu'ndaki maliyet rakamlarına atıfta bulunarak, ABD Senatosu'nun muhtemel kararı bağlamında olumsuz bir resim çizmiş, Ermenistan mandaterliğinin reddedilebileceğini kaydetmişti. ("A Hostile Senate," *The Times*, 26 Mayıs 1920, 11.)

100 PRO. FO. 371/4965/E 15106, "Admission of Armenia to League of Nations," November 16th 1920; "Mr. Wilson and the Senate, Knox Resolution Vetoed, Armenian Mandate Rejected," *The Times*, 28 Mayıs 1920, 12. Marshlian, *The Armenian Question from Sévres to Lausanne*, 120. Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'nce hazırlanan bir memorandumda, ABD Senatosu'nun, Ermenistan mandaterliğini kabul etmediğini açıkladığı tarih 31 Mayıs 1920 olarak kaydedilmektedir. (PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General.) Ermenistan mandaterliği hususunda ABD Senatosu'nda yapılan görüşme ve tartışmalar için bkz. Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia, Volume IV: Between Crescent and Sickle: Partition and Sovietization* (Berkeley, Los Angeles, London, 1996), 15-24; Gidney, A Mandate for Armenia, 222-240.

101 Brown, "The Mandate Over Armenia," 396; Barbara Jean Keller, *The United States and Armenia, 1914 to 1920: The Armenian Mandate*, Master's Thesis, California State College, 1969, 118. The Times gazetesi, ABD Senatosu'nun kararıyla ilgili kritiklerini ilerleyen günlerde de İngiliz kamuoyuna aktarmaya devam etti. The Times'a göre ABD Senatosu'nun Ermenistan mandaterliğini reddetmesinde General Harbord Raporu etkili olmuştu. Başkan Wilson'un, Ermenistan mandaterliği hususunda ABD Senatosu'na yaptığı öneri, 12 evete karşı 62 hayır oyu ile reddedilmiş, Senatör Hitchcock'un, Ermenilerin yurtlarına döndürülmeleri için 50 milyon dolar borç verilmesi önerisi de aynı şekilde 34'e karşı 41 oyla karşılık bulmamıştı. Times'a göre bu manzara Demokratlar için utanç verici bir durumdu. ("Hostility to Armenian Mandate," *The Times*, 3 Haziran 1920, 15.)

Devletlerini teselli eden tek şey, Wilson'un, Ermenistan'ın sınırlarına ilişkin hakemlik görevini kabul etmiş olmasıydı.¹⁰²

ABD Senatosu'nun mandaterliğe ilişkin olumsuz kararı, İngiltere'den daha çok Ermenileri telaşlandırmış, 1920'nin Temmuz ayı sonlarında İngiltere'yi ziyaret eden Eski Ermenistan Başbakanı Mösyö Hatisyan, ilginç önerilerde bulunmuştu. ABD ve Avrupa'daki Ermeni zenginlerinden 20 milyon dolar yardım toplayacak olan Hatisyan, bu paranın yarısının, Türk vilayetlerinin işgali için gerekli askerî harcamalara aktarılacağını, diğer yarısının ise Ermenistan'ın geliştirilmesi ve yeniden organizasyonu için kullanılacağını ifade etmekteydi. Trabzon'dan İngiliz donanması ile desteklenen Ermeni güçlerinin, Anadolu'daki Yunan operasyonlarıyla eşzamanlı olmak üzere Türk vilayetlerini işgal için harekete geçmesi gerektiğini ve zamanın bunun için son derece elverişli olduğunu düşünen Hatisyan, Başkan Wilson'un Ermenistan sınırlarına ilişkin kararını bir an önce açıklaması için de İngiliz Hükümeti'nin bir şeyler yapmasını istiyordu.¹⁰³ Ermeniler tarafından agresif bir tutum sergilenmesine sıcak bakmayan İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon ise Başkan Wilson'un kararından önce Türk vilayetlerini Ermenistan'a dahil etme girişimini onaylamamış, bunu vakitsiz bir hareket olarak nitelemişti.¹⁰⁴

ABD Senatosu'nun kararı, Ermenistan'a ilişkin tüm beklentileri askıya almışken, İtilaf Devletleri, San Remo'da şekillendirdikleri barış şartlarını Osmanlı Hükümeti'ne iletiler. 10 Ağustos 1920'de Sultan Hükümeti'yle yapılan Sevr Antlaşması ile Osmanlı Devleti ölüme mahkûm edildi. Sevr

102 *PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58*, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General, 3. ABD Başkanı Wilson'un, Ermenistan'ın sınırlarını belirleme görevini kabul ettiğine ilişkin cevap yazısı, İtilaf Yüksek Konseyi'nin temsil eden güçlere iletilmek üzere 17 Mayıs 1920'de Paris'teki ABD Büyükelçisi'ne gönderilmişti. (*PRO. FO. 371/4965/E15131*, "Boundaries of Armenia," Mr. Wilson to the President of the Supreme Council of the Allied Powers. Received from Lord Hardinge, December 3; Enclosure in No.1:"Decision of the President of the United States of America respecting the Frontier between Turkey and Armenia, Access for Armenia to the Sea, and the Demilitarisation of Turkish Territory adjacent to the Armenian Frontier," 4 in Lord Hardinge (Paris) to Foreign Office, No.3578, Dated: 1.12.1920, Received: 3.12.1920.)

103 *PRO. FO. 371/4958/E9127*, "M. Khatissian's Views on Armenia," Minute by Mr. Osborne, Eastern Department, July 19, 1920.

104 *PRO. FO. 371/4958/E9127*, Foreign Office to War Office, 6 August 1920. Ermeni Hükümeti'nin, Türk topraklarının İtilaf güçleri yardımıyla işgali yönündeki teklifi İngiliz askerî çevrelerince de olumlu karşılanmamıştı. General Milne, böyle bir girişimi pratik bir yöntem olarak görmediği gibi, Savaş Bakanlığı'ndan Foreign Office'e gönderilen yazıda da, Ermenistan'ın sınırlarının henüz belirlenmemiş olduğu, ayrıca Ermenistan'ın askerî imkân ve kaynaklarıyla durumu karşılayacak yeterlikte olmadığı ifade ediliyor, kısaca böyle bir girişim arzu edilmez bulunuyordu. (*PRO. FO. 371/4959/E10728*, Commander Luke to Earl Curzon, No: 258, Tiflis August 12, 1920; *PRO. FO. 371/4958/E9794*, "Proposed Armenian Advance," War Office to Foreign Office, 11th August 1920.)

Antlaşması'nın Ermenistan ile ilgili VI. Bölümü'nde yer alan 6 madde (88-93. Maddeler) antlaşmaya San Remo'da belirlendiği üzere geçmişti. Genel çizgileriyle Türkiye, Ermenistan'ı özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanıyacak, Ermenistan'a tahsis edilecek bölgelerin belirlenmesinde ABD'nin vereceği karar geçerli olacaktı.¹⁰⁵

Dönem itibariyle Türkiye ve Kafkasya'da meydana gelen gelişmeler ise Sevr Antlaşması'nı ortadan kaldıracak gibiydi. İtilaf Devletlerinin Sevr'de, Türkiye topraklarından bir bölümünü de içine alacak şekilde bağımsız bir Ermenistan tasarımlarına rağmen, Kafkasya'daki Ermeni Cumhuriyeti, kuzeyde Bolşevik tehdidi, güneyde ise Türk Milliyetçilerinin direnci ile karşı karşıya kalmıştı. Sevr'de tasarlanan Ermenistan'ın yükünü hangi gücün taşıyacağı ise belli değildi. Dahası, Sovyet Rusya ile Türk Milliyetçileri arasında emperyalizme karşı filizlenmiş olan stratejik işbirliği, İngiltere'nin kâbuslarından birinin gerçeğe dönüşmesi anlamına geliyordu. Bu kâbusa bir an evvel son vermek isteyen İngiltere, Sevr şartlarını reddeden TBMM Hükümeti'ne karşı askerî güç olarak Yunanistan piyonunu ileri sürdü.¹⁰⁶

Ermenistan'ı Milletler Cemiyeti'ne üye yapmak suretiyle, Cemiyet Sözleşmesi'nin 10. Maddesi uyarınca Ermeni Devleti'nin dış saldırılara karşı toprak bütünlüğünü ve siyasi bağımsızlığını cemiyetin koruma ve garantisi altına sokmak isteyen Ermeni önderleri ise Ermeni Cumhuriyeti'nin Milletler Cemiyeti'ne üyeliği hususunda daha önce başlattıkları girişimleri sonuçlandırmak için Milletler Cemiyeti Başkanlığı ile iletişime geçtiler.

Bu süreçte Sevr'de tasarlanan Ermenistan'ın kaderini 1920 yılının sonlarına doğru ortaya çıkan Türk-Ermeni Savaşı¹⁰⁷ belirledi. Ermenistan'ın geleceği sorunu da savaş esnasında daha çok Milletler Cemiyeti oturumlarında ele alındı.

105 *Traité Entre Les Puissances Alliés et Associées et la Turquie Signé Le 10 Aout 1920, A Sevres, Texte Français, Anglais et Italien*, 190-191; *PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58*, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General, 2; Annex 2, 5; Peace Treaty Between the Allied and Associated Powers and Turkey, Signed at Sevres on August 10th, 1920.

106 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, 2 (İstanbul, 1999), 512.

107 Yunanlıların Batı'da oynadıkları rolü Doğu'da Ermenilerin oynayacağını düşünen ve Sevr Antlaşması'nın Ermenistan ayağını kırmayı amaçlayan Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki BMM, 1920 yılı Eylülü'nün sonlarına doğru Ermenistan harekâtını başlatmış, adı geçen harekât Kâzım Karabekir Paşa komutasındaki Türk ordusunun Erivan yakınlarına kadar ilerleyip, Ermenileri Gümrü'de barış masasına oturtmasıyla sonuçlanmış, böylelikle Ermeni Hükümeti'nin Sevr Antlaşması'na attığı imzalar geçersiz kılınmıştı.

Ermenistan'ı Milletler Cemiyeti'ne üye yapmak suretiyle, Cemiyet Sözleşmesi'nin 10. Maddesi¹⁰⁸ uyarınca Ermeni Devleti'nin dış saldırılara karşı toprak bütünlüğünü ve siyasi bağımsızlığını cemiyetin koruma ve garantisi altına sokmak isteyen¹⁰⁹ Ermeni önderleri ise Ermeni Cumhuriyeti'nin Milletler Cemiyeti'ne üyeliği hususunda daha önce başlattıkları girişimleri sonuçlandırmak için Milletler Cemiyeti Başkanlığı ile iletişime geçtiler. Hatırlanacağı üzere bu konudaki ilk adım, 1920 yılının bahar aylarında Ermeni Cumhuriyeti'nin Paris Barış Konferansı Delegasyonu Başkanı Mösyö Aharonian tarafından atılmış, Aharonian tarafından Milletler Cemiyeti Konseyi'ne gönderilen bir telgrafla Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne üye olarak kabul edilmesi istenmiş, Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği tarafından Mayıs ayı içerisinde Aharonian'a gönderilen cevapta ise Cemiyet Sözleşmesi ekinde ismi geçmeyen ülkelerin cemiyet üyeliğine kabulüne sadece Milletler Cemiyeti Meclisi'nin karar vereceği ifade ile Cemiyet Meclisi üyeleriyle paylaşılması için bu konudaki resmî başvurunun meclisin ilk toplantısından önce yapılması tavsiye edilmişti.¹¹⁰

Adı geçen resmî başvuru Eylül ayının son günlerinde yapıldı. Ermeni Cumhuriyeti Hükümeti'nden aldığı talimat uyarınca hareket eden Mösyö Aharonian, 25 Eylül 1920'de Milletler Cemiyeti Başkanlığı'na gönderdiği yazıyla, Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne üye olarak kabul edilmesini istiyordu:¹¹¹

108 Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nin 10. Maddesi şu şekilde kaydedilmişti: "Cemiyet üyeleri, bütün cemiyet üyelerinin ülke bütünlüklerine ve halen mevcut siyasi bağımsızlıklarına riayet etmeyi ve bunları dışarıdan gelebilecek herhangi bir tecavüze karşı korumayı taahhüt ederler. Tecavüz, tecavüz tehdidi veya tehlikesi halinde Milletler Cemiyeti Meclisi işbu görevin yerine getirilmesini sağlayacak vasıtaları etraflıca düşünür. (Hasegüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 610. Sözleşmenin 10. Maddesine ilişkin bazı değerlendirmeler için bkz. Erim, "Milletler Cemiyeti Üzerinde Düşünceler," 40-41.

109 *PRO. CAB. 23/23, Cab. 70 (20)*, Conclusion of a Conference of Ministers held at 10, Downing Street, S. W., on Thursday, December 2, 1920, at, 12-15 p.m., 2.

110 *PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58*, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General, 2. Bu arada 20 Eylül 1920'de Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından İtilaf Yüksek Konseyi'ne gönderilen bir yazıyla, özellikle finansal garantiler bağlamında Ermenistan sorununun 15 Kasım 1920'de toplanacak olan Milletler Cemiyeti Meclisi gündemine alınmasının istenip istenmediği hususunda İtilaf Yüksek Konseyi'nin düşünceleri öğrenilmek istenmişti. (*PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58*, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General, 3.)

111 *PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58*, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General, 2; Annex I: "Letter From the President of the Delegation of the Armenian Republic," 5.

“Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı’ndan Mektup;

27, Avenue Marceau, Paris

25 Eylül 1920

Efendim,

Ermeni Cumhuriyeti’nin bağımsızlığının İtilaf Devletleri tarafından tanınmasını kesin ve açık bir şekilde kayıt altına alan Sevr Antlaşması’nın imzalanmasına binaen, hükümetimden aldığım talimat uyarınca Ermeni Devleti’nin Milletler Cemiyeti’ne kabulüne ilişkin müracaatta bulunmaktan onur duyar, Ermenistan’ın, Milletler Cemiyeti tarafından kurulan rejimi/düzeni kabul ettiğini beyan ederim.

Aharonian,

Barış Konferansı Ermeni Cumhuriyeti Delegasyon Başkanı

Ermeni Cumhuriyeti’nin bu resmî başvuru talebi yaklaşık iki hafta sonra karşılandı. 9 Ekim’de Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği tarafından Ermeni Hükümeti’ne gönderilen yazıda, Ermenistan’ın diğer güçler tarafından fiili (de facto) veya kanunen (de jure) tanındığını teyit eden kayıt veya vesikaların onaylı suretlerinin Cemiyet Sekreterliği’ne iletilmesi isteniyor, cemiyetin bu isteği 18 Ekim’de Aharonian tarafından yerine getiriliyordu. Ermeni Cumhuriyeti’nin bu hususta Milletler Cemiyeti’nin önüne koyduğu belge Sevr Antlaşması’ydı. Buna göre İtilaf Devletleri’nin 10 Ağustos 1920’de Türkiye ile yaptıkları barış antlaşmasına ilişkin kayıtların, Ermenistan’ın diğer devletlerce tanındığını gösterdiği ileri sürülüyor; adı geçen antlaşmanın giriş kısmında, Ermenistan’dan İtilaf Devletlerinden biri olarak bahsedildiği ifade ediliyordu.¹¹²

Esasında Ermeni Cumhuriyeti tarafından ileri sürülen bu resmî argüman Milletler Cemiyeti’nin “elini kolunu bağlar” mahiyetteydi. Öyle ki, Sevr Antlaşması’na ilişkin kayıtlar¹¹³ değerlendirildiğinde, “Ermenistan” olarak

112 PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58, “League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League,” Memorandum by the Secretary-General, 2.

113 Adı geçen kayıtlardan biri de yine 10 Ağustos 1920’de Ermenistan ile önde gelen İtilaf Devletleri (İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya) arasında yapılan 17 maddelik bir antlaşma idi. İtilaf Devletleri, adı geçen antlaşma ile de Ermenistan’ı bağımsız bir devlet olarak tanıyor, Ermenistan için siyasi, ekonomik ve toplumsal çerçeve ve ilkeler ile Ermenistan’daki azınlıklara ilişkin haklar belirleniyordu. İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya ile Ermenistan arasında yapılan bu antlaşmanın altında İngiltere adına Paris Büyükelçisi Lord Derby ve Hindistan Bakanlığı’ndan Arthur Hirtzel’in, Ermenistan adına ise Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı Avetis Aharonian ile İstanbul Birleşik Ermeni Konseyi Temsilcisi Bugos Nubar’ın imzaları bulunmaktaydı. (*Traité Entre Les Principales Puissances Alliées Et L’Arménie Signé Le 10 Aout 1920, A Sévres, 1-14.*)

ifade edilen devletin, başta İngiltere, Fransa ve İtalya olmak üzere diğer İtilaf Devletlerince de (Japonya, Belçika, Yunanistan, Hicaz, Polonya, Portekiz, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven ve Çek-Slovak devletleri) kanunen (de jure) tanındığı anlaşılıyor,¹¹⁴ dahası antlaşmanın 88. Maddesi'nde "Ermenistan'ın İtilaf Devletlerince özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanındığı" yazıyordu.¹¹⁵ Adı geçen belgelerin "cemiyet masası" üzerine koyulduğu gün (18 Ekim) Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği tarafından Ermeni Hükümeti'ne gönderilen bir yazıyla, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin, Ermenistan'ın cemiyete kabul edilmesi için yaptığı başvuruya ilgili sorunlar bağlamında Ermeni Hükümeti'nin açıklamalarını dinlemek isteyebileceği ifade edilerek, Ermeni Hükümeti'nden Cemiyet Meclisi'nin toplanacağı yer olan Cenevre'ye bir temsilci göndermesi istenmiş, Genel Sekreterliğin bu isteğine karşılık olmak üzere birkaç gün sonra Paris'teki Ermeni Delegasyonu Başkanı Aharonian Cenevre'ye gönderilmişti.¹¹⁶

Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği, aynı gün (18 Ekim) ABD'nin Paris Büyükelçiliği'ne de bir yazı göndermek suretiyle Sevr Antlaşması'nın 89. Maddesi uyarınca Ermenistan'ın sınırlarının tespitinin Başkan Wilson'a bırakıldığı hususunda bir hatırlatmada bulunmuş, sınırların hâlâ çizilmemiş olmasından kaynaklanan problemlerin çözümü için bir şeyler yapma gereği hissetmişti.¹¹⁷

114 Bunlara ek olarak Ermeni Cumhuriyeti'nden Milletler Cemiyeti Başkanlığı'na gönderilen bir yazıda, Ermenistan'ın, Arjantin Cumhuriyeti tarafından da bağımsız ve özgür bir devlet olarak tanındığı ifade edilmekteydi. Esasında adı geçen tanıma hakkında, 6 Mayıs 1920'de Arjantin Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı tarafından da Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne bilgi verilmişti. Gayriresmi bir şekilde Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne iletilen bir belgede de bağımsız Ermenistan'ın ABD Hükümeti'nce de tanındığına ilişkin kayıtlar yer alıyordu. (PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General, 2-3.)

115 PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General, 2; Annex 2, 5; Peace Treaty Between the Allied and Associated Powers and Turkey, Signed at Sevres on August 10th, 1920; "Section VI, Armenia; Article 88: Turkey, in accordance with the action already taken by the Allied Powers, hereby recognises Armenia as a free and independent State."

116 PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General, 5.

117 PRO. FO. 371/ 4961/E13154/134/58, "Boundaries of Armenia," Secretariat General to U.S. Ambassador (Paris), 18th October 1920. İtilaf Yüksek Konseyi'nin talimatı doğrultusunda harekete geçen Barış Konferansı Genel Sekreterliği tarafından 18 Ekim 1920'de ABD'nin Paris Büyükelçiliği kanalıyla Başkan Wilson'a iletilen yazıya Sevr Antlaşması'nın orijinal bir sureti iliştilirerek, Wilson'un dikkati adı geçen antlaşmanın 89. Maddesi'ne çekilmiş ve başkana, Ermenistan'ın sınırlarının belirlenmesiyle ilgili görevi hatırlatılmıştı. (PRO. FO. 371/4965/E15131, "Boundaries of Armenia," Mr. Wilson to the President of the Supreme Council of the Allied Powers. Received from Lord Hardinge, December 3; Enclosure in No.1: "Decision of the President of the United States of America respecting the Frontier between Turkey and Armenia, Access for Armenia to the Sea, and the Demilitarisation of Turkish Territory adjacent to the Armenian Frontier," in Lord Hardinge (Paris) to Foreign Office, No. 3578, Dated: 1.12.1920, Received: 3.12.1920.)

Tüm bunlara rağmen Sevr’de inşa edilip, sınırlarını belirleme görevi de ABD Başkanı’na havale edilen Ermenistan Devleti’nin yükünü kimin taşıyacağı belli olmadığından, -ayrıca Doğu’daki konjonktürel gelişmelerin¹¹⁸ Sevr Antlaşması’nın uygulanmasına imkân vermemesinden- Milletler Cemiyeti’nin, “*Suni Sevr Ermenistanı*”nı cemiyet üyeliğine kabul etmesi siyaseten mantıklı ve mümkün görünmüyordu. Ermenistan’ın Milletler Cemiyeti’ne üye olması, hukuksal açıdan Milletler Cemiyeti Sözleşmesi’nin 10. Maddesi uyarınca bu devletin toprak bütünlüğü ve siyasi bağımsızlığının cemiyet tarafından korunup garanti edilmesini gerektiriyordu ki,¹¹⁹ Milletler Cemiyeti’nin hukuki bir örgüt olmaktan çok siyasi bir oluşum olduğu unutulmamalıydı.¹²⁰

Bu durumda ortada kaldıklarını anlayan Ermeniler, bu sefer de savaştıkları Türklere karşı cemiyetten finansal ve askerî yardım istemeye başladılar. Ekim ayında Ermeni Hükümeti’nden Milletler Cemiyeti Konseyi’ne iletilen yazılarda, Türk Milliyetçilerinin agresif tavırlarından bahsedilip, Sevr Antlaşması’na riayet edilmesini sağlamak için Milletler Cemiyeti müdahaleye davet ediliyor, adı geçen görev ve yükümlülüklerin, Sevr’in altında imzası bulunan devletlere ait olduğunu düşünen Cemiyet Konseyi ise Ermeni Hükümeti’ne, İtilaf güçlerini bu hususta uyaracağına dair söz vermekten başka bir şey yapamıyordu.¹²¹

Ekim ayı içerisinde Barış Konferansı Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı Avetis Aharonian’dan Milletler Cemiyeti Konseyi üyelerine gönderilen bir yazıyla da Türk ve Bolşevik tehdidine karşı konsey üyelerinden yardım istendi. Adı geçen yazıda, Kâzım Karabekir komutasındaki Türk birliklerinin Kars’a doğru yeni bir harekât başlattıkları ifade ile Brest Litovsk Antlaşması’nı uygulayıp, Bolşeviklerle temas kurmak azminde olan Türklerin, Sevr Antlaşması’nı ihlal ettikleri vurgulanmış, Ermenistan’a yönelik bu tehdidin, sonuçta İtilaf Devletlerinin çıkarlarını da tehlikeye atacağı,

118 Türk-Ermeni Savaşı ve Türk-Bolşevik işbirliği.

119 *PRO. CAB. 23/23, Cab. 70 (20)*, Conclusion of a Conference of Ministers held at 10, Downing Street, S. W., on Thursday, December 2, 1920, at, 12-15 p.m., 2.

120 Hukuk, doğası gereği “kesin” ve “eğilmez” iken siyaset ise duruma ve konjonktürel gelişmelere bağlı olarak esneyebiliyordu. Hukukta haklar ve görevler, siyasette ise pazarlıklar ve dengeler vardı. Milletler Cemiyeti’nin örgütlenmesinde hukuksal kaideler de bulunmakla beraber cemiyet özü itibarıyla siyasi bir oluşumdur. Milletler Cemiyeti’ndeki temsilciler, hukukçulardan ziyade diplomatlardı. Cemiyetin ana organları olan konsey ve meclisin işleyişini hukuktan ziyade siyaset belirliyordu. Bu ana organlar sürekli olarak sorunlar ve krizlerle uğraştıklarından, katı ve kesin olan hukuksal mekanizma ve sınırlamalarla çalışmaları mümkün değildi. Bundan dolayı bu iki ana organ (konsey-meclis) Milletler Cemiyeti’nin karşılaştığı sorunlarda, devletlerin kendi inisiyatif ve takdir yetkilerini bağımsızca ortaya koyabilecekleri hareket alanları olarak kurulmuşlardı. (Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 109.)

121 *PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58*, “League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League,” Memorandum by the Secretary-General, 3.

dolayısıyla Milletler Cemiyeti'nin acilen müdahalede bulunması gerektiği kaydedilmişti. Eş zamanlı beliren Türk, Azeri ve Bolşevik tehdidinin, Ermenistan için üç cepheli bir savunmayı imkânsız hale getirdiğini söyleyen Aharonian, Mustafa Kemal Hareketi'nin Kafkaslara yönelik Panislamist bir karakter taşıdığını ifade ile Panislamizm için engel oluşturan Ermenistan'ın ortadan kaldırılmak istendiğini ileri sürmüştü, Bolşeviklerin de kendi planları açısından Türklere olumlu baktıklarını belirtmişti. Adı geçen yazıyla tüm bu değerlendirmeler Milletler Cemiyeti'nin dikkatine arz edilmiş, Sevr Antlaşması'na yönelik ihlaller protesto edilerek, Milletler Cemiyeti'nden önlem alması istenmişti.¹²²

Milletler Cemiyeti Konseyi, 22 Ekim 1920'de İtilaf Yüksek Konseyi'ni temsil eden İmzacı Devletlerle (Fransa, İngiltere, İtalya, Japonya) iletişime geçerek, Ermenistan konusundaki önceki yazışmalar hakkında adı geçen dört devlete bazı hatırlatmalarda bulundu. Milletler Cemiyeti Konseyi'ne göre Ermenistan'ın cemiyet üyeliğine kabul edilmesine ilişkin isteğinin Cemiyet Meclisi'nde tartışılabilmesi için Ermenistan'ın sınırlarının vakit geçirilmeksizin belirlenmesi gerekiyordu.¹²³

1920 yılının Ekim ayında Milletler Cemiyeti Konseyi'nin Brüksel'de yapmış olduğu toplantıda¹²⁴ Ermenistan hakkında kabul edilen bir raporda ise sorunun ana hatlarına değiniliyordu:¹²⁵

122 IOR/L/PS/11/178&P7647/1920, "Armenia: Armenian Appeal for Assistance Against Turco-Bolshevik Attack," A. Aharonian to Members of Council, October 6, 1920.

123 PRO. FO.371/4965/E 15106/134/58, "League of Nations; Application by the Armenian Republic for Admission to the League," Memorandum by the Secretary-General, 3.

124 Brüksel'deki toplantının ilk günlerinde Lord Balfour, Milletler Cemiyeti Konseyi'ne, Ermenistan'ın gelecekteki durumu hakkında bir rapor sunmuş, görüşmeler esnasında, ABD'nin mandaterliği reddetmiş olmasından dolayı sorunun Milletler Cemiyeti Meclisi'ne havale edilerek mandaterliği üstlenmeye gönüllü başka bir devletin bulunması gündeme gelmişti. ("League of Nations; Council in Session in Brussels," *The Times*, 21 Ekim 1920, 9.) Brüksel toplantısının sonraki günlerinde, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin Kasım ayında Cenevre'deki oturumunda Ermenistan mandaterliğini kabul edecek bir devletin bulunması umuduyla Ermeni sorununun "pas geçilmesine" karar verildi. ("Kemal's Aims in Armenia, To Bring Pressure on the Entente," *The Times*, 22 Ekim 1920, 9.) Neticede Milletler Cemiyeti Konseyi, Brüksel'den İtilaf devlet hükümetlerine gönderdiği bir yazıyla, Ermenistan sorununun Milletler Cemiyeti Meclisi'nin gündemine alınıp alınmaması hususunda ilgili devletlerden görüş istedi. Ermenistan mandaterliğini kabul eden bir devletin ortaya çıkması halinde gereken finansal yükümlülükler uluslararası kredi fonlarıyla temin edilecek bu fonun garantörü de Milletler Cemiyeti olacaktır. ("Mandates and the Powers; Question of Armenia," *The Times*, 26 Ekim 1920, 9.)

125 PRO. FO. 371/4962/E13737, Financial Assistance to Armenia; "Report Presented to and adopted by the Council of the League of Nations Meeting in Brussels, October 1920." Milletler Cemiyeti Konseyi'nin Ermenistan ile ilgili bu raporu, 2 Kasım 1920'de İngiliz Kabinesi'nin dikkatine sunulmuş, rapor hakkında kabineye bilgi verilmişti.

“Milletler Cemiyeti/Ermenistan

Milletler Cemiyeti Konseyi'nin Brüksel'de Yapmış Olduğu Toplantıda

Kabul Edilen Rapor, Ekim 1920

Milletler Cemiyeti Konseyi'nin geçen ay Paris'te yaptığı toplantıda, İtilaf Yüksek Konseyi'nin, şu anda zor şartlar altında bulunan Ermeni halkına finansal yardım sorununu Milletler Cemiyeti Meclisi'nin yaklaşan oturumunda gündeme getirmeyi arzu edip etmediğinin öğrenilmesi hususunda bir karar alındı.

Bununla beraber son dönemlerde toplantı halinde olmayan İtilaf Yüksek Konseyi'nden adı geçen soru bağlamında herhangi bir cevap alınmadı.

Bu esnada Ermeni makamlarından, Ermenilerin son derece zor durumda olduklarını kaydeden birçok mektup alındı. Ermeniler, düzensiz birlikler tarafından yapılan şiddetli saldırılara maruz kaldıkları doğrultusunda bizi bilgilendirip, Milletler Cemiyeti koruması/himayesi için çağrıda bulunuyorlar.

Bu yüzden Konsey, hayat mücadelesi veren bu milletin (Ermeniler) iki isteğiyle karşı karşıya kalmış durumda:

1) Finansal destek sağlanması isteniyor;

2) Askerî yardım veya saldırılara karşı güvenliğin temin edilmesini sağlayacak diğer yöntemlerin/araçların sağlanması isteniyor.

Ermenistan Devleti'nin gelecekteki sınırlarının ne olacağına henüz bilinmemesi, adı geçen sorunları içinden çıkılmaz bir hale geliyor. İtilaf Yüksek Konseyi'nin isteği üzerine Ermenistan'ın sınırlarını belirleme görevi Başkan Wilson tarafından üstlenilmiş olmasına rağmen, adı geçen görev şu ana kadar yerine getirilmemiştir.

Kredi/borç sorununa gelince, hepimizin bildiği üzere hâlihazırda ekonomik durumları, dünya hükümetlerinin çoğunu ciddi bir şekilde endişelendirmektedir ve bu hükümetlerden herhangi birinin, mevcut sorunlarına/yüklerine yabancı bir devlete yönelik yeni bir kredi/borç garantörlüğü ekleyip eklemeyecekleri şüpheli görünmektedir. Ancak bu durum, dünya hükümetlerinin, bir savunma savaşını sürdürebilmesi için Ermenistan'a cephane ve diğer gerekli malzeme yardımını kesecekleri anlamına da gelmez.

İkinci soruna, yani askerî yardım konusundaki Ermeni taleplerine gelince; mevcut şartlar altında bu yardımın sadece ya İtilaf ya da Bağlı (Associated) devletler veya Milletler Cemiyeti adına görev yapan bazı mandaterler tarafından verilebileceğini ifade etmek Milletler Cemiyeti Konseyi'nin bir görevidir. Milletler Cemiyeti, kendi başına, herhangi bir düzenli hükümete mensubiyeti olmayan çetelerin hakkından gelebilecek bir güce/yeteneğe sahip değildir. Emri altında herhangi bir askerî birlik veya polis gücü bulunmayan Milletler Cemiyeti güç kullanamaz. Ayrıca hayatını yağmacılıkla geçiren gruplar için ekonomik baskının bir anlamı olmadığı gibi, bu tür grupların medeni dünya kamuoyundan gelebilecek baskıları umursamadıkları da malumdur. Milletler Cemiyeti tarafından bu uzak ve ulaşılmaz bölgelerde askerî bir operasyonun yürütülebileceğine ilişkin umut vadetmek bu yorgun halka (Ermenilere) yapılabilecek en insafsızca davranıştır.

Geriye tek bir ihtimal kalıyor. Milletler Cemiyeti, bu işin en iyi şekilde icra edilebilmesi için Ermenistan için bir mandater bulunması gerektiğine ilişkin teklifini zaten daha önce yapmıştı. Milletler Cemiyeti Meclisi'nin yaklaşan toplantısında bu teklifi yineleyebiliriz. Bu arada dört devletin (İngiltere, İtalya, Fransa, Japonya), bu mutsuz halkın durumunu iyileştirecek bazı adımları atabilmeleri için Ermeni yetkililerinin Milletler Cemiyeti'ne yapmış oldukları müracaatları İtilaf Yüksek Konseyi'ne de iletmemiz gerekir.”

Milletler Cemiyeti Konseyi'nin bu raporundan anlaşıldığı üzere, ABD Senatosu'nun mandaterliği reddetmiş olması üzerine Ermenistan ile ilgili yükümlülük ve sorumlulukları ilk önce yaptıkları gibi tekrar Milletler Cemiyeti'ne havale etmiş olan İtilaf Devletleri, bu konuda yine tatmin edici bir sonuç alamamışlardı. Cemiyetin ilgili raporuna ek olarak 19 Ekim'de Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği tarafından İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na iletilen bir yazıda da son zamanlarda Ermeni Delegasyonu tarafından Ermenistan'a yardım konusunda cemiyete bir hayli başvuru olduğu kaydedilip, Milletler Cemiyeti'nin “askerî bir koruma” üstlenecek pozisyonda olmadığı ifade ediliyordu. Genel Sekreterliğe göre ilgili başvuruların Milletler Cemiyeti'nden ziyade Sevr Antlaşması'nı imzalayan Yüksek Konsey üyesi dört güce yapılması gerekiyordu ki, bunlardan biri de İngiltere'ydi.¹²⁶

18 Ekim 1920'de İngiliz Başbakanlık Binası'nda alınan bir karar ise İngiltere'nin, Ermenistan'ın geleceğine ilişkin herhangi bir maddi yükümlülük altına girmeyeceğini gösteriyordu. Adı geçen kabine toplantısında, “*Milletler*

126 PRO. FO. 371/4961/E13070, “Assistance to Armenia by League of Nations,” Secretary-General of League of Nations to Foreign Office, No: D.F.2, 19.10.1920.

Cemiyeti Üyelerince Ermenistan'a Verilecek Finansal Garantiler” konusu masaya yatırılıp, Milletler Cemiyeti Konseyi’nce Ermenistan’ın geleceğine yönelik kabul edilmiş olan önerge¹²⁷ değerlendirilmiş, görüşmelere, “İngiltere’nin Ermenistan veya başka bir ülke için herhangi bir krediye/borca yönelik uluslararası bir garantiye dâhil olmasına şiddetle karşı çıkan” Maliye Bakanı A. Chamberlain’in bir memorandumunu¹²⁸ damga vurmuş, neticede toplantıda şu karar alınmıştı: “*Büyük Britanya, Milletler Cemiyeti üyelerince Ermenistan’a verilecek herhangi bir finansal garantiye dâhil olmamalı ve Milletler Cemiyeti Konseyi’nce Milletler Cemiyeti Meclisi’nde bu doğrultuda ileri sürülebilecek herhangi bir öneriyi reddetmelidir.*”¹²⁹

Londra’da alınan bu karara rağmen, Milletler Cemiyeti Konseyi Başkanı’nın 24 Ekim’de Başbakan Lloyd George’a ilettiği mektupta da İngiltere’yi “tarihî sorumluluklarıyla” yüzleştirecek ifadeler vardı. Adı geçen mektupta, Aharonian’ın Milletler Cemiyeti’nden yardım talebine verilen cevabın bir sureti Lloyd George’a iletiliyor; burada, Sevr Antlaşması’nı uygulama görevinin, antlaşmayı imzalayan güçlere ait olduğu kaydedilerek, Ermenistan’a yönelik koruma önlemlerinin değerlendirilebilmesi için sınırların belirlenmesi gerektiğinden bahsediliyordu.¹³⁰

127 Milletler Cemiyeti Konseyi’nin 20 Eylül 1920 tarihli Paris oturumunda kabul edilen bu önerge, Milletler Cemiyeti üyelerince Ermenistan’a verilecek finansal garantilerle ilgili teklifin, Cemiyet Meclisi’ne sunulması bağlamında İtilaf Yüksek Konseyi’nden görüş alınmasını kayda bağlamıştı. (“The League and Armenia,” *The Times*, 22 Eylül 1920, 9.) Bu önerge, 28 Eylül’de Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri Eric Drummond tarafından Cemiyet Konseyi’ndeki İngiliz temsilcisine iletilerek, İngiliz Hükümeti’nin, Ermenistan’a finansal garantiler konusunun Milletler Cemiyeti Meclisi’nde görüşülmesine ilişkin görüşü öğrenilmek istenmişti. Adı geçen önerge 5 Ekim’de İngiliz Kabinesi Sekreteri tarafından Dışişleri’nden E. Crowe’a gönderilip, konu hakkında Foreign Office’in dikkatleri çekilmiş, 6 Ekim’de de “temkinli davranılması” kaydıyla konu hakkında İngiliz Kabinesi’ne bilgi verilmişti. (*PRO. FO. 371/4960/E12373/134/58*, “Future Status of Armenia” Sir M. Hankey to Sir E. Crowe, October 5th, 1920.)

128 Chamberlain, adı geçen memorandumunu İngiliz Kabinesi’nin üç gün önceki (15 Ekim) oturumunda sunmuştu. İngiliz Maliye Bakanı burada, Ermenistan’a yardım meselesi hususunda bazı noktaların altını çizmiş, Milletler Cemiyeti Konseyi’nin, cemiyetin bütün üyelerinin Ermenistan’a maddi destek/borç vermeyi kabul etmesi önerisine (11 Nisan) karşılık olarak Yüksek Konsey’in 26 Nisan 1920’de, Müttefik güçlerin, silah ve cephane göndermek dışında Ermenistan’a yardım edemeyecekleri doğrultusunda almış olduğu bir kararı hatırlatmıştı. Maliye Bakanı İngiltere’yi, ister Ermenistan isterse başka bir devlet için olsun uluslararası bir borcun altına sokamayacağını ifade ile buna kesinlikle karşı olduğunu vurgulamış, Milletler Cemiyeti’ndeki İngiliz temsilcilerinin de böylesine finansal bir yük altına girilmemesi hususunda bilgilendirilmeleri gerektiğini kaydetmişti. (*FO. 371/4961/E 13242*, Cabinet; *The Future Status of Armenia*, Memorandum by the Chancellor of the Exchequer, 15th October, 1920.)

129 *PRO. CAB. 23/23, Cab. 59 (20)*, Conclusions of a Conference of Minister, held at 10, Downing Street, S.W., 1 on Monday, 18th October, 1920, at 4 p.m.; *FO. 371/4961/E 12916*, Draft Conclusions of a Conference of Ministers held at 10 Downing Street, S.W., on Monday, 18th October 1920 4 p.m.

130 *PRO. FO. 371/4961/E13393*, “Allied Assistance for Armenia,” Secretary Office of War Cabinet to Foreign Office, No: 38/C/3, October 28th, 1920.

Türklerle yaptıkları savaşın kritik günlerinde müttefiklerinin, Sevr'de tasarlanmış gelecekleriyle ilgili herhangi bir yükümlülük altına girmedikleri Ermeniler, hayal kırıklıklarını Paris'te bulunan delegasyonları vasıtasıyla dile getirdiler. 12 Kasım 1920'de Paris Barış Konferansı Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı Adına V. Papasian tarafından Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne iletilen yazıda¹³¹ Sevr Antlaşması'nın "havada kaldığından" bahisle Ermenistan'ın terk edildiği ifade ediliyordu.¹³²

*"Barış Konferansı Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu
27, Avenue Marceau, Paris, 12th November, 1920*

Efendim,

Hükümetim adına Milletler Cemiyeti Konseyi'ne ilettiğim mükerrer mesajlarda, Büyük Güçlerin dikkatlerini, Ermeni Cumhuriyeti topraklarında yaşanan gelişmelere çektim. Adı geçen olaylar, dışarıdan yardım gelmediği müddetçe, ırkının önemli bir kısmını feda etmek suretiyle bağımsızlığı için ciddi bir bedel ödemiş olan Ermenistan Devleti'nin kaçınılmaz bir şekilde imhasına yol açacak karakterdedir. Olayların her bir aşamasında açık bir şekilde ifade edilen bu öngörüler, şu anda en trajik şekilde gerçeğe dönüşmektedir. Şimdiye kadar daha çok kendi çabalarıyla bir devlet olarak yapılandırılıp, Sevr Antlaşması'nın tek bir maddesinden bile pratik bir fayda sağlayamayan Ermenistan, terk edilerek yalnız bırakıldığı için uzun, kahramanca ama beyhude bir direnişten sonra istila edilip yağmalandı ve kendisini art arda, güneyden Türk Milliyetçilerinin, kuzeyden Bolşeviklerin ve doğudan da Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin saldırıları karşısında buldu... Bu durumda Ermenistan'ın, Sevr Antlaşması'na yönelik ihlalleri ve kendisinin kurban edildiği mevcut şartları tüm gücüyle protesto etmekten başka çaresi bulunmamaktadır...

Bu şartlar altında Ermenistan'ın istila edilmesi, sadece İtilaf Devletlerinin şu ana kadar uğruna savaşarak kazandığı ilkelerin ihlali anlamına gelmeyip, aynı zamanda bu devletlerin Asya'daki hayatî çıkarlarını tehdit edecek tehlikeli sonuçların meydana gelmesinin de ilk aşamasını oluşturmaktadır. Hazar'dan Akdeniz'e kadar uzanması halinde Bolşevizm ve Türk Milliyetçiliğinin pervasızca gelişiminin ne anlama geleceğini tahmin etmek güç değildir.

131 Adı geçen yazı, Kasım ayının ikinci yarısında Cemiyet Genel Sekreterliği tarafından Cemiyet Meclisi'nin dikkatine sunulmak suretiyle konu hakkında cemiyet üyelerine bilgi verilmişti.

132 PRO. FO. 371/4965/E 15093, League of Nations, Assembly Document 107, "Situation in Armenia," The Armenian Republic Delegation to the Peace Conference to Secretary-General of League of Nations, 12th November, 1920.

Ermeni Hükümeti, bu protestolara ek olarak, Sevr Antlaşması'na riayetini sağlanıp, Ermeni Cumhuriyeti'ne yönelik işgalin önlenmesi için Milletler Cemiyeti'ne müracaat ile Cemiyet'in İtilaf Devletleriyle beraber müdahalesini talep etmektedir. Ermeni Cumhuriyeti'nin ortadan kalkmasının, Ermeni meselesinin sınırlarının ötesinde, Asya'da ve diğer başka yerlerde mevcut durumu altüst edecek sonuçları olacağı unutulmamalıdır.

*Barış Konferansı Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı Adına
V. Papasian”*

Adı geçen mektuptan birkaç gün sonra, 17 Kasım'da, Avetis Aharonian tarafından Milletler Cemiyeti Başkanlığı'na gönderilen yazıda ise yalnız kalan Ermenilerin 7 Kasım'da Türklerle bir ateşkes imzaladıkları ifade edilerek, Sevr Antlaşması bağlamında Ermenistan'a dair uluslararası vaatlerin yarıda bırakıldığı kaydediliyordu. Aharonian'ın adı geçen mektubu, Kasım ayının sonlarına doğru Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği tarafından Cemiyet Meclisi'ne sunulmak suretiyle konu hakkında cemiyet üyelerine bilgi verildi.¹³³

*“Barış Konferansı Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu,
27, Avenue Marceau, Paris, 17th November, 1920*

Milletler Cemiyeti Başkanı'na;

Efendim,

Az önce Erivan'dan aldığım resmî telgraf uyarınca, ortak düşmanımıza (Türlklere) karşı mücadeleden kendi başına bırakılıp harap olan Ermenistan'ın, 7 Kasım'da Türk Milliyetçileriyle bir ateşkes imzalamaya zorlandığı hususunda ekselanslarını bilgilendirmekten onur duyarım.

Bu vesileyle Ermeni Hükümeti, Milletler Cemiyeti'nin dikkatini Ermenistan'ın son çare olarak bir belge imzalamak zorunda kaldığı şartlara çekerken; gerek bu şartlara gerekse Türk Milliyetçileriyle daha sonra yapılması muhtemel barış antlaşmasında zorla kabul ettirilecek diğer şartlara rağmen, burada, Sevr Antlaşması'nın maddelerinden kısmi veya genel bir sapma anlamına gelecek düzenlemeleri veya

133 PRO. FO. 371/4965/E15092, League of Nations, Assembly Document 107, “Letters and Telegram from the Armenian Delegation to the Peace Conference,” A. Aharonian, Armenian Republic Delegation to the President of the League of Nations, 17th November, 1920.

uluslararası taahhütlerle resmen Ermenistan'a verilen hakların ihlalini, kati bir şekilde protesto ettiğini şimdiden bildirme ihtiyacı hissetmektedir.

A. Aharonian”

Kasım ayının son günlerinde Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'nce Milletler Cemiyeti Meclisi'nin dikkatine sunulan ekli bir yazının da, 17 Kasım 1920'de Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu tarafından Milletler Cemiyeti Başkanı'na gönderilen bir mektup olduğu anlaşılıyordu. Ermeni Delegasyonu adı geçen mektupla, Milletler Cemiyeti'ne, aynı gün Tiflis'teki Ermeni temsilcisinden aldığı bir telgrafi iletmek suretiyle cemiyetin dikkatini “*Türklerin insafına bırakılan Ermenistan'da hüküm süren feci duruma*” çekmişti. Buna göre 7 Kasım'da yapılan ateşkes maddelerine aykırı olarak, Türk Komutanı Kâzım Karabekir tarafından 8 Kasım'da Ermeni Cumhuriyeti'ne verilen 24 saat süreli yeni bir notayla bazı onur kırıcı ve ağır isteklerde¹³⁴ bulunmuş, Ermeni Cumhuriyeti son derece sıkıntılı bir durumla karşı karşıya kalmıştı. Tiflis'teki Ermeni temsilcisi, bu istekler nedeniyle çatışmaların yeniden başlayacağını düşünüyor, durumu umutsuz görüyordu. Adı geçen mektup, Türkiye'yi sıkıştırmak için bir an evvel gerekli adımların atılmasına ilişkin ifadelerle sonlanmıştı.¹³⁵

Milletler Cemiyeti'ne yapılan bu müracaatlar üzerine Türk-Ermeni Savaşı ve Ermenistan'ın geleceği sorunu, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin 22 Kasım tarihli Cenevre oturumunda ele alındı. Görüşmelerde Mustafa Kemal Paşa'yla müzakere seçeneği de masaya yatırılmış, adı geçen oturumda Türk Milliyetçileri ile Ermenistan arasındaki savaş durumunun sonlandırılması için arabuluculuk yapılması hususunda Milletler Cemiyeti Meclisi tarafından cemiyet üyelerine çağrıda bulunulmasına karar verilmişti.¹³⁶ The Times

134 Mektupta, adı geçen isteklerden bazılarının şunlar olduğu kaydediliyor: 1- Ciddi miktarda savaş malzemesinin teslim edilmesi, 2- Sanahin'e kadar olan demiryolu hattının Türkler tarafından kontrol edilmesi, 3- Ermeni birliklerinin Sürmeli-Aras Demiryolu İstasyonu-Kızıl Dağ-Ziyarat-Alagöz Dağı-(Tanaguirmiaze) Köyü-(Novomikhailovka)-(Nourikend)-(Talvanadague) hattına çekilmeleri. (PRO. FO. 371/4965/E15092, League of Nations, Assembly Document 107, “Letters and Telegram from the Armenian Delegation to the Peace Conference,” Translation of Telegram from Armenian Representative, Tiflis, 17th November, 1920, No: 499.)

135 PRO. FO. 371/4965/E15092, League of Nations, Assembly Document 107, “Letters and Telegram from the Armenian Delegation to the Peace Conference,” Translation of Telegram from Armenian Representative, Tiflis, 17th November, 1920, No: 499.

136 PRO. FO. 371/6266/E3158, “Question of Armenia,” League of Nations to Foreign Office, 5th March 1921; Armenia; Report by the Secretary-General Adopted by the Council at Paris, on February 25th, 1921. Milletler Cemiyeti her ne kadar savaşı önlemek için kurulmuş bir örgüt ise de savaşı hukuk dışı ilan edip tamamen ortadan kaldırmamaktaydı. Milletler Cemiyeti'nin görevi sadece savaşı “hukukun tanımadığı sınırlar” içerisine sokmaya çalışmaktı. (Hasgüler-Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 110.)

gazetesi, bir gün sonra, Milletler Cemiyeti Meclisi'nde yapılan görüşmeler hakkında bilgi verip, ilgili meclis tutanaklarını yayımladı:¹³⁷

“Özel muhabirimizden, Cenevre, 22 Kasım.

Milletler Cemiyeti Meclisi toplantısının bu sabahki oturumunda Ermenistan'ın durumu ele alındı. Lord Robert Cecil'in önerisi üzerine Cemiyet Konseyi'nin Ermenistan'daki durumu dikkate alması istendi ve meclis tarafından değerlendirilmesi için şu anda Ermeni ırkından arta kalanları tehdit eden tehlikenin bertaraf edilip, Ermenistan'da kalıcı düzenin sağlanması için bazı teklifler sunuldu.

M. Lafontaine (Belçika) Ermenistan ile düşmanları arasındaki savaşı sona erdirmek üzere ne gibi adımların atılabileceğinin değerlendirilmesi için altı üyeden oluşan bir komite oluşturulmasını teklif etti. M. Spalaikovitch (Yugoslavya) Ermenistan'dan devamlı surette ıstırap verici telgraflar aldığını dile getirirken, M. Branting (İsveç) kuzey ülkelerindeki kamuoyunun konu hakkında son derece duyarlı olduğunu ifade etti.

Toplantıya ilk defa katılan Mr. Balfour, dikkate değer bir konuşma yaptı ve düşünceleri uygulamaya geçirecek yöntemler bulunmadığı sürece iyi niyet ifadelerinin hiçbir şey ifade etmediğinin altını çizdi... Ona göre mandater bir güç bulunmadıkça Ermenistan sorunu bağlamında hiçbir yöntem işe yaramayabilirdi...

M. Viviani ise tek muhtemel çözümün, Kemalistlerle görüşülmesi olduğunu söyledi. Ona göre de ortada Ermenistan'ın mandaterliğini üstlenecek herhangi bir devlet yokken Milletler Cemiyeti'nin, onları uygulayacak gücü olmadığı bazı önlemler alması saçma olurdu. Bu bağlamda M. Viviani, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin, cemiyete üye olan ülke hükümetlerinden, kendi aralarından bir güç belirlemelerini istemesini önerdi. Belirlenecek olan bu güç, Milletler Cemiyeti'nin maddi ve manevi yetkisini kullanmak suretiyle savaşan taraflara müzakerelere başlamaları hususunda müdahalede bulunacaktı. Adı geçen öneri metni şu şekildeydi:

“Bu korkunç Ermeni trajedisini mümkün olduğunca hızlı bir şekilde sonlandırmak amacıyla Konsey ile işbirliği yapmayı arzulayan Milletler Cemiyeti Meclisi, Konsey'den, bir gücün (devletin) Kemalistlerle

137 “Armenia's Plight, League's Peace Move, Negotiations With Kemal,” *The Times*, 23 Kasım 1920, 11.

Ermenistan arasındaki düşmanlıkları durduracak gerekli önlemler almak vazifesiyle görevlendirilmesi hususunda hükümetlerle bir uzlaşmaya varmasını talep eder.”

Mr. Balfour, M. Viviani'ye, bir güç/devlet tarafından Kemal Paşa'yla görüşmelerin bir an evvel başlatılmasının Ermeni sorununa hizmet etmek (Ermeni davasını muhafaza etmek) maksadıyla mı istediğini sordu. Eğer durum böyleyse, Balfour'un öğrenmek istediği şey, Kemal ile kimin, hangi şartlarda ve nasıl görüşeceği idi. Balfour'a göre bu bağlamda Kemal'e sadece iki şeyden biri teklif edilebilirdi ki, bunlar da para veya topraktı. Kemal'e, bunlardan birinin mi teklif edilmesi düşünülüyordu? Eğer bu sorunun cevabı hayır ise onu ikna etmek için ne tür şeyler önerilecekti. Balfour'a göre müzakere denen şey, birinin diğerine bir takım çıkarlar karşılığında tekliflerde bulunduğu medeni güçler arasında cereyan eden bir tartışmaydı. Bu noktada Balfour'un üzerinde durduğu şey, Kemal'e medeni bir güç muamelesi yapıp yapılamayacağı ve ortada onun tarafından kabul edilmesi muhtemel görünen önerilecek bir şeyin olup olmadığıydı.

M. Viviani ise medeni bir gücün asgari insanlık çıkarları uğruna ilk defa bir müdahalede bulunmadığının altını çizdi. Herhangi bir denemede bulunmadan önce Mustafa Kemal'in toptan her şeyi reddedeceği nereden bilinebilirdi?

Lord Robert Cecil de sonucu ne olursa olsun müzakere yönteminden yanaydı. Öyle ki, görüşmeler başarısızlıkla sonuçlansa bile dünya bir şekilde (M. Kemal'e) isteğini zorla kabul ettirme yöntemini bulabilirdi.

Daha sonra Meclis'e iletilen teklifler oybirliğiyle desteklendi. Altı kişilik komitede yer alacak isimler yarın açıklanacak. Konsey, bu öğleden sonra telgrafla, hükümetlerin M. Viviani'nin teklifine yönelik düşüncelerinin ne olduğunu öğrenmekle meşgul olacak.”

Milletler Cemiyeti Meclisi'ndeki bu hareketliliğe rağmen Lloyd George, İngiliz Hükümeti'nin Ermenilere yardım konusunda elinden geleni yaptığını söylüyor; ABD Başkanı Wilson'un sınırlara yönelik kararı belli olmadan Sevri'nin tatbikiyle ilgili tartışmaların sonuçsuz kalacağını düşünüyordu.¹³⁸ Esasında Wilson'un Kasım ayının sonlarına doğru Ermenistan sınırlarının çizimini

138 PRO. FO. 371/4964/E 14666, "Future Status of Armenia," Secretary General, League of Nations, November 18th, 1920.

tamamlayarak bu konudaki kararını İtilaf Yüksek Konseyi'ne iletmesi¹³⁹de bir şey değiştirmeyecekti.

Dönem itibariyle İngiliz Avam Kamarası'nda da ilginç tartışmalar oluyor; İngiliz Hükümeti, 1 Aralık tarihli görüşmeler esnasında Milletler Cemiyeti'nin barışçıl bir çözüme yönelik adımları hakkında sorgulanıyordu. Hükümet kanadından benzer sorulara verilen cevapta, Milletler Cemiyeti'nin, Türklerle Ermeniler arasındaki savaşa son verecek adımları atması için bir komite oluşturduğu ifade edilmekteydi. Görünen o ki, İngiliz Hükümeti, Ermenistan'ın geleceği ile ilgili soruları Milletler Cemiyeti merkezli argümanlarla yanıtlamaya devam ediyordu.¹⁴⁰

Bu arada ABD Başkanı Wilson, Milletler Cemiyeti'nin, Kemalistler ile Ermenistan arasındaki savaşın sonlandırılması için arabuluculuk yapacak bir misyon oluşturulması teklifine aralık ayında olumlu cevap vermiş,¹⁴¹ aynı şekilde İspanya ve Brezilya hükümetleri de teklife yönelik moral ve diplomatik destek içerikli iyimser açıklamalarda bulunmuşlardı.¹⁴² Milletler Cemiyeti Meclisi'nin 2 Aralık 1920 tarihli oturumunda, Meclis Başkanı, Ermenistan adına Türk Milliyetçileriyle müzakerelerde bulunma görevini üstlenen ABD Başkanı ile Brezilya ve İspanya Dışişleri Bakanlarına birer telgraf gönderilmesi suretiyle adı geçen devletlere Milletler Cemiyeti'nin ve medeni dünyanın manevi desteğinin iletilmesini önerse de¹⁴³ tüm bu kuru ifade ve iyi niyet açıklamaları, somut bir proje hüviyetine dönüşecek gibi görünmüyordu.

139 *PRO. FO. 371/4965/E15131*, "Boundaries of Armenia," Mr. Wilson to the President of the Supreme Council of the Allied Powers. Received from Lord Hardinge, December 3; Enclosure in No.1: "Decision of the President of the United States of America respecting the Frontier between Turkey and Armenia, Access for Armenia to the Sea, and the Demilitarisation of Turkish Territory adjacent to the Armenian Frontier," in Lord Hardinge (Paris) to Foreign Office, No. 3578, Dated: 1.12.1920, Received: 3.12.1920. Wilson sınırlarına yönelik *The Times*'taki ilk haberler 3 ve 4 Ocak 1921 tarihlidir. Adı geçen haberlerde, Mr. Wilson'un Ermenistan'a Kars ve Erzurum'un yanında Trabzon'u da vermiş olduğundan bahisle, gazetede yeni Ermenistan sınırlarını belirten bir haritaya yer verilmişti. ("Armenian's New Frontiers," *The Times*, 3 Ocak 1921, 9; "Turco-Armenian Frontier," *The Times*, 4 Ocak 1921, 9.)

140 *PRO. FO. 371/4965/E15067*, "Turkish Nationalist Attack on Armenia," Parliamentary Question, 1 December 1920.

141 Başkan Wilson, 1 Aralık'ta Milletler Cemiyeti Konseyi'ne gönderdiği yazıda, genel olarak ABD'nin ve Amerikan halkının Ermenistan'ın geleceğiyle yakından ilgilendiğini kaydederek, askerî ve maddî bir yükümlülük altına girmekle kaydıyla, bu konuda harekete geçirilecek misyon ve güçlere moral ve diplomatik destek sağlayacağını ifade ile bu hususta Milletler Cemiyeti Konseyi'ne de gereken kolaylıkları göstereceğini taahhüt etmiş, sonuçta adı geçen yazıya, arabuluculuğun içeriği ile ilgili somut bir kayıt düşülmemişti. ("Relief for Armenia; Mr. Wilson's Reply to League," *The Times*, 2 Aralık 1920, 13; Gidney, *A Mandate for Armenia*, 245.)

142 "Relief for Armenia; Mr. Wilson's Reply to League," *The Times*, 2 Aralık 1920, 13.

143 "The Leagues Duty to Armenia," *The Times*, 3 Aralık 1920, 11.

Türk-Ermeni Savaşı'nın sonlandırılması meselesi, 2 Aralık 1920'de toplanan İngiliz Kabinesi'nin de ajandasına alındı ve toplantıda Milletler Cemiyeti Konseyi Başkanı M. Hymans'ın İngiliz Hükümeti'ne gönderdiği bir telgraf değerlendirildi. Adı geçen telgrafta, İngiliz Hükümeti'nin tek başına veya diğer devletlerle müşterek bir şekilde, Milletler Cemiyeti adına Ermenistan ile Kemalistler arasındaki düşmanlıkları sona erdirecek insanî/yardımsözer bir misyon oluşturmak isteyip istemediği soruluyordu.¹⁴⁴ Konu hakkında kabinede yapılan tartışmalar ve ileri sürölen bazı argömanlardan¹⁴⁵ sonra Dışışleri Bakanı'nın bu konuda cevabı bir yazı hazırlamasına ve adı geçen cevabın Milletler Cemiyeti Konseyi Başkanı'na Lloyd George tarafından iletilmesine karar verildi. Alınan karara göre Milletler Cemiyeti'ne iletilecek bu cevapta; ABD Başkanı'nın Türklerle Ermeniler arasındaki düşmanlıkları sonlandırma hususunda arabuluculuk yapmaya gönüllü olduğunu açıkladığı ifade ile Ermenilerin de tahmin edebileceği üzere İngiliz Hükümeti'nin bu hususta Türkler veya Bolşeviklerle görüşecek bir pozisyonda olmadığı belirtilip, İngiliz Hükümeti'nin bu amaç için oluşturulacak herhangi bir misyonda yer almayı kabul edemeyeceği, bununla beraber adı geçen hususta Başkan Wilson'un tüm çabalarına diplomatik ve moral destek verebileceği açıklanacaktı.¹⁴⁶

İngiliz Kabinesi'nde aynı gün (2 Aralık) görüşölen konulardan bir diğeri ise Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne kabulö sorunuydu. Kabinede, Milletler Cemiyeti İngiliz Delegasyonu'nun, Ermenistan'ın cemiyete üyeliği hususunda Londra'dan görüş istediği telgrafi¹⁴⁷ değerlendirilerek konu hakkında bazı

144 Hatırlanacağı üzere Milletler Cemiyeti Meclisi'nin, 22 Kasım tarihli Cenevre oturumunda, Türk Milliyetçileri ile Ermenistan arasındaki savaş durumunun sonlandırılması için arabuluculuk yapılması hususunda Milletler Cemiyeti üyelerine çağırıda bulunulmasına karar verilmiştii. (*PRO. FO. 371/6266/E3158*, "Question of Armenia," League of Nations to Foreign Office, 5th March 1921; "Armenia; Report by the Secretary-General Adopted by the Council at Paris, on February 25th, 1921."

145 Yapılan görüşmeler esnasında Kabine'ye bazı konularda bilgi verildiği fark ediliyordu. Buna göre Başkan Wilson, Amerikan güçlerinin kullanılmaması şartıyla, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin Ermenistan ile Kemalistler arsında arabuluculuk yapılmasına ilişkin davetini kabul ettiğine dair basına bazı açıklamalarda bulunmuş, İspanya ve Brezilya ise Milletler Cemiyeti Konseyi'nin adı geçen davetine iyi niyetli ama çekimsiz/belirsiz karşılıklar vermişlerdi. Toplantıda, bölgede olayların çok hızlı geliştiiği, Ermenistan'ın sınırlı imkânlarıyla Bolşevikler ve Kemalistler arasında kendini savunma kapasitesinden yoksun göründüğü, bu şartlar altında Ermenistan'ın kendisine önerilecek olan barış şartlarını imzalamak zorunda kalacağı ifade ile İngiltere'nin dünyanın diğer bölgelerindeki askeri yükümlölüklerinden bahsedilmiş, neticede İngiltere'nin bölgeye müdahalesinin veya bölgede bir yükün altına girmesinin mümkün olmadığı kaydedilmişti. (*PRO. CAB. 23/23, Cab. 70 (20)*, Conclusion of a Conference of Ministers held at 10, Downing Street, S. W., on Thursday, December 2, 1920, at, 12-15 p.m., 1.)

146 *PRO. CAB. 23/23, Cab. 70 (20)*, Conclusion of a Conference of Ministers held at 10, Downing Street, S. W., on Thursday, December 2, 1920, at, 12-15 p.m., 2.

147 Cenevre'den, Mr. Fisher'den alınan adı geçen telgrafta, Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne üyeliği hususunda M. Viviani ile Lord Robert Cecil'in fazla düşünmeden teşebbüste buldukları, bunun yanında Mr. Fisher ile Lord Balfour'un konuya temkinli yaklaştıkları kaydediliyordu. Telgrafta ifade edildiğine göre konunun Milletler Cemiyeti Meclisi'nde gündeme gelmesi halinde muhtemelen Ermenistan'ın cemiyete üyelik durumuna, daha sonra Ermenistan sorununun çözümüne kesinlikle katkı

kayıtlar düşülmüştü. Tutanaklardan anlaşıldığı kadarıyla İngiliz Hükümeti, Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne üye olmasını istemiyordu. Öyle ki, görüşmeler esnasında birçok açıdan Ermenistan'dan daha iyi seviyede olan Baltık ülkelerinin Milletler Cemiyeti'ne yapmış olduğu müracaatların reddedildiği hatırlatılmış, öte yandan sınırlarla ilgili meseleler henüz halledilmediği için Transkafkasya devletlerinin de Milletler Cemiyeti'ne kabul edilmediği vurgulanarak, Ermenistan'ın sınırlarının da henüz belirlenmediği, bu konuda hâlâ Başkan Wilson'un kararının beklendiği¹⁴⁸ kaydedilmişti.¹⁴⁹ Dahası, görüşmeler esnasında hassas bir konuya değinilmiş, Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne üyeliğinin, cemiyete aşırı bir yük ve sorumluluk getireceği ifade edilmişti. Öyle ki, Ermenistan'ın cemiyete üye olarak kabul edilmesi, Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nin 10. Maddesi uyarınca Ermenistan'ın toprak bütünlüğünün dış saldırılara karşı korunup, siyasi bağımsızlığının teminat altına alınmasını gerektiriyordu. Böylesine devasa bir yükümlülüğü üstlenmek Milletler Cemiyeti'ni zayıflatabilirdi.¹⁵⁰

Kabine tutanaklarına da yansıdığı üzere İngiliz Hükümeti, Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne üye olarak kabul edilmesini istemiyor, bununla beraber bazı nedenlerden dolayı durumu açık bir şekilde kayıt altına da alamıyordu.

Kabine tutanaklarına da yansıdığı üzere İngiliz Hükümeti, Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne üye olarak kabul edilmesini istemiyor, bununla beraber bazı nedenlerden dolayı durumu açık bir şekilde kayıt altına da alamıyordu. Öyle ki, diğer devletlerin Ermenistan'ın cemiyete üyeliğine oybirliğiyle yeşil ışık yakmaları halinde İngiliz Hükümeti'nin karşıtlık hususunda yalnız kalması, politik açıdan sakıncalı ve hoş olmayan bir durumun ortaya çıkmasına neden olabilirdi. Bu yüzden adı geçen kabine toplantısında düşünce ve istemler gizlenerek bu hususta müstakbel sakıncaları asgariye indirecek bir karar alındı. Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne üyeliği sorunu aynı gün

sağlamayacak/destek vermeyecek ülkeler tarafından yeşil ışık yakılacaktı. Mr. Fisher bu durumu İngiliz Dışişleri'nin dikkatine sunmuş ve konu aynı gün İngiliz Kabinesi'nin gündemine alınmıştı. (PRO. FO. 371/4964/E15025, "Admission of Armenia to League of Nations," Mr. Fisher, December 1st, 1920; PRO. CAB. 23/23, Cab. 70 (20), Conclusion of a Conference of Ministers held at 10, Downing Street, S. W., on Thursday, December 2, 1920, at, 12-15 p.m., 1.)

148 Oysa Wilson, sınırlara ilişkin kararını İtilaf Devletlerine 24 Kasım'da iletmmişti. (Marashlian, *The Armenian Question from Sévres to Lausanne*, 126.)

149 Esasında İngiltere, Wilson sınırları açıklandıktan sonra da Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti üyeliğine cephe almış, bunun gerekçesi olarak da Wilson'un, sınırları geniş çizdiğini ve bu sınırlar için herhangi bir sorumluluk alınamayacağını göstermişti. (PRO. CAB. 24/16, C. P. 2238, Conclusions of a Series of Conversation Between Representatives of the British, French, and Italian Governments, held at 10 Downing Street, S.W., from November 26th to December 4th, 1920.)

150 PRO. CAB. 23/23, Cab. 70 (20), Conclusion of a Conference of Ministers held at 10, Downing Street, S. W., on Thursday, December 2, 1920, at, 12-15 p.m., 1-2.

öğleden sonra İtalyan ve Fransız Hükümetleriyle yapılacak olan konferansta değerlendirilecekti.¹⁵¹

Sorun, İngiliz, Fransız ve İtalyan hükümet temsilcilerinin yer aldığı bir toplantıda görüşüldükten sonra ertesi gün (3 Aralık) Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti üyeliğine karşı olunduğu hususunda ortak bir karara varıldı. Bu karar uyarınca Milletler Cemiyeti'ndeki İngiliz, Fransız ve İtalyan delegasyonlarına gönderilmek üzere bir telgraf taslağı hazırlanacak, bu suretle Sevr Antlaşması'nın 88. Maddesi'nden kaynaklanan yasal zorunlulukların yanında, sınırlarla ilgili sorunun henüz çözülmemiş olması nedeniyle İngiliz, Fransız ve İtalyan Hükümetlerinin, Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne kabulüne karşı oldukları açıklanacaktı.¹⁵²

İngiltere, Fransa ve İtalya'nın konuyla ilgili tavırlarını netleştiren telgrafların Cenevre'ye gönderilmesiyle Milletler Cemiyeti'ndeki delegasyonlar konu hakkında resmen bilgilendirildiler. Bu bağlamda Londra'dan, Milletler Cemiyeti'ndeki İngiliz Delegasyonu Başkanı Balfour'a gönderilen telgraftaki ifadeler, İtilaf Devletlerinin Ermenistan'a yönelik tutumunu net bir şekilde ortaya koyuyordu.¹⁵³

“Cenevre’de bulunan Mr. Balfour’a gizli telgraf,

“No: 46

Lloyd George, M. Leygues ve Count Sforza, bu sabah Ermenistan’ın Milletler Cemiyeti’ne kabul sorununu tartıştılar. Neticede, Milletler Cemiyeti Meclisi’ndeki Fransız, İtalyan ve İngiliz delegasyonları başkanlarına konuya yönelik eş zamanlı telgraflar gönderilmesine karar verilerek telgraf metninin şu şekilde düzenlenmesi kararlaştırıldı:

“Üç hükümetin temsilcileri, Londra’da toplanarak Milletler Cemiyeti Asamblesi tarafından ortaya konulmuş olan Ermenistan’ın Milletler Cemiyeti’ne kabulü meselesini tartıştılar. Toplantı sonucu şu karara varılmıştır; Şu anda Ermenistan’ın cemiyete kabulüne dair bir adım atmak imkânsızdır. Öncelikle Ermenistan’ı bağımsız bir devlet olarak

151 PRO. CAB. 23/23, Cab. 70 (20), Conclusion of a Conference of Ministers held at 10, Downing Street, S. W., on Thursday, December 2, 1920, at, 12-15 p.m., 2.

152 PRO. CAB. 24/16, C. P. 2238, Conclusions of a Series of Conversation Between Representatives of the British, French, and Italian Governments, held at 10 Downing Street, S.W., from November 26th to December 4th, 1920.

153 PRO. CAB. 24/16, C. P. 2238, Conclusions of a Series of Conversation Between Representatives of the British, French, and Italian Governments, held at 10 Downing Street, S.W., from November 26th to December 4th, 1920; Annex: Secret Cipher Telegram to Mr. Balfour, Geneva.

yapılandırılan Sevr Antlaşması henüz tasdik edilmemiştir. Bunun yanı sıra, Wilson tarafından yeni belirlenmiş olan Ermenistan sınırları o kadar geniştir ki; Milletler Cemiyeti'ne üye güçler şu anki şartlar altında bu sınırlara yönelik bir sorumluluğu kabul edemezler.”

I. Dünya Savaşı'ndaki müttefikleri İtilaf Devletlerinin bu tutumu ile bir kez daha sarsılan Ermeniler ise tepkilerini barış konferansındaki delegasyonları vasıtasıyla dile getirdiler. Londra'daki Ermeni temsilcisi General Bagratouni aracılığıyla İngiliz Dışişleri'ne iletilen mesajda, Türk-Ermeni barış görüşmelerinin devam ettiği günlerde, Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne kabulüne karşı alınan olumsuz kararın önemli sonuçlarının olacağı, bunun Türklere moral vereceği ifade ediliyordu. Ermeni delegasyonuna göre Londra'da verilen bu karar, Ermenilerin kaderlerine terk edildiği izlenimini yansıtıyordu.¹⁵⁴

Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne üyeliği meselesi, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin 16 Aralık 1920 tarihli oturumunda ele alınmış, oylamaya katılan 29 delegenin 21'inin reddetmesi üzerine¹⁵⁵ Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne üyelik başvurusu reddedilmişti.¹⁵⁶ The Times gazetesi bir gün sonra Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne kabul edilmediğini duyurdu.¹⁵⁷

Tüm bu gelişmelere karşın Milletler Cemiyeti, 1921 yılının başlarında da Türk-Ermeni sorununda arabuluculuk meselesini gündemine almaktan vazgeçmedi. Milletler Cemiyeti'nin yönlendirmesi sonucunda¹⁵⁸ İngiltere'nin, Türk-Ermeni sorununa dair arabuluculuk etmesi için ABD'ye yapmış olduğu bir teklife Washington'dan verilen cevap ise İngiltere'yi gerçeklerle yüzleştirecek cümleler içeriyordu:¹⁵⁹

154 PRO. 371/4965/E15294, "Admission of Armenia to League of Nations," J. Bagratouni, Major-General, Republic of Armenia, Delegation at the Peace Conference to Sir. J.A.C. Tilley, Under-Secretary of State, Foreign Office, 6th December 1920.

155 Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne üye olarak kabul edilmesi hususunda "evet" oyu kullanan ülkeler şunlardı: Kanada, Peru, Salvador, Portekiz, İsviçre, İsveç, Uruguay ve Venezüella.

156 Beşinci Komite'nin tavsiyeleri doğrultusunda hareket eden Milletler Cemiyeti Meclisi, önceden Rus İmparatorluğu'na bağlı bir bölge olan Ermenistan'ın, şu anda Bolşevikler tarafından tekrar Rusya'ya dâhil edilme durumu ve ihtimali ile bundan kaynaklanan tehditleri göz önünde bulundurarak, Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nin 10. Maddesi'ndeki yükümlülükleri (üye ülkelerin topraklarını dış saldırılara karşı koruma yükümlülüğü) üstlenmemek için bu kararı vermiş, aynı gerekçelerle Gürcistan, Litvanya, Letonya ve Estonya'nın da Milletler Cemiyeti'ne üyelik başvuruları reddedilmişti. (*League of Nations, Records of the First Assembly: Meetings of the Committees, 2 vols., II, 1195-199*'dan naklen Gidney, *A Mandate for Armenia*, 244.)

157 "Armenia Not Admitted," *The Times*, 17 Aralık 1920, 11.

158 Belge dipnotundan anlaşıldığı kadarıyla adı geçen teklif, Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği tarafından İngiliz Başbakanı'na, başbakanından da ABD yönetimine iletilmişti.

159 PRO. CAB. 24/119, C. P 2512, Copy of letter from the Secretary-General, League of Nations to the Prime Minister, Geneva, 24th January, 1921.

“...Öyle görünüyor ki, Ermenistan ile Türkiye arasındaki meselelerin kaynağı Sevr Antlaşması'dır ve bu gerçekten ciddi bir sorundur. Sevr Antlaşması, Müttefik güçler tarafından tasarlanmıştır. Buradaki zorluk, antlaşmadaki hiziplerin kabul edilmemesinden ve Müttefiklerin bu yolda bir şey yapmamasından kaynaklanmaktadır... Bu sorun, Başkan Wilson'un üzerinde kontrol mekanizması kurabileceği bir sorun değildir. Bu yönde Wilson'a yapılacak tekliflerin başarısı, tamamen Müttefiklerin destek ve işbirliğine bağlıdır. Üstelik İngiliz Başbakanı'nın da belirtmiş olduğu gibi Ermenistan, şu anda Moskova'nın kontrolü altındadır ki; bu durum sorunu daha da karışık bir hale getiriyor... Başkan Wilson'un Ermenistan'daki Sovyet kontrolü üzerinde bir nüfuzu bulunmadığı gibi, bu yönde yapılacak bir müdahale, Müttefik güçlerin ortak desteğini gerektirmektedir...”

Durumun İtilaf Devletleri açısından içinden çıkılmaz hale geldiği günlerde Türk Milliyetçileri, Ermeni Cumhuriyeti ile imzaladıkları Gümrü Antlaşması'yla “Sevr Ermenistanı” sorununu halletmişler, 1921'in ilk aylarında da Yunan ordusu karşısında ciddi bir direnç ortaya koyup, Sovyetlerle dostluk antlaşması imzalamışlardı.¹⁶⁰ Tüm bu gelişmelerin Paris ve Londra'da önemli etkileri oldu.¹⁶¹ Ermeni sorunu da 1921 yılı başlarında Paris, Cenevre ve Londra üçgeninde artık farklı bir zeminde ele alınmaya başlandı. Türkiye'ye karşı genel politikaların iflasın eşiğine gelmesi üzerine Sevr Antlaşması'nın revizyonu¹⁶² gündeme gelmiş, Ermenistan sorunu bağlamında da farklı çözümlenmeler tasarlanmıştı.¹⁶³

160 *Düstur*, 3. Tertip, Cilt II, 102; *Kavanin Mecmuası*, Devre: 1, Cilt: 1 (Ankara, 1943), 157-167; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I, (1920-1945)* (Ankara, 2000), 27-39.

161 “Turko-Russian Agreement,” *The Times*, 24 Mart 1921, 9. İngiliz Savaş Bakanlığı tarafından 19 Şubat 1921'de hazırlanan bir memorandumda güncel değerlendirmelere yer verilmiş, bölgede son zamanlarda üç önemli olayın gerçekleştiği ifade ile bunlar; Ermenistan'ın yenilgisi, Yunanistan'da Venizelos'un iktidardan düşmesi ve Rusya'da Wrangel ordularının ezilmesi olarak tespit edilmişti. Savaş Bakanlığı, bu şartlar altında politika değişikliği yapmadan Orta Doğu'daki durumla başa çıkmayı gücünün ötesinde bir hareket olarak nitelmiş; özellikle Türk barışında, Kars, İzmir ve Trakya gibi toprak sorunlarına yönelik köklü değişimlerin, Türkleri Bolşeviklerle işbirliğinden vazgeçirebileceğini anlatmaya çalışmıştı. (*PRO. CAB. 24/120, C. P 2608*, The Military Situation in Russia, Caucasia, Turkey and Greece; Memorandum by the Secretary of State for War, The War Office, 19th February 1921.)

162 Revize edilmiş Sevr Antlaşması dahi Türk Milliyetçilerini hoşnut etmeyecek, neticede 1921 ve 1922'de özellikle İngiltere'nin bir piyon olarak kullandığı Yunan ordusuna karşı verilen mücadele sonucunda, 1922 Ekimi'nde Mudanya'da imzalanan mütareke ile Mondros şartlarını kabul etmeyen Türk Milliyetçileri kendi ateşkes şartlarını belirleyerek, hareketlerinin aksiyon safhasına son vereceklerdi. 1921-1922 yıllarında Türk-Yunan Savaşları ve bu savaşların İngiltere'deki akisleri ile ilgili çalışmalar için bkz. Bilal Şimşir, *İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e, (1921-1922)*, 1972; Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilisations* (London, Bombay, Sydney, 1922).

163 Gidney, *A Mandate for Armenia*, 246-248.

Bu süreçte Milletler Cemiyeti'nin Ermeni sorununa yönelik yaklaşımını da değişen konjonktürel gelişmeler belirledi. Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Türk Milli Mücadele Hareketi'nin başarısı, değil büyük Ermenistan, Ermeniler lehine en küçük bir müdahaleyi bile sonuçsuz kılacak bir tarzda gelişmekteydi. Buna rağmen, dönem itibarıyla Ermeni çevreleri yine boş durmuyor, İtilaf Devletlerinin umursamazlıkları nedeniyle konuyu Milletler Cemiyeti üzerinden gündeme getiriyorlardı.

1921 yılı başlarında, askerî çevrelerin Sevr Antlaşması'nın revizyonuna dair daha ısrarcı tutumları¹⁶⁴ ve Türk Milliyetçilerinin Yunan ordusu karşısındaki başarılı harekâtları Londra'yı harekete geçirmiş, bu sefer Osmanlı Hükümeti yanında Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Ankara Hükümeti temsilcilerinin de davet edileceği Londra'daki görüşmelerde Türklere Sevr'in daha yumuşak bir versiyonunun sunulması tasarlanmıştı.

Sevr Antlaşması'nın revize edileceğini duyan Ermeni çevreleri ise bu süreçte Ermenilerin terk edilip, Ermeni davasından vazgeçilmemesi için çeşitli kurum ve kuruluşlar üzerinden ciddi bir baskı, propaganda ve lobi kampanyası başlattılar. Bu bağlamda 16 Şubat 1921'de merkezi Cenevre'de bulunan Uluslararası Ermeni Derneği¹⁶⁵ Başkanı Eduard Naville tarafından Milletler Cemiyeti Konseyi'ne iletilen bir mektup ile Sevr Antlaşması ve Wilson sınırlarına vurgu yapılmak suretiyle Milletler Cemiyeti'nden Ermenilere yardım etmesi isteniyordu.¹⁶⁶ Adı geçen mektup, kaleme alındığı tarihten iki gün sonra Milletler Cemiyeti Konseyi'ne sunuldu ve konu hakkında konsey üyelerine bilgi verildi:¹⁶⁷

“Cenevre, 16 Şubat 1921

Milletler Cemiyeti Konseyi Başkanı'na,

Efendim,

Uluslararası Ermeni Derneği, Milletler Cemiyeti Genel Meclisi'nin geçen yıl bu zamanlar yaptığı oturum esnasında Milletler Cemiyeti Meclisi'ne başvurmak suretiyle bugün de hâlâ içinde bulunduğu umutsuz durumdan kurtarılması için Ermenistan'a yardım edilmesini talep

164 PRO. CAB. 24/119, C. P 2599, The Treaty of Sevres: General Staff Views on Modification of Terms, 16th February, 1921.

165 Phil-Armenian League

166 PRO. FO. 371/6266/E 2513, “Question of Armenia,” League of Nations to Foreign Office February 19th 1921.

167 PRO. FO. 371/6266/E 2513, “Question of Armenia,” Letter from the International Phil-Armenian League, February 16th 1921.

etmişti. Şu anda bu mutsuz ülkenin (Ermenistan) durumu geçen yıldan beri daha kötü bir hale geldiği için bu isteğimizi acil bir şekilde yineliyoruz.

Ermeni Cumhuriyeti'nin varlığını tanıyan ve dönem itibariyle iktidarda olan Ermeni Hükümeti'nin temsilcisi Mösyö Aharonian tarafından imzalanmış olan Sevr Antlaşması, Ermeni Devleti'nin sınırlarının belirlenmesi görevi hususunda Başkan Wilson'a tam yetki vermişti. Daha sonra, Mustafa Kemal ile Ermeniler arasında bir savaş çıktı. Dönem itibariyle Milletler Cemiyeti Meclisi Cenevre'de toplandığı esnada Türkler henüz kesin/kati bir başarı elde etmemişlerdi.

Efendim, hatırlayacağınız üzere bu konu Milletler Cemiyeti Meclisi'nde gündeme geldi ve meclisin önceki oturumlarından birinde, cemiyetin altı üyesinden oluşan bir komite tertip edilerek Ermeni menfaatlerinin gözetilmesi hususunda bu komiteye yetki verildi. Aynı zamanda M. Vivani'nin teklifi üzerine Mustafa Kemal ile Ermeniler arasında arabuluculuk görevini icra etmesi için de Başkan Wilson'a müracaatta bulunulması kararlaştırıldı. Başkan Wilson, bu teklifi kabul ederken, İspanya ve Fransa, başkanın bu icraatında, onunla işbirliği yapma doğrultusunda niyet beyanında bulundular. Milletler Cemiyeti'nin son oturumunda altı kişilik bu komitenin tasfiye edilmesine karar verilerek Ermeni çıkarlarının korunması bağlamında Milletler Cemiyeti Konseyi yetkili kılındı.

Bu arada Başkan Wilson, Sevr Antlaşması'yla kendisine yapılan müracaata uygun olarak Ermenistan'a devredilmesi gereken sınırları belirledi. Bu sınırlar, Ermenistan'ın limanı olması gereken Trabzon da dâhil olmak üzere üç vilayeti Ermenistan'a veriyordu.

Milletler Cemiyeti Meclisi'nin adı geçen toplantısından beri Ermenistan'daki durum daha da kötü bir hale geldi. Ermenistan, Mustafa Kemal'in saldırısının yanında Sovyet ordularının da hücumuna maruz kaldı. Kendisini iki taraftan yapılan saldırılarla karşı karşıya bulan Ermeni ordusu, direnmeye son vererek dağıldı. Ermeni Hükümeti, Mustafa Kemal ile bir ateşkes ve bir de feci bir antlaşma yaptı. Ordu, silah ve cephanelerini teslim zorlandı. Türklerin Erivan'a girip, burada katliam yapmalarına engel olmak için Ermenistan'dan geriye kalan şeyler Sovyetlere bırakıldı. Hükümeti dağıtan Sovyetler, şu anda cismen küçülen ülkede yönetici olarak hüküm sürmekteler.

Bu zor şartlar altında Ermenistan'a nasıl yardım edilebilir? Bize öyle geliyor ki; soruna yönelik tek muhtemel çare, İtilaf Yüksek Konseyi'nin kararını uygulamak, yani Mustafa Kemal'i, Başkan Wilson tarafından Ermenistan'a verilen topraklardan çıkmaya ikna etmektir. Tahliye edilen bölge, Sevr Antlaşması'yla tanınmış olan Ermeni Cumhuriyeti'ne verilecektir. Şurası kesindir ki, Suriye, Mezopotamya ve Anadolu gibi mücavir bölge Ermenileri, derhal bu vilayetlere (Wilson'un belirlediği sınırlar içerisine) akın edecekler, daha sonra Sovyetler tarafından ortadan kaldırılan hükümetlerini (Ermeni Hükümeti) inşa görevi bu Ermenilere veya hâlihazırdaki hükümete (Ermeni Hükümeti) düşecektir. Ancak Ermenistan mandaterliğini kabul etmeye gönüllü bir gücün/devletin ortaya çıkmaması halinde, bunun gerçekleşmesi muhtemel gözükmemektedir.

Bununla beraber, Ermeni Cumhuriyeti'nin dışında yaşayan diğer Ermeniler de vardır. Ayrıca Kilikya bölgesi başta olmak üzere Türklerin elinde kalan Anadolu'nun bazı kısımlarında da Ermeniler yaşamaktadır. Bunlar için de Türkiye'de otonom bir yapı olmasa bile en azından daha önce Lübnan'da oluşturulduğu üzere Hristiyan bir idarenin tesis edilmesi gerekmektedir. Şurası kesindir ki, Türk hâkimiyeti altında bulunan bölgelerdeki Ermeni halkını yok etmek kastıyla yeni bir katliamın başlaması an meselesidir. Biz, Cenevre'deki toplantıların, Milletler Cemiyeti'nin bu katliamlara kesin olarak son verme doğrultusundaki açık niyetinin bir göstergesi olduğuna inanıyor ve bu yüzden Doğu'da barış ve adaleti tesis etmeye çalışan güçlerin (İtilaf Devletleri) sadece Ermenilerin güvenlik ve hayatlarını temin edecek gerekli adımları atmaları için değil aynı zamanda Ermenilere, üzerinde Ermenistan Devleti'ni kurup, barış, güven ve huzur içinde yaşayabilecekleri toprakları sağlamaları için de Milletler Cemiyeti Konseyi'nden Londra Konferansı'nda harekete geçmesini istiyoruz.

Eduard Naville/Başkan''

Anlaşıldığı üzere bu sefer Milletler Cemiyeti Konseyi'ne daha farklı bir kanal¹⁶⁸ ve yeni bir yüz vasıtasıyla ulaşan Ermeniler, konseyin dikkatini Ermenistan'ın içinde bulunduğu sıkıntılı duruma çekmişlerdi. Uluslararası Ermeni Derneği, adı geçen mektubunda, Türk-Ermeni Savaşı'nın sonuçları ile Ermeni Cumhuriyeti'nin Sovyetleştirilmesinden kaynaklanan açmazları

168 Bundan önce Ermeni istekleri genel olarak barış konferansı için Paris'te bulunan Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu tarafından dile getirilmekteydi. Türk-Ermeni Savaşı'ndan sonraki siyasi zemin ve Ermeni Cumhuriyeti'nin Sovyetleştirilmesi, Paris'teki Ermeni Cumhuriyeti delegasyonunun varlık sebebini de ortadan kaldırmış görünüyordu. Bundan sonra Ermeni davası bağlamında Milletler Cemiyeti ve İtilaf Devletlerine yapılan müracaatlarda uluslararası Ermeni dernekleri de değerlendirildi.

kaydedip, Ermenistan'a yardım edilmesini istiyordu. Buna göre Mustafa Kemal, Wilson tarafından Ermenistan'a verilen topraklardan çıkartılmalı, adı geçen bölge Ermeni Cumhuriyeti'ne verilmeliydi. Mektupta, mandater devlet sorunu da gündeme getirilmiş, Ermenistan için mandater bir devlet bulunmadığı takdirde Wilson sınırlarında bir Ermeni Hükümeti'nin yapılandırılmasının mümkün olmadığı belirtilmişti. Türkiye'de, Wilson sınırları dışında kalacak olan bölgelerde yaşayan Ermeniler için ise Hristiyan bir idarenin tesis edilmesi gerektiği ifade edilen yazıda, Milletler Cemiyeti, Türkler tarafından icra edilecek muhtemel bir Ermeni katliamını önlemek için harekete geçmeye davet ediliyor; tüm bu konularda yakında toplanacak olan Londra Konferansı'nda Milletler Cemiyeti Konseyi öncülüğünde somut adımlar atılması isteniyordu.

1921 Şubatı'nın son günlerinde, Londra'daki görüşmeler başlamadan önce, İngiliz Dışişleri de Ermeni beklenti ve istekleri ile karşı karşıya kalmıştı. Avetis Aharonian, bu doğrultudaki yazışmalarında Sevr'in revizyonu sürecinde Ermenilerin "kurban edilmemesi" gerektiğinden bahsediyordu.¹⁶⁹ Esasında Londra oturumlarından hemen önce, içinde buldukları durumun çıkmazlarıyla yüzleşen Ermeniler, beklentilerini Milletler Cemiyeti ve İtilaf Devletlerinin de destekleyebileceği bir çizgiye çekmişlerdi. Öyle ki, 21 Şubat'ta İngiliz Dışişleri'nde G. Osborne ile görüşen Bugos Nubar, görüşme esnasında, Londra'da toplanacak konferansa katılma isteğini dile getirerek, Türkiye'de oluşturulması gereken "Ermeni Milli Yurdu" (A National Home for Armenians) üzerinde durmuştu. G. Osborne ise Nubar'a, Sevr Antlaşması'nın revizyonu ile Kilikya'da otonom bir devlet tavsiyesinde bulunmuş, aynı zamanda Ermenilerin son dönemde Bolşeviklerle yaptığı işbirliğini öne sürerek, Ermenilere hiçbir şey için söz verilemeyeceğini, Londra'da yapılacak konferanstan da Ermenistan'a dair olumlu bir sonuç çıkmayabileceğini ima etmişti.¹⁷⁰

Dönem itibariyle genel olarak Türkiye, özel olarak da Ermenilerle ilgili tüm politik ve askerî çözümlerinin, Sevr Antlaşması'nın revize edileceği konferans sonrasına rezerve edildiği anlaşılıyordu. Adı geçen konferansın başlamasından birkaç gün sonra, 25 Şubat 1921'de Milletler Cemiyeti Konseyi'nin Paris'teki oturumunda kabul edilen raporda¹⁷¹ da Londra'da Sevr Antlaşması'nın inceleneceği konferans sonuçlanıncaya kadar Milletler

169 *PRO. FO. 371/6266/E2668*, "Question of Armenia; Reports on Conversation with Mr. G. K. Montgomery respecting the Armenian America Society and with Monsieur Aharonian," Mr. Osborne to Mr. Lindsay, 22 February, 1921.

170 *PRO. FO. 371/6266/E2667*, "Question of Armenia," Boghos Nubar Pasha (Conversation), February 21st 1921.

171 Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'nin Ermenistan sorunuyla ilgili hazırladığı rapor.

Cemiyeti'nin Ermenistan sorununun çözümüne yönelik eylemlerinin ertelenmesine karar verildi. Adı geçen raporda bir yol haritası çizilerek, konu bağlamında önceki gelişmeler özetlenmişti.¹⁷²

“Ermenistan

Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği Tarafından Hazırlanıp

Paris'te Cemiyet Konseyi'nce Kabul edilen Rapor, 25 Şubat 1921

Milletler Cemiyeti Meclisi, 18 Aralık (1920) günlü önergesinde, bu husustaki tavsiyeleri değerlendirerek, Cemiyet Konseyi'nden, gerektiği takdirde Ermenistan'ın geleceğinin Milletler Cemiyeti üyelerince koruma/teminat altına alınmasını talep etmişti. Milletler Cemiyeti Konseyi bugün mevcut şartlar altında bu önerenin etkin bir şekilde nasıl uygulanabileceğini mütalaa etmektedir.

Milletler Cemiyeti Meclisi 22 Kasım'da (1920) Türk Milliyetçileri ile Ermenistan arasındaki savaş durumunun sonlandırılması amacıyla Milletler Cemiyeti üyelerine müracaatta bulundu. Milletler Cemiyeti'nin bu çağrısı uyarınca Başkan Wilson ile İspanya ve Brezilya Hükümetleri bu hususta hizmet etme teklifinde bulundular. Bununla beraber o zamandan beri bölgede başka olaylar da cereyan etti ki, bunlarla ilgili detaylı bilgi, Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'nce hazırlanmak suretiyle Cemiyet Konseyi üyelerine dağıtılan memorandumda verilmiştir. Burada, müstakbel hareket tarzını belirlemede Milletler Cemiyeti Konseyi'ne yardım etmek için ayrıntıya girmeden önemli noktalardan bahsedilmesi gerekiyor.

1. Aralık ayının (1920) sonlarına doğru bizim ilgilendiğimiz/iş yaptığımız Ermeni Hükümeti'nin varlığı son buldu ve bu hükümetin yerini öyle ya da böyle Rus Bolşeviklerine bağlı başka bir hükümet aldı. Barış Konferansı Ermeni Delegasyonu Başkanı Mösyö A. Aharonian'a göre Ermenilerin, ülke ve ırklarından arta kalanları muhafaza edebilmeleri için yapabilecekleri tek şey bu hükümet değişikliğiydi.

Bununla beraber bu olayın (hükümet değişikliği) acil sonucu, Sovyet Rusya ile Ermenistan arasında ilişkilerin tesis edilmesi oldu ki; bu durum Ermenistan ile Batılı ülkeler arasındaki ilişkileri daha zor/güç bir hale getirdi.

172 PRO. FO. 371/6266/E3158, “Question of Armenia,” League of Nations to Foreign Office, 5th March 1921; Armenia; Report by the Secretary-General Adopted by the Council at Paris, on February 25th, 1921.

2. Ermeni Hükümeti, 2 Aralık'ta (1920) Türk Milliyetçileri ile Gümrü'de (Alexandropol) bir antlaşma yapmaya zorlandı. Bu antlaşma ile Ermeni Cumhuriyeti'nin toprakları Rusya Ermenistanı bölgesiyle sınırlandırıldı. Kars vilayeti ile belli başlı mücavir toprakların geleceğine ise sonradan yapılacak olan plebisit sonucuna göre karar verilecek, Türkiye Ermenistanı'nın tamamı ve 1878'den beri Rusya Ermenistanı'nın bir bölümünü oluşturan topraklar ise hiç olmazsa geçici olarak Türklerin elinde kalacaktı. Bir İtalyan kaynağından alınan bilgiye göre yeni Ermeni Hükümeti Gümrü'de (Alexandropol) yapılan antlaşmayı protesto ederek, müdahalede bulunmaları için Sovyetlere müracaat etti. Sovyetler, Türk Milliyetçileri ile Azerbaycan ve Ermenistan'ı davet etmek suretiyle, Moskova'da bir konferans yapılmasını tasarladılarsa da Kemalistler bu çağrıya, Gümrü Antlaşması'na bağlı kalmak niyetinde olduklarını açıklayarak cevap verdiler.

3. Sevr Antlaşması ile kendisine Ermenistan ile Türkiye arasındaki sınırı belirleme görevi verilen Başkan Wilson, bu konudaki kararını 2 Ocak'ta¹⁷³ açıkladı. Bu karar önceki Rus sınırının batısında bulunan Trabzon, Erzincan, Erzurum, Muş, Bitlis ve Van'ın da dâhil olduğu geniş bir bölgeyi Ermenistan'a tahsis ediyor. Şu anda adı geçen bölgeyi işgalleri altında bulunduran Türk Milliyetçilerinin, Sevr Antlaşması'nı tanımamaları durumu bir yana, bu antlaşmanın onay ve uygulanma meselesi hâlihazırda Londra'da yapılan görüşmelerin (Londra Konferansı) gündem maddesini oluşturmaktadır.

Başkan Wilson, 22 Ocak'ta Milletler Cemiyeti Konseyi Başkanı'na iletildiği mektupta, Sevr Antlaşması'nın uygulanmaması nedeniyle Ermeni sorununun çözümü bağlamında ortaya çıkan güçlükler vurgu yaptıktan sonra, Ermeni sorunu ile Rus sınırındaki meselelerin barışçıl çözümü arasında sıkı bir ilişki olduğuna dikkat çekip, Milletler Cemiyeti Konseyi'nde yer alan devletlerin, dışarıdan tehdit edilmediği bağlamında Rusya'ya yönelik bir deklarasyon yayımlayacağını umduğunu dile getiriyor.

Sadece İtilaf Devletleri ve Türkiye'nin değil, aynı zamanda Anadolu'nun Türk Milliyetçilerinin de yer aldığı Londra'da cereyan eden görüşmelerin sonucu bilinmeden önce Milletler Cemiyeti Konseyi'nin bir hareket tarzı belirlemesi mümkün görünmüyor. Milletler Cemiyeti

173 2 Aralık olmalı. Öyle ki, Başkan Wilson, Ermenistan'ın sınırlarıyla ilgili kararını 1 Aralık'ta daktilo etmişti. (PRO. FO. 371/4965/E15131, "Boundaries of Armenia," Mr. Wilson to the President of the Supreme Council of the Allied Powers. Received from Lord Hardinge, December 3; Enclosure in No.1: "Decision of the President of the United States of America respecting the Frontier between Turkey and Armenia, Access for Armenia to the Sea, and the Demilitarisation of Turkish Territory adjacent to the Armenian Frontier," in Lord Hardinge (Paris) to Foreign Office, No.3578, Dated: 1.12.1920.)

Konseyi öncelikle Sevr Antlaşması'nın nasıl uygulanacağı veya hangi yönde revize edileceği hususunda tahkikat yapmak zorundadır. Daha sonra soruna yönelik hareket tarzının içerik ve kapsamı hakkında bir kestirim yapılabilmesi ve bunun ilgili devletlerle mutabakata varılmak suretiyle düzenlenmesi mümkün hale gelecektir.

Daha sonra konu bağlamında Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından verilecek herhangi bir karara alt yapı oluşturulması için, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin şu anki oturumu ile bir sonraki oturumu arasında cereyan edecek olan Ermenilerle ilgili gelişme ve olaylar mütemadiyen gözlemlenmelidir. Konsey, bu görevin icrası hususunda, oluşturacağı bir komiteyi ya da Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri ve sekreterin asistanlarını görevlendirebilir. İkinci alternatifin benimsenmesi halinde Genel Sekreter, cemiyet üyelerinin yardımıyla konseyin ihtiyaç duyduğu bilgi ve belgeleri toplayacaktır. Hâlihazırda zaten Milletler Cemiyeti Konseyi adına cemiyet üyelerine gönderilen resmî bir yazıyla, cemiyet üyelerinden bu konuda Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri'ne yardım etmeleri istenmiştir. Genel Sekreter, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin sorumluluğu kapsamında olan herhangi bir adımın atılmasını gerekli görürse, konuyu derhal konsey başkanına ileticektir.

Milletler Cemiyeti, Ermenistan'ın desteklenmesi hususundaki etkili yöntemleri ancak Sevr Antlaşması'nın uygulanmasına ilişkin durum açıklığa kavuşturulduğunda, Anadolu'da harekete geçebilecek devletlerle istişarede bulunduktan sonra değerlendirebilecektir.”

Milletler Cemiyeti, Sevr Antlaşması'yla ilgili revizyonun içeriği belli oluncaya kadar Ermeni sorununa yönelik hareket tarzını askıya almasına rağmen, her hâlükârda bu sorunun Milletler Cemiyeti'ne üye güçlerin inisiyatif almalarıyla çözülebileceğini vurgulamış, böylelikle Londra Konferansı'ndan önce cemiyet üyelerine bu doğrultuda göndermeler yapmıştı.

Londra Konferansı, Milletler Cemiyeti'nin adı geçen raporundan bir gün sonra 26 Şubat 1921'de başladı. İtalyan, Fransız, İngiliz, Yunan ve Türkiye'den de iki hükümetin¹⁷⁴ temsilcilerinin katıldığı görüşmelerde kalabalık bir Ermeni heyeti¹⁷⁵ de hazır bulunmuştu.¹⁷⁶ Toplantıda İngiliz Dışişleri Bakanı Lord

174 İstanbul ve Ankara Hükümetleri

175 Bugos Nubar ve Aharonian'ın yanında James Malcolm ve General Bagratouni'den oluşan bir heyet.

176 *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Volume: XV*, Edited by Rohan Butler, M. A. and J.P.T. Bury, M.A., M.E. Lambert, M.A., London, Her Majesty's Stationery Office, 1963, No: 26, British Secretary's Notes of an Allied Conference held in Lord Curzon's Room at the Foreign Office, London S. W., on Saturday, February 26, 1921, at 11, a.m, 207-216: Bilal Şimşir, *İngiliz Belgeleri'nde Atatürk, (1919-1938), III*, Ankara, 1973, 188-199.

Curzon, İtilaf Devletlerinin değişen koşullara rağmen Kars, Ardahan ve Gümrü'yü de içine alacak şekilde bağımsız bir Ermenistan kurulması hususunda kararlı olduklarını, Gümrü Antlaşması'nın ise onaylanmadığı için geçerli sayılmayacağını söylemiş, Lord Curzon'un bu ifadeleri Ankara Hükümeti temsilcisi Bekir Sami Bey tarafından karşılanmıştı. Buna göre Ankara Hükümeti bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasına karşı değildi. Bununla beraber onaylanmamış bir antlaşmanın geçerli sayılmayacağı ilkesi Sevr Antlaşması için de söz konusuydu. Ayrıca nüfusunun ezici çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Kars ve Ardahan'ın Ermenistan'a katılması da mümkün değildi. Bu konuda gerekirse bir plebisit yapılabilirdi.¹⁷⁷

Londra'da yapılan görüşmelerde Türklerin elinin çok güçlü olduğu fark edilince Ermenilerle ilgili istekler "Ermeni Milli Yurdu" projesi ile sınırlandırıldı.¹⁷⁸ Ancak İtilaf Devletleri, Sevr Antlaşması'nın askerî ve siyasi hükümlerinde değişiklik yapmak için boşuna uğraşıyorlardı. Londra revizyonunda, Ermenistan maddesi de farklılaşmasına rağmen bu güncelleme Türk Milliyetçilerinin kabul edebileceği bir formatta değildi. Buna göre Türkiye, Ermenilere bir yurt verip, Milletler Cemiyeti'nin bu konuda alacağı kararı kabul etmeliydi.¹⁷⁹

Londra'da Sevr üzerinde yapılan revizyonlar¹⁸⁰ Türk Milliyetçilerinin beklentilerine¹⁸¹ cevap vermedi. Bu anlamda görüşmelerden bir sonuç alınamamış, Doğu Sorunu'na tüm tarafların kabul edecekleri bir çözüm bulunamamıştı.¹⁸² Sonuçta Türklere, İtilaf politikalarının Türkiye'deki uygulayıcısı olan Yunan ordusunu kesin bir şekilde Anadolu'dan atmak dışında bir seçenek bırakılmadı.

177 Şimşir, *İBA*, III, LVIII, 199.

178 Londra'da, Türkiye'nin Doğu sınırında Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından oluşturulacak bir komisyonca belirlenecek bir bölgenin "Milli Yurt" olarak Ermenilere tahsis edilmesi gündeme getirilmişti. (*The Case for Armenia*, 11.)

179 Şimşir, *İBA*, III, Belge No: 78, British Secretarys Notes of an Allied Conference held at 10, Downing Street, London, S.W., on Thursday, March 10, 1921.

180 Yeni barış planında Türkiye'nin ordusu ve donanması kabul edilip, Milletler Cemiyeti'ne üyeliği onaylanıyordu. Türk Devleti, Boğazlar Komisyonu'nda yer alacak, bunun yanında Kürdistan ve Ermenistan konularında bazı değişiklikler yapılacaktı. İzmir Türklerin egemenliğine bırakılırken, Yunan kuvvetleri şehirde kalmaya devam edecekler, İstanbul'daki İtilaf kuvvetlerinin sayısı da azaltılacaktı. (Kenan Kırkpınar, *Ulusal Kurtuluş Savaşı Döneminde İngiltere ve Türkiye, (1919-1922)* (Ankara, 2004), 205.)

181 Ankara Hükümeti, konferansta, Türkiye'nin 1913 sınırları dâhilinde yeniden inşasını, bu bağlamda kabul edilebilecek sınırların Misak-ı Milli'de saptandığını; İzmir'in boşaltılmasını, Boğazların kontrolünün Türklere bırakılmasını ve yabancı güçlerin İstanbul'dan çekilmesini isterken ayrıca mali ve iktisadi bağımsızlık üzerinde durmuş, Ermenistan ve Kürdistan meselelerine de değinmek suretiyle Misak-ı Milli'ye gönderme yapmıştı. Buna göre Ermenistan sınırı Gümrü Antlaşması'yla belirlenmişti. Kürdistan sorunu diye bir sorun da yoktu. (Kırkpınar, *Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi İngiltere ve Türkiye, 204-5*; Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, II* (Ankara, 1995), 127; Ömer Kürkçüoğlu, *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri, (1919-1926)* (Ankara, 2006), 194.)

182 Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, II*, 140.

1921 yılının bahar aylarından itibaren özel olarak Ermeni sorununun genel olarak da Sevr Antlaşması'nın kaderi, İtilaf Devletlerinin Türkiye'deki askerî piyonu olan Yunan ordusunun Türk Milliyetçileri karşısındaki başarısına bağlı hale geldi.¹⁸³ Bu süreçte Ermeni sorunu, Ermeni Milli Yurdu projesiyle tanımlanıyordu.

Siyasi projelerinin milli bir yurt boyutuna indirgenmiş olması Ermeniler için büyük bir hayal kırıklığı demektir. Yunan ordusunun 1921 yılının yaz aylarında Türk Milliyetçileri karşısındaki başarısı Ermenileri heyecanlandırmış, bu süreçte tekrar Sevr'de tasarlanan Ermenistan'a gönderme yapılarak, Londra Konferansı'nda Wilson sınırlarının yok sayıldığı ifade edilmişti.¹⁸⁴ Bununla beraber Ağustos ayı sonunda Yunan ordularının Türk Milliyetçileri karşısındaki yenilgisi, İtilaf Devletlerini Türkiye'ye yönelik politikalarında yeni bir revizyona sevk etti. Bu süreçte Sevr'de tasarlanan Ermenistan bağlamındaki Ermeni talepleri de anlamsız hale gelmiş, Milletler Cemiyeti, Türkiye'de Ermeniler için milli bir yurt projesinin hayata geçirilmesi hususunda inisiyatif almıştı.

Ermeni önderleri, adı geçen süreçte de davalarını Milletler Cemiyeti Meclisi gündemine taşımaktan geri kalmadılar. 17 Ağustos 1921'de Ermeni Cumhuriyeti Barış Delegasyonu Başkanı Aharonian'dan Cemiyet Genel Sekreteri Eric Drummond'a gönderilen bir yazıda, Ermeni sorununun Milletler Cemiyeti Genel Meclisi'nin 2. Oturumu'nda ele alınması isteniyordu.¹⁸⁵

*“Ermeni Cumhuriyeti, Barış Konferansı Delegasyonu
Paris, 17 Ağustos 1921*

Efendim;

*Milletler Cemiyeti'nin ilk Genel Meclisi, defalarca Ermeni sorununu ele
alarak tüm oturumlarını bu meseleye hasretmiş, bu esnada Milletler
Cemiyeti'nin çoğu nüfuzlu üyesi, Ermeni sorununa samimi bir şekilde*

183 1921-1922 yıllarında Türk-Yunan Savaşları ve bu savaşların uluslararası platformdaki akisleri ile ilgili bazı çalışmalar için bkz. Bilal Şimşir, *İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e, (1921-1922)*, 1972; Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*.

184 PRO. FO. 371/6267/E7352, “Armenian Question,” Note on the Armenian Question to Members of the Imperial Conference from the Rt. Hon. Lord Robert Cecil, M.P. and Mr. Aneurin Williams, M.P., 16th June 1921; PRO. FO. 371/6267/E8076(8) “Armenian Question,” General Bagratouni to Foreign Office, No: 233, July 12th 1921.

185 PRO. FO. 371/6267/E10123, “The Armenian Question,” League of Nations to Foreign Office, No: A- 20, 3rd September, 1921; A. Aharonian to Sir Eric Drummond (Secretary-General of the League of Nations, Geneva), Paris, August 17th, 1921.

arka çıkmıştı. Lord Robert Cecil, M. Viviani ve Senatör Lafontaine'in teklifi üzerine Ermenistan'a yardım etmek hususunda etkin önlemleri değerlendirmek için Milletler Cemiyeti Meclisi bünyesinde özel bir komite oluşturulmuş, Romanya Hükümeti adına M. Jonnesco tarafından hazırlanan uluslararası yardım teklifi, ABD, İspanya ve Brezilya'nın arabuluculuk teklifleri eşliğinde değerlendirilmek üzere adı geçen komiteye iletilmişti.

Oturumun kapanışında, Milletler Cemiyeti Meclisi, özel komitenin çabalarından o ana kadar belirli bir sonuç alınmadığından Ermenistan'ın kaderiyle ilgili olayların gözlemlenmesi hususunda Milletler Cemiyeti Konseyi'ne yetki verdi.

O zamandan beri Ermenistan'daki durum devamlı surette daha da kötü bir hale geldiği için Ermenistan Cumhuriyeti Delegasyonu, Ermeni sorununun bir kez daha ve resmî bir şekilde Milletler Cemiyeti Genel Meclisi'nde gündeme getirilmesi gerektiğini düşünmektedir.

Dolayısıyla Ermeni Delegasyonu, Milletler Cemiyeti Meclisi'ne tebliğ edilmesi için kısa süre içerisinde hazırlayacağı detaylı bir raporu sekreterliğinize iletacaktır.

Bu arada Ermeni Delegasyonu, Ermeni sorununun, ikinci Milletler Cemiyeti Genel Meclisi gündemine eklenmesi hususunda yardımınızı talep etmektedir.

A. Aharonian."

Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği, Aharonian'ın, Ermeni sorununun Cemiyet Meclisi'nde gündeme getirilmesine ilişkin yazısını yaklaşık bir hafta sonra cevapladı. 25 Ağustos 1921'de Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri adına Cemiyet Siyasi Şube Müdürü P. Mantoux tarafından Ermeni Delegasyonu Başkanı Aharonian'a iletilen yazıda, Aharonian'ın, Ermeni sorununun gelecek ay Milletler Cemiyeti Meclis gündemine sunulmasına ilişkin talebi, Milletler Cemiyeti Meclisi Usul Kurallarınının 4.Maddesi¹⁸⁶ ileri sürülerek o an itibariyle nazikçe reddediliyor, Aharonian'dan, Cemiyet Sekreterliği'ne göndermeyi düşündüğü raporu, bilgi sahibi olmaları ve sorunu yasal prosedürlere uygun

¹⁸⁶ Adı geçen maddede, Milletler Cemiyeti Meclisi gündemine eklenebilecek sorunlar ve bunların usullerine ilişkin teknik bilgiler yer alıyordu. Buna göre meclisin özel durumlarda ek maddeleri gündemine alabilmesi için adı geçen maddelerin, meclisin 2/3'lük çoğunluğuyla meclise teklif edilmesi gerekiyordu. Aksi takdirde bu ek maddelere yönelik bütün değerlendirmeler meclisin bir komitesi bunlar üzerinde rapor hazırlayınca kadar dört günlük bir tehire tabi tutuluyordu.

olarak gündeme getirmeleri için Milletler Cemiyeti üyelerinin tümüne göndermesi isteniyordu.¹⁸⁷

Milletler Cemiyeti İngiliz Üniyonu Genel Sekreteri Mr. Maxvell Garnett tarafından, 11 Ağustos 1921'de Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne verilen bir önerge¹⁸⁸ üzerine Ermenistan sorunu 1921 yılı Eylül ayının sonlarında, İkinci Milletler Cemiyeti Meclisi'nin gündemine alındı. Meclisin 21 Eylül günlü oturumunda, "*Sevr Antlaşması'nda Ermenistan'ın geleceğine yönelik önlemler alınıp, özellikle de Türk hâkimiyetinden tamamen bağımsız olmak üzere Ermenilere Türkiye'de milli bir yurt sağlanması hususunda İtilaf Yüksek Konseyi'ne baskı yapılması*" için Milletler Cemiyeti Yüksek Konseyi'ne uyarıda bulunuldu.¹⁸⁹

"Milletler Cemiyeti

İkinci Milletler Cemiyeti Meclisi

Ermenistan

21 Eylül 1921 Tarihli Oturumda Meclis Tarafından Alınan Karar

İlk Milletler Cemiyeti Meclisi'nin 18 Kasım 1920'de Ermenistan'ın geleceğini güvence altına alma hususunda Milletler Cemiyeti Konseyi'ni görevlendirmiş olması; ayrıca dönem itibariyle Anadolu'da harekete geçmenin mümkün olmadığını göz önünde bulunduran Cemiyet Konseyi'nin, 25 Şubat 1921'de, daha sonra bu hususta alacağı kararlara alt yapı oluşturmak için Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne Ermeni sorunuyla ilgili gelişmeleri takip etme görevi vermiş olması; dahası bu arada İtilaf Yüksek Konseyi'nin, Sevr Antlaşması'nın revizyonu sürecinde Ermenilere milli bir yurt sağlamak için hazırlıklarda bulunması ve de Türkiye ile İtilaf Devletleri arasında kaydedilen barış antlaşması (Sevr) üzerinden fazla bir zaman geçmemiş olması nedeniyle:

187 PRO. FO. 371/6267/E10123, "The Armenian Question," League of Nations to Foreign Office, No: A- 20, 3rd September, 1921; P. Mantoux (Director of the Political Section) to Monsieur Aharonian, Geneva, August 25th, 1921.

188 Milletler Cemiyeti İngiliz Üniyonu Genel Sekreteri Mr. Maxvell Garnett, 11 Ağustos 1921'de Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne verdiği bir önerge ile Milletler Cemiyeti Asemblesi'nin, Ermeni sorununu etüt etmesi gereğini ifade etmişti. (PRO. FO. 371/6267/E10123, "The Armenian Question," League of Nations to Foreign Office, No: A- 20, 3rd September, 1921; Resolution passed by the Executive Committee of the British League of Nations Union and forwarded by the General Secretary of the Union, Mr. Maxvell Garnett, to the Secretary-General of the League of Nations.)

189 PRO. CAB. 24/128, C. P. 3339, "Second Assembly of the League of Nations: Armenia, Resolution Adopted by the Assembly at it's Meeting held on Wednesday, September 21st 192; *The Case for Armenia*, 12.

Milletler Cemiyeti Meclisi, Sevr Antlaşması'nda Ermenistan'ın geleceğine yönelik önlemler alınması, özellikle de Türk hâkimiyetinden tamamen bağımsız olmak üzere Ermenilere Türkiye'de milli bir yurt sağlanması hususunda İtilaf Yüksek Konseyi'ne baskı yapılması için Milletler Cemiyeti Yüksek Konseyi'ni uyarmaktadır."

Cemiyet Meclisi'nin adı geçen kararından anlaşıldığı üzere, Türk Milliyetçilerinin askerî ve siyasi koşulları değiştirmiş olması nedeniyle 1921'in ilk aylarında çeşitli platformlarda gündeme getirilmeye başlanan Ermenilere Türkiye'de milli bir yurt sağlama projesi, aynı yılın sonbaharında Cenevre'de de resmî kayıt altına alınmış, artık Ermeniler için yapılabilecek tek şeyin bu olduğuna karar verilerek, konu hakkında İtilaf Devletlerini harekete geçmeye zorlaması için Milletler Cemiyeti Konseyi'ne yetki verilmişti.

Milletler Cemiyeti Konseyi'nin bu hususta yaptığı ilk iş, konu hakkında İngiliz Başbakanı'nın dikkatini çekmek oldu. 6 Ekim 1921'de Milletler Cemiyeti Konseyi Başkanı V. K. Wellington'dan Lloyd George'a gönderilen bir yazıyla, İngiliz Başbakanı'na 22 Eylül'de Milletler Cemiyeti Meclisi'nce alınan karar tebliğ edilerek, önde gelen İtilaf Devletlerinden, Ermenilere Türkiye'de milli bir yurt sağlanması hususunda ellerini taşın altına sokmaları istendi.¹⁹⁰

"Milletler Cemiyeti; Ermenistan'ın Geleceği

Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri'nden Başbakan'a Mektup

Milletler Cemiyeti, Cenevre, 6 Ekim 1921

David Lloyd George;

Efendim, Milletler Cemiyeti'nin 21 Eylül'deki oturumunda oybirliği ile aldığı aşağıdaki karar hakkında sizleri bilgilendirmekten onur duyuyorum:

"İlk Milletler Cemiyeti Meclisi'nin 18 Kasım 1920'de Ermenistan'ın geleceğinin güvence altına alınması hususunda Milletler Cemiyeti Konseyi'ni görevlendirmiş olması; ayrıca dönem itibarıyla Anadolu'da harekete geçmenin mümkün olmadığını göz önünde bulunduran Milletler Cemiyeti Konseyi'nin, 25 Şubat 1921'de, daha sonra bu hususta alacağı kararlara alt yapı oluşturmak için Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne Ermeni sorunuyla ilgili gelişmeleri takip etme görevi vermiş olması; dahası bu arada İtilaf Yüksek Konseyi'nin, Sevr Antlaşması'nın revizyonu sürecinde Ermenilere milli bir yurt sağlamak

190 PRO. CAB. 24/128, C. P. 3396, League of Nations: The Future of Armenia: Letter to the Prime Minister from the Secretary-General of the League of Nations, Geneva, 6th October, 1921.

için hazırlıklarda bulunması ve de Türkiye ile İtilaf Devletleri arasında kaydedilen barış antlaşması (Sevr) üzerinden fazla bir zaman geçmemiş olması nedeniyle:

Milletler Cemiyeti Meclisi, Sevr Antlaşması'nda Ermenistan'ın geleceğine yönelik önlemler alınması, özellikle de Türk hâkimiyetinden tamamen bağımsız olmak üzere Ermenilere Türkiye'de milli bir yurt sağlanması hususunda İtilaf Yüksek Konseyi'ne baskı yapılması için Milletler Cemiyeti Yüksek Konseyi'ni uyarmaktadır."

Milletler Cemiyeti Konseyi, 2 Ekim'de bu öneriyi değerlendirerek, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin beyan ettiği görüşe uygun bir şekilde hareket etmeye karar vermiştir:

Bu yüzden Milletler Cemiyeti Konseyi, bu konunun önemi hakkında sizlerin dikkatini çekmemi ve Ermenistan'ın geleceğinin güvence altına alınıp, özellikle de Türk hâkimiyetinden tamamen bağımsız olmak üzere Ermenilere Türkiye'de milli bir yurt sağlanması için önde gelen İtilaf güçlerinin uygun bir zamanda önlemler alacaklarının umut edildiğini sizlere iletmemi rica etti.

V. K. Wellington KOO

Milletler Cemiyeti Konseyi Başkanı"

Ermenistan'ın geleceği bağlamındaki bütün yükümlülüklerin adı geçen yazıyla önde gelen İtilaf Devletlerine, özellikle de başından beri bu yükün altına kesinlikle girmeyeceğini ifade eden İngiltere'ye havale edilmesi, sorununun çözümünü bir kez daha çıkmaza sokmuştu. Bu dönemde İngiltere'yi Ermeni sorununa yönelik tarihî sorumlulukları ile yüzleştirmek isteyen Ermeni önderlerinin Londra'ya gönderdikleri mektuplar da esasen bir şey ifade etmiyordu.¹⁹¹

Avrupa'daki Ermeni önderleri, bu dönemde resmî kayıtlarca da tanımlanır hale gelmiş olan Ermeni Milli Yurdu projesinin hayata geçirilmesi bağlamında Cenevre'nin de dikkatini çekmeye başladılar. Birleşik Ermeni Delegasyonu¹⁹² tarafından 17 Kasım 1921'de Milletler Cemiyeti Konseyi Başkanlığı'na gönderilen bir mektup ile Türk yönetiminden tamamen bağımsız olmak üzere

191 PRO. FO. 371/6267/E10513, "Armenian Question," Joint Council of British Societies for Assisting the Armenian People, Major-General Bagratouni to Mr. Forbes Adam, No: 380, 17th September, 1921.

192 Avetis Aharonian'ın başkanlığındaki Erivan Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu ve Bugos Nubar'ın Milli Ermeni Delegasyonu.

Ermenilere milli bir yurt sağlanması hususunda İtilaf Devletlerinin görevi çağrılması isteniyordu.¹⁹³

*Birleşik Ermeni Delegasyonu
Paris, 17 Kasım 1921*

Efendim,

Milletler Cemiyeti Konseyi'nin şu anda Paris'te oturum halinde olması münasebetiyle Milletler Cemiyeti Meclisi'nce oybirliği ile alınan karar için biz bir kez daha konseye içten minnettarlığımızı iletiyoruz ve "Ermenistan'ın geleceğine yönelik önlemler alınması, özellikle de Türk hâkimiyetinden tamamen bağımsız olmak üzere Ermenilere Türkiye'de milli bir yurt sağlanması hususunda" Milletler Cemiyeti Konseyi'nden yardım talep ediyoruz.

Şu anda Ermeni halkının durumu her yerde kasvetli ve endişe verici olduğu için konseyden, acilen elindeki bütün güç ve imkânları kullanarak, şu anda Doğu Sorunu'nun nihai çözümü için görüşmeler yapmakta olan İtilaf Hükümetlerine, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin adı geçen kararını hatırlatmasını ve İtilaf Hükümetlerinin, mümkün olan en kısa zamanda, bu yılın mart ayında İtilaf Yüksek Konseyi tarafından alınan karara bağlı olarak, Milletler Cemiyeti Meclisi'nce yapılan teklifin hayata geçirilmesi için gerekli adımları atmaları hususunda harekete geçirilmesini istiyoruz.

*Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Adına A. Hatisyan
Milli Ermeni Delegasyonu Adına (İllegible/Okunaksız)"*

Ermeni önderleri bu mektupla, Milletler Cemiyeti Konseyi'ni, İtilaf Devletlerini Ermeni davası hususunda harekete geçmeye davet etmesine rağmen, Ekim ayı içerisinde Türkiye'de meydana gelen bazı gelişmeler,¹⁹⁴ İtilaf cephesindeki

193 HLRO, LGP/F/25/2/50, United Armenian Delegations to the President of Council of the League of Nations, Paris, November 17th, 1921.

194 1921 yılının Ekim ayı başlarında, Ankara Hükümeti'yle Sovyetleştirilmiş Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında, Sovyet Rusya'nın da katıldığı bir dizi görüşmeler sonucunda 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması ile bölgedeki durum netlik kazanmış, daha önce Batum üzerindeki haklarından vazgeçmiş olan Türkiye, adı geçen antlaşma ile Batum Limanı'ndan ayrıcalık hakkı elde etmiş, bunun yanında Ardahan ve Kars üzerindeki hâkimiyetini korumuştur. Antlaşmada Ermenilere herhangi bir ödün verilmemiş, sadece Ermeni savaş tutsaklarının serbest bırakılması kayıt altına alınmıştır. (Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, I, 41-47; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, II, 185-186.) Aynı yılın sonlarına doğru, Ankara Hükümeti ile Fransa arasında yapılan 20 Ekim tarihli antlaşma ile İtilaf cephesinin bir halkası olan Fransa, Ankara Hükümeti'ni fiili olarak tanımış, bölgede Türkiye ve Fransa arasındaki savaş durumu sona ermiş, Fransız ordusu Kilikya'dan çekilmişti. (Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, I, 48-49; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, II, 201, 203.)

çatlakların daha da büyümesine ve Türkiye'ye yönelik birliktelik stratejisinin ortadan kalkmasına sebep oldu.¹⁹⁵ Bu şartlar altında Ermeni önderlerinin, İtilaf Devletlerinden Türkiye'de milli bir yurt konusunda harekete geçmelerini istemeleri bir şey ifade etmiyordu. İtilaf Devletleri, Doğu'daki yeni askerî ve siyasi gelişmeler karşısında Türkiye'ye yönelik politikalarını tekrar gözden geçirmek zorunda kalmışlar, adı geçen dönemde İngiltere de artık bir şekilde yönünü Türk Milliyetçileri ile uzlaşma alternatiflerine çevirmiş,¹⁹⁶ bu arada 1921'in son ayı içerisinde Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan arasında bir Transkafkasya Federasyonu kurulmuştu.¹⁹⁷ Sevr'de tasarlanan Ermenistan projesinden sonra Türkiye'de Ermenilere milli bir yurt sağlama projesi de anlamını yitirecek gibi görünüyordu.

Bununla beraber Ermeni önderleri ve kuruluşları, davalarını 1922 yılında da uluslararası platformlarda dile getirmeye devam ettiler. Ocak ayında *Amerika Ermeni Birliği* tarafından Milletler Cemiyeti'ne yapılan başvuruyla, Ermenistan için mandater bir devlet bulunarak Sevr'de tasarlanan Ermenistan'ın hayata geçirilmesi için 25 milyon dolar ile 5000 Ermeni askeri teklif edildi.¹⁹⁸ Adı geçen teklif, 28 Ocak'ta Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri tarafından Lloyd George'a iletilerek konunun İngiliz Hükümeti'nce değerlendirilmesi istenmiş, aynı şekilde teklif hakkında önde gelen diğer İtilaf Hükümetlerine de bilgi verilmişti.¹⁹⁹

İlgili yazışmalardan takip edildiği kadarıyla İngiliz Hükümeti 1 Şubat'ta konu hakkında Dışişleri'nden görüş istemiş,²⁰⁰ aynı gün İngiliz Dışişleri

195 Mustafa Kemal'in her yeni başarısı, Londra'nın Türkiye politikasını sarsıyor, Türkiye karşısındaki ortak müttefik cephesinde çatlaklara sebep oluyor, İngiltere ile müttefikleri arasındaki görüş ayrılıkları giderek büyüyordu. Fransa ve İtalya, Mustafa Kemal Paşa Hareketi'ni farklı açılardan değerlendirmeye ve İngiliz eksenli politik tasarımlardan ayrılmaya başlamışlardı. İngiliz diplomasisi, Türkiye karşısındaki İtilaf cephesini ayakta tutabilmek için özel çaba harcamak zorunda kalıyor, İngiltere'nin yükü gün geçtikçe ağırlaşıyordu. (Şimşir, *İBA*, III, XI.)

196 *PRO. CAB. 23/27, Cabinet 88 (21)*, Conclusions of a Meeting of the Cabinet held at Foreign Office, on Tuesday, 22nd November, 1921, at 15, p.m.

197 "Transcaucasia Revived," *The Times*, 27 Aralık 1921, 8; *PRO. FO. 371/7728, E 9419*, "Federation Alliance of Transcaucasian Republics," Mr. Hoggson, Moscow to Foreign Office, No: 671, 5th September 1922. Kafkasya'da Transkafkasya Federasyonu'nun oluşturulmasından sonra, 9 Temmuz 1922'de Ankara Hükümeti delegasyonu ile Sovyet Cumhuriyetleri temsilcileri arasında yapılan antlaşma ile posta, telgraf, demiryolu ve adli yardım konuları hakkında bazı düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir. (*PRO. FO. 371/7728 E 7563*, "Federation of Soviet Republics of Georgia, Azerbaidjan and Armenia," Mr. Henderson (Constantinople) to Foreign Office, No: 663, 25th July 1922.)

198 *PRO. FO. 371/7728/E1648*, "Offer by Armenian National Union of America to place \$25,000,000 at disposal of Mandatory for Territories of Armenia as defined by President Wilson," Cabinet Offices to Foreign Office, No: 38/C/3., 13th February 1922; *PRO. FO. 371/7728/E 2075*, "Future of Armenia," Cabinet Offices to Foreign Office, No: 38/C/3., 20th February, 1922.

199 *PRO. FO. 371/7728/E 1161*, "Future of Armenia," Eric Drummond (Secretary General) to David Lloyd George, Geneva, 28th January 1922.

200 *PRO. FO. 371/7728/E 1161*, "Future of Armenia," Foreign Office to Secretary of Cabinet, February 7th 1922.

yetkililerinden R. Mc. Donell'ın, "Ermenistan Milli Yurdu" hakkında hazırladığı bir raporda malum teklifle ilgili bir takım değerlendirmeler yapılmıştı. Adı geçen raporda, 25 milyon doların Ermenileri Wilson sınırlarına yerleştirmek için yetersiz olduğu kaydedilmiş, dahası gelinen noktada Wilson sınırlarının uygulanabilir veya politik açıdan tavsiye edilebilir olup olmadığı sorgulanmıştı. Rapora göre Ermenistan için en pratik çözüm, önceden Erivan Cumhuriyeti'ni oluşturan topraklara Bayezid ile Van vilayetinin eklenmesi ve tüm bölgenin Rus mandası altına yerleştirilmesiydi. Böylelikle Anadolu'daki Türklerle Azerbaycan arasındaki Panturanist ve Panislamist bağlantıyı engelleyecek bir bariyer inşa edilmiş olacak, Ermenistan'ı Rus mandaterliği altına koymak, son zamanlarda ortaya çıkan durumu da pek fazla etkilemeyecek, muhtemelen Transkafkasya Federasyonu güçlenecekti. Ayrıca Rusya, mandater bir devlet olarak muhtemelen Milletler Cemiyeti'nce tanınacak ve uluslararası sorunlara yönelik bazı kararlar kapsamında cemiyete karşı sorumluluk taşıyacaktı.²⁰¹

Mc Donell raporunu da dikkate alan İngiliz Dışişleri, Milletler Cemiyeti'ne yapılan 25 milyon dolarlık teklif bağlamında 7 Şubat'ta hükümete görüş beyanında bulundu. Foreign Office'ten İngiliz Kabine Sekreterliği'ne iletilen yazıda, adı geçen teklif eşliğinde ileri sürülen şartların, bu teklifin kabulünü imkânsız hale getirdiği kaydedilip, Milletler Cemiyeti Konseyi'nden sözü geçen teklifi reddetmesi isteniyordu.²⁰²

- 1- *Amerika Ermeni Birliği'nin adı geçen teklifi, Milletler Cemiyeti'nin, Ermenistan mandaterliğini kabul etmeye hazır bir gücü/devleti bulmasını şart koşmaktadır.*
- 2- *Bununla beraber ortada, mandater bir devlet bulmaya yönelik yeni çabaların, bu uğurda geçmişte sonuç alınamayan uğraşlardan daha başarılı olacağına inanılmasını sağlayacak herhangi bir delil yoktur. Ayrıca İtilaf Devletlerinin, içerisinde bir Ermeni yurdu oluşturulması tasarlanan söz konusu geniş topraklardan Türklerin çıkarılması hususunda güvence vermeleri de söz konusu değildir. Dahası ortada, bu sonuncu gaye için gerekli olan insan ve finansal kaynak eksikliği vardır. 25 milyon dolar yeterli olsa bile -ki bu son derece şüphelidir- bu meblağın artırılması/yükseltilmesi için taahhütlerin nitelik ve mahiyetinin dikkatli bir şekilde incelenmesi gerekmektedir.*

201 PRO. FO. 371/7728/ E 1161, "Armenian National Home" by R. Mc. Donnell, 1.2.22.

202 PRO. FO. 371/7728/ E1161, "Future of Armenia," Foreign Office to Acting Secretary of the Cabinet, February, 7th 1922.

3- Görünen o ki, Milletler Cemiyeti Konseyi, bu şartlar altında [Amerika Ermeni Birliği'ne] sadece bu cömert teklifin reddedilmesini zorunlu kılan sebepleri açıklayabilir.”

Dışişleri'nin yukarıda ifadesini bulan görüşleri doğrultusunda hareket eden İngiliz Kabinesi, konu hakkında Milletler Cemiyeti'ne gönderilecek cevap yazısı için bir taslak hazırladı. Adı geçen taslak metin 13 Şubat'ta Dışişleri'ne gönderilip,²⁰³ 17 Şubat'ta Dışişleri'nce de onaylandıktan sonra²⁰⁴ ayın 18'inde İngiliz Kabine Sekreterliği tarafından Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne iletildi.²⁰⁵

“Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne saygılarını sunan Kabine Sekreterliği, Cemiyet Genel Sekreterliği'nce iletilen, Amerika Ermeni Birliği'nin Başkan Wilson tarafından belirlenen sınırlar içerisinde Ermenistan'ın mandaterliğini kabul etmeye gönüllü herhangi bir Hristiyan güce önerdiği 25 milyon dolarlık teklifle ilgili 28 Ocak tarihli yazısını (11/18529/3421) aldığını bildirmektedir.

Maalesef ortada mandater bir devlet bulmaya yönelik yeni çabaların, bu uğurda geçmişte sonuç alınamayan uğraşlardan daha başarılı olacağına inanılmasını sağlayacak herhangi bir delil yoktur. Bir Ermeni yurdu inşa etmek, insan ve finansman kaynağı gerektirecektir ki, bu hususlarda eksiklik söz konusudur. 25 milyon dolar yeterli olsa bile -ki bu son derece şüphelidir- bu hususta yapılması gereken ilk iş, adı geçen meblağın artırılması/yükseltilmesi için taahhütlerin nitelik ve mahiyetinin dikkatli bir şekilde incelenmesi olacaktır.

Şu da eklenmelidir ki, Türklerin güçlü bir şekilde ellerinde tuttıkları topraklarda ivedilikle böyle bir yurt (Ermeni Milli Yurdu) tesis etme olasılığı umut verici değildir. Bu şartlar altında Milletler Cemiyeti Konseyi'nin önünde, Amerika Ermeni Milli Birliği'nin cömert teklifini uygun üzüntü ifadeleri eşliğinde reddetmekten başka bir alternatifin olmadığı anlaşılmaktadır.”

203 PRO. FO. 371/7728/ E1648, “Offer by Armenian National Union of America to place \$25,000,000 at disposal of Mandatory for Territories of Armenia as defined by President Wilson,” Cabinet Offices to Foreign Office, No: 38/C/3, 13th February 1922.

204 PRO. FO. 371/7728/ E1648, “Offer by Armenian National Union of America to place \$25,000,000 at disposal of Mandatory for Territories of Armenia as defined by President Wilson,” Foreign Office to the Secretary to the Cabinet, 17th February 1922.

205 PRO. FO. 371/7728/ E 2075, “Future of Armenia,” The Secretary to the Cabinet to the Secretary-General of the League of Nations, 38/C/3, 18th February, 1922.

Sonuçta gerek konuyla ilgili maddi gerekçeleri²⁰⁶ gerekse olayın siyasi ve askerî boyutunu ve bundan kaynaklanan devasa yükümlülükleri göz önünde bulunduran Milletler Cemiyeti, Amerika Ermeni Birliği'nin Sevr'de tasarlanan Ermenistan projesi bağlamında yaptığı 25 milyon dolarlık teklife olumlu cevap vermedi. Esasında Türkiye ile ilgili tüm politik tasarıların sarsılıp, Sevr Antlaşması'nın geçerliliğinin Türk-Yunan Savaşı'nın sonucuna bağlı hale geldiği günlerde, “uluslararası camianın” kafa yormak istediği en son şey belki de Ermeni sorunuydu. Üç İtilaf Devletinin 1922 yılı Mart ayında Doğu Sorunu'nun çözümüne yönelik Paris'te yaptıkları toplantıda, Milletler Cemiyeti'nin ismi ön plana çıkarılmak suretiyle Türkiye'de azınlık haklarının korunması ve Ermeni Milli Yurdu'nun temini hususunda bazı ifadeler kaydedildiyse de²⁰⁷ bunların uygulama safhasına geçmeyeceği ortadaydı.

Adı geçen günlerde İngiliz Kabinesi'nde Türkiye ve Ermeni sorunu hakkında sarf edilen sözler de bu durumu doğrular nitelikteydi. W. Churchill, İngiliz Kabinesi'nin 20 Mart 1922 tarihli oturumunda, Sevr Antlaşması'nı “*dünyanın en talihsiz olaylarından biri*” olarak nitelemiş, bu antlaşmayı uygulamak için herhangi bir vasıta olmadığını altını çizerek, Türkiye'ye yönelik tüm politikaların iflas ettiğini kaydetmişti.²⁰⁸ Aynı toplantıda İngiliz Dışişleri Bakanı'nın, Ermenistan konusundaki değerlendirmeleri de son derece gerçekçiydi:²⁰⁹

“Ermeniler için yapacak fazla bir şey olduğunu söylemek çok zor. Şu anda Erivan'da Sovyet ilkelerini kabullenmiş bir Ermeni Cumhuriyeti var. Onlar, bu devletin sınırlarını genişletmek için Türkleri razı etmek istiyorlar. Ermeniler için alternatif oluşturacak başka bir proje ise Kilikya'da bir Ermeni Cumhuriyeti teşkilidir. Fakat Türklerin bu durumu kabul etmelerine yönelik de en ufak bir ihtimal görünmemektedir.”

206 Esasında Amerikalı General Harbord'un bundan birkaç yıl önce (1919) Ermenistan mandaterliği ile ilgili hazırladığı rapordaki kayıtlar incelendiğinde Amerika Ermeni Birliği'nce önerilen 25 milyon dolarlık teklifin son derece yetersiz olduğu anlaşılabilir. General Harbord, tamamlamış olduğu raporunda, Yakın Doğu'daki durum hakkında gerçekçi değerlendirmelerde bulunmuştu. Buna göre ABD'nin bölgedeki mandaterliği ilk 5 yıl için 756 milyon dolara mal olacaktı. (Major General James G. Harbord, “Conditions in the Near East: Report of the American Military Mission to Armenia, October 16, 1919,” *Senate Documents*, 66. Congress, 2. Session, Document No: 266, 3, 14, 24-29.) Dönem itibarıyla 5 Nisan 1920 tarihli *The Times*'ta yer alan bir haberde de Harbord Raporu'na ilişkin bazı bilgiler verilmiş, bu bağlamda Ermenistan mandaterliğinin yıllık maliyetinin yaklaşık olarak 275 milyon dolar olabileceğinin açıklandığı kaydedilmişti. (“U.S and Mandate,” *The Times*, 5 Nisan 1920, 7.)

207 *The Case for Armenia*, 13.

208 *PRO. CAB. 23/29, Cabinet, 19 (22)*, Secret, Conclusions of a Meeting of the Cabinet held at 10, Downing Street, S.W., on Monday, 20th March, 1922, at 11.30, a.m.

209 *PRO. CAB. 23/29, Cabinet, 19 (22)*, Secret, Conclusions of a Meeting of the Cabinet held at 10, Downing Street, S.W., on Monday, 20th March, 1922, at 11.30, a.m.

Neticede 1922 yılının ilk aylarında kaydedilen bu cümleler, aynı yılın yaz aylarındaki gelişmeler sonucunda doğrulanmış, Yunan ordusunun Anadolu'daki hezimetini, Türkiye'ye yönelik tüm emperyal tasarıların Lozan Konferansı'nda²¹⁰ tekrar gözden geçirilmesine neden olmuştu.

Lozan Konferansı başlamadan önce 22 Eylül 1922'de toplanan Üçüncü Milletler Cemiyeti Meclisi'nin gündem maddelerinden biri de Ermeni sorunu idi. Toplantıda, yakında Türkiye ile yapılacak barış görüşmelerinde, Ermenilere milli bir yurt temin etme projesinin göz ardı edilmemesi tavsiyesinde bulunulmuş, bu bağlamda Ermenilere milli yurt teminini kolaylaştıracak adımların atılması hususunda Milletler Cemiyeti Konseyi'ne yetki verilmişti.²¹¹

İtilaf Devletleri -özellikle de İngiltere- Ermeni teşkilatlarınca uluslararası platformlarda yeniden gündeme getirilen Ermeni Milli Yurdu projesini²¹² Lozan'daki görüşmeler esnasında Türklere karşı bir koz olarak kullandıysa da Ankara Hükümeti'nin gösterdiği direnç adı geçen projenin anlamını yitirmesine neden oldu.²¹³ Ermeni sorunu, Lozan Antlaşması'nın azınlıklarla

210 Lozan Konferansı ve Barış Antlaşması ile ilgili olarak bkz. *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, I-VIII*, Çeviren: Seha L. Meray (İstanbul, 2001); *İngiliz Belgeleri'nde Lozan Barış Konferansı*, Yayına Hazırlayan: Mim Kemal Öke (İstanbul, 1983); M. Cemil Bilsen, *Lozan, I,II* (İstanbul, 1998).

211 Milletler Cemiyeti Meclisi'nde alınan kararın orijinali şu şekilde kaydedilmişti: "The Assembly notes with gratitude the action taken by the Council with respect to Armenia, and recommends that, in the negotiations for a peace with Turkey the necessity of providing a National home for the Armenians should not be overlooked, and requests the Council to take all steps which it may think useful to secure this result." (*The Case for Armenia*, 13.)

212 Bu bağlamda 1 Aralık 1922'de, Cenevre'deki Uluslararası Birleşik Ermeni Derneği'nden Lozan Konferansı Başkanlığı'na gönderilen bir mektupla, Ermenilerin Lozan Konferansı'ndan beklenti ve istekleri dile getirilmişti. Buna göre Orta Doğu ve dünyadaki barışın tesisi için Ermeni isteklerinin dikkate alınıp, Ermeni sorununa kalıcı bir çözüm bulunması gerekiyordu. Paris Konferansı ve Milletler Cemiyeti'nin Ermenistan ile ilgili önceki tavır ve kararlarının bağlayıcı olduğu hatırlatılan yazıda, Sevr'de tasarlanan Ermenistan'a yönelik yükümlülükler ile 1921 Martı'nda Londra Konferansı'nda Ermenistan ile ilgili alınan karar bağlamında, Türkiye'den Ermenistan'a toprak tahsisinden bahsediliyor, Milletler Cemiyeti'nin, Eylül 1921'de, Ermenilere milli bir yurt tahsis ve kendi geleceklerini tayin etme hakkının sağlanmasına ilişkin aldığı karar hatırlatılıyordu. Uluslararası Birleşik Ermeni Derneği, adı geçen mektupta, 700.000 civarında Ermeni göçmeninin varlığından bahsetmiş, bu sayıya ayrıca ABD'deki yetimhanelerde bulunan 150.000'den fazla Ermeni öksüz ve yetimini de eklemiştir. Ermeni Cumhuriyeti bunları istihdam/barındırma konusunda yeterli olmadığı için Ermenilere Türkiye topraklarında sınırları belirlenmiş Milli bir yurt tahsis edilmesi gerekiyordu. (*FO. 839/12/314/33, Ligue Internationale Philarménienne to A Son Excellence le Président de la Délégation Anglaise, Genève, le 1 Décembre 1922.*) Aynı şekilde 16 Aralık 1922'de ABD Ermenileri adına konferanstaki ABD delegasyonuna sunulan bir memorandumda da Ermeni Milli Yurdu konusundaki beklentiler kaydedilmişti. (*PRO. FO. 839/12/745/33, National Home for the Armenians, "Supplementary Memorandum on the Armenian National Home presented on behalf of the Armenia America Society: Lausanne, December 16, 1922.*)

213 *PRO. FO. 371/7966/E 14015*, Lausanne Conference; Minorities, "Speech made by Marquess Curzon of Kedleston at First Commission of Lausanne Conference, December 12," Lord Curzon (Lausanne) to Foreign Office, No: 32, 14th December 1922; *PRO. FO. 371/7966/E 14102*, Lausanne Conference; Minorities, "The Marquess Curzon of Kedleston's Speech of December 13, 1922," Lord Curzon to Foreign Office, No: 36, 14th December 1922.

ilgili kayıtları çerçevesinde, özel bir düzenlemeye gerek kalmaksızın çözülmüş, dahası Ankara Hükümeti, Müslüman olsun olmasın yurttaşları üzerinde herhangi bir gücün -bu güç uluslararası bir kuruluş olan Milletler Cemiyeti dahi olsa- müdahalesine vesile olacak herhangi bir düzenlemeyi kabul etmemiştir.²¹⁴

SONUÇ

I. Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası platformlarda tartışılan konulardan biri de Ermeni sorunu ve Ermenistan'ın geleceği meselesiydi. Ermeniler, 19. yüzyıldan beri siyasi ajandalarına kaydettikleri bağımsız devlet projelerini gerçekleştirmek için savaş esnasında İtilaf Devletleriyle işbirliği yapmışlar, İtilaf Devletleri de emperyal politikaları gereğince Ermenileri propaganda unsuru ve askerî güç olarak kullanmışlardı. Savaşın İtilaf Devletlerinin galibiyetiyle sonuçlanması, Ermeni sorununun gelişim sürecini de etkiledi. Savaşın sona Türkiye topraklarının Paris'teki görüşmelerde masaya yatırılması, Karadeniz'den Akdeniz'e kadar ulaşan Büyük Ermenistan projesinin gündeme gelmesine neden olmuş, adı geçen Ermeni politik istekleri, emperyal güçlerin uğraşmak zorunda kaldığı önemli sorunlarından biri haline gelmişti.

Dönem itibariyle Ermeni sorunu ve Ermenistan mandaterliği meselesindeki tartışmaların merkezinde Milletler Cemiyeti bulunuyordu. İtilaf Devletlerinin, bağımsız Ermenistan projesiyle ilgili yükümlülüklerden kaçıp, bu konudaki tüm sorun ve sorumlulukları manda sistemi altında Milletler Cemiyeti'ne havale etmeleri, Milletler Cemiyeti'ni sorunun merkezine konumlandırmıştı. Bu süreçte Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'nin kontrolü altında mandater bir güce devredilerek kurulması tasarlanmış, 1920'de ise Milletler Cemiyeti mandaterliği merkezli bir takım çözümler gündeme gelmişti.

Esasında sömürgeciliğin yeni bir versiyonu olan manda sisteminin savaşın mağlup çıkan bütün ülkelere uygulanması gerekirken, bu idare şekli sadece Osmanlı İmparatorluğu'ndan ve Almanya'dan ayrılan bölge ve sömürgelere uygulanmıştı. Ayrıca teoride, mandanın sadece sömürgelere uygulanması ima edilmişken, pratikte ise Ermenistan, Boğazlar ve İstanbul adı altında, bir

214 *The Case for Armenia*, 13-15. Lozan Konferansı tutanaklarında Ermeni azınlıkları ve Ermeni Milli Yürdu oluşturulmasına ilişkin bölümler için bkz. *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, I*, Çeviren: Seha L. Meray (İstanbul, 2001), 181 vd., 212 vd., 221 vd., 304 vd. Cilt II: 156 vd., 242 vd., 275, vd. Cilt III: 157, 161, 188. Lozan Barış Antlaşması'nda azınlıkların korunmasına ilişkin maddeler için bkz. Cilt 8: Madde: 37-45, 10-13; Kamil Necdet Ar, *Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)* (İstanbul, 2011), 354-358. Lozan'da Ermeni Milli Yürdu ile azınlıklarla ilgili tartışmalar için ayrıca bkz. Levent Ürer, *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları* (İstanbul, 2003), 191-315.

devletin anavatanına bağlı topraklara göz dikilmiş, Ermenistan mandası, nüfusun ezici çoğunluğunun Türk ve Müslüman olduğu bir bölgede inşa edilmeye çalışılmıştı. Ermenistan mandasına yönelik meşruiyet zemini, Wilson İlkeleri'nin 12. Maddesi olarak görülüyor, burada, "Türkiye'nin yönetiminde bulunan uluslara, her türlü şüpheden uzak bir yaşama güvenliği ve kendi gelişmelerini istedikleri gibi yürütecek engelsiz fırsatların verilmesi" gerektiğinden bahsediliyordu.

Ermenistan için mandater bir devlet bulunamaması nedeniyle mandater devletin görev ve yükümlülüklerinin Milletler Cemiyeti'ne havale edilmeye çalışılması, Ermeni sorunuyla ilgili çıkmazların daha da büyümesine neden oldu. Bu süreçte emperyalist sömürü politikalarının uygulanması açısından "paravan bir örgüt" olarak kullanılan Milletler Cemiyeti ise mevcut yapısı ve imkânlarıyla mandaterlik görevini üstlenip soruna çözüm üretecek bir pozisyonda olmadığından, durum içinden çıkılmaz bir hale gelmiş, neticede adı geçen süreçte İtilaf ve Ermeni beklentilerini karşılayacak bir formül bulunamamıştı. İtilaf Devletlerinin, Ermenistan için mandater bir devlet bulamayıp, Sevr'de tasarlanan Ermenistan'ın inşa sürecinde sorumluluk almamaları nedeniyle Ermeniler bu sefer de Milletler Cemiyeti Konseyi'ne müracaat ile politik gelecekleri bağlamında cemiyetten inisiyatif almasını istemişler, ancak bu girişimlerden de bir sonuç alınamamıştı.

Adı geçen süreçte Sevr'de tasarlanan Ermenistan'ın kaderini 1920 yılının sonlarına doğru ortaya çıkan Türk-Ermeni Savaşı belirlemiş, Ermenistan'ın geleceği sorunu da savaş esnasında Milletler Cemiyeti oturumlarında ele alınmıştı. Bu süreçte Milletler Cemiyeti'nin Türk-Ermeni Savaşı'nı sonlandırmaya yönelik arabuluculuk teşebbüsleri yanında Erivan Ermeni Cumhuriyeti'nin Milletler Cemiyeti üyeliği için cemiyete yaptığı müracaatlar da sonuçsuz kalmış, Milletler Cemiyeti, Ermenistan'ın cemiyete üyelik başvurusunu kabul etmemişti.

1921'in ilk aylarında çeşitli platformlarda gündeme getirilmeye başlanan Ermenilere Türkiye'de milli bir yurt sağlama projesi, aynı yılın sonbaharında Milletler Cemiyeti'nde de resmî kayıt altına alınmış, bu noktadan sonra Ermeniler için yapılabilecek tek şeyin bu olduğuna karar verilerek konu hakkında İtilaf Devletlerini bir şeyler yapmaya zorlaması için Milletler Cemiyeti Konseyi harekete geçirilmiş, ancak bu doğrultudaki girişimler de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Dönem itibariyle tüm emperyal plan ve kurguların ortadan kalkmasına neden olan gelişme ise Türkiye'de Mustafa Kemal Paşa önderliğinde ortaya çıkan Milli Mücadele Hareketi olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşivler

The National Archives of United Kingdom, Public Record Office

Oriental and India Office Collections (British Library), India Office Records

The Parliamentary Archives, House of Lords Record Office, Lloyd George Papers

Resmi Yayınlar ve Tutanaklar

Düstur, 3. Tertip, Cilt: II.

Kavanin Mecmuası, Devre: 1, Cilt: I, Ankara, 1943.

League of Nations, Official Journal, Geneva, 1920.

League of Nations, Procés-Verbal of the Fourth Session of the Council of the League of Nations, Geneva, 1920.

League of Nations, Records of the First Assembly: Meetings of the Committees, 2 vols., II.

Major General James G. Harbord, "Conditions in the Near East: Report of the American Military Mission to Armenia, October 16, 1919" *Senate Documents*, 66. Congress, 2. Session, Document No: 266.

Procés-Verbal of the Fourth Session of the Council of the League of Nations, Geneva, 1920.

Traité Entre Les Puissances Alliés et Associées et la Turquie Signé Le 10 Aout 1920, A Sevres, Texte Français, Anglais et Italien.

Yayımlanmış Kaynaklar

Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Volume: VII, 1920, Edited by Rohan Butler, M.A. and J.P.T. Bury, M. A, London, Her Majesty's Stationery Office, 1958.

Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Volume: VIII, 1920, Edited by Rohan Butler, M.A. and J.P.T. Bury, M.A, London, Her Majesty's Stationery Office, 1958.

Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Volume: XV, Edited by Rohan Butler, M. A. and J.P.T. Bury, M.A, M.E. Lambert, M.A., London, Her Majesty's Stationery Office, 1963.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919, Vols., 13, Washington, 1942-47.

Gazete ve Dergiler

The Times

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

Foreign Affairs

Girne American University Journal: Social and Applied Sciences

Journal of Contemporary History

Max Planck Yearbook of United Nations Law

The American Journal of International Law

The Armenian Review

The Asiatic Review

The Great Powers and the End of the Otoman Empire

The Mississippi Valley Historical Review

Kitap ve Makaleler

“Constantinople and Armenia.” Interview with H. E. Boghos Nubar Pasha, *The Asiatic Review*, XVI/2, (April, 1920), s.189-191.

Akşın, Sina. *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*. İstanbul, 2017.

- Ar, Kamil Necdet. *Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)*. İstanbul, 2011.
- Archer, Clive. *International Organizations*, London, New York, 1992.
- Armaoğlu, Fahir. *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Cilt: 1-2 1914-1915*.
- Armenia and the Turkish Settlement, Memorandum Submitted for the Consideration of H. M. Government by the British Armenia Committee*. London, January, 1920.
- Arslianian, Artin H. "British Wartime Pledges, 1917-1918." *Journal of Contemporary History* 13, No: 3, (July, 1978): 517-529.
- Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk. 2*. İstanbul, 1999.
- Başak, Tolga. *Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri, (1912-1923)*. Ankara: Terazi Yayıncılık, 2018.
- Baytok, Taner. *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı*. Ankara, 1970.
- Bilsen, M. Cemil. *Lozan, I,II*. İstanbul, 1998.
- Brown, Philip Marshall. "The Mandate Over Armenia." *The American Journal of International Law* 14, No: 3 (July, 1920): 396-399.
- Civelek, Jale. *Devletlerarası Teşkilatlar*. İstanbul, 1986.
- Daniel, Robert L. "The Armenian Question and American-Turkish Relations, 1914-1927." *The Mississippi Valley Historical Review* 46, No: 2 (September, 1959): 252-275.
- Emerson, Rupert. *Sömürgelerin Uluslaşması, Asya ve Afrika Halklarının Ortaya Çıkışları*. Çev. T. Ataöv. Ankara, 1965.
- Erim, Nihat. "Milletler Cemiyeti Üzerinde Düşünceler." *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 1 (2014): 31-46.
- Erol, Mine. *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi, 1919-1920*. Giresun, 1972.
- Evans, Laurance. *Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası, (1914-1924)*. İstanbul, 2003.

Gidney, James B. *A Mandate for Armenia*. Ohio: Kent State University Press, 1967.

Gönlübol, Mehmet. *Milletlerarası Siyasi Teşkilatlanma; Milletlerarası Siyasi Teşekküllerin Tarihi Gelişimi ve Birleşmiş Milletler Teşkilatı*. Ankara, 1964.

Gündüz, Aslan. *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Teşkilatlar*. İstanbul, 1994.

Hasgüler, Mehmet ve Uludağ, Mehmet. *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler, Tarihçe-Organlar-Belgeler-Politikalar*. İstanbul, 2018.

Helmreich, Paul C. *Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi*. Çeviren: Şerif Erol. İstanbul, 1996.

Hovannisian, Richard G. *Armenia on the Road to Independence, 1918*. Berkeley and Los Angeles, 1967.

Hovannisian, Richard G. *The Republic of Armenia, Volume IV: Between Crescent and Sickle: Partition and Sovietization*. Berkeley, Los Angeles, London, 1996.

Hovannisian, Richard G. *The Republic of Armenia, Volume: I, The First Year, 1918-1919*. Berkeley, Los Angeles, London, 1971.

Hovannisian, Richard G. *The Republic of Armenia, Volume: III, From London to Sévres, February-August 1920*. Berkeley, Los Angeles, London, 1996.

Hurewicz, J. C. *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1914-1956, Volume, II*. Princeton, New Jersey, Toronto, New York, London, 1956.

İngiliz Belgeleri'nde Lozan Barış Konferansı. Yayına Hazırlayan: Mim Kemal Öke. İstanbul, 1983.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi, IX, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı, 1908-1918*. Ankara, 1996.

Kazemzadeh, Firuz. *The Struggle for Transcaucasia*. Oxford, 1951.

Keller, Barbara Jean. *The United States and Armenia, 1914 to 1920: The Armenian Mandate*. Master's Thesis, California State College, 1969.

- Kent, Marian. "Great Britain and the End of the Ottoman Empire, 1900-1923." *The Great Powers and the End of the Otoman Empire* içinde, ed. by Marian Kent, 172-216. London, 1996.
- Kıran, Abdullah. "Milletler Cemiyeti ve Önlenemeyen Savaş." *Girne American University Journal: Social and Applied Sciences* 3, No: VI (2008): 19-36.
- Kırkpınar, Kenan. *Ulusal Kurtuluş Savaşı Döneminde İngiltere ve Türkiye, (1919-1922)*. Ankara, 2004.
- Kurat, Yuluğ Tekin. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*. Ankara, 1976.
- Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, I-VIII*. Çeviren: Seha L. Meray. İstanbul, 2001.
- Macmillan, Margaret. *Paris, 1919, 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi*. Çeviren: Belkıs Dişbudak. Ankara, 2001.
- Marashlian, Levon. *The Armenian Question from Sévres to Lausanne, Economics and Morality in American and British Policies, 1920-1923, I*. PhD. Dissertation, University of California, Los Angeles, 1992.
- Matz, Nele. "Civilization and the Mandate System Under the League of Nations as Origin of Trusteeship." *Max Planck Yearbook of United Nations Law* 9 (2005): 47-95.
- Meray, Seha L. *Uluslararası Hukuk ve Uluslararası Örgütler El Kitabı*. Ankara, 1992.
- Miller, D. H. "The Origins of the Mandates System." *Foreign Affairs* VI, No: 2 (Ocak, 1928): 277-289.
- Nassibian, Akaby. *Britain and the Armenian Question*. New York, 1986.
- Öke, Mim Kemal. *The Armenian Question*. Ankara, 2001.
- Raffi, Aram. "The Armenian Question." *The Asiatic Review* XVI, No: 45-48 (January-October, 1920): 106-108.
- Sander, Oral. *Siyasi Tarih, 1918-1994*. Ankara, 2010.
- Suny, Ronald Grigor. *Armenia in the Twentieth Century*. Chico, California, 1983.

Şimşir, Bilal. *İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e, (1921-1922)*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1972.

Şimşir, Bilal. *İngiliz Belgeleri'nde Atatürk, (1919-1938), III*. Ankara, 1973.

Taylor, A.J.P. *English History, 1914-1945*. Oxford, 1965.

Taylor, A.J.P. "The War Aims of the Allies in the First World War." *Essays Presented to Sir Lewis Namier* içinde, ed by Richard Pares and A. J. P. Taylor, 475-505. London, 1956.

"The Armenian Question Before The Peace Conference, A Memorandum Presented by the President of the Delegation of the Armenian Republic to the President of the Peace Conference, Paris, February 12, 1919." *The Armenian Review* XXVII, No: 3-107 (Autumun, 1974): 255-259.

The Case for Armenia. The British Armenia Committee, London, 1921.

The Case for Armenia. The British-Armenia Committee, London, 1923.

Toynbee, Arnold J. *The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilisations*. London, Bombay, Sydney, 1922.

Türk İstiklal Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı. Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi Resmi Yayınları, Seri No: 1, Ankara, 1962.

Üçarol, Rıfat. *Siyasi Tarih, 1789-2012*. İstanbul, 2013.

Ürer, Levent. *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*. İstanbul, 2003.

Yerasimos, Stefanos. *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu*. İstanbul, 2000.

Yayın Geliş Tarihi: 17.09. 2018

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 26.11.2018

Sayı: 61, Yıl: 2018, Sayfa: 185-232

ISSN: 1303-068X

Aslan, Taner. "Mehmet Asaf Bey'in Cebelibereket Mutasarrıflığı: 1909 Adana olayları ve Mehmet Asaf Bey'in Yargılanma Süreci." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 61 (2018): 185-232.

Araştırma Makalesi

MEHMET ASAF BEY'İN CEBELİBEREKET MUTASARRIFLIĞI: 1909 ADANA OLAYLARI VE MEHMET ASAF BEY'İN YARGILANMA SÜRECİ

(CEBELİBEREKET GOVERNORSHIP OF MEHMET ASAF BEY:
1909 ADANA EVENTS AND THE TRIAL OF MEHMET ASAF BEY)

Taner ASLAN*

Öz: *Mehmet Asaf Bey'in, Osmanlı Devleti'nin çalkantılı siyasî atmosferinde görev yaptığı Yafa ve Birusseba kazalarında Yahudi göçleri sorunu ile Cebelibereket Sancağı'nda görev yaparken 1909 Adana Olayları baş göstermiştir. Bu zorlu ve sorunlu bölgelerde görev yapmanın bir idareci için oldukça sıkıntılı bir süreç olduğu göz önüne alınırsa, Mehmet Asaf Bey'in de görev yaptığı yerlerin, onun memuriyetinin sorgulanmasına yol açtığını söyleyebiliriz. Onun Cebelibereket Sancağı'nda görev yaptığı dönemde Adana ve çevresinde Ermeni olayları meydana gelmiştir. Bu çalışmada görülmektedir ki Mehmet Asaf Bey, Ermeni isyanını önlemek için tedbirler almaya çalışmış, bölgede bozulan asayişin yeniden tesisinde önemli görev üstlenmiştir. Çalışma, Adana gibi politik, sosyo kültürel ve idarî bakımdan oldukça hassas olan bölgenin idari ve sosyal meselelerine de ışık tutacaktır. Çalışmada, Mehmet Asaf Bey'in görev yaptığı Cebelibereket Sancağında meydana gelen Ermeni olayları ve bu olaylarda dahli olduğu gerekçesiyle yargılanma süreci ele alınmıştır.*

Anahtar kelimeler: *Mehmet Asaf Bey, 1909 Adana Olayları, Cebelibereket Sancağı, Ermeniler.*

* ORCID iD: 0000-0002-8207-3224

Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü, taner0aslan@gmail.com, taneraslan@aksaray.edu.tr

Abstract: *Mehmet Asaf Bey encountered Jewish migration issue while stationed in Yafa and Beersheba, and then 1909 Adana events while he was stationed in Sanjak of Cebelibereket. Considering the hardships of serving in those problematic and challenging regions, it can be argued that these missions also caused Mehmet Asaf Bey's official service came under criticism. During his mission at the sanjak of Cebelibereket, Armenian rebellion took place in Adana and the surrounding regions. This article shows that Mehmet Asaf Bey took precautions to prevent Armenian rebellion and undertook important tasks to restore order that has been interrupted due to the rebellion. This article also evaluates administrative and social issues in Adana which is a politically, culturally and administratively fragile region. Armenian events in the sanjak of Cebelibereket during Mehmet Asaf Bey's service and his trial for his alleged involvement in those events are analyzed.*

Keywords: *Mehmet Asaf Bey, 1909 Adana Events, Sanjak of Cebelibereket, Armenians.*

Giriş

Mehmet Asaf Bey'in görev yaptığı Yafa Kazası¹ ve Cebelibereket Sancağı, 20. Yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin politik kaos alanında yer alan bölgeleriydi. Devlet, politik, askerî ve ekonomik problemlerin üst seviyede geliştiği bir dönemde², söz konusu bölgelerde, Yahudi-Ermeni sorunlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Yafa Kazası, Osmanlı Devleti'nin Filistin'inde Yahudi devleti kurmak amaç ve eğilimindeki Yahudi oluşumların politik ilgi alanında yer almaktaydı. Bir liman kenti olmasından dolayı, bölgenin ekonomisinin de can damarı olan Kaza³, Rus Yahudilerin göç ettirilmesiyle belirgin bir Yahudi nüfusuna sahip olmuştur.⁴ Bu nüfus hareketliliğinin şehrin demografik yapısını altüst etmesi, yerleşik Arap, Hristiyan ve Yahudilerin huzurunu bozmuş, daha önce görülmeyen arbedelerin yaşanmasına sebep olan bu durum, bölgede önemli bir güvenlik sorununa yol açmıştır.⁵

Mehmet Asaf Bey, böylesi sorunlu bir bölgeye 1904 tarihinde kaymakam olarak atanmıştır⁶. Asaf Bey'in, Yafa Kazası kaymakamlığı görevine kadar, farklı idarî görevlerde hizmet vererek, tecrübe kazandığını söyleyebiliriz. Buradaki görevi sırasında Yahudi oluşumların, Filistin coğrafyasına olan ilgisinin ve bu oluşumların Filistin'de başlattıkları sistematik ve planlı göçün doğuracağı problemlerin farkındaydı. Bu hareketin arkasında hatırı sayılır ekonomik gücün olduğunun da bilincindeydi. Ona göre, daha önceden gelen göçlerle açılan yerleşim birimlerinin ortadan kaldırılmasının güç olduğunu ancak alınacak sıkı idarî tedbirlerle, yeni göçlerin ve yerleşimlerin oluşumu engellenebilirdi. Yafa'ya göç eden özellikle Rus Yahudilerin Yahudi Purim

1 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bab-ı Ali Evrak Odası (BOA BEO)*, 3083/231212; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dahiliye (BOA İ.DH.)*, 1456/16.

2 İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 5-6.

3 "Yafa Portakalları," *Servet-i Fünun*, Cilt: 27, Sayı: 683, (13 Mayıs 1320), 59; Orhan Hülagü (çev.), "Osmanlı'nın Son Döneminde Filistin'in İktisadi ve İçtimai Durumuna Bakış," *OTAM*, Sayı 9, (1998), 508-513. Asaf Bey, Yafa Kazası'ndan önce görev yaptığı Kudüs-ü Şerif Sancağı'na bağlı Birussebi Kazası'nı bölgenin ticaret ve ekonomi merkezi haline getirmeye çalışmıştır. Bkz. Itzhak Weismann and Fruma Zachs, *Ottoman Reform and Muslim Regeneration*, (Newyork: I.B. Tauris, 2005), 193.

4 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (BOA DH.MKT.)*, 2620/62; Neville J. Mandel, *The Arabs and Zionism Before World War I* (Berkeley: University of California Press, 1976), 27.

5 *BOA DH.MKT.*, 1241/78-3; Johann Büssow, *Hamidian Palestine: Politics and Society in the District* (Brill: Leiden and Boston, MA, 2011), 541.

6 Mehmet Asaf Bey sırasıyla şu görevlerde bulunmuştur. 25 Temmuz 1904 Beni Sav Kazası kaymakamlığına, 11 Eylül 1905 Kudüs-ü Şerif Sancağı dahilinde Birussebi (Beersheba) Kazası kaymakamlığına, 22 Mart 1907'de Yafa Kazası kaymakamlığına atanmıştır. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bab-ı Ali Evrak Odası (BOA. BEO)*, 3083/231212; *BOA. İ.DH.*, 1456/1325; *BOA. DH.MKT.*, 1234/77; *BOA. İ.DH.*, 1456/16.

7 *BOA DH.MKT.*, 1241/78-3; Büssow, *Hamidian Palestine*, 541.

8 *BOA DH.MKT.*, 1241/78-5.

kutlamaları öncesinde çıkarttıkları olay⁷, Asaf Bey'in görevinden alınmasıyla sonuçlanmıştır⁸.

Asaf Bey'in Yafa'dan sonra mutasarrıf olarak göreve getirildiği Cebelibereket Sancağı, daha önce görev yaptığı Yafa gibi etnik unsurlar açısından dikkat çekici bir bölgeydi. 1878 Berlin Antlaşmasından sonra Ermenilerin, diğer Hristiyan unsurlar gibi ihtilal fikirlerini yayarak isyan çıkarmaları, önemli bir iç güvenlik sorunu oluşturmuştur. Dinsel yakınlığıyla Avrupalı büyük devletlerden destek gördüğü bilinen Ermeniler, örgütlü ve planlı olduğu anlaşılan ihtilal hareketleri başlatmışlardır⁹. Kurdukları ihtilal örgütleri vasıtasıyla, politize olmuş kilise ve din adamlarının gizli/açıktan faaliyetleriyle, Kilikya adını verdikleri Adana bölgesinde, bir Ermeni devleti vücuda getirmeyi amaçlamışlardır¹⁰.

Asaf Bey'in, Ermeni oluşumlarının ve din adamlarının bu bölgede bir Ermeni devleti kurmak için başlattıkları olayları, memuriyetini ve geleceğini hiçe sayarak, aldığı tedbirlerle engellemeye çalıştığını söyleyebiliriz. Zira bu hadiseler sonucu iki kez yargılandığı divaniharpte görevinden alınarak, dört yıl memuriyetten uzaklaştırılmıştır¹¹. Görevinden alınmasında Cebelibereket olaylarında Ermenilerin Müslümanlarca katliamına müsaade ettiği iddiasının önemli rol oynadığı söylenebilir. Ancak bu itham ve asılsız olduğu anlaşılan iddiaların arşiv belgeleri ışığında gerçekleri yansıtmadığını ifade edebiliriz.

Çalışmada; Birinci Adana olayları içinde yer alan Cebelibereket Sancağı'nda meydana gelen olaylar incelenmiş ve Cebelibereket Mutasarrıfı Mehmet Asaf Bey'in yargılama süreci ele alınmıştır. Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri araştırmada başvuru birincil kaynağı teşkil etmiştir. Ayrıca Adana olaylarının bizatihi canlı şahidi olan Asaf Bey'in olayla ilgili gözlem ve değerlendirmelerine yer verdiği raporu ile Süleyman Kani'nin Akşam Gazetesinde 1938 tarihinde "Saray ve Babıalının İçyüzü" adıyla yayınlanan tefrikasına müracaat edilmiştir. Çalışmaya, Ahmet Erdoğan'ın Adana olaylarını yaşayan beş kişinin olaya dair görüşlerinin ve düşüncelerinin ele aldığı *1919 Adana Ermeni Olayları* adıyla neşrettiği çalışması önemli katkı sağlamıştır. Bunun yanında telif ve tetkik eserler de başvuru diğer kaynaklar olmuştur. Son olarak kendisine "*Ben seni şimdiye kadar vali bile yapardım*" diyen dönemin Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'nın bu teklifini "*Hakkım varsa*" diyerek kabul etmeyecek kadar erdemli bir Osmanlı bürokratu olarak tavsif

9 Geniş bilgi için bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (İstanbul: Belge Yayınları, 1976).

10 Uras, *Tarihte Ermeniler*, 550-568

11 Mehmet Asaf Bey, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları*, Yay. Haz. İsmet Parmaksızoğlu, (Ankara: TTK, 2002), 2.

edilecek Asaf Bey ile ilgili bu çalışmanın, muhakkak eksik bir yönü bulunmakla beraber alan yazına katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz¹².

1. Asaf Bey'in Cebelibereket Mutasarrıflığı Döneminde Adana Olayları

Asaf Bey, Yafa'da meydana gelen Yahudi-Müslüman arbedesinden sonra görevinden alınmış, dört yıl aradan sonra birinci sınıf kaymakam olarak, Cebelibereket Sancağı'na mutasarrıf tayin edilmiştir (10 Eylül 1908)¹³. Burası Adana Vilayeti'ne bağlı bir sancak (liva) idi. Bereketdağı anlamına gelen ve arazinin verimliliğini ifade etmek için kullanılan Cebelibereket¹⁴, Üzeyr ve Payas adları ile de anılmıştır. 1840 yılına kadar Halep Vilayeti'ne bağlı kalan Üzeyr Sancağı, 1867 yılına kadar da Adana Vilayeti'ne bağlı kalmış, 1867 Vilayet Nizamnamesi ile de Payas Sancağı adını alarak Halep'e, 1869 yılında Adana tekrar vilayet olunca, buraya bağlanmıştır. Sancağın adı 1879 yılında yeni idarî düzenleme ile Cebelibereket adını almıştır. Yeni Sancak; Payas, Osmaniye ve Belen kazalarından oluşmaktaydı. Merkezi 1880 tarihinde Yarpuz olmuştur. 1890 tarihinde ise Sancağa; Islahiye, Hassa ve Bulanık (Bahçe) kazaları eklenmiştir. 1908 tarihinde de Sancak merkezi, Osmaniye'ye taşınmıştır¹⁵.

Asaf Bey'in mutasarrıf olarak görev yaptığı Cebelibereket, oldukça hassas bir sancaktı. Zira burası Adana "İğtişası"nın merkezinde yer almıştır¹⁶. Tarihe "Adana İğtişası"¹⁷ olarak geçen olaylar iki dönemde incelenir: Birincisi, Adana, Tarsus, Erzin, Misis, Dört Yol ve çevresinde başlayan (14-16 Nisan), ikincisi ise dokuz gün sonra sadece Adana ile sınırlı kalan ve öncekinden daha şiddetli olan olaylardır¹⁸.

II. Meşrutiyetin ilanının ülkede meydana getirdiği özgürlükten Ermeni Cemaati oldukça istifade etmiştir. Bu kazanımlarını daha da ileri götürmek amacındaydılar. Ermeniler özellikle, elde ettikleri dış destek, Osmanlı

---

12 Mehmet Asaf Bey, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 5.

13 *BOA İ.DH*, 1469/61; *BOA BEO*, 3395/254623.

14 Yusuf Halaçoğlu, "Cebelibereket," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 7 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 185-186.

15 Ebru Güher, "Maârif Salnâmelerine Göre Cebel-i Bereket Sancağında Eğitim-Öğretim (H.1316-1321/M. 1898-1903)," *Turkish Studies*, Sayı: 9/4 (Ankara 2014): 459.

16 Belgelerde "iğtişas", "Adana Hadise-i müessifesi" tabirleri kullanılmıştır. *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Yayınlanmış Arşiv Belgeleri, Cilt I (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2010), (*BEO*, 3536/265127; *BEO*, 3543/265713-2).

17 Ahmet Erdoğan, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 5 *Adanalı Ne diyor?* (Adana: Alev Dikici Basım, 2016), 1.

18 Kemal Çiçek, "Bildiklerimiz Bilmediklerimiz," *1909 Adana Olayları* (Ankara: TTK, 2011), 7.

Devleti'nin 19. Yüzyılda yaşadığı ekonomik ve politik problemlerin etkisi, Balkan Hristiyanlarının bağımsızlıklarını elde etmiş olmaları, hiç olmazsa muhtar bir Ermenistan'ın teşkili arzusunu güçlendirmiştir.

1878 Berlin Antlaşması'na Ermenilerle ilgili bir madde konulması, Osmanlı Devleti'nde bir Ermeni sorunu oluşturularak, sözde Ermeni taleplerine uluslararası bir boyut kazandırılmıştır¹⁹. Avrupalı devletler bu antlaşmanın 61. Maddesini bir müdahale vasıtası olarak kullanmışlardır²⁰. Bu antlaşmanın verdiği avantajla Ermeni örgütleri kurulmuş, bu örgütler, Ermenilerde millî ihtilal fikirlerinin gelişmesinde önemli rol oynamışlardır²¹.

1.1. Adana Olaylarının Sebepleri

Adana'da Ermeni nüfusu çoğunluğu teşkil etmemekteydi, ancak Adana'nın ticari ve ekonomik hayatında oldukça etkinlerdi. Ayrıca büyük tarım arazilerine de sahiplerdi. Hatta Adana'da iç ve dış ticarete de yönelmişlerdir .

Türk ve Ermeni tarihçiler Adana Olaylarının sebepleri, gelişimi ve sonuçlarıyla ilgili olarak farklı görüşler ortaya koymaktadırlar. Ermeni tarihçiler genellikle olayların ekonomik ve politik nedenlerden dolayı meydana geldiğini savunmaktadırlar. Adana Ermenilerinin ekonomik koşulları Müslümanlara kıyasla daha iyiydi. Hatta diğer Anadolu şehirlerindeki Ermenilere göre Adana Ermenilerinin refah seviyesinin oldukça iyi olduğu gözlerden kaçmamaktadır. Ermeniler, kendilerinin ekonomik refah düzeyinin yüksekliğini

Müslümanların kıskandığını vurgulamaktadırlar. Ermeni mal ve mülk ile topraklarını ele geçirmek isteyen bazı Müslümanların, bu olayı körüklediklerini ileri sürmektedirler²². Adana'da Ermeni nüfusu çoğunluğu teşkil etmemekteydi, ancak Adana'nın ticari ve ekonomik hayatında oldukça etkinlerdi. Ayrıca büyük tarım arazilerine de sahiplerdi. Hatta Adana'da iç ve dış ticarete de yönelmişlerdir²³. Bu da onlara ciddi bir maddi üstünlük sağlamıştır.

19 Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi* (Ankara: Bilgi, 2007), 19; Recep Cengiz, "Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu/ Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım," *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt: 4 (Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009), 10.

20 *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi: İ'lân- ı Meşrûtiyyet'den Evvel ve Sonra*, Yayına Hazırlayan Halil Erdoğan Cengiz (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983), 9.

21 Ahmet Eyicil, "1895 Maraş ve Zeytin İsyanı," *OTAM*, Sayı: 11 (2000), 157-159; Osman Köksal, "Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu," *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Cilt: 9 içinde, edt: M. Metin Hülagü, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca (Ankara: TTK, 2014), 5.

22 Kemal Çiçek, "The Power of Rumours in the Making of History: The Case of the Adana Incident of 1909 in the Ottoman Empire," *Belleten*, Cilt: LXXVI, Sayı: 277 (2012): 951, 957.

23 Çiçek, "The Power of Rumours in the Making of History," 956.

Türk tarihçiler ise Adana Olaylarının Ermenilerin Kilikya bölgesinde bağımsız bir Ermeni krallığı²⁴ kurmak emel ve arzusuyla meydana geldiğini öne sürmektedirler²⁵. Türk tezine göre Ermeni komiteleri, Osmanlı Devleti'nin siyasî ve ekonomik problemlerin üst düzeyde yaşandığı durumdan faydalanarak, bağımsızlıklarını dış müdahale ile elde eden Balkan uluslarına benzer bir bağımsızlık, ya da özerklik elde etmek maksadına dair provalarını Adana bölgesine taşımışlardır. Onların bu maksattan mülhem faaliyetleri Adana Olaylarının en önemli sebepleri arasında gösterilmektedir. Özellikle Hınçak Komitesi bu amacın, diplomatik yolların yanı sıra ihtilalle gerçekleştirilebileceğini savunmaktaydı²⁶. Hınçak Komitesi'nin parti programında Ermenistan'ın kuruluşunun ancak ihtilalle gerçekleştirilebileceğine yer verilmesi söz konusu olaylarda Ermeni komitelerinin rolünün olduğunu ortaya koyar niteliktedir²⁷. Başta Hınçak olmak üzere kurulan komitelerde, Rupinyan Krallığı'nın hüküm sürdüğü Kilikya'yı diriltmek amacı yatmaktaydı²⁸. Bu, Ermeniler için millî bir ideal ve gaye idi²⁹. Bu amaçla, Ermenileri içten içe Müslümanlara karşı tahrik etmekteydiler. İsmail Safa Bey, *İtidal* gazetesinin 35. sayısında "Netice-i İhtilal" başlıklı yazısında Adana Olaylarının Ermenilerin bağımsızlık hayallerinin eseri olduğunu yazmıştır. Safa Bey, yine aynı gazetede "Müthiş Bir İsyân" başlıklı yazısında, Ermeni Olaylarına dair "Bu olmamalıydı ve olmayacaktı" diyerek, olaylardan duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir. Ermenilerin bu isyanını ise "çılğınca bir isyan" olarak nitelendirerek, olaylardan Ermenileri sorumlu tutmuştur³⁰. Olayların tanıklarından Ahmet Remzi Yüreğir, Adana Olaylarının Ermeniler tarafından meydana getirildiğini vurgulamaktadır³¹. *İtidal* gazetesinin başyazarı İhsan Fikri Bey, olayların Ermeniler arasında görülen aşırı milliyetçilik ve

24 Meliha Aktol Kaşgarlı, tarihte Kilikya Ermeni Krallığı'nın mevcut olmadığını, bunun Bizans, Roma-Germen İmparatorluğuna, Büyük Selçuklulara, Anadolu Selçuklulara tabi Kilikya Vasal Ermeni Baronluğu olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Meliha Aktol Kaşgarlı, *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi* (Ankara: Altıncioğlu Matbaası, 1990), XI.

25 Çiçek, "The Power of Rumours in the Making of History," 951, 957.

26 Çiçek, *1909 Adana Olayları*, 19.

27 Erdoğan, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 22, 23.

28 Uras, *Tarihte Ermeniler*, 551; Yusuf Sarınoy, Recep Karacakaya, *1909 Adana Ermeni Olayları* (İstanbul: İdeal Yayınları, 2012), 17. Hamidiye Kazası'nda elde edilen bir Ermenice mektuptan Ermenilerin istiklal fikri ile ihtilal ettikleri anlaşılmaktadır. Bkz. *Son Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi (II. Meşrutiyet Olayları 1908-1909)*, Yayına Hazırlayanlar Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal (Ankara: TTK, 996, 205. İrtem "Ermeni komiteleri müstakil bir Ermenistan teşkili amacıyla doğu vilayetlerinde faaliyet göstermekle birlikte, Haçlı Seferleri esnasında Adana havalisinde küçük Ermenistan Krallığı'nı öne sürerek Kilikya'da kendileri için ihmal edilmemek lazım gelen bir saha" olduğunu belirtmektedir. Bkz. Süleyman Kani İrtem, *Ermeni Meselesinin İçyüzü*, Hazırlayan Osman Selim Kocahanoğlu (İstanbul: Temel Yayınları, 2004), 147.

29 Uras, *Tarihte Ermeniler*, 551.

30 Erdoğan, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 141-142.

31 Ahmet Erdoğan, *Belgelerle II. Meşrutiyet'ten Tehcire Adana Ermeni Olayları* (Konya: Gençlik Kitabevi Yayınları, 2012), 33.

bağımsızlık düşüncesinden ileri geldiğini düşünmektedir³². Adana Olaylarının canlı şahitlerinden Damar Arıkoğlu, olayların Ermeni Komiteleri tarafından başlatıldığını ileri sürmektedir. Olaya da “*Ermeni kıyımı*” adını vermektedir³³.

Ermeni komiteleri, Adana ve Mersin’de bağımsız bir Kilikya kurmak hedefiyle daha 1899’da söz konusu şehirlerde Ermenilerin, Türkler tarafından katledilecekleri şayiaları yaymışlardır³⁴. Bu şayialar, zamanla Ermeniler arasında Müslümanlara karşı kin ve husumetin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Süleyman Kani *Ermeni Meselesinin İç Yüzü* olarak kitaplaştırılan *Akşam* gazetesindeki tefrikasında, “*Ermenilerin, Müslümanları aşığılayıcı, tahkir ve tahrik edici hal ve tavır*” içinde bulduklarından bahsetmektedir. Ayrıca, bu hezeyanlarla, Müslümanları üzerlerine çekerek, olayları onların başlattığını hem Osmanlı hem de Avrupa kamuoyuna duyuracaklarını söylemektedir³⁵. Çiçek’de Adana Olaylarının temelinde söylentilerin yattığını belirtmektedir³⁶. Ona göre “*söylentiler çatışmaların yayılmasında önemli bir rol oynamıştır.*”³⁷ H. Rouland’tan Pichon’a gönderilen bir yazıda Ermenilerin silahlandıkları, ayaklanacakları ve Ermeni Krallığını kuracaklarına dair söylentilerden bahsedilmektedir³⁸. Bu şayialar ve söylentilerin yanı sıra Ermeni Komitelerinin 1905 yılında Paris’te yaptıkları kongrede Kilikya’da bir Ermeni Devleti kurulmasına dair karar almaları, 1909 Adana Olaylarının en önemli sebebi olarak değerlendirilebilir³⁹.

Müslümanların anlatılarında, Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyetin getirdiği özgürlük ortamından fazlasıyla istifade eden Ermenilerin, anayasanın eşitlik sağladığı bahanesiyle Müslümanlara hakaret etmeye başlamaları, çarşı ve pazarlarda Müslüman kadınların başörtüsüyle dalga geçmeleri, Ermeni tüccarın çarşafılı Müslüman kadınları kızdıracı hareketlerde bulunmaları dikkat çekicidir. Bu söylentilerin yoğunlaştığı bir dönemde Ermeniler zihinsel olarak donanımlı hale gelmişlerdi. Bunu daha da geliştirmek, Ermenileri bilinçlendirmek amacıyla Mersin’de *Sivas harabesi* adıyla bir oyun sergilemişlerdir. Burada Ermenilerin milli kimliği vurgulanmaktaydı. Dahası Müslümanların Ermenileri sömürdükleri ve Müslümanların boyunduruğundan kurtulmanın zamanı geldiği

32 Erdoğan, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 131.

33 Erdoğan, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 102-115.

34 Süleyman Kani İrtem, “Saray ve Babıali’nin İç Yüzü: Ermeni Komitelerinin Adana Tahrikatı Yıldız Yağdırılan Jurnaller,” *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 208, Sayı: 7161, (22 Eylül 1938): 1184. İrtem, *Ermeni Meselesinin İçyüzü*, 148.

35 İrtem, “Saray ve Babıali’nin İç Yüzü,” *Akşam Gazetesi*, Tefrika No. 230 (1 Teşrinisani 1938): 10.

36 Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History,” 959.

37 Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History,” 958.

38 Erdoğan, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 22, 23.

39 Erdoğan, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 22, 23.

ele alınmaktaydı. Bunun verdiği coşkuyla salonda bulunan Ermenilerin heyecana gelerek, “*Yaşasın Ermenistan*” diyerek bağımsızlık şarkıları söylemelerinin⁴⁰, isyanı körüklediği düşünülebilir. Yine anayasanın verdiği avantajla “*Ermeni kilisesinin Müslümanların adına kayıtlı bazı büyük çiftliklerin tapusunu, bu arazilerin eskiden mülkleri olduğunu iddia ederek üzerlerine almaları*”⁴¹, Müslümanların tepkisini çekmede önemli rol oynamıştır. İki tarafın yaymış olduğu söylentilerin “*duygusal bir politik güç taşıyan anlatılar oluşturmak*” için kullanıldığını belirtmektedir. Çiçek’e göre, “*pek çoğu asılsız olan bu hikâyeler, farklı dinlerden insanların çatışmasında önemli bir rol oynamıştır.*”⁴²

Adana Olaylarının İstanbul’da meydana gelen 31 Mart İhtilalinden bir gün sonra çıkmasını tarihçiler anlamlı bulur. Türk tarihçilerine göre, 31 Mart İhtilalinin meydana getirdiği otorite boşluğu ve siyasi kargaşa Adana Olaylarının patlak vermesinde önemli bir rol oynamıştır⁴³. “*31 Mart İhtilalinin meydana getirdiği otorite boşluğunda, Meşrutiyet yanlısı ve karşıtlarının vilayeteki güç mücadelesinin engellenemeyen neticesi*”⁴⁴, Adana Olaylarının sebepleri arasında gösterilebilir. Bu mücadelede, Meşrutiyet karşıtlarının azınlıkların güçlenmesinden rahatsız olan kitleleri kullandığı ileri sürülmektedir⁴⁵. Zira Meşrutiyetin ilanıyla çıkarları zedelenen mütegalibeler, eski mevki ve şöhretlerini yeniden elde etmek için; amele, ayak takımı, işsiz güçsüz kimseleri etraflarına toplayarak, Ermenilerin, İslam ve vatan düşmanı olduklarına dair şayiaları yaydırmak suretiyle, Müslümanlar arasında Ermenilere karşı kin ve nefret hissi uyandırarak, Müslüman ve Hristiyanlar arasında husumet oluşturmaktaydılar⁴⁶.

Ermeni ve Türk tarihçileri bu hadisenin meydana getirdiği belirsizlik ortamının Adana Olaylarına zemin hazırladığını ileri sürmektedirler. Ermeniler, bu otorite boşluğunun Müslümanlara yaradığı, bu boşluktan istifa eden Müslümanların

40 Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History,” 954.

41 Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History,” 957. “*Örneğin, yaklaşık 500.000 metre karelik ve Sis Katolikosuna ait bir çiftlik arazisi, iki toplum arasında bir sorun haline geldi. Bu özellik bilinen “Tailan” Çiftliği, geçmişte kilise temeli olduğu gerekçesiyle kiliseye geri verilmiş ve Türkiye’nin doğusunda çok sayıda Ermeni göçmen buraya yerleşmiştir.*” Bkz. Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History,” 957.

42 Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History,” 964.

43 Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History,” 960.

44 Çiçek, *1909 Adana Olayları*, 10. Ancak, Süleyman Kani, Adana’da çıkan olaylarla İstanbul’da 31 Mart’ta başlayan askeri ihtilal hareketini bir tutmanın doğru olmadığını vurgulamaktadır. Bkz. İrtem, *Ermeni Meselesinin İcyüzü*, 147.

45 Çiçek, *1909 Adana Olayları*, 10.

46 İrtem, “Saray ve Babıalî’nin İç Yüzü,” *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 210 (25 Eylül 1938): 12; İrtem, *Ermeni Meselesinin İcyüzü*, 148.

Ermenilere saldırdıkları şeklinde iddialara ortaya atmışlardır. Chalian Garabed bu olayları Meşrutiyet karşıtlarının körüklediklerine inanmaktadır. Ermeni tarihçilerine göre, Adana’da çıkan yerel *İtidal* gazetesinin yazarı ve editörü olan İhsan Fikri Bey’in olaylardaki kışkırtıcı rolünün olduğunu ileri sürmektedirler. Bu arada İngiltere’nin Adana Konsolosu Binbaşı Charles Doughty-Wylie, raporlarında da sık sık Müslümanların düzen ve yeni rejimin getirdiği reformlara karşı olduklarını ve Hıristiyanların iktisaplarından rahatsız oldukları iddiasına yer vermiştir. Öte yandan Türk tarihçilerine göre, siyasi kargaşa olayların patlak vermesinde önemli bir rol oynamıştır. Ancak, onlara göre olayları başlatan ve isyan eden Ermenilerdi⁴⁷.

Yerel güçlerin Ermenilerin ihtilal hareketi içinde olduklarına dair yaydıkları bu şayiaların da Türkleri tedirgin etmesi olayları tetiklemiştir. Ayrıca bu güçlerin, yerel idarecilerin beceriksizliği ve tedbirsizliğinden de faydalanarak, toplumsal gerilimi tırmandırdığı söylenebilir⁴⁸. İhsan Fikri Bey “*Müslüman kardeşlerimiz Ermenilerin hakkımızda iyi fikir beslemediklerini, çok yakın bir günde ihtilal ateşleriyle memleketi tahrip edeceklerini söyledikleri zaman, biz böyle bir şey yoktur, olamaz der, ...böyle şayialar çıkarırları lanetlerle yad ederdik*”⁴⁹ diyerek söylentilere inanmamakla hata ettiklerini belirtmektedir. Bu tahriklerin temelinde hem Ermeni komitelerinin Adana ve çevresinde bağımsız bir Ermenistan Krallığı’nı kurmak azim ve istekleri hem de iki taraftaki tutucuların yaydıkları ve reaksiyoner ajanların çalışmalarının rolü olduğu belirtilebilir⁵⁰. Adana merkezi için bu yorum yapılabilir. Ancak Adana çevresindeki olayların genelinde Ermeni komitelerinin faaliyetlerinin önemli rolü olduğu söylenebilir. Hınçak dışındaki Truşak ve Taşnaksütyun örgütleri de Adana Vilayeti’nin her tarafında kulüpler açarak, birçok Ermeni’nin buralarda toplanmalarını sağlayarak, onlarda ‘sevda-yı istiklal’⁵¹ fikrini uyandırmışlardır⁵². Bu komiteler, Ermeni armaları⁵³ ve hayali krallarla, fedailerinin⁵⁴, Ermeni komitecilerinin, Sasun ve Zeytun Ermeni katliamlarını yapan çetecilerin resimleri ile Ermenistan haritasını, Doğu illerinde katliam yapan Rusyalı Ermeni çetelerinin birer kahramanmış gibi tasvir edilen tablolarını, elden ele dolaştırarak, millî benliğin oluşmasını sağlıyorlardı⁵⁵.

47 Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History,” 959-960.

48 Kemal Çiçek, “Giriş,” *1909 Adana Olayları* (Ankara: TTK, 2011), 4.

49 Erdoğan, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 129.

50 Halil Ersin Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, (İstanbul: Paraf Yayınları, 2010), 210.

51 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (BEO, 3621/271523), 13; *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT. PRK, 2829/124), 51.

52 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları* (BEO, 3621/271523).

53 *Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, 205.

54 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (BEO, 3621/271523), 14.

55 İrtem, “Saray ve Babalı’nın İç Yüzü,” 12; *Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, 205.

Bunlar sokaklarda satılıyor vilayetlere gönderiliyordu⁵⁶. Bunların, özellikle Ermeni gençleri arasında romantik milliyetçi hislerin gelişiminde önemli bir etkiye sahip olduğu göz ardı edilmemelidir.

Avrupalı devletlerin, Balkan uluslarında olduğu gibi Ermenileri de Osmanlı Devleti'ne karşı destekledikleri ve tahrik ettikleri söylenebilir. Özellikle Fransa ve İngiltere bahriye kumandanlarının Adana, Dört Yol, Yumurtalık, İskenderun vs gibi yerlerdeki Ermenilerle kurdukları iletişim ile onları isyana sevk ettikleri ileri sürülebilir⁵⁷. Bu tahriklerin temelinde, Çukurova'nın Avrupalı bazı devletlerin menfaatlerine uygun stratejik özelliğinin yattığı da göz önünde bulundurulmalıdır. "*Arap coğrafyasıyla öteden beri ilgisi olan İngiltere'nin Adana bölgesinde çıkacak bir olay, bu coğrafyaya sahip olma azmi ve düşüncesini fiiliyata geçirebilirdi. Bu perspektiften böylesi bir olayla Arap yarımadasıyla bağlantı kesilebilir, Hicaz demiryolu sabote edilir ve Adana'dan Kars'a bir hat halinde Osmanlı savunması ikiye bölünebilirdi. Böylece yabancı menfaatleri itibariyle yabancı devletlerin müdahalesinden kolaylıkla faydalanarak bir isyan çıkartılabilirdi.*"⁵⁸ Bunun için komitelerin en güçlü faaliyetlerinin bu bölge üzerinde yoğunlaştığı düşünülebilir. Bu, Adana Olaylarının önemli sebebi olarak değerlendirilebilir. Ermenilerin Adana ve mülhakatında başlattıkları isyanla, Avrupa devletlerinin dikkatlerini bu bölgeye çekmek, basın yayın faaliyetleriyle Avrupa kamuoyunu etkilemek, Türkler Ermenileri katlediyor yaygarası kopararak, Avrupalıların dinî duygularından da yararlanarak, müdahale de bulunmalarını sağlamak, Müslüman ahaliye şiddet uygulayarak göç ettirmek amacıyla oldukları anlaşılmaktadır. Bununla da bölgenin Müslümanlardan arındırılarak Avrupa kamuoyuna, bölgenin nüfusça Ermenilerden oluştuğu tezini göstermeyi hedefledikleri söylenebilir⁵⁹. Ermeni komiteleri öteden beri Adana ve çevresi ile Maraş, Haçin, Sis gibi bölgelerde Ermeni nüfusunu artırmaya çalışmaktaydılar⁶⁰. Bu amaçla, resmî kayıtlarda⁶¹, Adana nüfusuna kayıtlı olmayan çok sayıda Ermeni ailenin yerleştirildiği gözlenmektedir. Çukurova'da işlerin her geçen sene daha iyiye gitmesi, Anadolu dâhilinden birçok Ermeni'nin bu bölgeye gelmesine sebep olmaktadır. Adana ve havalisine 1905'lerden sonra çok sayıda Ermeni göçü yaşandığı, Adana Olaylarından sonra divanharbin yaptığı incelemelerde açıkça görülmektedir⁶². Doğunun yoksul Ermenilerinin her yıl tarım işçisi olarak tarım sektörü olan Adana'ya geldiklerini, 1909 baharının başlarında ise bu sayının onbinleri

56 Erdoğdu, *Belgelerle II. Meşrutiyet'ten Tehcire*, 28.

57 Mevlanzade Rifat, *Türkiye İnkılabının İcyüzü*, Hazırlayan Metin Hasırcı (İstanbul: Pınar Yayınları, 1993), 146.

58 Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 216.

59 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1, (DH. MKT. PRK, 2829/124), 51.

60 Uras, *Tarihte Ermeniler*, 551.

61 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT. PRK, 2829/124), 53.

62 İrtem, "Saray ve Babalı'nın İç Yüzü," *Tefrika* No: 208, 22 Eylül 1938, 1184, (12).

bulduğunu belirtmektedir. Müslüman işçilerin sayıca Ermeni işçilerden fazla olduğunu bunun istatistiksel bir olgu olduğu ancak o günün siyasal koşullarında bir şey ifade etmediği yorumu da yapılmaktadır⁶³. Uras, Ermenilerin nüfus artışını planlı ve bir gayeye matuf yapıldığını belirtmektedir⁶⁴. Sarınay'da bu nüfus artışını manidar bulmaktadır⁶⁵. Günay'da Adana'ya yurt dışından gelen Ermenilerin de olduğu bilgisini vermektedir. Bu bilgiyi 20 Nisan 1908 tarihli Zaptiye Nezareti'ne ait bir evraka dayandırdığını belirtmektedir⁶⁶.

Jandarma Kumandanı Abdi ve Binbaşı Lütfü imzasıyla Cebelibereket Mutasarrıflığı'na gönderilen 27 Aralık 1908 tarihli telgrafta, bu hususa dikkat çekilmiştir. Her sene kış mevsiminde Maraş Sancağı'nın Fındıkcık Köyü'nden ve Zeytun Kazası'ndan Çokmerzimen'in Ocaklı, Çaylı vs köylerine ticaret ve iş için hayli Ermeni gelmekteydi. Ancak sözü edilen köylere Sancak merkezinden tahsilat için gönderilen memurlar, buraya çok sayıda Ermeni'nin gelmesini şaşırtıcı bulmuşlardır. Adana ve civarına yaklaşık 2000 hane geldikleri tespit edilmiştir⁶⁷. Bölgeye hatırı sayılır göçün yaşanmasını, demografik yapının Ermeniler lehine değiştirmek amacı taşıdığı söylenebilir. Bölgenin nüfus yapısının çatışmalara uygun bir zemin hazırladığına dair ileri sürülen görüş, yerinde bir değerlendirme olarak görülebilir⁶⁸.

Öte yandan Meşrutiyetin sağladığı özgürlük ortamı Ermenilerin Adana ve çevresinde silahlanmalarına, Ermeni birliğini sağlamak için propagandalarını yoğunlaştırmalarına olanak sağladığı düşünülebilir⁶⁹. Bu bağlamda Ermeni komiteleri amaçlarına ulaşmak için Meşrutiyetin getirdiği özgürlük ortamından, silah alım ve satımının yasal çerçevede yapılmasına müsaade edilmesinden faydalanarak, Ermenilerin, “*Türkler sizi öldürecek*” söylenti ve bahanesini de öne sürerek, silahlanmalarını sağlamışlardır. Silahlanma öyle bir hal almış ki mektep çocuklarının dahi silahları bulunmaktaydı⁷⁰. Bu silahlanma Adana Olaylarının başlamasında ve gelişmesindeki en önemli faktörler arasında değerlendirilebilir⁷¹.

63 Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History,” 956.

64 Uras, *Tarihte Ermeniler*, 551.

65 Yusuf Sarınay, *24 Nisan 1915'te Ne Oldu?* (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2012), 117.

66 Erdoğdu, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 67.

67 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 37.

68 Çiçek, *1909 Adana Olayları*, 10.

69 Çiçek, *1909 Adana Olayları*, 20.

70 Arsen Avagyan ve Gaidz F. Minassian, *Ermeniler İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya* (İstanbul: Aras, 2005), 63; Kamuran Gürun, *Ermeni Dosyası* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010), 250.

71 Uras, *Tarihte Ermeniler*, 553; Süleyman Kani İrtəm, “Saray ve Babıali'nin İç Yüzü: Ermeni Komitelerinin Faaliyeti, Gençlere Okutulan Eserler,” *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 209 (24 Eylül 1938): 12; Cemal Paşa, *Hatıralar*, Yayına Hazırlayan Alpay Kabacalı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 382; Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 210.

Reşid, Mümtaz ve Halil paşaların valiliklerinde silah kaçakçılığının önemli bir merkezi olan Beyrut ve Suriye ile Kıbrıs'tan ithal edilen silahlardan Adana Ermenileri de pay almaktaydılar⁷². Bu durum İngiltere Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'ın raporunda da görülmektedir. İngiltere'nin Adana Konsolosu Doughty Wylie'nin verdiği bilgiler doğrultusunda Sir Gerard Lowther, hazırladığı *Adana Ermeni Olayları Raporunda*, Meşrutiyetin Ermenilere büyük faydalar getirdiğinden, özgürlükle Ermenilerin yoğun bir şekilde Avrupa'dan cephane ithal ettiğinden bahsetmektedir⁷³. Ermeni ihtilal komitelerinin silahlanmaları Lowther'in raporunu doğrulamaktadır⁷⁴. Lowther, Ermenilerin silahları Türklere karşı savunma amaçlı aldıkları ve kullandıkları yönündeki bir açıklamayla Ermenilerin silahlanma nedenini ifade etmektedir. Ancak bu açıklama gerçeği yansıtmamaktadır⁷⁵. Zira bu açıklama; Türklerin Ermenilere karşı saldırgan davranışlar sergilediklerini ima etmektedir. Oysa o dönemde bahse konu olan bölgede, Türklerin Ermenilere karşı saldırgan davranışlar gösterdiklerine ilişkin herhangi bir kayda rastlanılmamaktadır.

1.2. Moucheğ Efendi'nin Cebelibereket Olaylarındaki Rolü

Adana ve çevresinde meydana gelen olaylarda Ermeni Piskoposu Peder Moucheğ (Muşeg) Seropian Efendi'nin ismi öne çıkmaktadır⁷⁶. Moucheğ Efendi 1904 yılında Adana Piskoposu seçilmiştir. Piskoposluk dışındaki görevi bölgedeki Ermeni okullarını denetlemek ve Apkarian okulunun müdürlüğünü yapmaktı. Hınçaklar, 1907 yılında Moucheğ Efendi, Mihran Damatyan ve Vahan Tekeyan'ın temsil ettiği Veragazmyal ile siyasi iş birliği oluştururlar ve Ermeni Demokratik Liberal Partisinin kuruluşunu sağlarlar. Moucheğ Efendi'nin Hınçaklarla birlikte siyasi bir oluşum içine girmesi onun piskoposluk görevi dışında illegal yapılara dahil olduğunu gösterir niteliktedir. Ayrıca Adana Valisi Cemal Bey, Moucheğ Efendi'nin "*Adana'daki Ermeni komitelerinin başkanı ve bu komitelerin Adana delegesi*" olduğunu belirtmektedir. Cemal Bey onun Avrupa'dan silah getirttiğine de vurgu yapmaktadır⁷⁷.

Türk tarihçilerine göre Moucheğ Efendi, Adana Olaylarının öncüsü, lideri ve planlayıcısıdır. Zira o "*Ermenilerin kimlikleri ile ilgili farkındalıklarını*

---

72 İrtem, "Saray ve Babıali'nin İç Yüzü," Tefrika No: 209 (24 Eylül 1938): 12; Erdoğan, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 23.

73 Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 210.

74 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (BEO, 3621/271523), 8-9.

75 Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 210.

76 Taha Toros, *Ali Münif Beyin Hatıraları* (İstanbul: İSİS, 1996), 51.

77 Erdoğan, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 49.

artırmıştır.” Ermenileri silah alımına ve isyana teşvik ettiği gibi yabancı güçlerle de temas halindeydi⁷⁸. Türk tarihçiler, Moucheğ Efendi’nin, Meşrutiyeti kalkan olarak kullanıp, Meşrutiyetin getirdiği özgürlük ortamından fazlasıyla istifade ederek, Adana ve civarında sözde Kilikya Krallığı’nı kurmak amacıyla, Ermeniler arasında ihtilal ve isyan fikirleri aşıladığını belirtmektedirler. Moucheğ Efendi ve Ermeni komitelerinin Adana’da başlattıkları ihtilal hareketlerinin amacının “*Memâlik-i Osmaniyye’de Ermeniliğe bir mevki’-i mahsus te’min eylemek fikrinden münba’is*”⁷⁹ olduğu ileri sürülmektedir. Olaylardan önce Moucheğ’in Mersin’de görevli olduğu sırada, İngiltere’nin Adana konsolos yardımcısı donanma binbaşı Doughty Wylie⁸⁰ de Mersin’de bulunuyordu. Moucheğ’le binbaşının bu hususta görüştüğü kuvvetle muhtemeldir⁸¹. Moucheğ’in 16 Nisan 1909’da Mısır’ın İskenderiye şehrine İngiliz gemisiyle kaçması da buna delil olarak gösterilebilir⁸².

Türk tarihçiler, Moucheğ Efendi’nin, Meşrutiyeti kalkan olarak kullanıp, Meşrutiyetin getirdiği özgürlük ortamından fazlasıyla istifade ederek, Adana ve civarında sözde Kilikya Krallığı’nı kurmak amacıyla, Ermeniler arasında ihtilal ve isyan fikirleri aşıladığını belirtmektedirler.

Moucheğ Efendi’nin, Ermeni komiteleri aracılığıyla genç Ermeni ihtilalcilerinde meydana getirdiği ihtilal fikirlerini soyut plandan somut harekete geçirmede silahlanmanın gereğine işaret ettiği gibi bizzat kendisi de buna ön ayak olduğu ileri sürülmektedir. Mersin, İskenderun ve Kıbrıs üçgeninde silah organizasyonunda her ne kadar Moucheğ Efendi ön planda gözüküyorsa da Akdeniz’de iki hâkim güçten biri olan

İngilizleri göz ardı etmemek gerekir. Bu satış İngilizlerin izni olmadan ve İngiliz çıkarlarına aykırı olarak yapılması düşünülemez. Ermenilerin, Moucheğ aracılığıyla, İngilizler ve Fransızlarca silahlandırıldığı söylenebilir⁸³. Ermeni ihtilali için silahlanmanın yanı sıra Ermenilerde millî hisleri uyandıracak telkinlerde de bulunmuştur. Onun vaazları, Ermenilerde milliyetçilik duygularını kabartarak ve hissiyatlarını galeyana getirterek, Adana ve çevresinde ikinci bir 1895 olaylarının patlak vermesine yol açtığı ifade edilebilir⁸⁴. Moucheğ Efendi ve kilise mensuplarının, Cebelibereket

78 Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History,” 961.

79 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1, (DH. MKT. PRK, 2829/124), 51.

80 Doughty Wylie ünlü İngiliz ajanı Gertrude Bell’in eşidir. Wylie hakkında bilgi için Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 218-220.

81 Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 217.

82 Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 218.

83 Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 220.

84 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2, (BEO, 3621/271523), 8-9.

Mehmet Asaf Bey'in Cebelibereket Mutasarrıflığı: 1909 Adana Olayları ve Mehmet Asaf Bey'in Yargılanma Süreci

Sancağı'nın kasaba ve köylerini dolaşarak, Ermenilere ihtilal fikirleri aşılıyor, silahlanmaya davet ettiklerine dair söylentiler Sancak'ta duyulmuştur. Asaf Bey, Moucheg Efendi'nin Cebelibereket'teki davranışlarından ve maksadından haberdardı. Mutasarrıflıktan Adana Valiliği'ne gönderilen 18 Kasım 1909 (5 Teşrinisani 1325) tarihli mazbatada; Moucheg Efendi'nin köyleri dolaşarak halkı galeyana getirdiği, Hristiyanları, vergilerini, bedeli askerliklerini ve belediye rüsumunu vermemeye açıktan teşvik ederek, Hristiyan köylerinde vergi toplamayı sekteye uğrattığı, bildirilmektedir. Bu durum, güvenliğin ortadan kalkmasına sebep olmaktadır⁸⁵.

Moucheg Efendi'nin, yanında 15-20 kadar Ermeni komitecisiyle beraber ellerinde Ermenistan bayrağı ile Dört Yol ve civar köyleri gezerek, halkı ayaklanmaya ve hükümete karşı durmaya teşvik ettiği görülmektedir⁸⁶. Zira olaylardan önce Osmanlı ve Bahçe'ye uğrayarak kiliselerde verdiği vaazlarda Ermeni cemaatini silahlanmaya ve isyana teşvik ettiği anlaşılmaktadır. Kilisedeki bir vaazı esnasında: “*Olur ki müstebidler hücum eder; silah alın, hazırlık görün!.. Bakın ben reis-i ruhânî olduğum hâlde iki revolverim vardır.*” diyerek, silahını cemaate göstermiştir. Hatta, Der Vahan Efendi, Bogos Ağa, Gökçeyan, Demirci Bağdasar, Deli Mağdisi oğlu Çolak Avadis veled-i Serkiz ve birçok Ermeni, Moucheg Efendi'nin Osmanlı'da kilisedeki vaazında benzer şeyler söylediğini ifade etmişlerdir: “*Boş bulunmayın, silah tedarik edin. Hürriyetten istifade ederek silahlanınız. Kendimizi muhafaza etmek için silahlanmak lâzımdır. Fakir olanlara zenginler silah tedarik etsin. Her taraf ayaklanacak ve Avrupa bizi muhafaza edecektir. Siz on iki saatlik bir mukâvemet için hazırlık görünüz.*” Moucheg Efendi'nin, Sarrafyan adındaki bir Ermeni vasıtasıyla tanesi dört liradan binlerce silah getirtirerek, bazı Ermenilere silah, bomba ve dinamit dağıttığı da iddialar arasındadır⁸⁷. Cebelibereket Mutasarrıfı Asaf Bey, Moucheg'in Sancak'ta Ermenilerin yaşadıkları yerlerdeki isyankâr ve tahripkâr tutumunu ele aldığı bir yazıyı, *Rehber-i İtidal* gazetesinde yayınlamıştır. Moucheg, buna cevap vermek istemiş, ancak araya Vali Cevad Bey girerek, buna engel olmuştur⁸⁸. Asaf Bey'e göre, Moucheg'in ve Taşnakların teşvikiyle Kilikya Ermenistan'ını vücuda getirmek amacıyla Zeytinlu, Vanlı, Rusyalı, Muşlu ve Bitlisli Ermenilerden oluşan ellibin⁸⁹ kadar silahlı Ermeni oluşturulduğu iddia edilmektedir. Ayrıca

85 Süleyman Kani İrtem, “Saray ve Babıalının İç Yüzü: Mersindeki bir Konsolosun Katogiköse Tavsiyesi - Heyecan Artıyor,” *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 212 (29 Eylül 1938): 12; Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 6.

86 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 7.

87 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2, (BEO, 3621/271525).

88 Süleyman Kani İrtem, “Saray ve Babıalının İç Yüzü: Adana'da Çıkarılan Şayialar – Halk Arasında Galeyan Artıyor,” *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 213, (1 Teşrinievvel 1938): 12.

89 Çiçek bu rakamı oldukça abartılı bulur. Bkz. Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History,” 956.

her bir hanede de 20-30 silahlı fedai oturttuğu da söylenmektedir. Moucheg'in bunları sözde pamuk rekoltesini toplamak için işçi olarak getirttiği belirtilmektedir⁹⁰. Cemal Paşa'ya göre Adana katliamının tek müsebbibi Moucheg Efendidir. Bunun, yapabilecekleri fenalıkları önleyecek tedbirleri almayan Adana Valiliğinin de bunda pay sahibi olduğunu belirtmektedir. İngiliz sefiri 4 Mayıs 1909 tarihli bir raporunda Ermeni Patriği Moucheg'in olayların çıkmasında büyük ölçüde rolü olduğunu yazmaktadır⁹¹.

1.3. Adana'da Olayların Başlaması

Adana'da Olayların, 9 Nisan 1909 Cuma günü Ohannes adındaki bir Ermeni'nin, iddiaya göre namus meselesinden dolayı İsfendiyar ve Rahim adında iki Müslümanı öldürmesiyle başladığı ileri sürülmektedir⁹². Katilin teslim edilmemesi hadiselerin giderek büyümesine yol açmıştır⁹³. Bu olayı gerçekleştirenler Ermenilere sığınmışlar ve güvenlik güçlerine teslim edilmemişlerdir. Ohannes'te olaydan sonra Kıbrıs'a kaçmıştır⁹⁴. Aslında olayın asıl fitilini Müslüman halkın saygısını kazanmış bir hocanın tenasül uzvunun kesilip ağzına verilip bu uzva kendi kanıyla haç yapılması da iddialar arasındadır⁹⁵. Bundan başka, Bezdikyan Zakaryan adında Ermeni Komite üyesinin 14 Nisan 1909 (1 Nisan 1325) tarihinde sabah saat 4.00 - 4.30 arasında arkadaşlarıyla evinin damından, Kemeraltı Camii etrafındaki Müslümanlara ateş açmışlardır. Bu, olayın önceden planlandığı izlenimini güçlendirmektedir⁹⁶. Bu olay üzerine Ermeni mahallesinde katili aramak isteyen güvenlik güçlerine direnç gösterilmiştir. Bu, Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki gerginliğin giderek artmasına yol açmıştır. Bunun üzerine üç önemli yerel Ermeni liderinin öldürülmesi gerginliği giderek artırmıştır.⁹⁷ *İtidal* gazetesi başyazarı İhsan Fikri Bey, Ermenilerin şehrin belli başlı yerlerinde yangın çıkarttıklarını bunu söndürmeye gelen Müslümanların üzerine ateş açarak onları öldürmelerinin olayları başlattığını ileri sürmektedir⁹⁸.

90 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 14.

91 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 253

92 Nejla Günay, *100. Yılında 1909 Maraş'ta Ermeni Olayları*, (Kahramanmaraş: Ukde, 2009), 46.

93 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 254.

94 Günay, *Ermeni Olayları*, 49; Olaylara şahit olan Chalian Garabet ve Hagob Terzyan hadisenin bir namus cinayeti olduğunu belirtmektedirler. Bkz. Çiçek, "The Power of Rumours in the Making of History," 963.

95 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 11.

96 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT, 2856/26).

97 Çiçek, "The Power of Rumours in the Making of History," 963.

98 Erdoğdu, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 131.

Bunların teşebbüsüyle başlayan ve yayılan isyan sonucu Ermenilerin, kendi mahallelerinde yakaladıkları Müslümanları katletmeleri ve Müslüman mahallelere saldırmaları üzerine Müslümanlar kendilerini korumak amacıyla silaha sarılmış, ancak karşılıklı saldırılar sonucu olaylar kontrolden çıkmış ve Adana başta olmak üzere geniş bir bölgeye yayılmıştır⁹⁹. Adana'da başlayan karşılıklı kıtal, Osmaniye, Dört Yol ve Ceyhan kasabalarına da sıçramıştır¹⁰⁰.

Adana Olayları sırasında Adana mebusu olan Ali Münif Bey, hatıralarında Adana Olaylarının Haçin'de Müslümanlarla Ermeniler arasında zuhur eden bir hadise ile gerginliğin başlayıp geliştiğinden bahsetmektedir. Haçin'de Müslümanlar ve Ermeniler arasında olan bir olayı araştırmak için Adana'dan Selim Beyle İttihat ve Terakki İdare Heyeti Azasından Avukat Karabet Çalyan gönderilmiştir. Heyet-i Tahkikiye raporunu vilayet adına verdiği halde, Vali Cevat Bey hareketsiz kalmış, bu atalet İslam ve Ermeni zümreleri arasında bir gerginlik yaratmıştır¹⁰¹.

Arşiv belgelerine göre Adana bölgesindeki Ermenilerin silahlanmaları, olayın daha önceden planlanmış sistemli bir hareket olduğu izlenimi uyandırmaktadır¹⁰². Bu olayların Ermeniler tarafından planlandığını İngiliz konsolosu itiraf etmektedir. Olayları incelemek için, Adana'da Ermeni mahallesini gezerken, Ermenilerce ateş açılması sonucu yaralanması bu kanaatini güçlendirmiştir. Konsolosta “*Artık Ermenilerin bir fikir-i musammem üzerine kıyâm etdikleri*” düşüncesi oluşmuştur (18 Nisan 1909)¹⁰³.

2. Cebelibereket Sancağı'nda Ermeni Olayları ve Mehmet Asaf Bey

Cebelibereket, Adana Vilayeti'nin Ermenilerce meskûn sancağıydı. Ancak Adana Olaylarının başlamasından önce bu bölgeye başta Van ve Zeytun olmak üzere birçok yerden Ermeni, Dört Yol ve civar köylere göç etmiştir. Asaf Bey, göreve geldiğinde, Dört Yol ve civarına Ermeni göçünün devam ettirildiğini söylemektedir¹⁰⁴. Bunların maksatlı ve bir amaca yönelik olarak getirildiğinin farkında olan Asaf Bey, Dört Yol'u en kalabalık ve zararlı Ermenilerin bulunduğu yer olarak görmekteydi¹⁰⁵.

---

99 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (BEO, 3621/271523).

100 Toros, *Ali Münif Beyin Hatıraları*, 51.

101 Toros, *Ali Münif Beyin Hatıraları*, 49.

102 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (BEO, 3621/271523).

103 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (BEO, 3536/265166).

104 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 5-6.

105 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 7.

Meşrutiyetin ilanından sonra, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidar gücünden bir menfaat sağlamak ve vazife elde etmek isteyen birçok kişi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dâhil olmuştu¹⁰⁶. Bu bağlamda Ermeni komiteleri bütün Sancak'ta, köylere kadar sözde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kulübünü kurarak, Cemiyet'in mührüne sahip olmuşlardır¹⁰⁷. Bu durum özellikle taşrada tam bir çıkar ilişkisine, bölgesel ayrımcılığa ve ayrışmaya davetiye çıkartmaktaydı¹⁰⁸.

Cebelibereket Sancağı'nda olaylar başlamadan önce yapılan birtakım idarî tasarruflar da dikkat çekicidir. Sancak'ta, idarî hizmetlerde görevli memurların sebepsiz merkeze alınmaları, bazılarının da el çektirilmeleri hem askerî hem de idarî mekanizmada büyük aksaklıklar meydana getirdiği gibi asayişin sağlanmasını da güçleştirmekteydi. Bu ortamın Ermeni İhtilaline uygun zemin oluşturduğu söylenebilir¹⁰⁹. Aynı zamanda sorgu yargıcısıyla savcı muavinine de işten el çektirildiğinden vazifeleri vekaletle idare edilmekteydi. Çoğu heyetin eksik olmasından, muhakeme yapılamamasından ve uzun tutukluluk sürelerinden dolayı huzursuzluk yaşanmaktaydı. Vekaleten müstantikliği idare eden üyeden Ohannes ve Osman efendilerin bilgisizliklerinin yanı sıra, yolsuzlukları da sağlıklı sonuç alınamamasına sebep olmaktaydı. Bu genel güveni sarsan durumda birçok suçlu tutuklanamıyor, himaye ediliyor ve bazıları da tahliye olunuyordu. Bu sebeple Asaf Bey, Vilayet'ten asil olarak bir sorgu yargıcı istemiştir. İdaredeki bu aksaklıkların Sancağı, Moucheg Efendi'nin ve Ermeni komitelerinin faaliyetlerine açık hale getirdiği ileri sürülebilir. Asaf Bey, Hristiyan ahalinin bunların telkinleriyle hükümetin varlığına ve şahsına saldırdıklarından, kanun ve emirlerini çiğnediklerinden bahsetmektedir¹¹⁰.

Hristiyan ahali Meşrutiyetin ilanından itibaren vergilerini vermemekteydi. Yalnız vergi ve askerî bedellerinden 90000 kuruş bekaya bırakmıştır. Devlet alacaklarının tahsilini engelleyenler ve bu işi kışkırtanlar, Sancak yönetim kurulu üyeleri; Agop Ağa, Ballıyan Ohannes, Köroğluyan Kegork, Karaserkisoğlu Kör Agop, Köroğlu Moses, Karaoğlanoğlu April idi. Bu

106 Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2000), 71.

107 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 6.

108 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 6. “Jandarmalar tarafından bir mesele için hükümet dairesine götürülen bir Ermeni olduğunda ahali hücum ederek, jandarmaların işini yapmalarına engel oluyorlardı. Arkasından da Cemiyetin üyesi olduğuna dair mühürlü bir evrak göndererek, her türlü saldırıdan korunmuş oluyorlardı.”

109 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 37. “Cebelibereket'te meydana gelen Ermeni olaylarından 15 gün önce komitecilerden bir Ermeni'nin tecavüz ve tahkirine tahammül edemeyen jandarma kumandanı bir tokat attığından vilayet ceza mahkemesince bir ay hapse mahkum edilmiş ve hükümet gücü büsbütün maskaraya döndürülmüştü.”

110 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 35.

kişilerin adliyeye teslimi için birkaç süvari ile Payas'ta bulunan jandarma komutanlığı görevlendirilmişti. Ayrıca 26 Ocak 1909 (13 Ocak 1324) tarihinde azalar Agop, İbrahim, Tahrirat müdür vekili Zekeriya, muhasebeci Servet, naib Necib, mutasarrıf Asaf imzasıyla Vilayete, bunlardan birkaçının sert bir şekilde cezalandırılması gerektiğine, buna dair önlemler alınmadığı takdirde bu halin diğer Ermeni köylerine de sıçramasının muhtemel olduğuna dair bir yazı gönderilmiştir¹¹¹.

Asaf Bey, 8 Şubat 1909'da (26 Ocak 1325) Vilayet ve Dahiliye Nezareti'ni Sancak'ta meydana gelebilecek bir Ermeni ihtilaline karşı uyarmıştır. Sancak'ta ve özellikle Dörtöl'de Ermeniler, Meşrutiyetin ilanından beri günden güne artan bazı garip davranışlarda bulunmaktaydılar. Ermeni komitelerinin Müslümanların Ermenilere saldıracaklarına dair yaydıkları şayialar,¹¹² onların Müslümanlara karşı kin ve husumet beslemelerine yol açmıştır. Bu komitelerin Ermenileri Dörtöl'de toplayarak, “Yaşasın Ermenistan” diye bağırarak talim yaptırdıklarına şahit olunmaktaydı. Kendi aralarında taksim ve istihkâmlara benzer sözde hudut, hendek ve duvarlar örmekteydiler¹¹³. Ermenilerin yaptıkları bu istihkâmları yıkacak ve yenilerinin önüne geçecek Sancak'ta tek bir nizamiye askeri bırakılmamıştı. Nizamiye askerlerinin geri çekilmesi, Sancağın tehlide ve isyana açık hale gelmesine sebep olmuştur¹¹⁴. Payas Nahiye Müdüründen Asaf Bey'e gönderilen şifre telgrafta, Ermeni örgütlerin, Sancak dâhilindeki kaza idarelerinin boşaltılması yönünde idarelere kesin uyarı verdikleri yer almaktadır¹¹⁵. Ayrıca Müslüman halkın topraklarını ekerek de olayları körüklediklerine yer verilmektedir¹¹⁶.

Asaf Bey, Cebelibereket'teki olaydan birkaç gün önce, Sancak Tahrirat Müdürü İlmi Efendi'nin Müslümanlar ve Ermeniler arasında bir karışıklık çıkarmaya çalıştığına dair aldığı ihbarı Adana Vilayeti'ne bildirmiştir. Ancak Valilik, Asaf Bey'in bu telgrafına ehemmiyet vermemiş, İlmi Efendi hakkında idarî bir tasarrufta bulunmamıştır. Yine Asaf Bey, Osmaniye Kaymakamlığı'nın Dörtöl Ermenilerinin ihtilal olasılığına dair telgrafından valiliği haberdar etmiştir. Ayrıca bunların İskenderun Körfezi sahiline yakın bir yerde kışlaya benzeyen

111 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 35.

112 Ermeniler, Müslümanların kendilerine saldırdıklarına dair şayialar yaymaktaydılar. Bununla Avrupa'nın dikkatinin buraya çekilmesi amaçlanmaktaydı. İskenderun'daki İngiliz konsoloslu Katoni'ye olaydan 5 gün önce terekle hücum ederek, “aman bizi kesiyorlar, bu canavarları tedib ediniz” diye yazmaktaydılar. Bkz. Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 37.

113 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 33- 34.

114 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 37.

115 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 37. Örneğin Dörtöl'deki komite mensuplarından Tıfilyan Bogos, 4 adamıyla gelip postallı fedailerin hücumlarıyla hükümetin zorla boşaltılmasına dair bir ultimatö vermiştir.

116 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 34.

bir bina inşa ettiklerine, kasabada mazgallı duvarlarla evler yaptıklarına, Anadolu içlerinden çok sayıda Ermeni'nin burada toplandıklarına, her evde 15-20 kişinin kaldığına dair vilayete bir rapor vermiştir¹¹⁷. Ayrıca Cebelibereket Sancağı'na bağlı köylere çok sayıda Ermeni'nin gizlice yerleştirilmesinin bir isyan hazırlığı izlenimini verdiğini bildirmiştir. Bu bilgiyi Agop adında Ocaklı Köyü'ne mensup bir Ermeni'nin Adana Vilayeti'ne gönderdiği ihbar mektubundan öğrenmekteyiz¹¹⁸.

Ermenilerin, daha önce köylerin etrafına inşa ettikleri tabya ve istihkâmlardan Müslüman köylerine saldırarak ateşe vermişler ve çok sayıda Müslümanı katledip, “Yaşasın Ermenistan”, “Sultan Hamid nâmında padişahımız yokdur. Buralar bizimdir. Şam'a gidiniz” diye slogan atarak, şehit ettikleri Müslümanların başlarını keserek süngülere takıp, “Muhammedinizi çağırın.” diye bağırarak suretiyle tehditler savurarak, Müslümanları infiale getirdikleri iddia edilmiştir¹¹⁹. Bu kışkırtıcı ve aşağılayıcı gerçek rivayet Adana ve çevresinde yaşayan Müslümanlar üzerinde büyük tesir uyandırmıştır¹²⁰. 16 Nisan 1909 (3 Nisan 1325) Cuma günü silahlı Nacarlı Ermenileri, Burnaz ve civarındaki Müslüman köyler üzerine hücum ederek elliye müteceviz Müslümanı katletmişler ve Dört Yol'a iltihak eyleyerek, diğerleriyle birleşmişlerdir¹²¹. Ermenilerin katliamları karşısında çaresiz kalan Müslüman ahalinin Cebelibereket Mutasarrıfı Asaf Bey'e gönderdiği mektupta yazan “Bir an evvel askerini yetiştirilmesini Şeriat-ı Ahmediye ve Hükümet-i Osmaniyye nâmına istihkâm eyleyiz” ifadesi, Müslümanların durumunun vahametini ortaya koymaktadır. Asaf Bey, Ermenilere nasihat mektubu yollayarak, kışlayı ve silahları teslim etmelerini ve olayları sona erdirmelerini tavsiye etmiştir. Ancak Ermeniler, bölgeye gelen askerî birliğe Dört Yol'daki askerî kışlayı ve silahlarını teslim etmeyerek, Asaf Bey'in nasihatini dikkate almamışlardır. Tabyalardan çıkmayıp daima “Yaşasın Ermenistan!...” nidalarıyla bağırılmışlardır. Asaf Bey, bizzat hadiseyi sükûnete erdirmek maksadıyla canını hiçe sayarak, Ermenilerin kurşun menziline kadar gitmiş ancak yaklaşması halinde kendisini öldürecekleri tehdidinde bulunmuşlardır¹²².

117 Süleyman Kani İrtem, “Saray ve Babıalının İç Yüzü: Karışıklık Büyüyor, Her Taraftan Fena Haberler Geliyor,” *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 219, (11 Teşrinievvel 1938): 10.

118 Fatih Özçelik, “Çokmerzimen'de (Dört Yol) Ermeni Olayları,” *Turkish Studies*, Volume 8/11 (Fall 2013, Ankara-Turkey): 231-245, 237.

119 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1, (DH. MKT. PRK, 2829/124), 48.

120 Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History,” 962.

121 Süleyman Kani İrtem, “Saray ve Babıalının İç Yüzü: Hercümercün, Perişanlığın Derecesini Gösteren Telgraflar,” *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 220, (13 Teşrinievvel 1938): 12.

122 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT. PRK, 2829/124); *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (BEO, 3537/265233).

**Mehmet Asaf Bey'in Cebelibereket Mutasarrıflığı:
1909 Adana Olayları ve Mehmet Asaf Bey'in Yargılanma Süreci**

Hükümete ve Adana Valiliğine gönderilen telgraflardan anlaşıldığına göre Asaf Bey'in, Sancak'ta Müslümanlar ve Ermeniler arasında, hangi taraftan gelirse gelsin, olayı başlatacak ya da körükleyecek bir duruma mahal vermemeye gayret ettiği söylenebilir. Sancak dâhilindeki gelişmelerden, Dâhiliye Nezareti'ni, Vilayet merkezini ve Meclis'i anbean haberdar eden Asaf Bey'in gizli ibaresiyle Meclis'e 16 Nisan 1909 (3 Nisan 1325) tarihinde gönderdiği telgraflarda¹²³ olayların Cebelibereket Sancağı'nın Erzincan, Dörtöyol, Osmaniye ve Bahçe kazalarına sıçramasıyla¹²⁴, bölgedeki Müslümanların can ve mal güvenliğinin kalmadığını ifade etmektedir. Bu telgraflarda sayıları 5, 6 bini bulan silahlı Ermeni'nin, Dörtöyol'a mülhak yerlerde istihkâmlar yapmakta ve ağaçları kesip ateşe vererek tabyalarını güçlendirmekte olduklarına, senelerden beri tedarik ettikleri askerî mühimmat ile burada askerî kışlayı işgal ederek, silah deposu ve müstahkem mevkiî durumuna getirdiklerine de değinmektedir¹²⁵. Ayrıca Ermenilerin, kiliseleri silah ve cephanede deposu haline getirdiklerini de belirtmektedir¹²⁶.

Asaf Bey, kendisine gelen telgraflarda bölgede meydana gelen olayları Vilayet merkezine ve Dâhiliye Nezareti'ne bildirmekteydi. Ermenilerin meydana getirdiği olaylardan bazısını şu şekilde belirtmektedir: Camilerin altlarına tüneller açmak ve barutla havaya uçurmak, Ermeni evlerinde laleler saklayıp, yakaladıkları Müslümanları laleye geçirip kollarını, organlarını askıya alıp boyunlarını kesmek, kendi kanlarıyla alınlarına haç işareti çizmek, İslam evlerini işaretleyip gece hücumlarıyla bunları yakıp yıkmak¹²⁷. Ermenilerin bu vahşeti karşısında Asaf Bey, askerî yardım gelmediği takdirde, ateş içerisinde olan Sancak'ta, Müslüman ahalinin can ve mal güvenliğinin kalmayacağını, silahlı Ermenilerin önünde durulamayacağını söylemektedir¹²⁸.

Asaf Bey, Cebelibereket'te meydana gelen olaylara, Sancağın vaziyetine, ahalinin durumuna, Ermenilerin saldırılarına, alınması gereken önlemlere dair Meclis'i bilgilendirmekteydi. Meclis-i Mebûsân Riyâset-i Celîlesi'ne gönderdiği telgrafta, Cebelibereket Sancağı'nda meydana gelen olayların Ermenilerce başlatılmış, planlı ve bilinçli bir isyan olduğunu¹²⁹ belirtmektedir.

123 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* (bundan böyle MMZC olacak), Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, 63. İnikat, 18 Nisan 1325 Cumartesi, 123.

124 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (BEO, 3537/265233).

125 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 14.

126 Örneğin Osmaniye Kilisesi içindeki bomba ve cephaneden dolayı patlaması, burasının silah ve cephanede deposu olarak kullanıldığını göstermektedir. *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2, (BEO, 3621/271525).

127 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 42.

128 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 14.

129 MMZC, Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, 63. İnikat, 18 Nisan 1325 Cumartesi, 123.

Asaf Bey, Dâhiliye Nezareti'ne ve Adana Valiliği'ne gönderdiği telgrafta, olayların aniden geliştiğini, Sancağa bağlı kaza ve köylerin tamamında olayların devam ettiğini, zabitanın yetersiz kaldığını, askerî mühimmatlarının azaldığını, Sancağın imkânlarıyla olayların önlenmesinin güç olduğunu, acilen destek sağlanması gerektiğini ifade etmektedir (17 Nisan 1909)¹³⁰.

Asaf Bey'e göre bu hadise, Müslüman ahaliden kaynaklanmamaktadır. Zira kendisine gelen mektuplarda, saldırıları Ermenilerin başlattığından ve katliamların müsebbibinin de Ermeniler olduğundan bahsedilmektedir. Buna rağmen Asaf Bey'in savunmada bulunan Müslüman ahaliye dahi nasihatlerde bulunarak hadisenin daha da büyümemesi için çaba sarf ettiği görülmektedir (16 Nisan 1909). Ayrıca Ermeniler olay çıkarmadıkça, Müslüman ahalinin hiçbir surette olaya karışmamaları hususunda, kazaların muteber kişileri aracılığıyla halka nasihatte bulunulması için kaza idarecilerini uyarmıştır (16 Nisan 1909). Hatta Asaf Bey, başlangıçta Adana ve civarında çıkan olaylara dair Dâhiliye Nezareti'ni bilgilendirmiştir. Nezaretten de Ermenilerce hükümet merkezinin her an istila edilmesi ihtimaline karşı askerî gücün bir an evvel gönderilmesini istemiştir¹³¹. Asaf Bey, Cebelibereket'te muhtemel olaylar çıkacağına dair Vilayeti ve Sadareti uyarılmış, ancak buna dair hiçbir cevap alamamıştır. Adana ve çevresinde patlak veren isyanı, palyatif tedbirlerle önlemenin mümkün olmadığına, askerî tedbirler alınmadığı takdirde, Müslüman halkın katliama maruz kalacağına, isyanın daha da büyüyeceğine dair Adana Valiliği'ni de uyarmıştır¹³².

Dörtyol'a bağlı köylerde kendilerini savunan Müslüman ahalinin mühimmatlarının bittiğinden bahseden Asaf Bey, Ermeni saldırılarının yoğunluk kazanmasıyla, Müslüman halkın can ve mal güvenliğini yerel güçlerle muhafaza etmeye çalıştığı görülmektedir. Örneğin Hasan Bey adında birinin 400 fedaisiyle birleşerek Sancağı muhafaza edeceğini, Ermenilerin saldırıları sonucu çok sayıda Müslümanın öldüğünü, Sancağı muhafaza etmenin zorunlu olduğunu aksi takdirde Ermenilerin Sancağı yakacaklarını da bildirmektedir¹³³.

Asaf Bey, İskenderun'dan acilen mühimmat yetiştirilmesinin elzem olduğunu, ayrıca Osmaniye Tabur Deposunda bulunan mavzerlerin ahaliye dağıtılmasının elzem olduğunu görmektedir. Bu yüzden Müslüman ahaliye kendilerini Ermeni saldırılarına karşı korumak için silah dağıttığını belirtmektedir. Ahaliye silah

130 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (BEO, 3535/265123).

131 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT. PRK, 2826/95).

132 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT. PRK, 2829/124).

133 *MMZC*, Devre: 1, Cilt: 3, İctima Senesi: 1, 63. İnikat, 18 Nisan 1325 Cumartesi, 123.

dağıtmasını, olayların fitilini ateşlemek ya da Ermenileri katletmek için değil, silahlı Ermeni çetelerine karşı silahsız ve savunmasız kalan Müslüman ahalinin kendisini korumasını sağlamak için verdiğini ileri sürmektedir. Müslüman ahaliye bu silahlar dağıtılmamış olsa, zabıtların dahi mühimmatının bittiği ve Ermeni çeteler karşısında zor durumda kalındığı düşünüldüğünde, Müslüman ahali korunamayacak, göz göre göre silahlı Ermeni çetelerince katledileceklerdi. Bunu göz önünde bulunduran Asaf Bey, makamının geleceğini düşünmeyerek, şirazeden çıkmış bir olayda, daha da büyük bir Müslüman kıyımını önlemek için ahalinin silahları almasına göz yumduğu düşünülebilir¹³⁴. Olayların Vilayetin her tarafına yayılması, yeterli askerî birliklerin olmaması, istenilen askerlerinde gelmemesinin, Asaf Bey'i cebri tedbirler almaya sevk ettiğini söyleyebiliriz (19 Nisan 1909)¹³⁵. Onu asıl endişelendiren, merkezî hükümetin istenilen yeterli ve zamanında askerî kuvveti göndermemesiydi.

Olayları önlemek için Redif Taburu oluşturulmasına dair teşebbüslerde akim kalmıştır. Zira silah altına alınan Karaisalı ve Tarsus Redif Taburları efradının, köylerine Ermenilerin tecavüzünün vuku bulmakta olduğu haberlerini aldıktan sonra, silahlarıyla beraber dağılmışlardır. İskenderun Redif Taburu ise kendi bölgesinde Ermenilerin her an saldırılarına maruz kalacağı telaş ve endişesinden dolayı, Cebelibereket'e altmış neferden başka efrat gönderememiştir¹³⁶. Erzin'den 30 Nisan 1909 (17 Nisan 1325) tarihinde Meclis-i Mebûsân Riyâset Celîlesi'ne gönderilen bir telgrafta Müslümanların can ve mal güvenliklerinin kalmadığından merkez livaya göç ettiklerinden bahsedilmesi bunu desteklemektedir¹³⁷. Ermeni isyanı, bölgenin her tarafına yayılmış, İslahiye kaymakam vekili Tahir Efendi, Asaf Bey'e gönderdiği telgrafında, Ermeni İhtilalinin ilerlediğini, Ermenilerin Kışnaz ve Hasanbeyli köyleri üzerine hücum ettiklerini, Kaza ahalisinin teskininin gayrikabil olduğunu, yeterli miktarda kuvvetin gelmemesi durumunda neticenin vahim olacağını bildirmekteydi¹³⁸.

Ermeniler tarafından Meclis'e Adana ve havalisinde meydana gelen olaylara dair gönderilen telgraflarda olayların müsebbibinin Müslüman ahali olduğu gösterilmeye çalışılmaktadır. Müslümanların Ermenileri katlettiklerinden, mallarını yağmaladıklarından, evlerini ateşe verdiklerinden, halkın endişe

---

134 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (BEO, 3535/265123).

135 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT. PRK, 2826/140).

136 Süleyman Kani İrtem, "Saray ve Babıalın İçyüzü: Hariçte Çıkarılan Asılsız Bir Haber Divanı Harbin İdam Kararları," *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 228 (27 Teşrinievvel 1938): 1.

137 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1, (DH. MKT. PRK, 2829/124).

138 İrtem, "Saray ve Babıalî'nin İç Yüzü," 12.

içinde olduğundan bahsedilmektedir. Yine Kilikya Müstafi Katogikosu Sahak, 17 Nisan 1909 (4 Nisan 1325) tarihinde Ermeni Patrik Kaymakamlığı Canibi Alisine gönderdiği telgrafta da katliamların devam ettiğinden ve acilen tedbir alınmaması durumunda durumun daha da kötüleşeceğinden bahsetmektedir¹³⁹.

Adana Olaylarının Ermeniler tarafından çıkarılmadığı hususunda bazı iddialar Meclis gündeminde de yer almıştır. Özellikle Ermeni mebusların Müslümanları itham eden sözler sarf ettikleri görülmektedir. Kozan Mebusu Muratyan Hamparsum Efendi, Adana olaylarında Ermeni milletinin hiçbir kusuru olmadığını, kendi hakkını savunmakta olduğunu iddia etmiştir¹⁴⁰. Muş Mebusu Keygam Efendi olayların önü alınmadığı takdirde başka vilayetlere de sıçramasının an meselesi olduğuna vurgu yapmaktadır¹⁴¹. Adana Valisi Cevad Bey'in Meclis'e gönderdiği telgrafta da vilayette olayları önleyecek yeterli sayıda asker bulunmadığından, acilen asker sevk edilmesi gerektiğinden bahsetmektedir¹⁴². Meclis'te, isyanın geniş bir bölgeye yayılmış olmasından dolayı Nizamiye Taburu, mevcut jandarma ve polis ile önünün alınmasının mümkün olmayacağı ileri sürülerek, Adana Vilayeti'ne yakın Mersin, Tarsus, Karaisalı ve Sis Redif Taburları oluşturularak bölgeye gönderilmesi daha münasip görülmüştür¹⁴³. Meclis, Adana'ya mülhak yerlerden Adana Olaylarına müdahale edecek Redif Taburları oluşturulmasını istemiş, ancak buralardan temin edilen Rediflerin, kendi köylerinin saldırılara maruz kaldığını haber aldıklarından dolayı dağılarak silahlarıyla beraber köylerine gittikleri görülmektedir¹⁴⁴.

Adana ve Cebelibereket hadiseleriyle ilgili olarak Cebelibereket'ten İstanbul'a gönderilen telgraflara anında cevap verilemiyordu. İstanbul'da 31 Mart Hadisesi üzerine hükümet boşluğunun olması bunda etkili olmuştur. Asaf Bey'in, Dâhiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa'yı günlerce bulamadığını söylemesi bunun açık delilidir. Asaf Bey, İstanbul'da 31 Mart İsyanından bihaberdir. Bunu ancak 16 Nisan 1909 (3 Nisan 1325) tarihinde kendisine gönderilen telgraftan öğrenmiştir. Asaf Bey, bu haberi 20 Nisan'a (7 Nisan) kadar halktan ve çevresinden gizlemiştir. Bunu, haberin duyulmasıyla ahalinin coşkunluğunun daha da artmasından duyduğu çekinceye bağlayabiliriz. Asaf Bey'e göre Ermenilerin bu olaydan haberleri vardı. Asaf Bey, bunun hem Ali İلمي hem de İstanbul'daki Ermeni komitelerinden öğrenmiş olabileceklerini

139 *MMZC*, 3 Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, 58. İnikat, 5 Nisan 1325 Pazar, 70.

140 *MMZC*, 3 Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi:1, 63. İnikat, 18 Nisan 1325 Cumartesi, 111.

141 *MMZC*, 3 Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, 58. İnikat, 5 Nisan 1325 Pazar, 70.

142 *MMZC*, 3 Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, 63. İnikat, 18 Nisan 1325 Cumartesi, 109.

143 *MMZC*, 3 Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi:1, 63. İnikat, 18 Nisan 1325 Cumartesi, 121.

144 *MMZC*, 3 Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, 63. İnikat, 18 Nisan 1325 Cumartesi, 124.

belirtmektedir. İstanbul'daki bu karışıklığın onları harekete geçirmeye sevk eden ortamı hazırladığı düşünülebilir¹⁴⁵.

Olayların en yoğun yaşandığı yerlerden Cebelibereket Sancağı'nın Dörtüol mevkiindeki olayları geç de olsa bastırmak üzere 300 mevcutlu Nizamiye Taburu gönderilmiştir. Bunun yanında olayları önlemek için hazırlanan Redif Taburunun düzensiz ve elbisesiz olmaları bazı sıkıntılar ortaya çıkartmıştır¹⁴⁶. 14 Nisan 1909 (1 Nisan 1325) tarihinde başlayan ve 3 gün devam eden isyan ve olaylar askerî tedbirlerle durdurulabilmiş ancak Ermeni çetelerinin kenar mahallelerdeki taşkınlıkları az da olsa devam etmiştir¹⁴⁷.

Adana Olaylarında Türk ve Ermeni kayıpları hakkında muhtelif kayıtlar öne sürülmektedir. Olaylardan 4 ay sonra Adana'ya vali atanan Cemal Paşa, Ermenilere dayandırdığı görülen Ermeni ölü sayısını 17.000, Türklerinkini ise 1850 olarak vermektedir¹⁴⁸. Patrikhane ise kendi yaptırdığı araştırmaya göre Ermenilerin 21.300, Edirne mebusu Babikyan Efendi ise Meclis'e sunmak üzere hazırladığı ancak ölümüyle Meclis'te görüşülemeyen raporunda 21.001 rakamı verilmektedir. Gürün'de bu sayının 17.000'e yakın olduğunu ihtimal dâhilinde eklemektedir¹⁴⁹. Resmî rakamlara göre ise Müslümanların ölü sayısı 1924, yaralı sayısı 533, Ermenilerin ölü sayısı 1455, yaralı sayısı 382 idi. Batılı kaynaklar bu sayıyı 15000 ila 20000 arasında vermektedir. Babikyan Efendi ile aynı komisyonda görev yapan Faik Bey bu sayıyı toplamda 6000 olarak vermektedir. 1906 ve 1914 tarihli nüfus sayımı verilerine baktığımızda ölen Ermeni sayısının oldukça abartıldığı sonucuna varabiliriz. 1906 sayımına göre, Adana Ermeni nüfusu 50.300, 1914 sayımında 52.650'dir. Olaylar sırasında çok sayıda Ermeni'nin Adana'dan kaçtığı vakidir. Bunların kayıplar arasında gösterildiği ve olaylardan sonra geri döndükleri söylenebilir¹⁵⁰.

Adana Olaylarını, Ermeni komitelerinin, Kilikya adıyla müstakil bir Ermeni krallığı kurmak amacı ve hedefiyle, bölge Ermenilerini milliyetçilik faaliyetleriyle ihtilal fikirleri aşılması ve silahlandırması sonucu Ermenilerin başlattığını, arşiv kayıtlarına göre söylenebilir. Ermeniler, Müslüman ahaliyi katl, tehdit, şantaj ile yerlerinden edip, bölgede nüfusça çoğunluğu elde ederek, Avrupa devletlerinin ve kamuoyunun da desteğini alarak, amaçlarına ulaşabilecekleri ileri sürülmektedir. Olayların kontrolden çıkması, bekledikleri

---

145 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 40-41.

146 *MMZC*, Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, 63. İnikat, 18 Nisan 1325 Cumartesi, 109.

147 *MMZC*, Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, 63. İnikat, 18 Nisan 1325 Cumartesi, 108- 109.

148 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 253.

149 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 254.

150 Günay, *Ermeni Olayları*, 49-50.

Avrupa yardım ve desteğinin gelmemesi, Ermeni komitelerini ve Moucheğ'i düş kırıklığına sevk ettiği düşünülebilir.

Olaylardan sonra gerek Osmanlı Türk – Müslüman kamuoyu ve basını gerekse mebusların, hadisenin tarafsız bir şekilde araştırılıp, suçluların cezalandırılarak, böyle menfur hadiselerin bir daha zuhur etmemesinin sağlanması yönünde hemfikir oldukları görülmektedir¹⁵¹. Benzer isteklerin Ermeni Cemaatine başlangıçta dillendirilmiş olduğu görülse de olayları soruşturmak amacıyla kurulan Tahkikat Heyeti soruşturmalarıyla divanîharbe sevk edilen Ermenilere verilen cezalardan olsa gerek, Ermenilerin divanîharp kararlarına muhalefet ettikleri görülmektedir¹⁵². Divanîharpte idam edilen ya da muhtelif cezalara çarptırılan Müslüman sayısı oldukça fazlaydı. Daha önce Erzin divanîharbine yargılanan ancak serbest bırakılan Bahçe Müftüsü İsmail Hakkı Bey'in tahliye edilmesi Bahçe Kazası'nda sevinçle karşılanmış, ancak bu sevinç fazla uzun sürmemiş, Mebuslarla birlikte Bahçe Kazası'na gelen Teftiş Heyeti, İsmail Hakkı Efendi'yi kıtalin baş muharriklerinden biri olduğu iddiasıyla, kardeşiyle birlikte idama mahkûm etmiştir¹⁵³. Müftünün idama mahkûm edilmiş olması memlekette huzursuzluk yaratmıştır. Adana Mebusu Ali Münif Bey'e gönderilen telgrafta, Müslümanların hissini galeyana getiren bu kararın ref'i istenmiştir¹⁵⁴. Ancak bunlara kulak asılmayarak, Bahçe eski Müftüsü İsmail Efendi ve kardeşi Yusuf Efendi tutuklanıp divanîharbe teslim edilerek idam edilmişlerdir¹⁵⁵. Müslüman ahaliyi derinden yaralayan bu idamlara rağmen Müslümanların ve devlet idarecilerinin divanîharp kararlarına riayet ettiği görülmektedir. Üstelik Sadaret makamının Adana hadisesinde Ermenilerin suçsuz olduğuna dair gazetelerde resmî bir bildiri yayımlayacağı şayiası üzerine, Adana Müslümanları adına Müftü Mehmet Efendi, Sadaret makamından bilgi istemiştir. Sadaret, Adana Valiliği'ne gönderdiği yazıda, bu bildiriye doğrular ancak bu bildiride Müslümanların tahkir ve suçlu gösterilmediğini, Müftüye de nasihat edilmesi gerektiğini belirtmiştir¹⁵⁶.

3. Mehmed Asaf Beyin Divanîharpte Yargılanması

3.1. Divanîharplerin Kurulması ve Cebelibereket'te Divanîharp

İstanbul'da zuhur eden 31 Mart İhtilalinin sis perdesi daha aralanmadan, belgelerden anlaşılacağı üzere Ermeni komiteleri, Adana'da ihtilal hareketi

151 Hüseyin Cahit, "Adana Hadisesi," *Tanin* (10 Mayıs 1325/23 Mayıs 1909): 1.

152 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (BEO, 3570/267681).

153 İrtem, "Saray ve Babıali'nin İç Yüzü," *Akşam Gazetesi*, Tefrika No. 230, (1 Teşrinisani 1938): 10.

154 Toros, *Ali Münif Beyin Hatıraları*, 53.

155 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (DH. MKT, 2885/15).

156 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (DH. MKT, 2909/34).

**Mehmet Asaf Bey'in Cebelibereket Mutasarrıflığı:
1909 Adana Olayları ve Mehmet Asaf Bey'in Yargılanma Süreci**

başlatmışlardır. Adana hadisesinin, bu politik kaos ortamında ortaya çıkması, devleti diplomatik açıdan da zora sokmuştur. Öteden beri Osmanlı gayrimüslimlerini politik malzeme olarak kullanan Avrupa devletleri, bu olayda da yanlı tutumlarını sergileyerek, hadise, Müslümanların Ermenileri katlettiği şeklinde, özellikle de Abdülbağdadi'nin tertiplelediği Hristiyan kıyımı olarak Avrupa kamuoyuna duyurulmuştur. Ermeni Patrikliği Kaymakamı Ohannes tarafından Adana Olayları ile ilgili olarak Sadaret'e gönderilen yazıda; Adana Olaylarından Ermenilerin sorumlu tutulmasının gerçekleri yansıtmadığını, bu olayın bir Ermeni'nin sataşan birkaç Müslümanı öldürmesiyle başladığını ileri sürmüştür. Bu iddianın Ermenilerin silahlı örgütlü bir ihtilal girişiminde bulduklarını perdelemek gayesi taşıdığı düşünülebilir (5 Mayıs 1909)¹⁵⁷.

Devletin iç güvenliğini tehdit eden, dışarıda da devlet için baskı aracı olarak kullanmasının yolunu açan hadisenin sona erdirilmesi ve araştırılması için acil önlemler alınması ve uygulanmasına süratle geçilmiştir. Zira İngiltere, Fransa, İtalya, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri Akdeniz'e, Mersin ve İskenderun limanlarına savaş gemileri göndererek, Osmanlı makamlarına gözdağı vermişlerdir. Bu devletlerin zırhlı ve torpido kumandalarının, beraberindekilerle, Adana ve civarında incelemelerde buldukları görülmektedir¹⁵⁸. Lowther raporunda 25 Nisan 1909'da bu savaş gemilerinin Mersin ve İskenderun'a gelmesiyle Ermeniler ve diğer gayrimüslimlerin güvenini artırarak, olayların yeniden başlamasına yol açtığını belirtmesi dikkatlerden kaçmamaktadır¹⁵⁹.

Meclis tutanaklarından anlaşıldığına göre, Adana hadisesinin, başlangıcından itibaren Meclis-i Mebusan'da takip edildiği görülür. Mebusların ortak kanaati hadisenin bir an evvel sona erdirilmesi ve tarafsız bir tahkikat heyetinin oluşturularak, hadisenin açıklığa kavuşturulup, suçluların cezalandırılması yönündeydi. Olayların başlamasından önce ve devam eden süreçte, hadise ve alınması gereken tedbirler hakkında Adana ve Cebelibereket idarecileri,

*Meclis tutanaklarından
anlaşıldığına göre, Adana
hadisesinin,
başlangıcından itibaren
Meclis-i Mebusan'da takip
edildiği görülür.
Mebusların ortak kanaati
hadisenin bir an evvel
sona erdirilmesi ve
tarafsız bir tahkikat
heyetinin oluşturularak,
hadisenin açıklığa
kavuşturulup, suçluların
cezalandırılması
yönündeydi.*

157 Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, Cilt: 1 (BEO, 3543/265707-2).

158 "Dahiliye Nezareti Celilesine Adana Vilayetinden Gelen Telgrafnamedir," *Takvim-i Vekayi*, Sayı: 1247, (20 Nisan 1325/13 Rebiülahir 1327): 2; Cengiz, "Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu," 34.

159 Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 211.

Meclis'e bilgi vermişlerdir. Meclis'e gönderilen telgraflar, burada okunmasına ve mebusların vaziyete dair bilgi sahibi olmalarına rağmen, istenilen yardımların ulaşmadığı, söz konusu idarecilerin telgraflarından anlaşılmaktadır. Meclis'te özellikle Ermeni mebusların Osmanlı Parlamentosunun bir üyesi gibi davranmadıkları, basına verdikleri demeçlerden ve ikili görüşmelerden anlaşılmaktadır. Bunların yanlı tutum içinde oldukları görülmektedir. Mebuslar, Adana Olayları ile ilgili divanıharp kurulmasından yanadırlar. Olaylar sona erdikten ve sükûnet sağlandıktan sonra, Türk mebuslar, olayların tarafsız, hiç kimseye ayrıcalık tanınmadan, tahkikat sonucuna göre gereğinin yapılmasına dair görüş beyan ederlerken, Ermeni mebuslar, Ermenilerle ilgili herhangi bir yargılama tasarrufunda bulunmamaktadırlar. Erzurum Mebusu Varteks Efendi, divanıharbin kurularak, Adana Olaylarının müsebbiplerinin validen askere kadar şiddetli cezaya çarptırılması gerektiğini savunmaktadır¹⁶⁰. Ohannes, Sadaret'e gönderdiği yazıda, Dahiliye Müsteşarı Adil Bey ile Adana Valisi Cevad Bey'in görevlerinden alınıp, divanıharpte yargılanmasını istemiştir¹⁶¹. Adana'ya gönderilen Tahkik Heyeti raporuna göre Adana Valisi Cevad Bey'in hemen görevinden alınması, Ermeni Patrikliği'nin sözde isteklerinin kabul edildiği manasını taşımaktadır. Avrupa kamuoyunu ve Ermenileri teskin etmek, doğacak ve oluşacak baskıları engellemek adına Ermenilerden gelecek taleplerin makul karşılandığı söylenebilir.

Meclis'te Adana Olaylarının müzakeresinde “*Adana ve havalisinde zuhur eden iğtişaat ve ittihaz olunan tedabir hakkında Dahiliye Nezareti'nden istizah*” başlığı altında Meclis'in bu asayişin bir an evvel sağlanması için üzerine düşen görev ne ise onu yerine getireceğinden bahsedilmektedir. Bu tedbirlerden ikisi; Adana Valisi Cevad Bey ve Dâhiliye Müsteşarı Adil Beyler ile olayda kusuru görülen memurların divanıharpte muhakeme altına alınmaları ile muhasara altında bulunan ve tehlikede olan Dört Yol kasabasını kurtarmak için gerekli önlemlerin alınmasıydı¹⁶². Ayrıca mahalline fevkalade salâhiyetli bir Tahkik Heyeti gönderilmesi, divanıharp kurularak, suçluların bu divanıharbe sevk edilmesi de yer almaktaydı¹⁶³.

Ermeni mebusların talebiyle Meclis'te Adana Olaylarını soruşturacak bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyona girecek adayları belirlemek için Talat ve Bahaeddin Şakir beyler, Taşnaksutyun yöneticileriyle bir araya gelmişlerdir. Adayları Fuat Bey, İttihatçı Mebus Hagop Babikyan ve Yusuf Kemal Bey'di¹⁶⁴. Gerek Meclis ve kamuoyu, gerekse Ermeni örgütleri ve

160 MMZC, Devre: 1, Cilt: 3, İctima Senesi: 1, 58. İnikat (5 Nisan 1325 Pazar), 70-71.

161 Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, Cilt: 1 (BEO, 3543/265707-2).

162 MMZC, Devre: 1, Cilt: 3, İctima Senesi: 1, 63. İnikat, 18 Nisan 1325 Cumartesi, 111.

163 Toros, *Ali Münif Beyin Hatıraları*, 51.

164 Avagyan-Minassian, *Ermeniler İttihat ve Terakki*, 65-66; Toros, *Ali Münif Beyin Hatıraları*, 51.

kilisenin, Adana Olaylarının soruşturulması için divaniharp ve tahkikat komisyonları kurulması yönündeki talepleri karşılık bulur. Hükümetin acil ve süratli bir şekilde çözmek istediği olayın geniş bir bölgeye tesir etmesi araştırmanın güçlüğüne ortaya koymaktaydı. Adana Olaylarını soruşturmak, içte ve dışta oluşan tepki ve şikâyetleri önlemek için 3 Divaniharp ve Askerî Tahkik Heyetleri kurulmuştur¹⁶⁵. Adana Birinci Divaniharbe Kenan Paşa, İkinci Divaniharbe Kurmay Albay Reşid Bey, Erzincan'da kurulan Divaniharbe de Süvari Albay Eyüp Bey başkanlık edeceklerdi. Bunlara yardım etmek amacıyla muhtelif Tahkik Komisyonları kurulmuştur¹⁶⁶. Albay Eyüp Bey, 31 Mart İsyanı töhmetiyle İstanbul'daki divaniharbe çağrılınca, yerine Binbaşı Mahmut Tahir başkanlığa getirilmiştir. Erzincan Divaniharbinde üyeler Yüzbaşı Mehmet Fuat, Yüzbaşı Osman Nuri, Kolağası Mehmet Rıza, Kolağası Nurettin, Binbaşı Akif, Yüzbaşı Abidin'den oluşmaktaydı¹⁶⁷. Erzincan Divaniharbinde iki tahkik heyeti bulunmaktaydı. Her heyette de altışar subay yer almaktaydı. Bunlardan biri merkezde diğeri Dörtöyol'daydı. Dörtöyol Tahkik Heyetinin başkanı Binbaşı Nedim Bey idi. Daha sonra Babikyan ve adamları onu taburuyla birlikte kaldırıp, yerine kasaba kolağası Mustafa Efendi'yi koydurtmuşlardır¹⁶⁸.

3.2. Saip Paşa Asaf Bey'i Suçsuz Buluyor

Olayların sağlıklı soruşturulması ve şaibelere mahal bırakılmaması için 30 Nisan 1909'da (17 Nisan 1325) Adana Valisi Cevad Bey ve Kumandan Ferik Mustafa Remzi Paşa görevlerinden alınmışlardır. Vilayete Babanzade Zihni Paşa vali, mürettep kuvvetler kumandanı Boşnak Miralay Mehmet Ali Paşa kumandan olmuştur. Cevad Bey görevden alındıktan sonra İstanbul'a gitmiştir¹⁶⁹. Olayların en yoğun yaşandığı yerlerden biri olan Cebelibereket Sancağı'nda bir Divaniharp, 2 ya da 3 Askerî Tahkik Heyeti oluşturulmuştur (21 Mayıs 1909). Bu Askerî Araştırma Heyeti, yüksek rütbeli subaylar ve zabitan veyahut 5. Ordu kumandanlarından oluşmaktaydı¹⁷⁰. Dörtöyol'daki olayları araştıran 16. Alay 2. Tabur komutanı süratle; asayişin sağlanmasına, Ermenilerin işgal ettikleri kıшла ve hastanenin teslim alınmasına, dükkanların ve işyerlerin açılmasına, Ermenilere ve Müslümanlara, olayların yatıştırılması ve bir daha bu tür olaylara mahal verilmemesi için nasihatte bulunulmasına

165 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (BEO, 3570/267681).

166 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 15, 46.

167 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 54.

168 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 48.

169 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 16, 46.

170 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (BEO, 3553/266464); *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (DH. MKT, 2872/68); *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (BEO, 3669/275159).

öncelik vermiştir¹⁷¹. Zihni Paşa, Maarif Müdürü Saip Bey’i, Asaf Bey’i sorgulamak üzere Cebelibereket’e göndermiştir. Saip Bey tahkikat evrakını Vilayete ve oradan Şura-yı Devlet’e göndermiştir. Şura-yı Devlet, bu evraka göre Asaf Bey’in mahkeme edilmemesine karar vermiştir. Bu karar, Ermenileri harekete geçirerek, içerde ve dışarda kamuoyu oluşturmaya sevk etmiştir. Bunun üzerine Babıali, olaylarda sorumluluğu ve basiretsizliği olduğu iddia edilen Asaf Bey’in görevinden alınmasını Adana Valiliği’nden istemiştir. Böylece 20 Mayıs 1909’da (7 Mayıs 1325) Asaf Bey azledilerek, yerine Cisir Mustafa Paşa Kaymakamı Giritli İzzet Paşa, onun ardından da İstanbul Valisi Selanikli Kani Bey¹⁷² Cebelibereket’e mutasarrıf olarak atanmıştır¹⁷³.

3.3. Asaf Bey’in Erzin Divanharbinde Yargılanması

Asaf Bey’in görevinden alındıktan sonra ailesi ile birlikte Adana’da yerleştiği Ceyhan Otelinde kaldığı sırada, katibiyle birlikte yazışmalarla meşgul iken, yanındaki salonda kalan Halep Fransız konsolosunu Vali Zihni Paşa ziyarete gitmiştir. Asaf Bey, Fransızca bildiğinden konuşmaları odasından dinlemiştir. Konsolos, sorumluların derhal idamını aksi takdirde Mersin ve İskenderun’daki Fransız, Amerikan ve İngiliz donanmalarının karaya asker çıkaracağını söylediğini iddia etmektedir. Valinin ise tahkikatın devam ettiğini, sorumluların çıkacak neticeye göre cezalandırılacağı karşılığını verdiğinden bahsetmektedir. Asaf Bey iddiasına Konsolos’un şu sözleri sarf ettiğini de ekler: “Baş suçlu Cebelibereket mutasarrıfı, işte şu yanımdaki odada oturuyor. Ve bu şimdiye kadar mezarda görmeliydik” devamında da “Ekbez Fransız rahipleriyle Ermeni Katolik rahip ve kilise ileri gelenlerinin ifadelerinin Fransa ve medeni dünya için kafi olduğu” ifadesine Vali, “Bir memuru düşmanlarından tahkik etmek usulü medeni dünyada adet olsa bile bizim kanunlarımızda geçerli değildir. Araştırmadan bir şey yapamayız sizin bu mazbatanız Ermenilerin düzmeceleri ve tertibiyle yazılmıştır.”¹⁷⁴. Asaf Bey, kendisi ve diğer üst düzey memurların peşinen suçlu kabul edilmelerine, bu konuşmayı delil olarak göstermektedir.

Asaf Bey görevinden alınıp, merkez vilayete çekilerek soruşturma başlatılır¹⁷⁵. Mutasarrıfın görevden alınmasında Avrupa devletlerinin asayişin sağlanmasına

171 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT, 2810/72); *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT, 2808/57); *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT, 2808/57).

172 İrtem, “Saray ve Babıali’nin İç Yüzü,” 12.

173 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 46; *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (BEO, 3570/267681).

174 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 16.

175 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1, (DH. MKT, 2810/95).

kadar harp gemilerini Mersin Limanı'nda bulundurmasının etkisi olduğu söylenebilir¹⁷⁶. Adana Olaylarını araştırmak üzere Divanıharp ve Tahkik Komisyonlarının yanı sıra, İstanbul'dan iki farklı heyet gönderilmiştir. Bunlardan ilki Şura-yı Devlet üyelerinden Faik Bey ve cinayet mahkemesi azası Artin Mosmorciyan, ikincisi ise Meclis-i Mebusan'dan Tekirdağ mebusu Agop Babikyan ile Kastamonu mebusu Yusuf Kemal beylerdi. Bunlar hem vakayı hem de Asaf Bey'i ve sabık Adana Valisi Cevad Bey'i tetkike gelmişlerdir¹⁷⁷.

Asaf Bey, Şura-yı Devlet'in *muhakeme edilemez* kararına rağmen Babıali'nin, bu kararı hiçe sayarcasına, muhakeme edilmesi hususunda baskı yaptığı anlaşılmaktadır. Asaf Bey, "*bütün tahkik heyetleri dört elle benim tahkikatımı icra ve beni tecziyeye yönelmişlerdi*"¹⁷⁸ ifadesi bunu doğrular niteliktedir¹⁷⁹. Zihni Paşa mahkeme kararı olmaksızın Asaf Bey'in yargılanması için baskı yapan Sadaret'in emrini kanunsuz bularak tutuklayamamış ancak otelden ayrıлып kaldığı evin karşısındaki bir dükkanda bir jandarma ve iki polisle göz hapsinde tutmuştur¹⁸⁰. Şura-yı Devlet'in usulen Asaf Bey hakkında muhakemenin reddine dair karar vermesine rağmen, Mülkiye ve Adliye heyetleri, Faik ve Artin beyler; görevlerinden azledilen eski Adana Valisi Cevad Bey ve eski Cebelibereket Mutasarrıfı Asaf Bey ile Adana Kumandanı Ferik Mustafa Remzi Paşa'nın gerek olayların başlamasından önce gerekse devamında tedbirleri almadıklarına, sevk ve idareyi yapamayarak görevlerini kötüye kullandıklarına, Müslim ve gayr-ı müslim ahali arasında yaşanan olaylara sebebiyet verdiklerine, Abdülkadir Bağdadî, Boşnak Salih, İhsan Fikri ve İsmail Safa efendilerin yayınlarıyla halkı galeyana getirdiklerine hükmederek Adana Birinci Divanıharbinde yargılanmalarına karar vermiştir¹⁸¹.

Birinci Divanıharp başkanı Kenan Paşa, bu divanıharbin Asaf Bey'i yargılama yetkisi bulunmadığını belirterek, suç mahallinde kurulan divanıharpte yargılanmasının daha uygun olacağına hükmetmiştir¹⁸². Birkaç gün sonra müretteb kuvvetler kumandanı yüzbaşı Çerkez Mehmet Ali Bey, tutuklu olarak Asaf Bey'i Erzin'e sevk etmiştir. Aynı zamanda *İtidal* gazetesi sahibi İhsan Fikri ve kardeşi Bağdadizade Adana'da tutuklu olarak divanıharpte muhakeme

---

176 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (BEO, 3542/265636); *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT, 2810/72).

177 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 16-17.

178 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 46-47.

179 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 49.

180 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 51.

181 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (BEO, 3621/271523); Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 17.

182 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 47.

altına alınmışlardır¹⁸³. Çerkez yüzbaşının refakatinde Erzin'e götürülerek divaniharbe teslim edilen Asaf Bey'in bir hafta süren muhakemesinden sonra oybirliğiyle beraatına karar verilmiştir¹⁸⁴.

Olayları daha doğrusu Asaf Bey'i sorgulamak/soruşturmak için geldikleri anlaşılan Tahkik Heyeti, Erzin'e gelmiştir¹⁸⁵. Meclis'in görevlendirdiği araştırma heyetinde bulunan Yusuf Kemal Bey, olaylar hakkında kendisinden bilgi almamış, bunun üzerine Asaf Bey'de Mersin Mutasarrıfı Esad Rauf Bey'i aracı koyarak görüşme talebinde bulunmuştur. Bu görüşmede Asaf Bey, Yusuf Bey'in "*memleketin çıkarı bugün onu icab ediyor ki, şimdi idam olunacağınızı bilerek, bütün gerçekleri olduğu gibi ve hiç bozmadan bildirmelisiniz*" dediğini iddia etmektedir. Yine Asaf Bey, "*sehpadaki itiraf nevinden*" olan ve Babikyan Efendi'ye yaranmak için söylendiğini ileri sürdüğü "*ihsas-ı rey ve kanaat şekline*" hayret etmiştir¹⁸⁶. Asaf Bey, Tahkik Heyetine dilekçe vermek istediğini, ancak heyetin beklemeden sabah erkenden Adana'ya hareket ettiğini belirtmektedir¹⁸⁷. Aynı Heyet, Dörtöl'da postallı fedaileri olup, resmî elbise ile kargaşa çıkaran Papaz Dersumak'ı Dörtöl'da tutuklayan Binbaşı Nedim Bey ve taburunu değiştirmişlerdir. Aynı zamanda Asaf Bey'in Türk düşmanı bir casus olduğunu iddia ettiği Kolağası Mustafa Bey'i Tahkik Heyeti başkanlığına getirmiştir¹⁸⁸. Bu zat Dörtöl'a gelen tabur kumandanlarından Hassa Redif Kolağası idi¹⁸⁹. Dörtöl nüfusunun çoğunluğu Ermenilerden oluştuğu için Ermeni mebuslar buraya daha çok ilgi göstermekteydiler. Asaf Bey, Kolağası Mustafa Bey'in, Türklerin ve kendisinin aleyhinde uydurma iftiralar ve şikayetler düzenleyerek, yüzlerce kişinin divaniharpte yargılanmasına sebep olduğunu belirtmektedir. Sadaret'e, Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa'ya gönderdiği telgrafta, bu zatın Ermenilerden rüşvet alarak, yabancılara Adana Olaylarının müsebbibinin hükümet ve Türkler olduğunu gösterdiğinden, suçlu Ermeni fedailerini divaniharpten kaçırdığından bahsetmiştir. Bu telgraf üzerine bahsi geçen kolağası görevinden alınmış¹⁹⁰, divaniharbe sevkolunmuş ve 6 ay hapse mahkûm edilmiştir¹⁹¹. Asaf Bey, divaniharplerin bu zatın ismini Mustafayan koyduklarından bahsetmektedir¹⁹². Bu zat, jandarma kumandanı Binbaşı Lütfü

183 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 17.

184 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 18.

185 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 49.

186 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 17.

187 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 49.

188 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 48, 50.

189 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 29.

190 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 48-49.

191 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 29.

192 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 30.

**Mehmet Asaf Bey'in Cebelibereket Mutasarrıflığı:
1909 Adana Olayları ve Mehmet Asaf Bey'in Yargılanma Süreci**

Bey'e mahpusları Asaf Bey'i saldığına dair imza atması için 5000 lira teklif ederek suçlu göstermeye çalışmıştır. Ayrıca Asaf Bey'in Adana Olaylarının mülhakata sıçraması ihtimaline karşı rediflerin silah altına alınmasının halkta heyecan meydana getirdiğini, bunu fırsat bilen yağmacılarla birtakım kimselerin saf kişileri yalan haberlerle kandırarak ayaklandırdığını, olaylar daha Cebelibereket'e sıçramadan redifleri askere almasının olayların artmasına yol açtığını iddia etmiştir. Oysa rediflerin silah altına alınmaları kanun gereği bölge idarecilerine verilmiş bir yetki idi.

Tahkik Heyeti tarafından Asaf Bey'e yöneltilen suçlamalar şunlardı: Erzin Hapishanesiyle Payas Kalesindeki tutukluların serbest bırakılmaları, halkın silah depolarına saldırarak, silahlanmaları karşısında askerî tedbirler almadığı, 30000 nüfuslu ahaliye silah dağıtılarak, Ayas Nahiyesi'ne ve çevre köylere saldırtarak birçok Ermeni'nin katledilmesine yol açtığı, mallarının ve hayvanlarının yağmalanmasına, çiftliklerinin yakılmasına, Dörtyol'a geçen Ermenileri üç gün muhasara altında tutarak susuz kalmalarına, inceleme memurunca hazırlanan tutanakta buna dair bir delile rastlanmadığına, ancak olaylara karşı önlem almakta acziyet göstermesinden dolayı olayların çığırından çıkarak yayılmasına sebep olduğu, aciz kalmış ve idaresizlik gösterdiğinden yangın, yağma, katliam ve baskınların önünün alınamadığı, Erzin'de olaylar olmadığı halde Asaf Bey tarafından halka silah dağıtılmasının olayların daha da büyümesi... (23 Haziran 1909)¹⁹³.

Cebelibereket Olaylarını incelemek üzere gönderilen Araştırma Komisyonu, Adana'da ve Cebelibereket Sancağı'nın Dörtyol, Erzin, Osmaniye ve Bahçe kazalarındaki olayların daha önceden tasarlanmış planlı bir isyan olduğu sonucuna varmıştır. Komisyon, olaylarda Asaf Bey'in bir idareci olarak sorumlu olduğuna dair rapor hazırlamış, ancak Asaf Bey'e yukarıda isnat edilen suçlamaların onun izin ve teşviki ile değil, ahalinin galeyanı sonucu gerçekteştiğinden bu suçlamaların dayandırıldığı delillerin vicdanî bir kanaat oluşturmak için yeterli görülmediği ve şayet bunların dayandırıldığı bir tahkikat varsa ona ait evrak ile Asaf Bey'in halka açıkladığı belirtilen Valilik telgrafnamesinin istenmesine karar verilmiştir. Dahiliye Nezareti'nce Adana Valiliği'nden söz konusu evrakın hemen gönderilmesi de istenmiřtir¹⁹⁴. Asaf Bey, Dörtyol'da, gerek merkezde ahalinin önüne geçerek ve nasihatlerde bulunarak olayı yatıştırmağa çalışmıştır. Olayı önceden keşf ve ihbar eylemesi bir cürüm olmak şöyle dursun kendisinin dirayetine delil olacak bir durum olduğunu söyleyebiliriz.

193 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT, 2854/6); *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları* (DH. MKT, 2862/85).

194 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 1 (DH. MKT, 2862/85).

Erzin Divanıharbinde yargılanan Asaf Bey suçsuz bulunarak, beraat etmiştir¹⁹⁵. Asaf Bey, beraat kararını ilk Erzin Divanıharp üyesi Yüzbaşı Fuat Bey'den duymuştur¹⁹⁶. Beraat kararına sevinemedi Divanıharp başkanı Binbaşı Tahir Bey, ona Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın Adana mürettep kuvvetler komutanlığına göndermiş olduğu şifre telgrafını gizlice göstermiştir. Telgrafta Cebelibereket Mutasarrıfı Asaf Bey'in iadesi tebliğ edilmek üzere idam kararının telgraf mazbatasıyla bildirilmesi istenmekteydi. Aynı telgrafta emrindeki çetelerle birçok Müslümanı katleden, birçok Müslüman kızı ığfal ederek diri diri yaktığı iddia edilen ve Erzin Divanıharbinde idamına hükmedilen Papaz Gavrit'in tahliye edilmesi de yer almaktaydı. Asaf Bey, başkan ve üyelerin Sadaret'in Ermenileri hoş tutmak için kendisini bırakmayacaklarını söylediklerinden bahseder¹⁹⁷. Adana Divanıharbi de Vali Cevad Bey'in devlet hizmetlerinden menî, Mustafa Remzi Paşa'nın rütbesinin ref' ile askerlikten ihracına, vaka müsebbiplerinden sayılan gazeteci İhsan Fikri, Bağdadîzade Abdülkâdir, Boşnak Salih efendilerin serbest bırakılmasına karar vermiştir¹⁹⁸.

3.4. Adana Divanıharbinin İstifası

Asaf Bey'in beraatı, birtakım çevreleri memnun etmemiştir. Özellikle Ermeniler arasında büyük bir şaşkınlık yaratmıştır. Bu memnuniyetsizliği ve şaşkınlığı gidermek için idareye yeni atamalar yapılarak, yeniden yargılamaların önünün açılması sağlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Asaf Bey, Adana'da Zihni Paşa ile görüşmüş, Paşa, Sadaret'in divanıharbin kararını tanımadığını kendisini yeniden muhakeme etmenin yolunu aradığını söylemiştir. Asaf Bey'in ve sabık Adana Valisi Cevad Bey'in yeniden yargılanmasında sıcak bir gelişme yaşanır. Babıali, Zihni Paşa'yı Asaf Bey'in tutuklanması yönündeki isteğe rağmen bunu yerine getirmediğinden ve eski yönetim taraftarı olduğundan dolayı görevinden alarak, İttihatçı Üsküdar Mutasarrıflığından Cemal Bey'i vali atamıştır. Asaf Bey ve diğerlerinin divanıharpte yargılanmalarının, Cemal Bey'in Adana'ya vali olarak atanmasından sonra başlaması da ilginçtir. Bu atamanın yargılamalarla ilgili bir karar üzerine alındığı izlenimi uyandırmaktadır. Asaf Bey, Cemal Bey'in atanmasını değerlendirirken Ermenilerin bayram, İslamların ise matem ettiğini belirtmektedir¹⁹⁹. Mevlanzade Rıfat, Cemal Bey'in İttihat ve Terakki

195 Süleyman Kani İrtem, "Saray ve Babıalinin İç Yüzü: Dörtüolda Sükun Avdet Ediyor – Tahkik Heyetinin Tedkikleri," *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 230 (1 Teşrinisani 1938): 10.

196 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 53.

197 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 54-55.

198 İrtem, "Saray ve Babıali'nin İç Yüzü," Tefrika No: 230 (1 Teşrinisani 1938): 10.

199 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 20; Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 213.

Cemiyeti'nce Adana'ya tayininin önceden kararlaştırıldığını, Taşnakları memnun etmek ve onun muhaliflerle olan bağlarını bozmak için planlandığını ileri sürmektedir²⁰⁰.

Asaf Bey, Cemal Bey'i karşılamaya gittiğinde, onun yanında en azılı Ermeni komitacılarını da beraberinde getirdiğini iddia etmektedir. Gelir gelmez yayınlattığı beyannamenin²⁰¹ Müslümanları saldırgan ve zalim, Ermenileri de tamamen masum gören resmî bir belge olduğunu ileri sürmektedir²⁰². Asaf Bey, Cemal Bey'in bununla ittihad- ı anasına ve halen Ermenileri taltife muvaffak olacağını sandığını söylemektedir. Bütün yabancı gazetelerde yayımlanan bu beynameyi, acz ve şüpheyi ortaya koyan bir utanç belgesi olarak değerlendirmektedir²⁰³.

Cemal Bey, Adana Olaylarından takriben dört ay sonra vali olmuştur. Avcı, onun Fransız ve İngilizlere yaranmak için 47 Müslüman Türk'ü idam ettirip, Ermenileri de serbest bıraktığını bunun da kamuoyunda tepkiyle karşılandığını yazmaktadır²⁰⁴. Adana Divanıharbinde idama mahkûm olan Müslüman sayısının Ermenilerin on katı olması Müslümanlar arasında derin bir endişe ve infial meydana getirmiştir. Adana mebusu Ali Münif Bey, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşayla bu meseleyi görüştüğünde, Sadrazamın, Ali Münif Bey'e şifahen hiçbir İslam'ın asılmayacağına dair teminat vermesine rağmen, alınan idam kararlarının tatbik edilmesi karşısında Ali Münif Bey derin bir hayal kırıklığı yaşamıştır²⁰⁵. Bir müftünün de içinde bulunduğu 36 Türk'ün idamı hükümette deprem etkisi yapmış, Ali Münif Bey'e idamların olmayacağına dair verdiği teminata rağmen idam kararlarının infaz edilmesi üzerine Hüseyin Hilmi Paşa sadrazamlık görevinden istifa etmiştir²⁰⁶.

Başta Babıali olmak üzere, Ermeniler Asaf Bey'in yeniden yargılanması için Divanıharbe baskı yapmaya başlamışlardır. Ermeni yanlısı basının ateşli yayınları ile her biri patrikhanede Meclis-i Cismani ve Ruhani üye olan komite üyelerinin patriği istifaya zorlamaları, kiliselerini kapamak tehdidinde bulunmaları bu baskılardan bir kaçıdır. Bunun yanı sıra *Tanin* ve *Sabah* gazetelerinin yayınları da İttihat ve Terakki merkezini ürkütmüştür. Asaf Bey, Komitelerin ve Patrikhanenin, kendisinin tekrar muhakeme ve mahkumiyetini istediklerini ileri sürmektedir²⁰⁷. Hatta Osmanischer Lloyd gazetesi, yeni

200 Mevlanzade Rifat, *Türkiye İnkılabının İcyüzü*, 125.

201 Beyannamenin tam metni için bkz. Mehmet Asaf Bey, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 56-58.

202 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 56.

203 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 58.

204 Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 208.

205 Toros, *Ali Münif Beyin Hatıraları*, 53-54.

206 Toros, *Ali Münif Beyin Hatıraları*, 56.

207 Toros, *Ali Münif Beyin Hatıraları*, 58.

Sadrızam İbrahim Hakkı Paşa, İstanbul Mebusu Zohrap Efendi aracılığıyla makamına dönmeyen patriğin tekrar makamına gelmesi isteğinde bulunmuş, ancak patrik Cebelibereket eski mutasarrıfı Asaf Bey'in şiddetli bir cezaya çarptırılmadıkça makamına dönmeyeceğini iddia etmiştir²⁰⁸.

Meclis tarafından Adana'ya gönderilen Yusuf Kemal Bey ve Babikyan Efendi bir rapor hazırlamışlar, Yusuf Kemal Bey hazırladığı raporu hükümete göndermiş, ancak Babikyan Efendi'nin raporu ölümü sebebiyle ulaştırılamamıştır. Hükümet Adana meselesini Tahkik Heyeti raporuna göre halledeceğini açıklamış, bunun üzerine Meclis-i Mebusan'dan bir komisyon seçilmiştir. Bu komisyona Hayri Bey (Şeyhülislam), Hallacyan, Zöhrap, Varteks, Ali Münif Beyler seçilmişlerdir. Yusuf Kemal Bey'in raporu bu komisyonda okunmuş, ancak Ermeni mebuslar buna itiraz etmişlerdir. Bu yüzden bir neticeye varılamamıştır. Zöhrap Efendi, Babikyan Efendi'nin raporundan yola çıkarak, olaylardan Türkleri mesul tutmuştur. Ancak Yusuf Bey'in raporuyla çelişki uyandırdığından kabul görmemiştir. Bu sebeple komisyonda Türk-Ermeni meselesi ortaya çıkmıştır²⁰⁹.

Adana Vilayeti idarecilerinin Divanıharp yargılamaları sonucu serbest bırakılmaları, Ermenilerce şiddetli şikayetleri celp etmekteydi. Ermeni yandaşları divanıharplerin bu yoldaki hükümlerinin ve icraatlarının siyasî mahfillerle tarafgirliğin delilleri olarak gösterilmiştir. Adana Divanıharbinin verdiği kararlara hükümetin müdahale etmesi ve Adana Mebusu Babikyan Efendi'nin, *Tasvir-i Efkar* gazetesinde Divanıharp hükümlerini hatalı ve yanlı bulduğuna dair ileri sürdüğü yazısı üzerine Divanıharp üyeleri ve Tahkik Heyetleri istifa etmişlerdir²¹⁰. Heyet, Adana Valiliği'ne verdiği müzekkirede aslında Babikyan'ın son derece taraflı bir tutum sergilediğinden, olayların bütün sorumluluğunu Müslümanların üzerine atmaya çalıştığından, Ermenilerin katliamlarını nefsi müdafaa yaptıklarından ve Murahhasa Moucheg'i suçsuz gösterme gayreti içinde olduklarından bahsetmektedir. Divanıharp soruşturmaları ve yargılamalarını Adana'daki Ermeni, Rum, Süryani ve Keldani ruhanî reislerinin, Divanıharbin, Hristiyanları olaylardan sorumluymuş gibi sonuç çıkarmaya çalıştığından dolayı, tenkit ettikleri görülmektedir²¹¹.

208 "Ermeni Patriği," *Yeni Tanin*, Sene: 1, Numara: 489-20, (31 Kanunuevvel 1325/13 Kanunusani 1910): 3.

209 Toros, *Ali Münif Beyin Hatıraları*, 52.

210 İrtem, "Saray ve Babıalı'nın İç Yüzü," 10.

211 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları (BEO, 3607/270490); Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları (DH. MKT, 2852/32).*

Ermeni çevrelerinin Asaf Bey'e verilen beraat kararının bozulması için yoğun bir çaba içinde olduğu anlaşılmaktadır. Vükela Heyeti de Asaf Bey'in yeniden yargılanması için ısrar etmekteydi²¹².

Asaf Bey'in beraat kararı üzerine, hükümete başta Ermeni mebuslar olmak üzere, Ermeni ileri gelenleri, Ermeni komiteler, misyonerler, elçiler ve konsolosların içerde ve dışarda yaptıkları baskıları ve faaliyetleri sonuç vermiştir. Asaf Bey'in Erzin Divanıharbinde beraatına karar verilmesine rağmen başka bir Divanıharpte yargılanmasına hükmedilmiştir²¹³. “*Vükela heyeti tarafeyn teşkil olunmadığı hakkındaki iddiaları nazarı dikkate alarak bu mahkûmiyetleri usule muvafık bulmamış kararların usulüne ircainı istemişti.*”²¹⁴ Bu kararın ‘Asaf Bey’i cezalandırın’ manası taşıdığını söyleyebiliriz. Sadaret makamı, Harbiye Nezareti’ne gönderdiği tezkirede, Asaf Bey hakkında ciddi deliller olmasına rağmen Erzin Divanıharbinin yeterli delil olmadığına hükmederek, beraatına karar verilmesinin iptalini, adı geçen kişinin yeniden yargılanmasının yapılmasını istemiştir. Dahiliye Nezareti de Asaf Bey'in Ferik İsmail Paşa'nın başkanlığında Adana Divanıharbinde yeniden yargılanmasına hükmeder²¹⁵. Sadaret makamının bu isteği, Erzin Divanıharbinin kararını tanımadığını göstermektedir. Sadaret'in yargılama mercii olmadığı düşünülürse, kararın politik olduğu izlenimini verdiği ileri sürülebilir. Zira delilleri inceleyen Erzin Divanıharbidir²¹⁶.

Meclis-i Vükela'nın Asaf Bey'in yeniden yargılanması ile ilgili verdiği gerekçe ise hayli ilginçtir. Meclis-i Vükela, Erzin Divanıharbinin Asaf Bey'i yargılama yetkisinin bulunmadığından, verdiği kararın geçersiz olduğunu, bu sebeple, yeniden yargılanması gerektiğini ileri sürer. Bunun üzerine Erzin Divanıharp üyeleri kendilerine güvenilmediği gerekçesiyle istifa ederler. Asaf Bey'in Adana eski Valisi Cevad Bey ve kumandanı ile birlikte Adana'da Fazıl Paşa başkanlığındaki Divanıharpte yeniden yargılanmalarına karar verilir. Asaf Bey, Erzin Divanıharbinin kendisi hakkında verdiği beraat kararına rağmen yeniden yargılanması kararını manidar bulur. Hatta bunu gazetelerden öğrenir. Sadaret'e ve Meclis-i Ayan'a başvurur. Meclis-i Ayan Reisi Said Efendi, “*Merkezi livâ olan Erzin Divanıharbince istihsâl-i berâet etmiş olup İdare-i Örfiye Kararnâmesi ta 'dîl edilmiş olsa bile mâ-kabline şâmil olamayacağı ve bir adamın bir maddeden dolayı iki mahkemede ve bilhassa iki Divan-ı Harb-i Örfî'de muhakeme edilemeyeceği*” ni belirtir.

---

212 İrtem, “Saray ve Babıali'nin İç Yüzü,” 10.

213 *Tasvir-i Efkar*, Cilt: 1, Sene: 1, Sayı: 49 (18 Temmuz 1909/1 Recep 1909), 242-246.

214 İrtem, “Saray ve Babıali'nin İç Yüzü,” 10.

215 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (BEO, 3669/275159).

216 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (BEO, 3607/270490).

Meclis-i Ayan Reisliği, Sadaret'e yolladığı yazıda, Asaf Bey'in yargılanmak üzere önce Adana Divanıharbine yollandığını burasının yetkisizlik kararı vermesiyle Erzin Divanıharbinde yargılandığını verilen beraat kararı üzerine yeniden Adana Divanıharbinde yargılanma durumunun çelişkili olduğunu yazar. Asaf Bey'in “*mukaddemâ Erzin Divan-ı Harbince bi'l-muhakeme berâetine karar verilmiş olmasına karşı bunun tekrar muhakemesi için Divan-ı Harb'in ne gibi bir salâhiyeti haiz olduğu ve bir Divan-ı Harb-i Örfî kararını diğer Divan-ı Harb-i Örfî'nin ne suretle nakz veya tasdik edebileceği kesdirilemediğinden bahisle istifsâr-ı muamele olunmuş ve kendisine azv olunan töhmetden kanunen tebriye-i zimmet etmiş olan bir şahsın yine o töhmet için bir daha tevkif ve itham olunamayacağı Usul-i Muhakemât-ı Cezaiye Kanunu'nun iki yüz doksan dördüncü maddesinde muharrer bulunmuş olduğu*”²¹⁷ hatırlatılır (26 Ocak 1910). Aynı zamanda cinayet ceza usulünde beraatın temyize kabil olmasını gerektirecek bir durum yoktu. Asaf Bey kendisinin yeniden yargılanmasının Sadaret'çe istenmesi üzerine Sadaret'e, Dahiliye Nezareti'ne, Meşihat Makamı'na, Meclis-i Mebusan'a, Harbiye Nezareti'ne, Ayan'a ve *Tasvir-i Efkar* gazetesine gönderdiği layihasında beraatı üzerine yeniden yargılanma isteğinin kanuna muğayir olduğunu dile getirmiştir²¹⁸.

3.5. Asaf Bey İddiaları Çürütüyor

Asaf Bey, Divanıharp yargılamalarında aleyhindeki iddialara karşı kendisini savunmak maksadıyla Sadaret'e bir arzuhal sunmuştur. Sadaret, bu arzuhalı incelenmek üzere Adana'daki Araştırma Komisyonuna göndermiştir. Arzuhalde Meşrutiyet hükümetine bağlılığını ifade eder. Asaf Bey, arzuhaline Ermenilerin maksatlarını ortaya koyarak başlar. Buna göre; Dört Yol Ermenileri, piskoposları aracılığıyla ihtilalle karışıklık çıkartıp, dış müdahaleyi sağlamak suretiyle, ademimerkeziyet ve bağımsızlık elde etmeyi amaçlamaktadırlar. Bu maksatlarına ulaşmak için Ermeniler silahlandırılmaktaydı. Örneğin yüz haneli bir köyde dört top, yirmi haneli bir kasabada yüzlerce bombaya sahip olan Ermenilerin sadakatının sorgulanması gerektiğine işaret eder. Asaf Bey, Ermenilerin bu amaçlarını engellemek için bazı tedbirlere başvurduğunu ileri sürer. Özellikle Ermenilerin vergi vermemeleri, yasal olmasına rağmen silahlanmaları gibi faaliyetlerine son verdiğini belirtir. Sancak'ta meydana gelebilecek olaylara karşı 8 Şubat 1909'da Nezaret'ten asker talep ettiğini, ancak olumlu cevap alamadığını söyler. Daha sonra Dört Yol'da başlayan olaylara değinir. Ona göre, 14 Nisan 1909 (1 Nisan 1325) tarihinde Adana'da

217 Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, Cilt: 2 (BEO, 3693/276930).

218 Mehmet Asaf, 1909 Adana Ermeni Olayları, 59-60.

bir gün sonra da 15 Nisan 1909'da (2 Nisan 1325) da Sancağın Yumurtalık, Osmaniye ve Bahçe kazalarına sıçrayan Ermeni İhtilali planlı - tertipli bir hareketin ürünüdür. Altıbin silahlı Ermeni'nin toplandığı Dört Yol'da daha önceden uyarılarına rağmen rediflerin dağıtılması, merkezden istediği askeri birliğin de gelmemesi Sancağı korumasız hale getirmiştir. Olaylar çıktıktan sonra da asayişin ortadan kalkmasıyla yağmacılar Sancak merkezi hariç birçok yeri yağma etmişlerdir. Ona göre Sancak merkezinde aldığı tedbirlerle hiçbir sorun yaşanmamıştır. Ancak kazalarda meydana gelen olaylardan kaza kaymakamlarını birinci derecede sorumlu tutmaktadır. Silahlı ve örgütlü olduğu anlaşılan Ermeni çeteleri Sancağa bağlı kazalarda 200'den fazla Türk'ü katlettiklerini belirtmektedir. Merkezden istediği askeri destek gelmeyince merkezi ve Müslüman ahaliyi korumak için merkeze bağlı yerlerdeki eşraftan maiyetiyle birlikte üçyüz adam istemiştir. Asaf Bey, Erzin'den vilayet merkezine ve Dâhiliye Nezareti'ne 17 Nisan 1909 (4 Nisan 1325) tarihinde gönderdiği telgrafta Payas'ta 400 mahkumu muhafaza edecek kuvvetin olmadığından bir tabur asker ve silaha ihtiyaç duyulduğundan bahsetmektedir²¹⁹.

Cebelibereket Sancağı'nın olaylar sırasındaki vaziyeti karşısında şaşkınlığını gizleyemez. Sancağın dört bir yanının ateş çemberi içinde olduğunu, her yerden feryatlar yükseldiğini, merkezin buhran içinde olduğunu; aldığı tedbirleri ve uygulamaları anında Nezaret'e ve Vilayet'e yazdığını, aldığı kararlar ve uygulamaların fena ve hukuksuz ise derhal düzeltilip kendisinin haberdar edilmesi gerektiğini belirtir. Savunmasındaki şu ifadeler ise oldukça manidardır: *“Eğer maksad eli bombalı, kalbi boyalı, köyleri istihkâmlı bu vatandaşlarımızı ırzâ için Meşrutiyet mevlûdu birkaç memuru kurban etmek de bu suret mukaddes memleketimizin selâmetine ve kendilerinin Osmanlılaşmasına hâdim ve Meşrutiyet'e muvafık ise ben bunların ser-firâzi olmakla iftihar edeyim. Lâkin beni muhakemeye Divan-ı Harb istemez. A'mâlim meydanda. Ben Meclis-i Millî'de muhakeme olacağım; esrar-ı hafîyyelerini meydana koyacağım. Ey Osmanlılık!... Mevcudiyetini bugün de göstermezsen tarihimiz ağlar.”* Savunmasını *“Adalet isterim. Evrakım nezârete gitti. Meclis-i Millî, merkez-i devlet beni istesin, sorsun, cevap alsın; yoksa el-hükmü lillah.”* ifadesiyle bitirir (1 Haziran 1909/19 Mayıs 1325)²²⁰.

Asaf Bey, Dahiliye Nezâret-i Celilesi'ne gönderdiği mektubunda ilginç detaylara da yer vermektedir. Sancak'ta meydana gelen olayları incelemek üzere gelen Mebusan Heyeti'ni karşılamaya gider, ancak ilkinde kabul edilmez. Mersin mutasarrıfının aracılığıyla ikincisinde kabul edilir. Heyete, olaylara dair

219 Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, Cilt: 2 (BEO, 3669/275159).

220 Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, Cilt: 1 (DH. MKT, 2849/10).

kendisinin dinlenilmeden bir karar vermemelerini ister. Asaf Bey, Araştırma Kurulu Başkanı Yusuf Kemal Bey'in, "*Biz kısmen tahkik ettik, kısmen de edeceğiz. İsterseniz siz de bir lâyiha yazınız. Fakat lâyihanızda oranın en büyük memuru olmak sıfatıyla değil yalnız mes'ul hatta idam olunmak tasavvurunu derpîş ederek iş'ârâtınızı müdafaa-i nefsdan ziyade itiraf-ı kusura hasrediniz.*" Deddiğini yazar. Bunun üzerine oradan "*Adaletlerini anladım ve çıktım*" diyerek ayrıldığını söyler. Daha önce kendisini savunmak üzere gönderdiği layiha henüz ellerine ulaşmamıştır. Asaf Bey, "*Buna pek de lüzum görmedikleri anlaşılmiş idi*" diyerek kendisi hakkında yanlı bir karar verildiği kanaatini ortaya koyar. Devamla yapılanları hazmedemez ve "*Telaş-ı şûrişden Ermeni istihzârâtının mükemmeliyetinden ve askersizlikle gösterdikleri fezâhatlardan İslâm yağmagerânının da suret-i âniyede tehacümünden dolayı tedâbîr-i çâkerânem akim kalmış da kusur diyorlarsa selâmet-i vazife vicdan ve vatana müte'allikdir; lâzım-ı afv ve takdirdir. Zira ben hain ve mu'in-i hain-i vatan değilim ve olamam. Halbuki iş'ârlarına mebni taraf-ı âlî-i vilâyetden dört gündür taht-ı nezârete alındım. Hâne-i çâkerânemde bir polis ve iki zabtiye ile beraber oturmakdayım. Allah aşkına kaba hatim vazîfede müteyakkız ve devlet ve milletime sâdik bulunmaklığım mıdır?!.. Babikyan Efendi'nin iktisâb-ı teveccüh-i hatîbânesi ve ecânibin takdirâtıyla valiliği kuran Mersin mutasarrıfı, kullarından fazla ne yapabildi?!..Askeri var iken merkezi muhafaza etdiyse kulları merkezi askersiz muhafaza ve Dörtüol'da kîtâlin devamını askersiz men' etdim!.. Onun harâb olan Tarsus Kazası'yla kullarının Osmaniye ve Bahçe kazaları arasındaki fark kullarının min tarafı'llah birkaç ve onun bir kazaya hâkim olmasından başka nedir?!..Keşki livâmnda buluna idi ve karşısında altı bin Ermeni tahaşşüd ede idi de maharet ve kudretini kulları da göre idim!.. Evrakım orada, ben ailemle bî-kes ve bî-günah olarak burada sürünüyorum. Hususuyla zillet zillet üstüne olmak üzere bir de nezâret altındayım. Acaba bu efendiler böyle hod be-hod makam-ı fahîmânelerinden emir buyurulmaksızın bir mutasarrıfı tevkif etdirebilecekler mi?!.. İzahâtım kâfi değilse orada da Divan-ı Harb var, Şûrâ-yı Devlet var. Beni isteyiniz esrarlarını, muhaberâtımı dökeyim. Kabahatli isem cezamı veriniz. Dehâletle irâde-i fahîmânelerini istirhâm eylerim.*"²²¹ diyerek sözlerini noktalar.

3.6. Asaf Bey İkinci Defa Divanîharpte

Asaf Bey, hakkında beraat hükmü olmasına ve yeniden muhakeme edilmesinin kanuna muğayir olduğuna dair bir layiha sunmasına rağmen, Divanîharp heyeti muhakemenin iadesinin imkansız olduğuna dair beyanatta bulunur²²².

221 Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, Cilt: 1 (DH. MKT, 2862/85).

222 İrtem, "Saray ve Babiali'nin İç Yüzü," 10.

Mehmet Asaf Bey'in Cebelibereket Mutasarrıflığı: 1909 Adana Olayları ve Mehmet Asaf Bey'in Yargılanma Süreci

Kendisini her ne kadar savunsa ve yeniden yargılamanın hukuksuzluğuna işaret etse de durum değişmeyecektir. Asaf Bey'in hakkında yeni deliller bulunmuş gibi hukukiliği tartışma konusu olan yargılaması için Adana İkinci Divanıharbi görevlendirilir²²³ ve Asaf Bey ile ilgili Erzin Divanıharbindeki evraklar da Adana Divanıharbine gönderilir²²⁴. Bu Divanıharbin başkanlığına İzmir kumandanlığından Ferik İsmail Fazıl Paşa²²⁵ tayin olunur. Bu Divanıharpte sabık Adana valisi Cevad Bey ile kumandanın da yeniden yargılanmalarına karar verilir²²⁶.

Adana'da kurulan İkinci Divanıharpte yeniden yargılanan Asaf Bey; olaylar sırasında telaşa kapılarak, olayları ve halkı yatıştırmayıp, olayların büyümesine meydan vermesinden suçlu bulunarak, 4 yıl memuriyetten uzaklaştırılması ve sonrasında da idarî görevlerde istihdam edilmemesi cezasına çarptırılmıştır²²⁷. Asaf Beyle birlikte Adana İkinci Divanıharbinde yargılanan Cevad Bey'in 6 yıl devlet hizmetlerinden tardına ve ömür boyunca idare amirliğinde bulunmamasına, Adana eski kumandanı Ferik Mustafa Remzi Paşa'nın üç ay hapis ile emekli edilerek Adana'da ikamet ettirilmemesine, *İtidal* gazetesi sahibi ve başyazarı İhsan Fikri Efendi'nin yazılarında tahrik, yazarlarından İsmail Safa Efendi'nin 20 Nisan 1909 (7 Nisan 1325) tarihli sayısında yayımlanan "Müthiş Bir İsyân" başlıklı yazısından dolayı bir yıl hapsine, Bağdadizâde Abdülkadir Efendi'nin ise beraatına ve ancak mütegalibeden olmakla meşhur olmasından dolayı Hicaz'a iki yıl müddetle sürgün edilmesine, Adana polis müdürü Kadri Bey'in üç sene Bursa'da ikamete memur olunmasına karar verilmiştir²²⁸.

Asaf Bey, hakkında beraat hükmü olmasına ve yeniden muhakeme edilmesinin kanuna muğayir olduğuna dair bir layiha sunmasına rağmen, Divanıharp heyeti muhakemenin iadesinin imkansız olduğuna dair beyanatta bulunur . Kendisini her ne kadar savunsa ve yeniden yargılamanın hukuksuzluğuna işaret etse de durum değişmeyecektir.

Bu kararın, Asaf Bey'i suçlu ilan ettirmek isteyenleri sevindirdiği açıktır. 10 Temmuz Meşrutiyet Bayramı dolayısıyla Adana Olaylarından mahkum olanlar için af çıkarılması gündeme gelmiş, bunun üzerine harekete geçen Patriklik, Adliye Nezareti'ne gönderdiği takirde, hükümetin kendilerine teminat verdiği

223 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 20.

224 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (BEO, 3693/276930).

225 Ali Fuat Cebosoy'un babası. Bkz. Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 60.

226 Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 60.

227 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (BEO, 3693/276930).

228 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, Cilt: 2 (BEO, 3650/273706).

hatırlatılarak, bu aftan Adana eski Valisi Cevad Bey, eski Kumandan Mustafa Remzi Paşa ve Cebelibereket eski Mutasarrıfı Asaf Bey'in istisna tutulmasını istemiştir²²⁹.

Adana İkinci Divanıharp kararları Vükela Meclisi'nde de okunarak arz ile iradeleri alınmıştır. Meclis-i Vükela'nın Adana ve Erzin divanıharp kararlarından tatmin olmamış olduğu anlaşıldığından, verilen kararları yok hükmünde kabul ederek, Meclis-i Vükela kararıyla irade-i seniyye sadr ile yeniden yargılamaların önü açılmıştır. Özellikle Erzin Divanıharbinin beraatına hükmettiği Asaf Bey'in yeniden yargılanması, oldukça düşündürücüdür. Bu Divanıharpten çıkan en ilginç karar ise Moucheğ Efendi hakkındaki gıyabi idam kararının değişmesidir. Bu kararda Mebus Babikyan Efendi'nin *Tasvir-i Efkâr*'da Moucheğ Efendi'yi müdafaa etmesinin etkili olduğu ileri sürülebilir. Divanıharp, Moucheğ Efendi'nin olayda beraat ve masumiyetine kani olmamıştır. Onu, gıyaben müebbet kalebentliğe mahkûm etmiştir²³⁰.

SONUÇ

1908 yılında Meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra gerek 31 Mart İsyanı ve gerekse Adana Olayları yeni idareyi oldukça güç durumda bırakmıştır. Adana Olayları sebepleri kadar sonuçları itibarıyla da önemi haz bir konu olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönem siyasi ve idari tarihinin önemli sorunları arasında olan bu sorun, Avrupalı devletlerin söz konusu olayları Osmanlı hükümetine karşı diplomatik baskı aracı kullanma ihtimaline yol açabilirdi. Burada merkez – taşra arasında sağlıklı koordinasyonun ve iletişimin kurulamadığının görülmüş olması, politik kaygıların varlığını göstermiştir. Uluslar arası boyutu olan mezkur meselenin meydana getirdiği problemleri açmada ve karşılaşılan baskıları hafifletmede ya da ortadan kaldırmada devletin takip ettiği yönetsel politikalarındaki idare-i maslahatçılık politik tercihinin devam ettirildiği ileri sürülebilir.

Adana Olayları Türk ve Ermeni tarihçilerce olayların sebepleri, gelişimi ve sonuçları açısından farklı değerlendirilmelere tabi tutulmuştur. Olayları bizatihi yaşamış olanların ifadelerinden, Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerinden yola çıkarak, söylentilerin her ne kadar ağır bastığı tartışılmış olsa da daha önceki Ermeni olaylarının da göz önüne alınarak değerlendirildiğinde, bu olayların Ermeni Komitelerinin Adana ve civarında Kilikya Krallığı vücuda getirme emel ve hayallerinin bir ürünü olduğu sonucuna varılabilir.

229 Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, Cilt: 2 (DH. SYS, 54-1/2-1).

230 İrtem, "Saray ve Babıali'nin İç Yüzü," 10.

**Mehmet Asaf Bey'in Cebelibereket Mutasarrıflığı:
1909 Adana Olayları ve Mehmet Asaf Bey'in Yargılanma Süreci**

Cebelibereket mutasarrıfı Asaf Bey, Cebeliberek Sancağı'nda meydana gelen Ermeni olayları bağlamında divanıharpte yargılanmıştır. Yargılamada beraat etmiş olmasına rağmen, yeniden yargılamasına hükmedilerek, olaylarda basiretsizlik gösterdiği töhmetiyle suçlanmıştır. Ancak Asaf Bey'in arşiv belgeleri ve hatıratına bakarak, olayların önlenmesi için büyük gayret sarf ettiği anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî (BOA DH.MKT.), 2620/62.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bab-ı Ali Evrak Odası (BOA BEO), 3083/231212.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dahiliye (BOA İ.DH.), 1456/16.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dahiliye (BOA İ.DH.), 1456/1325.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dahiliye (BOA İ.DH.), 3395/254623.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî (BOA DH.MKT.), 1241/78-3.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî (BOA DH.MKT.), 1241/78-5.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî (BOA DH.MKT.), 1234/77

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, Cilt: 1, 2, Yayınlanmış Arşiv Belgeleri, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2010.

Zabıt Cerideleri

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3 Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, 58. İnikat, 5 Nisan 1325 Pazar, 70-71.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, 63. İnikat, 18 Nisan 1325 Cumartesi, 108-123.

Telif Tedkik Eserler

Avagyan, Arsen ve Gaidz F. Minassian. *Ermeniler İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*. İstanbul: Aras, 2005.

- Avcı, Halil Ersin. *İngiliz Ermeni İttifakı*. İstanbul: Paraf Yayınları, 2010.
- Büssow, Johann. *Hamidian Palestine: Politics and Society in the District*. Brill: Leiden and Boston, MA, 2011.
- Cemal Paşa. *Hatıralar*. Yayına Hazırlayan Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Çiçek, Kemal. *1909 Adana Olayları*, Ankara: TTK, 2011.
- Erdoğan, Ahmet. *Belgelerle II. Meşrutiyet'ten Tehcire Adana Ermeni Olayları*, Konya: Gençlik Kitabevi Yayınları, 2012.
- Erdoğan, Ahmet. *1909 Adana Ermeni Olayları, 5 Adanalı Ne Diyor?*. Adana: Alev Dikici Basım, 2016.
- Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi: İ'lân- ı Meşrûtiyyet'den Evvel ve Sonra*. Yayına Hazırlayan Halil Erdoğan Cengiz, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983.
- Günay, Nejlâ. *100. Yılında 1909 Maraş'ta Ermeni Olayları*. Kahramanmaraş: Ukde, 2009.
- Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010.
- İrtem, Süleyman Kani. *Ermeni Meselesinin İçyüzü*. Hazırlayan Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 2004.
- Kadri, Hüseyin Kazım. *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2000.
- Kara, İsmail. *İslamcıların Siyasi Görüşleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Kaşgarlı, Meliha Aktok. *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi*. Ankara: Altıncioğlu Matbaası, 1990.
- Mandel, Neville J. *The Arabs and Zionism Before World War I*. Berkeley: University of California Press, 1976.
- Mehmet Asaf Bey. *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*. Yay. Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara: TTK, 2002.
- Mevlânzade Rıfat. *Türkiye İnkılabının İçyüzü*, Hazırlayan Metin Hasırcı, İstanbul: Pınar Yayınları, 1993.

Sarınay, Yusuf. *24 Nisan 1915'te Ne Oldu?*. İstanbul: ideal Kültür Yayıncılık, 2012.

Sarınay, Yusuf ve Recep Karacakaya. *1909 Adana Ermeni Olayları*. İstanbul: İdeal Yayınları, 2012.

Son Vakarıvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi (II. Meşrutiyet Olayları 1908-1909). Yayına Hazırlayanlar Bayram Kodaman - Mehmet Ali Ünal, Ankara: TTK, 1996.

Şimşir, Bilal N. *Ermeni Meselesi*. Ankara: Bilgi, 2007.

Toros, Taha. *Ali Münif Beyin Hatıraları*. İstanbul: İSİS, 1996.

Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 1976.

Weismann, Itzhak and Fruma Zachs. *Ottoman Reform and Muslim Regeneration*. Newyork: I.B. Tauris, 2005.

Makaleler

“Dahiliye Nezareti Celilesine Adana Vilayetinden Gelen Telgrafnamedir.” *Takvim-i Vekayi*, Sayı: 1247, (20 Nisan 1325/13 Rebiülahir 1327).

“Ermeni Patriği.” *Yeni Tanin*, Sene: 1, Numara: 489-20 (31 Kanunuevvel 1325/13 Kanunusani 1910).

“Yafa Portakalları.” *Servet-i Fünun* 27, Sayı: 683 (13 Mayıs 1320).

Cahit, Hüseyin. “Adana Hadisesi.” *Tanin* (10 Mayıs 1325/23 Mayıs 1909).

Cengiz, Recep. “Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu/ Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım.” *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler* içinde, Cilt: 4, 163. Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009.

Çiçek, Kemal. “The Power of Rumours in the Making of History: The Case of the Adana Incident of 1909 in the Ottoman Empire.” *Belleten*, C. LXXVI, Sayı: 277 (2012): 951-972.

Çiçek, Kemal. “Bildiklerimiz Bilmediklerimiz.” *1909 Adana Olayları* içinde. Ankara: TTK, 2011.

- Çiçek, Kemal. "Giriş." *1909 Adana Olayları* içinde. Ankara: TTK, 2011.
- Eyicil, Ahmet. "1895 Maraş ve Zeytun İsyanı." *OTAM*, Sayı: 11, (2000): 157-210.
- Güher, Ebru. "Maârif Salnâmelerine Göre Cebel-i Bereket Sancağında Eğitim-Öğretim (H.1316-1321/M. 1898-1903)." *Turkish Studies*, Volume 9/4, (Ankara-Turkey, Spring 2014): 457-467.
- Halaçoğlu, Yusuf. "Cebelibereket." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 7, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (1993): 185-186.
- Hülagü, Orhan (çev.). "Osmanlı'nın Son Döneminde Filistin'in İktisadî ve İctimaî Durumuna Bakış." *OTAM*, Sayı 9, (1998): 503-537.
- İrtem, Süleyman Kani. "Saray ve Babıalının İçyüzü: Hariçte Çıkarılan Asılsız Bir Haber Divanı Harbin İdam Kararları." *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 228, (27 Teşrinievvel 1938).
- İrtem, Süleyman Kani. "Saray ve Babıalının İçyüzü: Hercümercin, Perişanlığın Derecesini Gösteren Telgraflar." *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 220, (13 Teşrinievvel 1938).
- İrtem, Süleyman Kani. "Saray ve Babıalî'nin İç Yüzü: Ermeni Komitelerinin Adana Tahrikatı Yıldıza Yağdırılan Jurnaller." *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 208, Sayı: 7161, (22 Eylül 1938).
- İrtem, Süleyman Kani. "Saray ve Babıalî'nin İç Yüzü: Ermeni Komitecilerinin Faaliyeti, Gençlere Okutulan Eserler." *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 209, (24 Eylül 1938).
- İrtem, Süleyman Kani. "Saray ve Babıalının İç Yüzü: Adana'da Çıkarılan Şayialar – Halk Arasında Galeyan Artıyor." *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 213, (1 Teşrinievvel 1938).
- İrtem, Süleyman Kani. "Saray ve Babıalının İç Yüzü: Dörttyolda Sükun Avdet Ediyor – Tahkik Heyetinin Tedkikleri." *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 230, (1 Teşrinisani 1938).
- İrtem, Süleyman Kani. "Saray ve Babıalının İç Yüzü: Karışıklık Büyüyor, Her Taraftan Fena Haberler Geliyor." *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 219, (11 Teşrinievvel 1938).

İrtem, Süleyman Kani. “Saray ve Babıalının İç Yüzü: Mersindeki bir Konsolosun Katogiköse Tavsiyesi - Heyecan Artıyor.” *Akşam Gazetesi*, Tefrika No: 212, (29 Eylül 1938).

Köksal, Osman. “Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu.” *Tarihte Türkler ve Ermeniler* içinde, edt: M. Metin Hülagu, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca, Cilt: 9, Ankara: TTK, 2014.

Özçelik, Fatih. “Çokmerzimen’de (Dörtyol) Ermeni Olayları.” *Turkish Studies*, Volume 8/11 (Fall 2013, Ankara-Turkey): 231-245.

Tasvir-i Efkar, Cilt: 1, Sene: 1, Sayı: 49, (18 Temmuz 1909/1 Recep 1909), 242-246.

Sürelî Yayınlar

Akşam Gazetesi

Tanin

Yeni Tanin

Tasvir-i Efkar

Yayın Geliş Tarihi: 06.07. 2018

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 26.11.2018

Sayı: 61, Yıl: 2018, Sayfa: 233-270

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Kekevi, Serkan. "1948 Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme ve Ermeni "Soykırımı" İddialarının Analizi." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 61 (2018): 233-270.

Araştırma Makalesi

1948 SOYKIRIM SUÇUNUN ÖNLENMESİNE VE CEZALANDIRILMASINA DAİR SÖZLEŞME VE ERMENİ "SOYKIRIMI"* İDDİALARININ ANALİZİ**

(1948 CONVENTION ON THE PREVENTION AND PUNISHMENT
OF THE CRIME OF GENOCIDE AND ANALYSIS OF ARMENIAN
"GENOCIDE" CLAIMS)

Serkan KEKEVİ***

Öz: Tehcir uygulaması ve Milli Mücadele ile Ermenilerin Anadolu'da "Büyük Ermenistan" devleti kurma hedefi başlamadan bitmiştir. Ermeniler 1915'ten bu yana Türkiye'yi "soykırım" ile suçlamaktadır. II. Dünya Savaşı sonrasında gelişen soykırım hukuku çerçevesinde Ermeniler, Türkiye'ye karşı hukuki argümanlar geliştirmektedir. Gerek Ermenilerin hukuki iddiaları; gerekse 1948 Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'nin geriye yürümezliği çalışmamızın ana sorunsalını teşkil etmiştir. Bu çerçevede Ermeni "soykırım" iddiaları tarihi ve hukuki boyutları tartışılmıştır. Bu meyanda 1948 Sözleşmesi ile bu sözleşmeye atfedilen diğer hukuki savlar incelenmiştir. Varılan bulgu ise Ermeni "soykırım" iddialarının doğrudan hukukileştirilmesinin imkânı olmadığı yönündedir. Bu nedenle Ermeni tarafı meselenin siyasal veçhesini incelemektedir.

* Tırnak içinde "soykırım" ifadesinin kullanımı kavramın asılsız olduğuna vurgu amacı taşımaktadır.

** Çalışmanın ortaya çıkma sürecinde kıymetli eleştirilerini ve katkılarını esirgemeyen Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. İsmet Türkmen beyefendiye teşekkürü bir borç bilirim.

*** ORCID iD: 0000-0002-6805-9821

Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi. e-posta: serkan.kekevi@gop.edu.tr

Anahtar Sözcükler: *Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi, Ermeni İddiaları, Ermeni Meselesi, Uluslararası Hukuk.*

Abstract: *The Armenian goal to establish “Greater Armenia” in Anatolia ended before it began as a result of forcible migrations and Turkish National Struggle. Since 1915, Armenians have charge Turkey with the crime of genocide. Armenians demonstrate legal claims and arguments against Turkey in the framework of the “genocide law” that developed after World War II. Armenian claims and non-retroactivity rule of 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide are the main research questions of the study. In this context, this paper examines Armenian genocide claims with historical and legal dimensions. Inter alia it discusses 1948 Convention and other legal arguments referred to the convention. The key finding is that it is not possible to legalize the Armenian “genocide” claims directly. Additionally, due to these reasons Armenian side prioritize the political aspects of “genocide” claims .*

Keywords: *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Armenian Claims, Armenian Question, International Law.*

1948 Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme ve Ermeni “Soykırımı” İddialarının Analizi

“...Biz kayıtsız şartsız Rusya'ya yönelmiş durumdaydık. Herhangi bir gerekçe yokken zafer havasına kapılmıştık... Çar hükümetinin Ermenistan'ın bağımsızlığını bize armağan edeceğinden emindik...gerçekleri anlayamadık ve hayallere kapıldık...”

Ovannes Kaçaznuni¹

Giriş

19. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan Ermeni Meselesi büyümüş uluslararası bir sorun haline gelmiş; I. Dünya Savaşı koşullarında Ermenilerin –itilaf kanadı devletlerinin de desteği ile- Osmanlı toprakları içinden “Büyük Ermenistan” çıkarmak hedef ve çabasına dönüşmüştür.² Taraflar arasında yaşanan çatışma, Osmanlı Devleti'nin varlığını müdafaa etmek için aldığı önlemler ve Milli Mücadele ile “Büyük Ermenistan” hayali ortadan kaldırılmıştır. Lozan görüşmelerinde Ermeni meselesi, 1915 olayları ve tehcir bağlamında herhangi bir uluslararası dayatma I. TBMM hükümeti tarafından kabul edilmemiştir. Bu sayede Lozan Antlaşması ile de Ermeni iddialarının siyasi ve hukukileştirilmesinin önüne geçilmiş oldu. Söz konusu durum Ermeniler açısından Sevr sonrasında büyük bir kayıp olarak addedildi. Bu meyanda Ermeni tarafı “soykırım” iddialarını sürdürmüş kendi tezlerini uluslararası ortamda kabul ettirme konusunda büyük ölçüde muvaffak olmuştur. Bu meyanda Ermeni “soykırım” iddiaları günümüzde Türkiye'nin uluslararası ilişkilerine olumsuz etki yapmaktadır. 1960'ların ortasından itibaren uluslararası kamuoyunda kendisine “yeniden” yer bulmaya başlayan Ermeni “soykırım”ı iddiaları bilhassa Soğuk Savaş sonrası dönemin dinamikleri içinde Türk Dış Politikasının önemli sorun alanlarından biri haline gelmiştir. Türkiye'nin Avrupa ve Latin Amerika ülkeleri, ABD ve Rusya gibi büyük güçler ve Avrupa Birliği başta olmak üzere çeşitli uluslararası örgütler ile ilişkilerinde Ermeni meselesi bir analiz birimi ve düzeyi olarak karşımıza

1 Ovannes Kaçaznuni, *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansına Rapor)*, (çev.) Arif Acaloğlu, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009), 32.

2 Fransız İhtilali sonrasında milliyetçilik fikri başta Avrupa olmak üzere dünyaya yayılmıştır. Balkan milletlerinin Osmanlı Devleti'nden bağımsızlıklarını almaları Anadolu içinde yaşayan Ermenileri de hareketlendirmiştir. Ermeni toplumunda 1839 Gülhane Hattı Hümayunu'nun ilanından sonra (başta mülki idarede olmak üzere) eğitim ve ıslahat hareketleri görülmüş ve Ermeni toplumu daha mobilize hale gelmiştir. Ermenilerin Osmanlı'dan bağımsızlık taleplerinin ilk ve açık örneği ise 1878 Osmanlı Rus harbi sonrasında imzalanan ancak yürürlüğe girmeyen Ayestafanos Antlaşması ile ortaya çıkmıştır. Ardından İngiltere'nin girişimleri ile toplanan Berlin Konferansı'nda Ermeni meselesi yine konu edilmiş ve antlaşmanın 61. maddesi uyarınca Ermenilerin yaşadıkları yerlerde ıslahat yapılması karara bağlanmıştır. Böylece Ermeni meselesi uluslararası hale gelmiştir. Bkz: Ercüment Kuran, “Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu,” *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı 37, (Ocak-Şubat 2001): 235–236.

çıkılmaktadır. Özellikle birçok ülke parlamentosunda 1915 olaylarının “soykırım” olarak kabul edilmesi ve Ermeni “soykırım”ını reddetmenin suç olduğuna dair kararlar Türkiye’nin dış politikasında ve dış ilişkilerinde dönemsel olarak tekrarlanan bir kriz başlığına dönüşmüştür. Örneğin her 24 Nisan’da ABD başkanlarının 1915 olaylarını anması sırasında “soykırım” kelimesini kullanıp kullanmayacağı³ dahi Türkiye’nin dış politika yapıcıları açısından temel bir mesele olmaktadır.

Uluslararası ilişkileri uluslararası toplum çerçevesinde ele aldığımızda 20. yüzyıl itibarıyla uluslararası hukukun öneminin arttığı ifade edilebilir. Öte yandan uluslararası ilişkilerde realizmi benimseyen düşünürler, uluslararası düzenleyici kurumların ve uluslararası hukukun rolünün idealistler tarafından abartıldığını ifade etseler⁴ de devletlerin dış politikalarını gerçekleştirmek için uluslararası hukuktan güç olarak meşruiyet sağlamaya çalıştıkları gerçeği de yadsınmaz.

II. Dünya savaşı sonrasında uluslararası hukuk içinde “Soykırım Hukuku” alanının ortaya çıkmasıyla Ermeni tarafının 1915 olayları ve tehcir çerçevesinde “soykırım” iddialarını hukukileştirmeye çalıştığı da görülmektedir. Bu çalışmanın amacı 1948 tarihli Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme çerçevesinde “Ermeni Soykırımı” iddialarının incelenmesi ve söz konusu yaklaşımın hukuki geçerlilik durumunun irdelenmesidir. Aynı zamanda Ermeni tarafının 1948 sözleşmesinden hareketle iddialarını desteklemek için kullandığı diğer uluslararası hukuk ilkeleri, çeşitli mahkeme ve divan kararları ile sözleşmeler de ele alınmıştır. Sonuç kısmında ise Ermeni tarafının “soykırım”ı hukukileştirmesi stratejisi üzerinde durulmuştur.

1. 1948 Öncesi Soykırım Suçunun Değerlendirilmesi

Soykırım kavramı II. Dünya Savaşı içinde Nazi Almanyası’nın Yahudilere uyguladığı sistematik yok etme eylemleri (Holokost⁵) sonrasında

3 Örneğin bkz: “Trump 1915 Olayları için Büyük Felaket Dedi,” *Sputnik*, 24.04.2018, <https://sptnkne.ws/hu9q>; “1915 olayları: Obama ‘Meds Yeghern’ tabirinden şaşmadı,” *BBC World*, 24.04.2013, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/04/130423_1915olaylari_washington, (29.06.2018, çevrimiçi).

4 Realist eleştiriler için bkz: Edward Halett Carr, *Twenty Year Crisis: 1919-1939: An Introduction to the Study of International Relations* (New York: Palgrave, 2001); George Kennan; John Mearsheimer, *American Diplomacy 1900-1950*, 60th Anniversary Expanded Edition (Chicago: The University of Chicago Press, 2012); Hans J. Morgenthau, *Politics Among Nations* (London: Mc Graw Hill, 1993).

5 Holokost, Nazi rejimi ve işbirlikçileri tarafından sistemli, bürokratik yollarla, mali açıdan ülke eli ile desteklenen bir şekilde yaklaşık altı milyon Yahudi’nin hapsedilmesi ve öldürülmesidir. Bkz: Holocaust Encyclopedia, *Holokost Maddesi*, <https://www.ushmm.org/wlc/tr/article.php?ModuleId=10005143>, (29.06.2018, çevrimiçi).

tanımlanmıştır. Yani II. Dünya Savaşı öncesi münhasıran soykırım olarak tanımlanan bir suçtan bahsedilemez.⁶ Bu bağlamda ilk olarak “Savaş Suçu” kavramı bu dönemde tartışılmaya başlamıştır. 1907 La Haye Konvansiyonu ile kara savaşı sırasında uyulması gereken temel kurallar oluşturulurken konvansiyonun önsöz kısmında tarafların uluslararası hukuk, medeni insanlar arasında oluşturulan ilkeler, insancıl hukuk ilkeleri ve kamu vicdanının gözetilmesiyle ortaya çıkarılan ilkeler gereğince sivillerin ve çatışan tarafların koruma altına alınacağı ifade edilmiştir.⁷ Ayrıca konvansiyonun harp esirlerine muamele ve ele geçirilen topraklarda yaşayan ahalinin durumu hakkındaki kısımlarında kısıtlayıcı ilkelere yer verilmiştir. Konvansiyonun, “Kesim III: Düşman Devleti Toprağı Üzerinde Askeri Yetki” bölümünün 43. ve 46. maddeleri işgalci güçler açısından yerli halka karşı genel bir muamele rejimi ihdas etmiştir. Şöyle ki;⁸

“Madde 43: Kanunî kuvvetin yetkisi fiilen işgal edenin elleri arasına geçmiş olduğundan; bir işgal eden, mutlak surette karşı gelmek hali müstesna, ülkede yürürlükte bulunan kanunlara saygı göstererek, kamu hayatını ve nizamını mümkün olduğu kadar yeniden tesis etmek ve sağlamlaştırmak muvacehesinde, kendi yetkisine giren bütün tedbirleri alır.

Madde 46: Aile şerefine ve haklarına, şahısların hayatına ve özel mülkiyetine, keza dinî inançların ve ayinlerin icrasına hürmet gösterilmelidir.”

Diğer taraftan Savaş Suçu kavramı ise I. Dünya Savaşı’nı bitiren Versay ve Sevr Barış Antlaşmaları’nda münhasıran ele alınmıştır. Savaş suçları Versay Barış Antlaşması’nda ayrı bir başlık olarak değerlendirilmiştir. Devlet yöneticileri dâhil olmak üzere söz konusu suçları işleyenlerin yargılanması karara bağlanmıştır. Versay Antlaşması’nın 228., 229. ve 230. maddelerinde savaş suçlarının ve bu eylemleri işleyenlerin yargılanmasına ilişkin ilkeler belirlenmiştir.⁹ Antlaşma sonrasında ise Almanya’nın yeni hükûmeti Leipzig

6 İlyas Doğan, “1948 Soykırımının Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi Geriye Yürüyemeyeceği Sorunu Ermeni Olayları Açısından Bir Değerlendirme,” *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt X, Sayı 1-2, (2006): 297.

7 *Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land and its Annex: Regulations Concerning the Laws and Customs of War on Land*, The Hague, 18 October 1907, <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/xsp/.ibmmodes/domino/OpenAttachment/applic/ihl/ihl.nsf/4D47F92DF3966A7EC12563CD002D6788/FULLTEXT/IHL-19-EN.pdf>, (02.06.2018, çevrimiçi).

8 *Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land and its Annex: Regulations Concerning the Laws and Customs of War on Land*, The Hague, 18 October 1907, <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/xsp/.ibmmodes/domino/OpenAttachment/applic/ihl/ihl.nsf/4D47F92DF3966A7EC12563CD002D6788/FULLTEXT/IHL-19-EN.pdf>, (02.06.2018, çevrimiçi).

9 *Treaty of Peace with Germany (Treaty of Versailles)*, <https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/must000002-0043.pdf>, (19.06.2018, çevrimiçi).

Savaş Suçları Mahkemesi'nde yargılamalara başlamıştır. Fakat Leipzig Mahkemesi, yargılama süreçleri ve aldığı kararlar dolayısıyla başarısız bir örnek olarak değerlendirilmiştir.¹⁰

II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında uluslararası belgelerde Savaş Suçu kavramı daha sık biçimde kullanılmaya başlamıştır. Savaş sırasında hayata geçirilen “Birleşmiş Milletler İttifakı”¹¹ çerçevesinde 1943 yılında Savaş Suçlarını Araştırma Komisyonu kurulmuştur.¹² Ayrıca 19 Ekim - 01 Kasım 1943 tarihleri arasında düzenlenen Moskova Konferansı'nda müttefikler savaş suçlularının etkin biçimde cezalandırılması konusunda anlaşmışlardır. Bu meyanda savaş sonrasında savaş suçları mahkemesi kurulması kararlaştırılmıştır.¹³ Ardından müttefikler Ağustos 1945'te imzaladıkları bir antlaşma ile Savaş Suçları Mahkemesi'nin yargı yetkisine giren durumları da netleştirmişlerdir. Bu sırada Barışa Karşı Suçlar, Savaş Suçları ve İnsanlığa Karşı Suçlar olmak üzere üç çeşit suç grubunun mahkemenin yargı alanında olduğu kabul edilmiştir. Savaşın bitmesi ile ihdas edilen Nürnberg ve Tokyo Mahkemeleri'nin statülerinde ve 1949 Cenevre Sözleşmesi'nde savaş suçlarına yer verilmiştir. Öz olarak savaş hukukuna ait kuralların ihlali olarak düşünülen savaş suçu kavramı zamanla genişlemiştir.

Öte yandan 1948 öncesinde “İnsanlığa Karşı Suçlar” kavramı da tartışılmaya başlamıştır. Söz konusu kavram ilk olarak 24 Mayıs 1915'te İngiltere, Fransa ve Rusya'nın, Osmanlı Devleti'nin topraklarında yaşayan Ermenileri katlettiği iddiasını ortaya koydukları ortak bildirgede kullanılmıştır.¹⁴ Buna göre Rusya, İngiltere ve Fransa hükümetleri “Ermenistan”da¹⁵ Ermenilerin öldürüldüklerini bunun insanlığa ve medeniyete karşı bir suç olduğunu ileri sürerek Osmanlı'nın bundan sorumlu tutulacağını bildirmişlerdir.¹⁶ İnsanlığa karşı suçların ele alınması yukarıda değinildiği gibi II. Dünya Savaşı döneminde olmuştur.

10 Türkkaya Ataöv, “Savaş Suçları Uluslararası Mahkemesi,” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 22, Sayı 1, (1967): 239. Yargılama süreçleri için bkz: Joseph Rikhof, “The Istanbul and Leipzig Trials: Myth or Reality?,” (eds.) Morten Bergsmo, Cheah; Wui Ling; Yi Ping, *Historical Origins of International Criminal Law: Volume 1*, FICHL Publication Series No. 20 (Brussels: Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2014), 263-274. Öte yandan aynı eserin İstanbul yargılamaları kısmı Ermeni tezlerini yansıtan eserlerden istifade edilerek yazıldığı için objektiflik konusunda tartışmaya açıktır.

11 Birleşmiş Milletler İttifakı, ABD öncülüğünde; Ocak 1942'de İngiltere ve SSCB'nin yanı sıra 22 devletin katılımı sonucu, Mihver Devletlere karşı ortak savaşma ve barış antlaşması imzalamaya kararının alındığı ittifaktır. Öncelikle Almanya'nın mağlup edilmesine karar verilmiştir. Birleşmiş Milletler Örgütü ile karıştırılmamalıdır.

12 Türkkaya Ataöv, “Savaş Suçları Uluslararası Mahkemesi,” 240.

13 Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994* (Ankara: İmge Kitabevi, 1998), 172.

14 Ezeli Azarkan, “Uluslararası Hukukta İnsanlığa Karşı Suçlar,” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 52, Sayı 3, (2003): 276.

15 Metinde; Erzurum, Tercan, Bitlis, Samsun, Muş, Kilikya hattı kastedilmektedir.

16 R.G. 59, 867.4016/67, *Secretary State to American Embassy*, Constantinople, May 29, 1915.

Nürnberg ve Tokyo Mahkemelerinin yargı yetkilerinin kararlaştırıldığı Londra Konferansı’nın ilk taslağında insanlığa karşı suçlar kavramı yer almamış ancak ABD’nin 30 Temmuz 1945 taslağı ile bu suç kategorisi belirlenmiştir.¹⁷

Netice olarak 1948 Sözleşmesi ortaya çıkana kadar uluslararası hukuk açısından soykırım suçu ile ilgili herhangi bir tanımlama görülmektedir.

2. Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Tedbirler, Yargılamalar, İmzalanan Çeşitli Antlaşmalar ve Ermeni Meselesi

I. Dünya Savaşı sürerken Ermenilerin zorunlu göçü ile ilgili “Geçici Sevk ve İskân Kanunu” (*bundan sonra Tehcir Kanunu olarak anılacaktır.*) 27 Mayıs 1915 tarihinde Osmanlı Hükümeti tarafından çıkarılmış ve 1 Haziran 1915 tarihinde Takvim-i Vekâyi’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Söz konusu uygulama hem iç politika hem de uluslararası politika açısından nazik bir süreç içinde yönetilmeye çalışılmıştır. Tehcir Kanunu’nun çıkarılmasındaki en önemli saik, şüphesiz savaş sırasında Ermeni çeteleri ve gruplarının tedhiş ve terör faaliyetleri ve düşman güçleri ile doğrudan işbirliği yapmasıydı.¹⁸ Bu minvalde Osmanlı Devleti’nin de karşı önlemlere başvurma zorunluluğu yadsınamazdı. Ayrıca Osmanlı idaresi açısından meseleye yaklaşıldığında; isyan, terör ve düşmanla işbirliği yapan bir gruba karşı masum vatandaşlarını ve kendi varlığını korumanın hukuka aykırı olarak görülüp görülemeyeceği diğer bir tartışma konusudur. Dikkat edileceği üzere tehcir metninde Osmanlı idaresi altındaki herhangi bir unsura atıf söz konusu değildir.¹⁹

Tehcir Kanunu’nun uygulanmasına dair 28 Ağustos 1915 tarihli talimatnamede göçe tabi tutulan unsurların korunmasına yönelik tedbirler belirlenmiştir.²⁰ Bu tedbirlerden en dikkat çekici olanı ise;

“Göç sırasında veya konaklama esnasında Ermeni göçmenlere yapılacak herhangi bir saldırı derhal önlenecektir. Saldırıda bulunanlar

17 Ezeli Azarkan, “Uluslararası Hukukta İnsanlığa Karşı Suçlar,” 277.

18 Ermeni faaliyetleri hakkında geniş bilgi için örneğin bkz. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983); Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı* (Van: Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 1990); Azmi Süslü, *Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987); Bilal Şimşir, *Ermeni Meselesi* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2005).

19 Doğan, “1948 Soykırımının Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi Geriye Yürütemeyeceği Sorunu Ermeni Olayları Açısından Bir Değerlendirme,” 298.

20 Söz konusu tedbirler için bkz: Hasan Babacan, “Sevk ve İskân Uygulaması,” *Türkler ve Ermeniler: Tarih Boyunca Türk Ermeni İlişkileri*, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/sevk-ve-iskan-uygulamasi/>, (19.06.2018, çevrimiçi).

tevkif edilerek Divan-ı Harb mahkemesine sevk edilecek ve en ağır şekilde cezalandırılacaktır.”²¹

ibaresini taşıyandır. Bu çerçevede Tehcir Kanunu’nun hilafına hareket eden görevliler divan-ı harpte yargılanmışlardır. Ermenilerin sevkı sırasında ortaya çıkan istenmeyen durumlar ve bazı görevlilerin yanlış uygulamaları neticesinde hükümet yargılama sürecini başlatmıştır.²² Dönemin dâhiliye nazırı Talat Paşa’nın 28 Eylül 1915 tarihli tezkiresi üzerine, Meclis-i Vükela, 30 Eylül 1915 tarihinde soruşturma komisyonları kurulması kararı almıştır.²³ Yapılan soruşturmalar neticesinde 1673 kişi hakkında yargılama kararı verilmiştir. Yargılamalar sonucunda idam cezası dâhil olmak üzere hapis, kürek, para cezaları verilmiştir. ²⁴ Bu bakımdan Osmanlı devletinin tehcirin sağlıklı işletilebilmesi için eldeki imkânlar doğrultusunda hassasiyet gösterdiği ifade edilebilir.

Savaşın fiilen bitmesiyle beraber Osmanlı devleti ile İtilaf devletleri arasında Mondros Mütarekesi imzalanmıştır. Mütarekenin 24. maddesinin İngilizce nüshasında “Vilayat-ı Sitte”; “Altı Ermeni Vilayeti” olarak kayıtlanmış ve işgali hakkını İtilaf devletleri muhafaza ederler ifadesi kullanılmıştır.²⁵ Mütarekenin ardından İtilaf bloğu açısından 24 Mayıs 1915 tarihli

21 Babacan, “Sevk ve İskân Uygulaması.”

22 Osmanlı idaresinin meseleye dair hassasiyetinin anlaşılması için Tehcir Kanunu öncesinde alınan tedbirlerin incelenmesi gerekmektedir. Örneğin Adana’da 1909 yılı ortalarına doğru Batılı devletlerin tahriki ile büyük bir boyut kazanmış olan fecâyiden sonra bölgede tekrar sükûnu tesis etmek isteyen Osmanlı Devleti idarecileri, büyük çaba sarf etmesine rağmen tam başarılı olamamıştır. Bölgede fecaatin devam ettiği esnada Araştırma Komisyonları ve Divan-ı Harpler kurulmuştur. Yaşanan hadiseler sırasıyla; Tarsus, Cebel-i Bereket, Dörtüyo, Erzin ve Zeytun’a da sıçramıştır. Buralardan gönderilen telgraflarda ise, Ermenilerin ani bir şekilde Müslüman halka saldırdıkları ve öldürdükleri, evleri ateşe verdikleri, ahalinin mal, can ve ırzının tehlikede olduğunu bildirmişler ve bunun üzerine acilen yardım talebinde bulunulmuştur. Adana valiliğinden Sadaret’e gönderilen 20 Nisan tarihli bir telgrafnâme vilayet merkezindeki dört günden beri sükûn ve asayişin devam etmekte olduğu bildirilmiştir. Ayrıca karma nasihat heyetleri oluşturularak halka nasihatlerde bulunulduğu da eklenmiştir. Meşrutî idarenin “her sınıfı ahalinin hukukunu muhafazaya muktedir olduğu” beyânnâmelerle duyurulmuştur. Osmanlı Mebusan Meclisi, Mayıs 1909 başlarında toplanarak, Adana Vilâyeti merkezinde ve bağlı bulunan yerlerdeki olayların nedenlerini ve gelişimini olaylara karışanlar hakkında gerekli araştırma ve soruşturmayı yapmak, yerinde tespit amacıyla bölgeye kendi üyeleri arasından tayin ettiği bir komisyon ve bir de Divan-ı Harb-i Örfî Heyeti’nin gönderilmesi kararını almıştır. Bkz: İsmet Türkmen, “1909 Adana Olaylarına Dair İsmail Fazıl Paşa’nın Değerlendirmeleri,” (ed.) Ahmet Güneş; Hale Şıvgın; Salim Koca; İlhami Durmuş, *Prof. Dr. Vahdet Keleşyılmaz Armağanı* (Ankara: y.y., 2018), 245-256.

23 Yusuf Sarıınay, “Ermeni Sevk Kararını İhlal Eden Görevlilerin Divan-ı Harp’te Yargılanmaları,” *Türkler ve Ermeniler: Tarih Boyunca Türk Ermeni İlişkileri*, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/ermenisevk-kararini-ihlal-eden-gorevli-lerin-divan-i-harp-te-yargilanmalari/>, (19.06.2018, çevrimiçi).

24 Sarıınay, “Ermeni Sevk Kararını İhlal Eden Görevlilerin Divan-ı Harp’te Yargılanmaları.”

25 “In case of disorder in the six Armenian vilayets, the Allies reserve to themselves the right to occupy any part of them.” Bkz: “Mudros Agreement: Armistice with Turkey (30 October 1918),” *German History in Documents and Images*, Volume 6., (Weimar-Germany: 1918/19-1933), http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/pdf/eng/armistice_turk_eng.pdf, (19.06.2018, çevrimiçi).

deklarasyonun uygulanması meselesi gündeme gelmiştir. Ülkede işgallere başlayan itilaf kuvvetleri diğer yandan Osmanlı yeni hükümeti üzerinde tehcir ve emval-i metruke konuları ile ilgili olmak üzere yargılamaların başlaması için baskı kurmuşlardır. Öte yandan Meclis-i Mebusan’ın Ermeni asıllı vekilleri de hükümete karşı soru önermeleri vererek söz konusu meseleleri gündeme taşımışlardır.²⁶ Bu doğrultuda Meclis-i Vükela tehcir sırasında yaşanan olayların incelenmesi amacıyla belirlenen bölgelere²⁷ tetkik heyetlerinin gönderilmesi kararı almıştır.²⁸ İtilaf güçlerinin baskısıyla Meclis-i Mebusan dağıtıldıktan sonra Ocak 1919’da kurulan hususi divan-ı harbe yargılamalar (İstanbul yargılamaları) için ilk sevkler başlamıştır.²⁹ Yargılamaların başlaması Paris Barış görüşmeleri ile aynı tarihlere denk getirilmiştir. Paris Barış Görüşmeleri yürütülürken ana gündem maddelerinden birisini de savaş suçları oluşturmaktaydı, fakat savaş suçları konusunda Almanya ön planda idi. Savaş suçları konusunda uluslararası bir mahkeme kurulması düşüncesi reddedilince konu ulusal yargıya bırakıldı. Ermenilerin Osmanlı vatandaşı olması ve o dönemde soykırım suçunun uluslararası bir suç olarak düzenlenmemesi, yargılamaların Osmanlı Devleti’nin iç meselesi olduğu sonucunu doğurmuş ve tehcir ile ilgili bir uluslararası mahkeme kurulmamıştır.³⁰

İstanbul yargılamalarının temel konusunu “tehcir” oluşturmuştur. Ancak söz konusu yargılamalar bir müddet sonra Ermenilerin aç alma, Hürriyet ve İtilafçıların –başta Damat Ferit olmak üzere- siyasi intikam zemini haline gelmiş ve objektiflikten uzak, amaca hizmet etmeyen bir hukuk faciasına dönüşmüştür.

İstanbul yargılamalarının temel konusunu “tehcir” oluşturmuştur. Ancak söz konusu yargılamalar bir müddet sonra Ermenilerin aç alma, Hürriyet ve

26 Recep Çelik, “Ermeni Katliamı İddiaları Çerçevesinde Mondros Mütarekesi Sonrası Kurulan Divan-ı Harpler ve Yapılan Yargılamalar,” *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 4, (2003): 29-30.

27 Söz konusu bölgeler; 1- Ankara ve Kastamonu vilayetleriyle Bolu sancağı, 2- Trabzon vilayeti ve Samsun livası, 3- Hüdavendigâr (Bursa), Edirne vilayetleri ve Çatalca sancağı, 4- Aydın vilayeti, Çanakkale ve Karesi sancakları, 5- Konya vilayeti ile Eskişehir, Karahisar (Afyon) ve Kütahya sancakları, 6- Sivas vilayeti ile Kayseri ve Yozgat sancakları, 7- Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleri, 8- Diyarbakır ve Mamuratülaziz vilayetleri, 9- Adana vilayeti ile Maraş sancağı, 10-Urfa, Zor ve Antep sancaklarıdır.

28 Çelik, “Ermeni Katliamı İddiaları Çerçevesinde Mondros Mütarekesi Sonrası Kurulan Divan-ı Harpler ve Yapılan Yargılamalar,” 32.

29 İstanbul’a atanan ilk İngiliz Yüksek Komiseri olan Amiral Calthorpe Ermeni Meselesi ile ilgilenmekteydi. Osmanlı Hükümeti’ne Britanya’nın Ermeni tehciri-kırımına katılanların bir an önce cezalandırılmasını istediğini belirtmiştir. Calthorpe Londra’ya verdiği raporda da Osmanlı hükümetinin bu konuda söz verdiğini belirtmiştir. Bkz: William A. Schabas, *Genocide in International Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 24.

30 Doğan, “1948 Soykırımının Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi Geriye Yürüyemeyeceği Sorunu Ermeni Olayları Açısından Bir Değerlendirme,” 299.

İtilafçıların –başta Damat Ferit olmak üzere- siyasi intikam zemini haline gelmiş ve objektiflikten uzak, amaca hizmet etmeyen bir hukuk faciasına dönüşmüştür.³¹

Dikkat edileceği üzere, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla birlikte İtilaf Devletleri'nin önemli ölçüde desteğini sağlayan azınlıklar bağımsızlık ve toprak taleplerini açıkça telaffuz etmeye başlamışlardı. Ermeniler, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum, Trabzon, Maraş, Kozan, Cebel-i Bereket ve İskenderun Limanı ile Adana'yı talep etmişlerdi. Ermeniler bu isteklerini 26 Şubat 1919'da Paris Barış Konferansı'nda açıkça dile getirerek bağımsız bir Ermenistan'ın tanınması hususunda gayret göstermişlerdir. Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı ile yapılacak barış antlaşmasında bir Ermeni devleti kurulması konusunda galip güçler uzlaşmıştı ancak kurulacak devletin sınırları konusunda tartışmalar mevcuttu. Tartışmanın kilit noktasını ise Erzurum Vilayeti oluşturmuştur. Çünkü Ermenilerin burayı ele geçiremeyecekleri konusunda tereddütler vardı.³² Ayrıca, Ermeni heyetinin büyük güçlerden bir diğer beklentisi ise Erivan Devleti ile Anadolu'da kurulacak Ermeni Devleti'nin birleştirilmesiydi.³³

Barış görüşmeleri sürerken ABD'nin bölgede mandaterliği planı uygulamaya konulmak istenmiştir. Anadolu'daki durum hakkında Başkan Wilson'un emri ile King-Crane Komisyonu raporu, Harbord Raporu ve Bristol Raporu hazırlanmıştır. Wilson Prensiplerine dayanmak suretiyle bağımsızlık talebinde bulunan Ermeniler Anadolu'da işaret edilen sahada hiçbir dönemde çoğunluğa sahip olmamışlardır. Gerek Türk, gerekse yabancı kaynaklarda bu durumu teyit eden bilgilere rastlamak mümkündür. Söz konusu kaynaklarda Ermeni nüfusu ile ilgili olarak verilen rakamlar %10 ila % 35 arasında değişmektedir. Eylül 1919'da Anadolu'da bir inceleme gezisi yapan Harbord Askerî Heyeti de

31 Feridun Ata, "1919–1920 Ermeni Tehciri Yargılamaları," *Türkler ve Ermeniler: Tarih Boyunca Türk Ermeni İlişkileri*, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1919-1920-ermeni-tehciri-yargilamalari/>, (19.06.2018, çevrimiçi). İstanbul yargılamalarının sübjektifliği açısından Boğazlıyan (Yozgat) Kaymakamı Kemal Bey'in yargılanması ve idamı ile İngiltere'nin isteği ile yargılanan ve Malta'ya sürgüne yollananların yargılamaları örnek gösterilebilir.

32 Görüşmelerde Bogos Nubar Paşa, Ermenilerin Fransa'ya bir tabur asker desteği sağladığını ve başta Filistin olmak üzere birçok yerde Fransız komutasında savaştığını ayrıca Ermenilerin Rus komutasında da savaştığını Rusların Doğu Anadolu'dan çekilmesinden sonra bölgedeki yükü Ermenilerin çektiğini belirtmiş gerekli askeri teçhizat ve destek sağlanması halinde Erzurum Vilayetini ele geçirebileceğini iddia etmiştir. Bkz: Şeref Ünal, *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011), 124. Aynı konu San Remo görüşmeleri esnasında da gündeme gelmiştir. Bogos Nubar Paşa ellerinde I. Dünya Savaşı sırasında deneyim kazanmış 15 bin kişilik ordu bulunduğunu ve gerekli yardımlar yapılırsa sayının 40 bine çıkabileceğini ve bu sayede Erzurum'un elde tutulabileceğini savunmuştu. Bkz: Mehmet Okur, "Kafkasya'dan Karadeniz'e 'Büyük Ermenistan Projesi': İddialar ve Gerçekler," *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Merkezi Ermeni Araştırmaları II*, Cilt XX, Sayı II (Güz 2010): 25.

33 Mehmet Sait Dilek, "Paris Konferansı'nda Ermeni Sorunu," *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 15-16, (2012): 82.

Ermenilerin hiçbir bölgede çoğunlukta olmadığını kabul etmişti. Sonuç olarak Başkan Wilson, Ermenistan üzerinde ABD mandasının sağlanması için yetki almak amacıyla ABD Senatosu’na başvurmuş ancak talep reddedilmiştir. Başkan Wilson’un Ermeni meselesindeki rolü Ermenistan sınırının belirlenmesi noktasında kalmıştır.³⁴

Paris Barış görüşmelerinin sonunda Osmanlı devleti ile Sevr Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmanın bilhassa 88.-89.-90.-92.-93.-144.-230. maddeleri doğrudan Ermeniler ve Ermenistan ile ilgilidir.³⁵ 144 ve 230. maddeler Ermeni iddialarının ana dayanak noktalarını oluşturmaktadır.

“Osmanlı Hükümeti, Birakılmış Mallar [Emval-i Metrûke] konusundaki 1915 tarihli yasa ile ek hükümlerin haksızlığını kabul eder ve bunların tümüyle hükümsüz ve gelecekte olduğu gibi geçmişte de, geçersiz olduklarını bildirir.

Osmanlı Hükümeti, 1 Ocak 1914’den’ beri, topluca öldürülme korkusuyla ya da başka herhangi bir zorlama yüzünden, yurtlarından kovulmuş, Türk soyundan olmayan Osmanlı uyruklarının yurtlarına dönüşlerini ve yeniden işlerine başlayabilmelerini, olabildiği ölçüde kolaylaştırmağı resmen yükümlenir. Sözü edilen Osmanlı uyruklarıyla, bunların üyesi buldukları toplulukların malı olan ve yeniden bulunabilecek taşınır ya da taşınmaz malların, kimin elinde bulunurlarsa bulunsunlar, bir an önce geri verilmesi gerektiğini Osmanlı Hükümeti kabul eder. Bu mallar, onlara yükletilmiş olabilecek her türlü kısıtlamadan ve vergiden sıyrılmış olarak ve bugün onlara sahip olanlara ya da onları ellerinde tutanlara hiçbir ödence [tazminat] ödenmeksizin, geri verilecektir; şu kadar ki, bunların, mülkiyet ya da elde bulundurma hakkını kendilerinden edindikleri kimselere karşı dâva hakları saklı tutulacaktır.

Osmanlı Hükümeti, gerekli görülecek her yerde, Milletler Cemiyeti Konseyince hakemlik komisyonları atanmasını kabul eder. Bu komisyonların her biri, Osmanlı Hükümetinin bir temsilcisi ile, zarara uğradığını öne süren ya da üyelerinden birinin zarara uğradığı savında bulunan topluluğun bir temsilcisinden ve Milletler Cemiyeti Konseyince atanan bir Başkandan oluşacaktır. Hakemlik komisyonları, işbu vadede öngörülen. bütün istemleri inceleyecek ve bunları basit yöntemle karara bağlayacaktır...” (madde 144)

34 Ünal, *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, 123-147.

35 Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, *1. Sevr Antlaşması (Ermenistan’ın kurulması, Azınlıkların Korunması ve savaş suçularının cezalandırılmasına dair maddeler)*, http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index1_2_1.htm, (19.06.2018, çevrimiçi).

“Osmanlı Hükümeti, 1 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı imparatorluğunun parçası bulunan herhangi bir toprak üzerinde, savaş durumu sırasında işlenen topluca ölümlerden sorumlu olan ve müttefik devletlerce istenen kişileri kendilerine teslim etmeyi yükümlenir.” (Madde 230)

denilmek suretiyle ağırlıklı olarak Ermeniler kastedilmiştir. Söz konusu madde savaş suçları meselesini bir uluslararası hukuk belgesi içinde kayıt altına almaktaydı.³⁶ Sevr Antlaşması Meclis-i Mebusan’da onaylanmamıştı, dolayısıyla, hukuki anlamda herhangi bir bağlayıcılığı bulunmamaktadır. Meclis-i Mebusan Sevr-i kabul etmediği gibi Misak- Milli ile Mondros Mütarekesi’nin imzalandığı andaki İmparatorluk sınırlarının bölünmez bir bütün olduğunu ilan etmiştir.³⁷

Milli Mücadele³⁸ sonucunda müttefikler ile Lozan Barış Antlaşması imzalanmıştır. Ankara hükümeti Lozan görüşmelerinde Ermeni meselesi ile ilgili herhangi bir dayatmayı kabul etmeyeceğini ifade etmiş, gerekirse antlaşma yapılmamasını da göze almıştır.³⁹ Ermeniler barış konferansına

36 Ermeniler sözde soykırım iddialarını uluslararası hukuk açısından Sevr Barış Antlaşmasınının 230. Maddesine ve İstanbul yargılamalarına dayandırmaktadır. Bu konuda bkz: Alfred de Zayas, *The Genocide Against and The Relevance of The 1948 Genocide Convention* (Beirut: Haigazian University, February 2010), 5-6.

37 Cevdet Küçük, “Misak-ı Milli Maddesi,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 30, (t.y.): 173-175.

38 Milli Mücadele sırasında İngilizlerin 30 Nisan 1919’da Kars’ı Ermenilere teslim etmesi bölgede Ermeni yayılmacılığının ilk ciddi işaretiydi. Ayrıca Paris Barış Görüşmeleri’nde Batılı devletlerin desteğini alan Ermeniler, 28 Mayıs’ta “Vilayat-ı Sitte” ve Trabzon’u içine alan bölgeyi Ermeni Cumhuriyeti ile birleştirdiğini ilan etmiş, bununla da yetinmeyerek bölgede katliama başlamıştı. Ermenilere sağlanan Batı desteği bununla da kalmamış, 21 Ağustos 1919’da ABD Cumhurbaşkanı Wilson, Osmanlı Hükümetine bir nota vererek Ermenilerin hamisi olduğunu açıkça belirtmiş hatta daha da ileri giderek bölgede Ermenilerin katliama tabi tutulmaları hâlinde Türklerin ekseriyette olduğu bölgeler için vaat edilmiş olan istiklalini geri alınacağı tehdidinde bulunmuştur. Bölgede yaşanan silahlı mücadele TBMM’nin yaptığı ilk resmî antlaşma olan Gümrü Antlaşmasıyla Türk-Ermeni Savaşı sona ermiş, Gümrü dışında Misak-ı Milli sınırları kısmen gerçekleştirilmiştir.

39 Ali Satan, “Lozan Barış Antlaşması’nda Ermeniler,” *Türkler ve Ermeniler: Tarih Boyunca Türk Ermeni İlişkileri*, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/lozan-baris-antlasmasinda-ermeniler/>, (19.06.2018, çevrimiçi). Konferans sırasındaki tartışmalar için bkz: Durdu Mehmet Burak, *Lozan’da Ermeni Meselesi Tartışmaları*, Cilt XXI, Sayı 62, (Temmuz 2005), <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-62/lozanda-ermeni-meselesi-tartismalari>, (19.06.2018, çevrimiçi). Görüşmelerde İsmet Paşa Türk sınırları içinde neden bir Ermeni kurulamayacağını da şu şekilde açıklamıştır: “*Türk Milleti azınlıklara medeni hâriçte kabul ettiği hakları tanıır fakat kendi istiklalini kayıd altına koyacak hiçbir yeni teklifi kabul edemez azınlıkları kurtarmanın en iyi yolu onları hâriçte lekeleyecek münasebetlere tahrik etmemek bu münasebetlerden korumaktır. Bunlar hâriçten gelecek bir şefkate dayanmamalıdır. O zaman hepsi sulhden sonra Türk vatandaşları arasında yaşarlar. Ermeni meselesini maişet vasıtası veya silah diye alakar hâriçte çalışan komiteler ortadan kalkarsa iki tarafta yaralarını sararlar. Türkiye’de kalmak isteyen Ermeniler Türk vatandaşlarıyla kardeşçe yaşayabilirler. Ancak Türk toprakları herhangi bir Ermeni yurdu için ne şark vilayetlerinde, ne Kilikya’da, anavatanından ayrılması mümkün yer yoktur. Zaten Türkiye bugün mevcut müstakil Ermeni Cumhuriyeti’yle muahedeler akd etmiştir. Diğer bir Ermenistan’ın vücut bulabileceğim Türkiye hayalinden bile geçmez.” Bkz: *Lozan Barış Konferansı Tutanakları ve Belgeler*, Cilt I, Kitap I, (çev). Seha L. Meray, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1969), 211.*

doğrudan davet edilmemişler fakat dolaylı yoldan da olsa isteklerini İtilaf Devletlerine anlatmışlardır. Ermenilerin temel arzusu Kilikya, Doğu Anadolu veya mevcut Ermenistan devletinin sınırlarının Türkiye’ye doğru genişletilmesi suretiyle bir Ermenistan kurulmasıydı.⁴⁰ İtilaf Devletleri müteaddit defalar Türkiye’de bir Ermeni yurdu kurulmasını teklif etseler de Ankara’nın bu konudaki tutumu çok net olmuş ve bu konuda asla taviz verilmemiştir. Netice olarak Lozan Antlaşması metninde Ermenilere dair özel hükümler yer almamıştır. Ayrıca Sevr’in 230. Maddesinde vurgulanan türde bir savaş suçları yargılaması faslına da Lozan Antlaşması’nda yer verilmemiştir. Türkiye’de kalan Ermenilerin statüsü, diğer Müslüman olmayan azınlıklar gibi Lozan Antlaşması’nın 37. ve 45. maddeleri arasında düzenlenmiştir. Azınlık hakları dışında 30., 31. ve 32. maddeler ile Türk tabiiyetine geçmek isteyen herkes için iki yıl içinde başvuru hakkı tanınmıştır.⁴¹ Lozan Antlaşması ile birlikte Türkiye Ermeni Meselesini kendisi açısından hem politik hem de hukuki anlamda halletmişti. Ancak Ermeni tarafı Lozan’ın yetersiz olduğunu iddia etmişler ve taleplerinden vazgeçmemişlerdir. Lozan Antlaşmasına karşı iddialarının ana dayanaklarını da dört unsur üzere kurgulamışlardır:

1. Lozan Antlaşmasında Ermeniler ve Ermenistan ile ilgili bir madde yoktur.
2. Ermenistan Lozan Antlaşmasına taraf değildir.
3. Ermenistan topraklarının büyük bölümünün Türkiye’ye bırakılması ve İtilaf Devletleri tarafından bir Ermeni millî yurdu kurulması teklifinin reddedilmesi bu antlaşmanın nefsi-i müdafaa ilkesiyle çelişmektedir.
4. Lozan Antlaşması Sevr konularına yer vermemektedir. İki antlaşmadaki taraflar aynı değildir. Sevr imzacıları uluslararası kurallara aykırı olarak Lozan’a çağrılmamıştır. Bu yüzden Lozan, Sevr’in yerini almamıştır.⁴²

40 Ermenilerin bu bağlamda üç talebi vardı: a- ABD başkanının hakemliğinde Ermeniler için bir bölgenin oluşturulması, b- Erivan Cumhuriyeti hududunun doğu illerinin bazı kesimlerinin ve denize çıkış verilmesi suretiyle genişletilmesi, c- Ermeni yurduna Sevr Antlaşması’na uyularak Suriye’ye verilmiş ve Ankara Antlaşması ile Türkiye’ye bırakılan Kilikya’nın da bir kısmının katılması. Bkz: Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (İstanbul: Belge Yayınları, 1974), 714, 717-718.

41 *Lozan Sulh Muahednamesinin Kabulüne Dair Kanun*, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200343.pdf, (20.06.2018, çevrimiçi).

42 Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2009), 246-253. Türkiye’nin 1948 Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesini imzalayıp kabul ettikten sonra Lozan Antlaşması’nın batıl olduğunu ileri süren yazarlar da mevcuttur. Bkz: Aram Kuyumjian, “The Armenian Genocide: International Legal and Political Avenues for Turkey’s Responsibility,” *Revue de Droit Université de Sherbrooke*, 41(2), (2011), dipnot 73. Ayrıca, Lozan sonrasında yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin aleyhine Kürtler, bağımsızlık için isyan etmenen yanında dış ülkelerden destek sağlamak amacıyla kurdukları “Hoybun” (İstiklal) adlı bir cemiyetin, Halep ve Beyrut’ta şubelerini açarak Ermeni Taşnak Cemiyeti ile Türkiye aleyhtarlığı konusunda ittifak yapmışlardı.

3. 1948 Sözleşmesine Göre Soykırım Suçu ve Sorumluluk

Soykırım ifadesi ilk defa Polonyalı hukukçu Raphael Lemkin tarafından “*İşgal Altındaki Avrupa’da Mihver Devletleri Yönetimi: İşgalin Hukuku, Yönetimin Analizi, Telifi İçin Teklifler*” adlı eserde kullanılmıştır.⁴³“Genocide” kavramı Grekçe “genos” (doğum ile gelen bağları ifade eder biçimde ırk; aynı kabile, gruptan türden olma) ile latince “cide” (katletme, öldürme) kelimelerinin birleştirilmesi ile oluşturulmuştur.⁴⁴ Lemkin’e göre soykırım bir milletin bütün üyelerinin derhal imha edilmesinden daha fazla bir şeydir. Kavram önceden hazırlanmış koordineli bir planın eyleme dönüşmesi ile ortaya çıkan fiiller neticesinde bir ulusal grubun temel yaşamsal dayanaklarının söz konusu grubun yok edilmesi amacıyla tahrip edilmesine işaret etmektedir.⁴⁵ Bu bağlamda Lemkin soykırımın iki merhalesi olabileceğinden söz etmektedir. Birincisi, zulme maruz kalan grubun milli değerlerinin, motiflerinin tahribi; ikincisi ise baskı ve zulmü uygulayanın milli değerlerinin dayatılmasıdır.⁴⁶ Bu meyanda Lemkin, Almanya’da Yahudilere yönelik uygulamalardan örneklandırmek yaparak siyasal, sosyal, kültürel, ekonomik, biyolojik, fiziksel, dini ve ahlaki soykırım türlerinden söz etmektedir.⁴⁷ Lemkin’in yaklaşımında soykırım etnik, irki, milli, dini grupların hem fiziksel hem de kültürel olarak yok edilmesidir.⁴⁸ Dolayısıyla soykırım ile ilgili geniş bir çerçeve çizmiştir.⁴⁹

Soykırımın suç haline getirilmesi ırksal, ulusal, dilsel, dinsel veya siyasi grupların varlığını koruma çabasından kaynaklanmıştır. Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu’nun 96(I)/1946 sayılı Soykırım Suçu başlıklı kararında da “soykırımın grupların yaşam haklarının ihlali olduğu” tespiti yapılmıştır.⁵⁰

43 Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation - Analysis of Government - Proposals for Redress* (Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1944).

44 Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe*, 79. Lemkin eserde “Genocide” ifadesinin yanında “ethnocide” kelimesinin de kullanılabileceğini belirtmektedir. Bkz: Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe*, 79, dipnot 1.

45 Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe*.

46 Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe*.

47 Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe*, 82-90

48 Verda Neslihan Akün, “Uluslararası Hukuk ve Türk Hukukunda Soykırım (Jenosid) Suçu,” *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni*, Cilt 24, Sayı 1-2, (2004): 54.

49 Soykırım kavramına dair çeşitli tanımlamalarda da siyasi ve kültürel soykırımın suç olarak değinildiği görülmektedir. Bu konuda bkz: Michael Freeman, *Human Rights: An Interdisciplinary Approach* (Polity Press, Cambridge, 2002), 85; Israel Charny, “Toward a Generic Definition of Genocide,” *Genocide and Historical Dimensions*, (ed.) George J. Andreopoulos (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1994), 75-77; Johannes Morsink, “Cultural Genocide, the Universal Declaration, and Minority Rights,” *Human Rights Quarterly*, Vol.21, No. 4, (1999): 1009-1060. Ayrıca kültürel soykırım tartışmaları 1948 Sözleşmesi hazırlık görüşmeleri esnasında da devam etmiştir. Bkz: Schabas, *Genocide in International Law*, 56-57.

50 UN General Assembly, 96 (I). *The Crime of Genocide*, 11 December 1946, [\(http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/96\(I\)\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/96(I)), (20.06.2018, çevrimiçi).

Kararın hazırlık çalışmaları aşamasında soykırımın tarihte var olan bir olgu olduğundan bahsedilmiştir. Örneğin Ad Hoc komite görüşmelerinde Küba temsilcisi “tarihin sayısız soykırım örnekleri barındırdığını” ifade etmiştir.⁵¹ Arjantin delegesi soykırımın “var olduğu hep bilinen ancak yeni tanımlanan bir suç” olduğunu ifade etmiştir.⁵² İngiliz delegesi soykırımı “yüzyıllar boyunca tarihte pek çok örneği bulunan ve uluslararası hukukta tanınan bir suç” olarak değerlendirmiştir.⁵³ 96 (I) sayılı karar soykırım suçunun tanımlandığı ve ilk standartları belirleyici hukuki belge olmasından ötürü önemlidir.

Soykırımın uluslararası hukuk açısından bir suç niteliği kazanması ise BM Genel Kurulu tarafından 09.12.1948 tarihinde alınan 260 (III) sayılı karar ile kabul edilen Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi ile olmuştur. Sözleşmenin 2. maddesi soykırım suçunu tanımlamaktadır.

“Soykırımı Oluşturan Eylemler” başlığı altında 2. maddede; millî, etnik, ırkî veya dinî bir grubu kısmen veya tamamen ortadan kaldırmaya yönelik olarak işlenen;

1. Grup üyelerinin öldürülmesi,
2. Grup mensuplarında ciddî bedenî ve zihnî zarara sebep olma,
3. Grubun fizikî varlığını kısmen veya tamamen ortadan kaldırmaya yönelik olarak kasten yaşam şartlarını değiştirme,
4. Grup içinde doğumları önlemek amacıyla tedbirler dayatma,
5. Gruba mensup çocukları zorla başka bir gruba nakletme,

fiilleri soykırım suçu olarak sayılmaktadır.

Sözleşmenin 4. ve 9. maddeleri ise sorumluluk meselesini düzenlemektedir. 4. madde uyarınca soykırım suçunu işleyen “kişilerin” sorumluluğundan bahsedilmektedir. Bu kişiler anayasalarına göre yetkilendirilmiş idareciler, kamu görevlileri ve özel şahıslar olabilir. 9. madde ise devletlerin sorumluluğunu düzenlemektedir. Buna göre:

“Sözleşmenin tefsir, tatbik veya icrasına ve Jenosit fiilinin veyahut 3 üncü maddede sayılan fiillerin herhangi biri dolayısıyla bir Devletin

51 Hiram Abtahi, Philippa Webb, *The Genocide Convention: The Travaux Preparatoires* (Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2009), 23.

52 Abtahi and Webb, *The Genocide Convention: The Travaux Preparatoires*, 28.

53 Abtahi and Webb, *The Genocide Convention: The Travaux Preparatoires*, 40.

mesuliyetine dair taraflar arasında zuhur eden ihtilâflar ilgili taraflardan birinin talebi üzerine Milletlerarası Adalet Divanına arz olunacaktır."⁵⁴

ifadesi geçirilmiştir. Burada devletlerin soykırım suçuna taraf olmayacağı öne sürülse de sözleşmenin müzakeresi sırasında Birleşik Krallık tarafından devletlerin sorumluluğu olması da önerilmiş ancak yapılan oylamada bu öneri 22 lehte, 24 aleyhte oyla reddedilmiştir. Öte yandan lehte ve aleyhte oyların sayısının birbirine çok yakın olması da devletlerin soykırım suçunun işlenmesinde taraf olabileceği görüşünün de kuvvetli olduğuna işaret etmektedir.⁵⁵ Bu meyanda devlet hukuken sanık olamasa bile devletin sorumluluğu 9. madde uyarınca Uluslararası Adalet Divanı tarafından ele alınabilmektedir.

Bununla birlikte uluslararası hukukta meydana gelen gelişmeler 1948 Sözleşmesi'nin çerçevesini genişletmektedir. Örneğin Uluslararası Adalet Divanı'nın (UAD) 26 Şubat 2007 tarihinde Bosna Hersek ile ilgili almış olduğu kararda meydana gelen olayların soykırım olarak sayılabilmesi için özel kasıt bulunduğu kanıtlanması gereğini vurgulamıştır. Ayrıca Divan, Sırbistan devletini sadece Srebrenitsa'da soykırım fiilini önlemekten sorumlu tutmuştur. Bosna-Hersek'te yaşanan katliamlarda "özel kast" (*dolus specialis*) göremediğini belirtmiş, bu eylemlerin "insanlığa karşı suç" veya "savaş suçu" sayılabileceğini, ancak o konularda karar verme yetkisinin bulunmadığını vurgulamıştır.⁵⁶

Özel kast, soykırım suçunu diğer bazı suç tiplerinden bu manada ayırmaktadır. Normal şartlarda suçun oluşması için kastın varlığı gerekmektedir. Normal kastta; failin fiilin yasal sonuçları da dâhil olmak üzere durumu öngörmesi gerekmektedir. Özel kast durumu ise normal kasttan farklıdır ve burada amaç, kasttan önce gelen, kastı hazırlayan bir düşüncede billurlaşmaktadır.⁵⁷ Soykırım suçu açısından ise özel kastta hedef gruplardan birinin kısmen veya tamamen, yok edilmesi niyeti, mutlak surette ispatlanmalıdır.⁵⁸ Özel

54 Millî, İrkî, Dinî, Kütleleri Kısmen veya Tamamen İmha Suçunun «Genocide» Önlenmesi ve Cezalandırılması Hakkındaki Sözleşmeye Türkiye Cumhuriyeti'nin de Katılmasının Onanmasına Dair Kanun, *Resmî Gazete*, 29 Mart 1950, 18200.

55 Pulat Tacar, "Soykırım İddiaları Nedeniyle Oluşan Uyuşmazlığın Çözüm Yolları Konusunda Düşünceler," *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 1, Sayı 1, (Kış 2007): 130.

56 *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, Judgment, I.C.J. Reports 2007, para: 190- 202- 240.

57 Kayıhan İçel, "Ceza Hukukunda Kusurluluk Şekli 'Kast,'" *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 6, Sayı 12, (Güz 2007/2): 66.

58 Bahadır Bumin Özarlan, "Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi Açısından Hocalı Katliamı," *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(1), (2014): 200; Schabas, *Genocide in International Law*, 256-257.

kasttan ise failin soykırım gerçekleştirmek amacıyla plan yapması ve buna yönelik hazırlıklar gerçekleştirmesi anlaşılmalıdır. Soykırım suçunda bu özel kastın ispatlanamaması durumunda, işlenen fiiller soykırım olarak değerlendirilemez.⁵⁹ Aynı zamanda soykırım eyleminin tamamında bu kast bulunmalı ve eylemler başlamadan önce özel kast var olmalıdır.

Herhangi bir eylemin soykırım suçu olarak değerlendirebilmesi için söz konusu eylemlerin işlenmesi, mağdurun kişiliğine yönelik değil, sırf hedef grubun üyesi olması ile alakalı olmalıdır ve grubu kısmen veya tamamen yok etme kastıyla (önceden hazırlıklı ve planlı bir biçimde) işlenmelidir. Yani soykırım eyleminin “kendiliğinden” gerçekleşmesi mümkün değildir.

Soykırım suçunda, bireylerin ve devletlerin sorumluluklarından bahsedilebilir. Bireylerin işledikleri suçlardan ötürü cezai sorumlulukları konusunda şüphe yoktur. Bu minvalde 1948 Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesinin 6. maddesi ile soykırım suçu ile suçlanan kişilerin durumları düzenlenmektedir:

“Soykırım fiilini veya Üçüncü maddede belirtilen fiillerden birini işlediğine dair hakkında suç isnadı bulunan kimseler, suçun işlendiği ülkedeki Devletin yetkili bir mahkemesi, veya yargılama yetkisini kabul etmiş olan Sözleşmeci Devletler bakımından yargılama yetkisine sahip bulunan Uluslararası bir ceza mahkemesi tarafından yargılanır.”⁶⁰

Kişilerin durumu açık iken devletlerin soykırım suçunda sorumlulukları ve sorumluluğun hukuki niteliği tartışmalıdır.⁶¹ Sözleşmenin 9. maddesi uyarınca devletlerin soykırım konusunda aralarında bir ihtilaf yaşamaması halinde konuyu UAD’ye taşıyabilecekleri öngörülmüştür. Bu bağlamda UAD soykırım eyleminden devletin sorumluluğuna sözleşmenin 3. maddesi çerçevesinde bakacaktır.

Öte yandan UAD, Bosna-Hersek v. Sırbistan-Karadağ yargılamasında devletlerin kişilerin eylemleri veya devlete atfedilen organlar vasıtasıyla soykırım işlememek yükümlülüğünü ihlal etmemesi gerektiğine karar vermiştir. Ayrıca Divan 1948 Sözleşmesi’nin 3(b) Soykırımda bulunulması için

59 Özarslan, “Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi Açısından Hocalı Katliamı,” 200.

60 Millî, Irkî, Dinî, Kütleleri Kısmen...

61 Ümmühan Elçin Ertuğrul, “Uluslararası Hukukta Soykırım Suçu ve 1915 Ermeni Olayları,” (ed.) Alaeddin Yalçınkaya, *Ermeni Soykırım İddiaları ve uluslararası Hukuk* (Ankara: Astana Yayınları, 2016), 378.

işbirliği yapmak ve 3(c) soykırımı iştirak gibi durumlardan devletin sorumlu tutulabileceğini belirtmiştir.⁶²

4. Ermeni “Soykırım” İddiaları ve 1948 Sözleşmesi

Lozan Antlaşması'nın imzalanması ile Ermeniler açısından “soykırım” iddiaları hukuki bir metinde yer almamaktaydı. Avrupa devletleri de Lozan sonrasında kendi dış ve iç politik meseleleri ile ilgilenmeye başlamıştır. Dolayısıyla Ermeni meselesi uluslararası gündemden düşmüştür. Ermeni terör örgütleri olan Taşnakıtyun, Hınçak ve Eçmiyazin ise kendi aralarında siyasal mücadeleye girseler de Ermeni meselesinde dört ana başlıkta uzlaşmayı başarmışlardır. Bunlar:

- a) Sovyet Ermeni Cumhuriyeti'nin içerideki rejimden ayrı olarak, ekonomi ve kültürünü pekiştirmek.
- b) Bütün dünyaya dağılmış bulunan Ermenilerin milli duygu, dil, din, kültür ve amaçlarını yaşatmak ve korumak.
- c) Avrupa devletlerinde ve Milletler Cemiyeti'nde Ermeni istek ve iddialarını sürdürmek ve bunun için fırsat kollamak.
- d) Ermeni halkı ve göçmenleri için hayır kurumlarının yardımlarını sağlamak, anasız ve babasız çocukları yetiştirmek, muhtaç ve hasta olanlara gereken yardımı yapmaktır.⁶³

Bu minvalde “soykırım” iddiaları da Ermeni kimliğinin yaşatılmasının, yeniden inşasının temel dayanağı olmuş ve “soykırım” meselesinin öncelikle siyasal hale getirilmesi hedeflenmiştir. Ermeniler II. Dünya Savaşı sonrasında toplanan konferanslarda da “soykırım” konusunu gündeme taşıdılar da herhangi bir uluslararası destek bulamamışlardır. Ancak bundan sonra Ermeniler konuyu siyasallaştırma gayretine girmişlerdir. İlk elde 1960'lı yıllarda Sovyetler Birliği içinde yaşayan Ermeni grupların ön ayak olmasıyla 1915 olayları organize bir propaganda kampanyasıyla uluslararası çevrelerde gündem konusu haline getirilmiştir.⁶⁴ 1965'te, tehcirin 50. yılında, Ermeniler “soykırım” iddialarını daha canlı bir şekilde uluslararası arenaya taşımaya başlamıştır.⁶⁵ Her geçen yıl Ermeniler “soykırım” iddialarını daha güçlü bir

62 Ertuğrul, “Uluslararası Hukukta Soykırım Suçu ve 1915 Ermeni Olayları,” 386; *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide* (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), para. 416-417.

63 İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1984): 439-474.

64 T.C. Dışişleri Bakanlığı, *1915 Olaylarına Dair Türk-Ermeni Uyuşmazlığının Arka Planı*, http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/2016/1915-olaylarina-dair-turk-ermeni-uyusmazliginin-tarihi-arka-planı_turkce.pdf, (20.06.2018, çevrimiçi).

1948 Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme ve Ermeni "Soykırımı" İddialarının Analizi

biçimde dile getirmeye başlamışlardır. 1970'lerden itibaren soykırım iddialarını Türkiye'ye kabul ettirmek için sorunu siyasal hale getirmenin ikinci basamağı olarak terörizm devreye sokulmuştur. 1980'li yılların sonlarına kadar süren 10 yıllık bu dönemde Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu (ASALA) ve Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları (JCAG) adlı iki Ermeni terör örgütü Türkiye'ye yönelik çok sayıda terörist saldırı düzenlenmiştir. Türk vatandaşları ve Türk diplomatları hayatlarını kaybetmiştir.⁶⁶

Terör vasıtasıyla Ermeni meselesi popülerleştirildikten sonra Ermeni soykırım iddialarının siyasal alanda tanınırlığının sağlanması uluslararası alanda parlamentolar vasıtasıyla "soykırım" iddialarının tanıtılması ve Türkiye üzerinde siyasal baskı oluşturulması safhasına geçilmiştir. Bu meyanda ABD, Sovyetler Birliği (Rusya), Avrupa ve Latin Amerika Ülkeleri, Lübnan'da yaşayan Ermeni toplulukları 1915 olaylarının "soykırım" olarak tanınmasına odaklanmış ve söz konusu iddiaların genel kabul gördüğü, hatta üzerinde oydaşma varmış gibi bir uluslararası kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır.⁶⁷

65 Refet Yinanç, "1965'ten Günümüze Ermeni Sorunu," *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı 37, (Ocak-Şubat 2001): 267; Sadık Atak, "Ermenilerin Huzursuzluğu," *Cumhuriyet* (24.04.1965); Cahit Güçbilmez, "Ermeni Mitingi Bugün Yapılacak," *Cumhuriyet*, (25.04.1965).

66 Oğuz Çelikkol, "Ermeni "Soykırım" İddiaları, Amerikan Kongresi ve Türkiye," *Bilge Strateji*, Cilt 7, Sayı 13, (Güz 2015): 21. Şehit edilen diplomatlar ve aile bireyleri için bkz: T.C. Dışişleri Bakanlığı, http://www.mfa.gov.tr/sehit-edilen-diplomatlarimiz-ve-vatandaslarimiz_tr.tr.mfa, (20.06.2018, çevrimiçi).

67 T.C. Dışişleri Bakanlığı, 1915 Olaylarına Dair... Ermeni tarafı ulusal ve yerel parlamentolar üzerinden "soykırım" iddialarını tanıtmaya çalışmaya devam etmektedir. Ermeni Milli Enstitüsü (ANI) Ermeni "soykırım" iddialarını tanıyan ülke sayısını 28 olarak vermektedir. Bkz: ANI, "Ermeni Soykırımı Tanıyan Ülkeler", http://turkish.armenian-genocide.org/recognition_countries.html, (28.11.2018, çevrimiçi) Wikipedia'nın İngilizce sürümünde ise bu sayı 29 devlet ve 48 ABD eyaletidir. Bkz: Wikipedia, "Armenian Genocide Recognition", https://en.wikipedia.org/wiki/Armenian_Genocide_recognition, (28.11.2018, çevrimiçi). Öte yandan Perinçek v. İsviçre davası Türkiye'nin tezleri açısından önemli sonuçlar getirmiştir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) 2. Dairesi'nin dava ile ilgili 17 Aralık 2013 tarihindeki kararında, Ermeni "soykırım" iddialarının ancak kabul eden devletleri bağlayacağını ifade etmiştir. Bu durumu da söz konusu iddiaların dünya genelinde hâkim bir görüş şeklinde telakki ve kabul edilemeyeceğinin kanıtı olarak değerlendirmiştir. Ayrıca, "Bir devletin soykırımı tanınması otomatik olarak inkârını da yasaklamasını gerektirmez zira ifade özgürlüğü çerçevesinde devletlerin resmi görüşleri de sorgulanabilir". demek suretiyle 1915 olaylarına dair devlet politikası aksi yönde (soykırım olarak tanınsa dahi) olsa bile tartışılabileceğine hükmetmiştir. 15 Ekim 2015 tarihinde AİHM, Perinçek v. İsviçre Davasına İlişkin Büyük Daire Kararı'nda 1915 olaylarıyla ilgili beyanlarından ötürü İsviçre tarafından "soykırımı inkâr" ettiği gerekçesiyle mahkûm edilen Doğu Perinçek'in ifade özgürlüğünün ihlal edildiğine hükmetmiştir. Bu yanıyla karar, Ermeni tarafının "soykırım" iddiasını mutlak doğru olarak tanıtarak ulusal parlamentolarda kabul ettirerek hukukileştirme çabalarına da ciddi ölçüde sekte vurabilecek niteliktedir. Karar ile 1915 olaylarının meşru bir tartışma meselesi olduğu, bu tarihte yaşananlara ilişkin farklı görüşlerin de ifade özgürlüğü kapsamında olduğu kayıtlanmıştır. Mahkeme, 1915'te yaşananlar ile Holokost arasında kesin bir çizgi çekmiştir. Bkz: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İkinci Daire, *Perinçek - İsviçre Davası*, (Türkçe Çeviri), Strazburg, 17.12.2013, [https://avim.org.tr/public/images/uploads/files/575087\(1\).pdf](https://avim.org.tr/public/images/uploads/files/575087(1).pdf), (28.11.2018, çevrimiçi); European Court of Human Rights Grand Chamber, *Case of Perinçek v. Switzerland*, Strasbourg, 15.10.2015, http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/2016/3_-aihm-buyuk-daire-karari_15_10_2015.pdf, (28.11.2018, çevrimiçi); Deniz Akçay, "AİHM'in Perinçek Kararı: "Soykırım İnkâr" İfade Özgürlüğü İnkâlinin Aşılabilirliği", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 127, (2016): 421.

Ermeni iddialarının asıl hedefi ise, “soykırım”ın Türkiye’ye hukuken kabul ettirilmesidir. Ermenilere göre Osmanlı (Türkiye) 1948 soykırım sözleşmesinin 2. - 3. maddeleri⁶⁸ uyarınca “soykırım” gerçekleştirmiştir.

Madde 2- Bu Sözleşme bakımından, ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu, kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak amacıyla işlenen aşağıdaki fiillerden her hangi biri, soykırım suçunu oluşturur.

- a- Gruba mensup olanların öldürülmesi;
- b- Grubun mensuplarına ciddi surette bedensel veya zihinsel zarar verilmesi;
- c- Grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracağı hesaplanarak yaşam şartlarını kasten değiştirmek;
- d- Grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler almak;
- e- Gruba mensup çocukları zorla bir başka gruba nakletmek;

Madde 3- Aşağıdaki eylemler cezalandırılır:

- a- Soykırımda bulunmak;
- b- Soykırımda bulunulması için işbirliği yapmak;
- c- Soykırımda bulunulmasını doğrudan ve aleni surette kışkırtmak;
- d- Soykırımda bulunmaya teşebbüs etmek;
- e- Soykırıma iştirak etmek;

Ancak burada ince bir taktik ile konunun hukukileştirilmesi stratejisi olduğu da gözden kaçırılmamalıdır. Ermeniler 1948 Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme çerçevesinde Türkiye’ye yönelik iddialar geliştirirken, 1948 Sözleşmesi dışındaki mevzuat ve ilkeler ile de söz konusunu iddialarını desteklemeye çalışmaktadır. Şöyle ki:

- a- Nürnberg Uluslararası Askeri Mahkemesi Statüsü’nün 6(c) maddesinde ele alınan insanlığa karşı suçlar : “*Cinayet, kitle imha, köleleştirme, sürgün ve sivil halka yapılan diğer insanlık suçları ya da siyasî, etnik ya da dinî nedenlerle eziyet ya da savaş suçu ya da insanlığa karşı işlenen suçlarla ilgili idam ya da eziyet ya da eylemler sürdürülmesi*”⁶⁹,

68 T.C. Adalet Bakanlığı Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel müdürlüğü, *Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi*, http://www.uhdigm.adalet.gov.tr/sozlesmeler/coktaraflioz/bm/bm_11.pdf, (25.06.2018, çevrimiçi).

69 The Avalon Project, *Nuremberg Trial Proceedings Vol. 1 Charter of the International Military Tribunal*, <http://avalon.law.yale.edu/imt/imtconst.asp>, (24.06.2018, çevrimiçi). Konu ile ilgili Ermeni tarafının iddiaları için bkz: Zayas, *The Genocide Against and The Relevance of The 1948 Genocide Convention*, 35.

- b- BM Genel Kurulu’nun 11 Aralık 1946 tarih ve 96 (I) sayılı kararı: *“Soykırımın, Birleşmiş Milletlerin ruhuna ve amaçlarına aykırı olan ve uygar dünya tarafından lanetlenen, uluslararası hukuka göre bir suç olarak beyan edilmesini dikkate alarak, tarihin her döneminde soykırımın insanlık için büyük kayıplar meydana getirdiğini kabul etmişlerdir...”* 1948 Sözleşmesi’nin BM’nin yukarıdaki kararına atıf yapan soykırımın uluslararası hukuka göre suç olduğunu ilan eden önsöz kısmı,
- c- Uluslararası Adalet Divanı’nın 1951 tarihli Soykırım Sözleşmesi’nden önce de Soykırım Suçunun uluslararası örf ve adet hukukunda mevcut bir suç olduğunu belirten tavsiye kararı⁷⁰,
- d- Soykırım Suçunun zamanaşımına uğratılamayacağı ilkesi,
- e- Osmanlı İmparatorluğu’nun olaylar dolayısıyla yaptığı “İstanbul Yargılamaları”,
- f- Türkiye’nin Osmanlı’nın devamı olması dolayısıyla bu suçtan ötürü Türkiye’ye rücu edilebileceğine dair devletlerin halefiyeti ve devletlerin sorumluluğu,
- g- Uluslararası Ceza Mahkemesi’ni kuran Roma Statüsü.

uyarınca Ermeniler, Türkiye’nin “soykırım” suçundan yargılanması, ceza alması ve Türkiye’nin bu suç tanınmasını hedeflemiştir.

Söz konusu iddialar değerlendirildiğinde şu sonuçlara ulaşılmaktadır:

- a- Nürnberg Uluslararası Askeri Mahkemesi, savaşın galipleri tarafından (ABD, İngiltere, Fransa ve Rusya) kurulmuştur. Nürnberg yargılamalarında (US v. Josef Alstötter, et al) BM Genel Kurulu’nun 1946 tarihli 96(1) sayılı kararına atıf yapılmıştır. Mahkemeye göre;

BM uluslararası bir yasama organı olmamasına rağmen dünyanın genelinin görüşünün yansıdığı ve yorumlandığı en yetkili organdır. [BM Genel Kurulu’nda] Soykırımın uluslararası bir suç olarak kabul edilmesi, gerçeğin ikna edici kanıtıdır. Bu eylemleri gerçekleştirenlerin yargılanmalarında herhangi bir adaletsizlikten söz edilemez. Kişiler bu

70 International Court of Justice, *Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of The Crime of Genocide Advisory Opinion of 28 May 1951*, www.icj-cij.org/files/case-related/12/4285.pdf, (24.06.2018, çevrimiçi).

tür eylemlerin yanlış olduğu ve işlendiklerinde cezalandırılabilirdiği bilgisine sahiptirler...⁷¹

Fakat burada atlanılmaması gereken husus mahkeme statüsünün doğrudan savaş sırasında Almanların işlediği suçlarla ilgili olmasıdır. Dolayısıyla statünün işaret ettiği suçlar, söz konusu suçları işleyen Almanlar ile Alman devletine yöneliktir. Yani ilgili statü hem zaman bakımından hem de devlet bakımından geriye doğru –Osmanlı’ya dolayısıyla Türkiye’ye karşı işletilemez.

Ayrıca Nürnberg mahkemesi kararlarının 1915 olayları için emsal teşkil etmesi ceza hukukundaki “kıyas yasağı”na⁷² aykırıdır.⁷³ Almanya’nın Yahudileri göç ettirmesi fiili dışında, II. Dünya Savaşı’nda, Yahudilere karşı işlenen suçlar ile Osmanlı’nın Ermenilere muamelesi arasında benzerlik kurulamaz. Almanya’nın, Yahudilere karşı sistematik ve planlı bir biçimde yok etme hedefi güttüğü bilinmektedir. Osmanlı Devleti, Ermenileri savaş içinde kendi ülkesi içinde daha güvenli alanlara zorunlu olarak sevk etmiştir.⁷⁴ II. Dünya Savaşı sırasında ABD, Japonya ile savaşa girdiğinde ülkesinde yaşayan Japon asıllı vatandaşlarını herhangi bir sorun yaratmamalarına rağmen –kendi güvenliği nedeniyle- nakletmiştir.⁷⁵ ABD sadece bununla yetinmemiş örneğin Peru’da yaşayan Japon topluluğunu da savaş sırasında ABD’de kurulan çeşitli kamplara nakletmiştir.⁷⁶

Osmanlı’da Ermeniler I. Dünya Savaşı’ndan önce silahlanmış, isyan etmişlerdi. Ermeniler bu sırada Batılı devletler ile işbirliği yapmakta silah ve mühimmat gereksinimlerini karşılamaktaydılar. I. Dünya Savaşı patlak verince de Osmanlı Devleti’nin savaş halinde bulunduğu devletlerle işbirliği yaparak gönüllü Ermeni alayları oluşturulmuş; Rus, İngiliz ve Fransız ordularında Osmanlı’ya

71 *The Justice Case, Case No. 3, United States v. Alstoeffer et al ... VII. Opinion and Judgment*, s.983, http://www.worldcourts.com/imt/eng/decisions/1947.12.04_United_States_v_Alstoeffer.pdf, (24.06.2018, çevrimiçi).

72 Ceza hukukunda kıyas, kanunda açıkça yazılmayan bir fiilin, kanunda suç olarak tanzim edilen bir fiile benzetilerek cezalandırılmasıdır. Maddi ceza hukukunda kıyas yasağı olmasının nedeni “kanunsuz suç ve ceza olmaz” ilkesinin doğal bir sonucudur.

73 Ünal, *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, 388.

74 Tehcir (zorunlu göç) Osmanlı açısından bir grubu ülke içinde bir yerden başka bir yere zorunlu olarak taşımak anlamında kullanılmıştır. Ermeniler ise tehcir kavramını “deportation” (bir kimse ya da grubun kanun gücü ile yurtdışına zorla çıkarılması) anlamı yüklemektedir.

75 Pearl Harbour baskını yaşandıktan sonra Başkan Franklin D. Roosevelt’in imzası ile yürürlüğe giren 9066 sayılı başkanlık kararnamesi ile Japon asıllı ABD vatandaşları nakledilmeye başlamıştır. ABD’nin ardından Kanada ve Meksika da benzer uygulamalarda bulunmuştur. Bkz: “Japanese Internment Camps,” *History*, <https://www.history.com/topics/world-war-ii/japanese-american-relocation>, (25.06.2018, çevrimiçi).

76 Bkz: Jaime Gonzalez de Gispert, “The Japanese-Peruvians Interned in the US During WW2,” *BBC World*, (22.02.2015), <https://www.bbc.com/news/world-latin-america-31295270>, (25.06.2018, çevrimiçi).

karşı savaşmışlardır.⁷⁷ Ayrıca, Osmanlı Ordusu’nda görev yapan Ermeni asker ve subaylar da silahlarıyla birlikte firar etmişlerdir. Özetle düşmanla işbirliği söz konusudur.⁷⁸ Ermeniler bu halde ülkesinin varlığı ve bütünlüğünü korumaya çalışan Türk ordularına karşı 1907 tarihli La Haye Kara Savaşlarının Kural ve Geleneklerine İlişkin Sözleşme uyarınca “savaşan” statüsündedir.⁷⁹ Diğer bir ifade ile Ermeni birlikleri Türk ordularına karşı savaşmış ve yenilmiştir. Bu çerçevede devletin varlığını korumak ve devam ettirmek saiki ile savaş şartlarında Tehcir Kanunu’nun çıkarıldığı unutulmamalıdır. Tehcir Kanunu’nun amacına bakıldığında da durum daha net olarak görülmektedir:⁸⁰

“Madde 1: Savaş zamanında ordu, kolordu, tümen komutanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki komutanları hâli tarafından herhangi bir suretle evamir-i hükûmete (hükümetin emirlerine) ve müdafaa-i memlekete (ülkenin savunmasına) ve muhafaza-i asayişe müteallik (ilişkin) icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silâhla tecavüz mukavemet görürlerse, derakap (hemen) kuvve-i askeriye (askerî güçler) ile en şiddetli surette te’dibat yapmağa (akıllarını başlarına getirmeye) ve tecavüz ve mukavemeti (direnmeyi) esasından imha etmeye (yok etmeye) mezun (görevli) ve mecburdurlar.

Madde 2: Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları, icabat-i askeriyyeye (askerliğin gerektirdiği kurallara) mebnî (dayanarak) veya casusluk ve hıyanetlerini hisssettikleri kurâ (köyler) ve kasabat (kasabalar) ahalisini münferiden (tek olarak) veya müctemi’an (toplu olarak) diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler.”

b- BM Genel Kurulu 96(I) sayılı kararı şüphesiz soykırım ile ilgilidir. Ancak Genel Kurul kararında soykırım uluslararası bir suç olarak ilan edilmemiştir. Soykırımın uluslararası bir suç haline getirilmesi 1948 Sözleşmesi ile olmuştur.⁸¹ Öte yandan Genel Kurul’un bir yasama organı olmadığı açıktır. Bu çerçevede doğrudan hukuk yaratmak gibi bir gücü yoktur. Dolayısıyla 96(I)

77 Yusuf Halaçoğlu, *Ermenilerin Suriye’ye Nakli: Sürgün mü, Soykırım mı? Belgeler* (Ankara: Ankara Ticaret Odası Yayınları, t.y.), Ayrıca bkz: dipnot 30.

78 Devletin varlığı ve devamı aleyhindeki fiiller hukuk açısından vatana ihanet kapsamında değerlendirilmektedir. Vatana ihanet kavramı failin fiili bakımından anlam kazanmaktadır. Vatana ihanet eski Germen hukukundan bu yana bir sadakatin ihlâli anlamını taşımaktadır. Çetin Özek, “Devletin Aleyhine Cürümler,” *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Sayı 2-4, (1966): 623-625. 1858 Osmanlı Ceza Kanunnamesinin 55. maddesinde ardından 1876 Anayasası’nın ardından 27 Mayıs 1327 (1911) tarihli kanunda vatana hıyanet suçu düzenlenmiştir. Bkz: Rezzan İtişken Dülger, “Vatana İhanet Suçunun Kökenleri Üzerine Bir İnceleme,” *MÜHF - HAD*, Cilt 23, Sayı 2, (2017): 131-132.

79 Convention (IV) Respecting the Laws and Customs...

80 “Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükûmete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyyeye İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-u Muvakkat,” *Takvimi Vekâyi*, Sayı: 2189, (19 Mayıs 1331), (1 Haziran 1915).

81 Ünal, *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, 390.

kararına manası dışında bir anlam yükleyerek bağlayıcılık atfetmek mümkün değildir.⁸² Aynı şekilde 1948 sözleşmesinin “Önsöz” kısmında 96(I) sayılı karara atıf yapılması anılan kararı bağlayıcı hukuk haline getirmeyecektir.

c- UAD'nın 1951 tarihli kararında soykırımın sözleşmeden önce de mevcut bir suç olduğunu kabul etmiş, soykırım yasağını Uluslararası Adalet Divanı statüsünün 38. madde, 1. fıkra, c. bendi doğrultusunda “genel hukuk ilkesi” olarak nitelendirmiştir. Durum böyle olsa bile geçmişe dönük yargılama yapılabileceği sonucu ortaya çıkmamaktadır. UAD'ın bu kararı bağlayıcılığı ve yaptırımı olmayan bir tespittir.⁸³

d- Soykırım Suçunun zamanaşımına tabi olmaması iddiası üzerinden Türkiye'yi soykırım suçu ile itham eden Ermeni tarafının buradaki dayanak noktası ise 1968 tarihli Yasal Zamanaşımı Kısıtlamalarının Savaş Suçları ve İnsanlığa Karşı Suçlara Uygulanmamasına İlişkin Sözleşme'dir.⁸⁴ Bu çerçevede Ermenilere karşı işlenen suçların zamanaşımına uğratılmayacağını savunmaktadır.⁸⁵ Söz konusu sözleşme soykırım suçlarını içerse de bu durum 1948 sözleşmesinin yürürlüğe girmesinden sonra işlenen ve işlenecek suçlar açısından geçerli olmaktadır.

Diğer taraftan sözleşmelerin geriye dönük uygulanması meselesi 1969 Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin 28. maddesi ile çözüme kavuşturulmuştur. Buna göre:

*Antlaşmadan farklı bir niyet anlaşılmadıkça veya böyle bir niyet başka türlü tespit edilmedikçe, antlaşma hükümleri, antlaşmanın bir taraf bakımından yürürlüğe girmesinden önce meydana gelen herhangi bir hareketle veya vakiyla veya ortadan kalkan herhangi bir durumla ilgili olarak, o tarafı bağlamaz.*⁸⁶

e- Ermeni tarafının “soykırım” iddialarına dayanak olarak “İstanbul Yargılamaları”nı kullandığı da görülmektedir. Buradaki temel iddia ise tarihte ilk kez “uluslararası hukukta suç” sayılan kasıtlı kitlesel cinayet nedeniyle,

82 Ünal, *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, 390.

83 Ünal, *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, 390.

84 *Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes Against Humanity*, http://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.27_convention%20statutory%20limitations%20warcrimes.pdf, (29.06.2018, çevrimiçi).

85 Zayas, *The Genocide Against and The Relevance of The 1948 Genocide Convention*, 86; Ünal, *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, 393.

86 BM Enformasyon Merkezi- UNIC Ankara, *Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi*, 22 Mayıs 1969, http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/Viyana_69.pdf, (29.06.2018, çevrimiçi).

ulusal ceza kanunlarına uygun hüküm tesis edilmek suretiyle, ulusal yasalar uluslararası yasanın kurallarının yerine geçirilmiştir.⁸⁷ Soykırım iddialarının İstanbul yargılamaları üzerinden temellendirilmesinde; İttihat ve Terakki davası soruşturma heyetinin raporunda Ermeni Tehciri'nin bireysel bir olay olmadığı özel olarak kurulmuş gizli bir teşkilat ve gizli emirlerle yapıldığı iddia edilmesinin ve mahkemenin ana kararında Enver, Cemal ve Talat Paşaları ülkeyi savaşa sokmak ve Ermeni katliamını gerçekleştirmekten suçlu bulunmasının payı büyüktür. Söz konusu kararın Ermeni iddiaları açısından önemi ise İttihat ve Terakki'nin savaş suçlarının savaş öncesi 1908–1914 dönemine kadar uzandığını belirtilmesiydi.⁸⁸ Bu ise eylemlerin planlı yapıldığı konusunda Ermeni tarafının iddiaları desteklemesi anlamına gelmektedir.

Ancak, İstanbul yargılamalarına “soykırım” iddialarını temellendirme maksatlı atıf yapılırken Osmanlı Devlet aygıtının dolayısıyla yargılama mercilerinin bağımsızlığı konusu sorgulanmamaktadır. Hâlbuki ittihatçıların tutuklanması ve yargılanmaları süreçlerinde devlet üzerindeki İngiliz baskısı da artmaktaydı. Damat Ferit hükümeti işgalcilerden bağımsız hareket edemez durumdaydı.⁸⁹ İtilaf devletleri ve bilhassa İngiltere İttihatçıların yargılanmasında kararlı idi. Ayrıca, İngiliz, Fransız ve İtalyan askerlerinin nöbet tuttuğu bir mahkemede yargılamaların ne ölçüde adilane olabileceği de sorundur.⁹⁰ Örneğin, Divan-ı Harbi Örfi reisi Nemrut Mustafa Paşa'nın; “*İşgal altında çalışan bir divan-ı harb vicdanından ziyade hisleriyle hareket eder. Bize yukarıdan gelen emirdir.*” sözleri aslında durumu izah etmektedir. Yani, İstanbul yargılamalarında “Ceza Yargılamasında Bağımsız ve Tarafsız Hâkim İlkesi”nin çiğnendiği ifade edilebilir. Bağımsızlık kimseden emir almamak, tarafsızlık ise iddia ve savunma makamları bakımından objektif davranmak birini veya diğerini kayırmamak demektir.⁹¹ Yargılamalarda mahkemelerin taraflara güven vermesi gerekmektedir. Tarafsız ve bağımsız olmayan yargıçların bilhassa siyasi ya da ülkede mevcut başkaca erklerin etkisinde kararlar vermesi bu ilkeye aykırılık arz etmektedir.

İstanbul yargılamalarında “Ceza Muhakemesinde Maddi Gerçeğin Araştırılması İlkesi”ne aykırı davranılmıştır. Maddi gerçeğin araştırılması ilkesinin sonucu olarak, mahkeme, muhakemeye katılanların iddiaları, özellikle

87 Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi: Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma* (İstanbul: Belge Yayınları, 2008), 458.

88 Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi*, 480.

89 Feridun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 142.

90 Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, 293.

91 Bahri Öztürk; Mustafa Ruhan Erdem, *Ceza Muhakemesi Hukuku* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2007), 176.

de sanığın itirafı ile bağlı değildir. Bir takım varsayımlara dayanılarak sonuca ulaştırılması, Ceza Yargılamasının amacına kesinlikle aykırıdır, Ceza yargılamasında kuşkunun bulunduğu yerde, mahkûmiyet kararından söz edilemez. Bu ilke evrenseldir.⁹² Fakat Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in mahkemesi örneğinde şahitlerin beyanlarının sakatlığı konusu gündeme gelmiş ne var ki mahkeme heyeti bunu dikkate almamış tam tersine söz konusu ifadeler⁹³ üzerinden yürümüştür.

Öte yandan İstanbul yargılamaları soykırım suçu dolayısıyla değil dönemin kamu görevlilerinin göç sırasında görevi ihlal ve kötüye kullanma nedeniyle açılmıştır. Yargılamalarda 1858 tarihli Ceza Kanununun;

Madde 102: Üst mercilerin yasaya uygun emirlerini uygulamada ihmalkâr ya da kusurlu davranmak,

Madde 130: Yetkisi olmadığı halde, devlet memuru veya asker sıfatını gasp ederek bu görevleri yapıyor gözükmek,

Madde 170: Kasten adam öldürmek,

Madde 171: Ölenin mallarına haksız şekilde el koymak,⁹⁴

hükümleri tatbik edilmiştir.

Öz olarak, İstanbul yargılamaları siyasal amaçlı olmaktan ileriye gidememiştir. Bu meyanda da usulsüzlükten kanıt çıkmayacağı açıktır.

f- Devletin halefiyeti ve devlet sorumluluğu ilkesi üzerinden soykırım iddiaları Türkiye'ye yöneltilmektedir hatta bunun ötesine geçmekte ve Anadolu'da Ermeni "soykırımı"nın ikinci aşamasının Mustafa Kemal Atatürk gözetiminde 1920-23 arasında tamamlandığı savunulmaktadır.⁹⁵ Ayrıca halef devlet olması nedeniyle Osmanlı devleti döneminde işlenen suçlardan Türkiye'nin sorumlu tutulabileceği iddia edilmektedir.⁹⁶ Burada amaçlardan biri de emval-i metruke üzerinden tazmin taleplerinin Türkiye'ye karşı yansıtılmasıdır. Burada Ermeni tarafı argümanlarını BM Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun 2001 tarihinde kabul ettiği Devletlerin Haksız Eylemlerinden Dolayı Sorumluluğu tasarısına

92 Öztürk ve Erdem, *Ceza Muhakemesi Hukuku*, 184-186.

93 İfadeler için bkz Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, 159-164.

94 John A. Strachey Bucknill, Haig Apisoghom S. Utidjian, *The Imperial Ottoman Penal Code* (Oxford: Oxford University Press, 1913)ü 79, 99-100, 125, 126.

95 Nadya Movsisyan, *Legal Claims for the Armenian Genocide*, Yüksek Lisans Tezi (Gent: Faculteit Rechtsgeleerdheid, Universiteit Gent, 2016-2017), 52.

96 Patrick Dumbery, "Turkey's International Responsibility for Internationally Wrongful Acts Committed by the Ottoman Empire," *Revue Générale de Droit*, Vol 42, No 2, (2012): 32-36.

dayanmaktadır. Söz konusu belge BM Genel Kurul kararına konu olmak üzere tasarlanmıştır, bir sözleşme değildir. Genel Kurul’da kabul edilse dahi teamül hukukunu belli ölçüde kodifiye ettiği için bağlayıcı olur.⁹⁷ Bu bağlamda Lozan antlaşması ile Türkiye -Osmanlı Devleti’nin borçları ve bazı antlaşmalar dolayısıyla- Osmanlı Devleti’ne halef olmuştur. Ermeni tarafı burayı kalkış noktası olarak Türkiye’ye suç isnat etmeye çalışmaktadır. Ancak Türkiye’nin Lozan görüşmelerinde Ermeni meselesini tartışma konusu etmediği açıktır. Ayrıca Milli Mücadele devam ederken Ankara Hükümeti’nin Gümrü⁹⁸, Moskova⁹⁹, Kars¹⁰⁰ ve Ankara¹⁰¹ Antlaşmaları’nda da Ermeni olayları konusunda herhangi bir sorumluluğu olmadığını başta Ermenistan olmak üzere Rusya ve Fransa’ya kabul ettirmiştir. Bu bağlamda Ermenistan ile antlaşma yapılmış ve savaşın kaybedeni olarak Ermenistan sonuçları kabul etmiştir.¹⁰²

g- Uluslararası Ceza Mahkemesini kuran Roma Statüsü çerçevesinde Türkiye’nin 1915 olayları çerçevesinde cezalandırılmasının mümkün olduğu görüşü gündeme getirilmektedir. Uluslararası Ceza Mahkemesi’ni (UCM) kuran Roma Statüsü’nün 5. maddesi “Mahkeme’nin Yargı Yetkisine Giren Suçlar”ı düzenlemektedir:

*Madde 5. 1.: Mahkemenin yargı yetkisi, uluslararası toplumu bir bütün olarak ilgilendiren çok ciddi suçlar ile sınırlıdır. Mahkeme, bu tüzüğe uygun olarak, aşağıdaki suçlarla ilgili yargı yetkisine sahiptir: (a) Soykırım suçu; (b) İnsanlığa karşı suçlar; (c) Savaş suçları; (d) Saldırı suçu.*¹⁰³

Statünün 6. maddesinde ise soykırım suçunun tanımı yapılmıştır. Buradaki tanımlama 1948 sözleşmesi ile birebir örtüşmektedir. Madde 29 uyarınca ise

97 Ünal, *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, 358.

98 Gümrü Antlaşması’nda Ermenistan Sevr Antlaşması’nı tanımayarak Avrupa’daki temsilcini çağırma ve diğer devletler ile Türkiye aleyhine girdiği bütün antlaşmalardan çekilmeyi kabul etmiştir. Bkz: İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları, Cilt I (1920–1945)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983), 19-23.

99 Moskova Antlaşması ile Sevr Antlaşması’nın geçersiz olduğu Sovyet Rusya tarafından da kabul edilmiştir.

100 Kars Antlaşmasına göre akit taraflar, antlaşmadaki herhangi bir devletin tanımadığı antlaşmayı tanımayacaktır.

101 Ankara antlaşması ile güney sınır belirlenmiş ve bölgedeki Ermeni iddialarının geçersizliği Fransa tarafından kabul edilmiştir. İtilafnamede Ermenilerden söz edilmemiştir. Fransızlarla birlikte Şark Lejyonu adı verilen Fransız askeri üniforması taşıyan Ermeni alayı da Adana’dan çekilmiştir. Bkz: Haluk Selvi, *Birinci Dünya Savaşı’ndan Lozan’a Ermeni Sorunu* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2004), 166.

102 Ünal, *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, 365.

103 *Uluslararası Ceza Divanı Roma Statüsü*, https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf02/belge_cezadivani_b1.pdf, (27.06.2018, çevrimiçi).

mahkemenin yetkisine giren suçlarda zamanaşımından söz edilemez.¹⁰⁴ Fakat mahkemenin zaman açısından yetkisi ise statü yürürlüğe girdikten sonra işlenen suçlara yöneliktir. Kaldı ki Türkiye statüye taraf bile değildir. Bu bakımdan UCM statüsü ve Ermeni “soykırım” iddiaları arasında bir bağ kurmanın herhangi bir mesnedi yoktur.¹⁰⁵ Ek olarak evrensel hukuk meşru müdafaa ve görevin ifası müesseselerini hukuka uygunluk durumu olarak kabul etmektedir.¹⁰⁶ Bu bağlamda yukarıda da değinildiği üzere ülkenin varlığını ve bütünlüğünü korumaya çalışan ordunun ülkeyi işgal eden devletler ile işbirliği halinde bulunan Ermenilere karşı fiillerinin bu kapsamda sayılamayacağı açıktır.

Sonuç Yerine: Ermeniler “Soykırım” İddialarını Neden Siyasal Yoldan Kanıtlanmanın Peşinde?

Soykırım şüphesiz ki insanlığın en büyük ve dramatik suçlarından biridir. Ancak bir başka büyük suç ise asılsız iddialar üzerinden külliyen bir milleti ve o milletin devletini hukuk vasıtasıyla rehin almaya kalkmaktır. Ermeniler, 1948 Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme ve buna istinaden çeşitli mevzuat, olay ve ilkeler vasıtasıyla Türkiye’nin 1915 olayları nedeniyle soykırım suçlusu olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır.¹⁰⁷ Soykırımı suçu, 1948 Sözleşmesi’nin 2. maddesinde tanımlanmaktadır. Uluslararası yargı yerlerinin böyle bir uyuşmazlığı çözümede esas alacakları soykırım tanımı doğal olarak sözleşmedeki şekliyle olacaktır. 1948 Sözleşmesi ile ilgili ana tartışma ise sözleşmenin geriye yürümezliği ile ilgilidir. Çünkü Ermeni tarafı sözleşmede net bir biçimde ifade edilen geçmişe uygulanmama ilkesini fiilen ortadan kaldırmayı hedeflemektedir. Soykırım suçu ilk kez 1948 Sözleşmesi ile hukuki hale getirilmiş olup, sözleşmenin geçmişe etkili olarak uygulanması söz konusu değildir. 1948 Sözleşmesi’nin 9. maddesi çerçevesinde bir devletin sorumluluğu, sözleşmenin yürürlüğe girdiği tarihte sürmekte olan veya daha sonra gerçekleşen soykırım olayları çerçevesinde ortaya çıkabilmektedir. Sözleşmeden hareketle Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ne sorumluluk iddiası yöneltilmesi mümkün değildir. Ek olarak, 1969 Viyana Antlaşmalar Hukuku

104 *Uluslararası Ceza Divanı Roma Statüsü.*

105 Ünal, *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, 423.

106 Ersan Şen, *Uluslararası Ceza Mahkemesi* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2009), 90.

107 “Soykırım” iddiaları günümüzde Ermenistan devletinin temel politikalarından birini oluşturmaktadır. Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Şurası’nın 23 Ağustos 1990 tarihinde kabul ettiği Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi’nin 11. maddesinde “Ermenistan Cumhuriyeti, Osmanlı Türkiye’si ve Batı Ermenistan’daki 1915 Soykırımı’nın uluslararası tanınmasını sağlamasını çabalarını desteklemektedir” ifadesi kullanılmaktadır. Bkz: The Government of Republic of Armenia, *Armenian Declaration of Independence*, (23.08.1990), <http://www.gov.am/en/independence/>, (29.06.2018, çevrimiçi). “Soykırım” iddialarının uluslararası ortamda tanıtılması Ermenistan devletinin ana hedefidir. Bu nedenle Ermeni tarafı için “soykırım” kategorik olarak bir mesele değildir. Bu çerçevede Türkiye söz konusu durumu gözeterek politika üretmelidir.

Sözleşmesi çerçevesinde de bunun imkânı yoktur. Ayrıca soykırımdan bahsetmek için “özel kast”ın varlığı gereklidir. Yani soykırım suçu ve bu suçu oluşturan eylemler devlet ya da devlet gibi otorite gösteren bir güç tarafından önceden planlanmış olmalıdır.

Yukarıdaki değerlendirmeler ışığında Osmanlı otoritelerinin Kanun-u Muvakkat çerçevesinde gerçekleştirdiği tehcirde Ermeniler; “sadece Ermeni olmaları hasebiyle” bir grup olarak hedef alınmamıştır. Tehcir uygulanırken ırkçı nefret ve yok etme kastı ile hareket edilmemiştir. Tehcir kanuna dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Fakat tehcire tabi tutulanların hayat şartları devlet tarafından planlı ve kasıtlı bir şekilde bozulmamıştır. Grup içi doğumların engellenmesi ya da çocukların başka bir gruba nakledilmesi gibi bir olay da söz konusu olmamıştır. Burada amaç savaş şartlarında güvenliğin sağlanması için ülke içinde zorunlu göçe tabi tutmaktır ve benzer uygulamalar yakın tarihte mevcuttur. Ermeni tarafı “soykırım” iddialarını hukuken kanıtlayamamaktadır. Bu meyanda Ermeni tarafı önce “soykırım” iddialarını siyasal veçhesiyle uluslararası alanda tanıtmak ardından uluslararası kamuoyu baskısı ile Türkiye’ye soykırım” iddiaları siyasal ve hukuki olarak “ kabul ettirme stratejisini benimsemiştir. Anılan durum açısından gayri resmi diplomasinin yürütülmesi maksadıyla Ermenistan ile Türkiye arasında 2001 yılında oluşturulan Türk-Ermeni Uzlaştırma Komisyonu (Turkish-Armenian Reconciliation Commission-TARC) süreci bir dönüm noktasıdır. TARC’ın sivil toplum girişimi gibi görünse de resmi yanı çok kuvvetli idi.¹⁰⁸ Türkiye ve Ermenistan hükümetlerinin bilgisi ve desteği dâhilinde kurulan komisyonda kolaylaştırıcılığı ABD’li diplomat David Philips üstlenmiştir.¹⁰⁹

*Osmanlı otoritelerinin
Kanun-u Muvakkat
çerçevesinde
gerçekleştirdiği tehcirde
Ermeniler; “sadece
Ermeni olmaları
hasebiyle” bir grup olarak
hedef alınmamıştır. Tehcir
uygulanırken ırkçı nefret
ve yok etme kastı ile
hareket edilmemiştir.*

Taraflar arasında görüşmelerde 1915 olaylarının niteliği konusunda tartışma yaşanmıştır. Ermeni tarafı 1915 olaylarının “soykırım” olduğu konusunda şüphe bulunmadığı ve bu gerçeğin uluslararası kamuoyu tarafından kabul edildiği gerekçesi ile Türkiye’nin konunun arşivler üzerinden geniş bir heyet vasıtasıyla incelenmesi önerisini reddetmiştir. Ortaya çıkan anlaşmazlığın çözüme kavuşturulması için taraflar, New York merkezli bir sivil toplum kuruluşu olan Geçiş Döneminde Adalet için Uluslararası Merkez’e (ICTJ-

108 Aybars Görgülü, *Türkiye Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü* (İstanbul: TESEV Yayınları, 2008), 19.

109 Görgülü, *Türkiye Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü*.

International Center for Transitional Justice) gitmişler ve 1915 olaylarına Soykırım Sözleşmesi'nin uygulanabilirliği konusunda hukuki olarak bağlayıcılığı bulunmayan bir görüş beyan etmesi talebiyle başvurmuşlardır.

ICTJ'nin 4 Şubat 2003'te konu ile ilgili raporu yayımlanmıştır. Raporu göre Soykırım Sözleşmesi'nin geriye dönük olarak işleme uluslararası hukuka göre mümkün değildir. Bu nedenle Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik toprak ya da maddi tazminat talebinde bulunma hakkı yoktur. Öte yandan raporda, eğer sözleşmenin geriye dönük işletilme imkânı olsaydı yaşanan olayların soykırım tanımına uyacağı da belirtilmiştir.¹¹⁰ Bu yönüyle rapor, Türkiye açısından sorunlu bir durum yaratmıştır. ICJT bir taraftan sözleşmenin geriye dönük işlemeyeceğini savunmuş; diğer taraftan geriye dönük işletilebilse meselenin soykırım olarak değerlendirilebileceğini kaydetmiştir. TARC'ın Türk tarafı üyelerinden Gündüz Aktan'ın da savunduğu gibi rapor, Ermeni olayları dolayısıyla Türkiye'den toprak ve tazminat talebinde bulunulamayacağı; Ermenilerin ise, eskiden olduğu gibi, hukukla ilgisi olmadan soykırım iddialarını sürdürebileceklerini yeniden ortaya koymanın ötesine geçmemiştir.¹¹¹

Söz konusu rapor Ermeni tarafı açısından Türkiye üzerinde siyasi baskı kurularak “soykırım” iddialarının kabul ettirilmesinin ilk elde daha önemli olduğunu göstermiştir. Çünkü UAD'nin 1951 yılında aldığı kararda soykırım suçunun 1948 sözleşmesi öncesinde de örf adet hukukunda yer aldığı vurgusu yapılmıştır. Bu yolu kullanarak Ermenistan ve diaspora Ermenileri uluslararası kamuoyu baskısı ile Türkiye'ye soykırım suçunu kabul ettirerek hukuki sonuç elde etmeye çalışmaktadır. Fakat UAD'nin soykırım suçunun uluslararası hukuktaki yeri ile ilgili söz konusu istişari kararı kabul edilse bile uluslararası ceza hukuku açısından bir sonuç ortaya çıkartılamaz. Çünkü soykırım iddialarında olduğu gibi bir eylemin suç olarak değerlendirilebilmesi için egemen devletlerin bunu kendi iradeleri ile kabul etmeleri gerekmektedir.¹¹²

110 *ICTJ, The Applicability of The United Nations Convention on The Prevention and Punishment of The Crime of Genocide to Events Which Occurred During The Early Twentieth Century Legal Analysis Prepared for The International Center for Transitional Justice*, <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Turkey-Armenian-Reconciliation-2002-English.pdf>, (28.06.2018, çevrimiçi).

111 *ICTJ, The Applicability of The United Nations Convention on The Prevention and Punishment of The Crime of Genocide to Events Which Occurred During The Early Twentieth Century*.

112 Aktan'ın şu tespitleri de dikkate değerdir; “Soykırım Sözleşmesi’ni, sözleşmenin yürürlüğe girmesinden önceki olaylara uygulamanın hukuki bir yolu var. Bunun için ilk adımda iki tarafın, yani Türkiye ve Ermenistan’ın birlikte hazırlayacakları bir tahkimnamede, sözleşmedeki soykırım hukukunu geriye dönük olarak ‘olaylara’ uygulamayı kabul etmeleri; sonra da ya Lahey Adalet Divanı’nda ya da Lahey Daimi Hakemlik Mahkemesi’nde bu ‘olaylar’ın soykırım olup olmadığını sormaları gerekiyor. Ancak Ermeni tarafı yargı yoluna gitmekten sürekli kaçınıyor. ICTJ gibi yargı mercii olmayan STK’lardan yargı yerine kullanabileceği ‘hukuki’ mütalaalar alarak sanki hukuku haklıymış izlenimi vermeye çalışıyor.” Bkz: 1915 ile ilgili ICJT Raporu, (28.04.2015), *HyeTert*, <https://hyetert.org/2015/04/28/1915-ile-ilgili-ictj-raporu/>, (28.06.2018, çevrimiçi).

Neticede, Ermenilerin 1915 olaylarının “soykırım” olduğuna dair iddialarının uluslararası hukuk açısından herhangi bir karşılığı yoktur. Ermeniler uzun süredir silahlanmış ülke içinde terör tedhiş, isyan hareketleri gerçekleştirmekteydi. Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’na katılması ile birlikte Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler düşman ile işbirliği yaparak onların saflarında Osmanlı’ya karşı mücadeleye girmiş ve bu güçlerden askeri destek alarak devleti parçalayarak kendilerine ait büyük bir “Ermenistan” devleti kurmaya yeltenmişlerdir. Bu noktada iki taraf arasında silahlı bir mücadele olduğu ve Ermenilerin bunun kaybeden tarafı olduğu ve “Büyük Ermenistan” hayalinin Lozan Antlaşması ile tarihin çöplüğüne atıldığını görmek gereklidir. Aynı zamanda Ermenilerin aldığı bu yenilgi bir kimlik krizini de beraberinde getirmiştir. Bu nedenle soykırım iddiaları hem Ermenistan hem de diaspora Ermenilerinin varlık sebebi hem de büyük Ermenistan hayalini diri tutan itici bir güçtür. Soykırım suçunun kabul ettirilmesi ardından tazminat ve toprak talepleri gelecektir. Bu konuda Ermeni tarafı pozisyonunu korumaktadır. Bu yüzden Türkiye dikkatli davranmalı hukuki, tarihi haklılığını siyaseten ve akademik olarak daima savunmalı ve dile getirmelidir. Bu konuda Ermeni iddialarına zemin yaratacak hatalar yapmamalıdır.

KAYNAKÇA

Resmi Belgeler

“1915 ile İlgili ICJT Raporu”, *HyeTert*, 28.04.2015,
<https://hyetert.org/2015/04/28/1915-ile-ilgili-ictj-raporu/>, (28.06.2018,
çevrimiçi).

Abtahi, Hirad; Webb, Philippa, *The Genocide Convention: The Travaux
Preparatoires*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, The Netherlands, 2009.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İkinci Daire, *Perinçek - İsviçre Davası*,
(Türkçe Çeviri), Strazburg, 17.12.2013,
[https://avim.org.tr/public/images/uploads/files/575087\(1\).pdf](https://avim.org.tr/public/images/uploads/files/575087(1).pdf), (28.11.2018,
çevrimiçi)

BM Enformasyon Merkezi- UNIC Ankara, *Viyana Andlaşmalar Hukuku
Sözleşmesi*, 22 Mayıs 1969,
http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/Viyana_69.pdf, (29.06.2018,
çevrimiçi).

*Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land and its
Annex: Regulations Concerning the Laws and Customs of War on Land*,
The Hague, 18 October 1907,
[https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Article.xsp?action=open
Document&documentId=BD48EA8AD56596A3C12563CD0051653F](https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Article.xsp?action=open
Document&documentId=BD48EA8AD56596A3C12563CD0051653F),
(02.06.2018, çevrimiçi).

*Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes
and Crimes Against Humanity*,
[http://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/
Doc.27_convention%20statutory%20limitations%20warcrimes.pdf](http://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/
Doc.27_convention%20statutory%20limitations%20warcrimes.pdf),
(29.06.2018, çevrimiçi).

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, 1. Sevr Antlaşması (Ermenistan’ın kurulması,
Azınlıkların Korunması ve savaş suçlarının cezalandırılmasına dair
maddeler), http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index1_2_1.htm, (19.06.
2018, çevrimiçi).

European Court of Human Rights Grand Chamber, *Case of Perinçek v.
Switzerland*, Strasbourg, 15.10.2015,
[http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/2016/3_-aihm-buyuk-daire-
karari_15_10_2015.pdf](http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/2016/3_-aihm-buyuk-daire-
karari_15_10_2015.pdf), (28.11.2018, çevrimiçi).

ICTJ, *The Applicability of The United Nations Convention on The Prevention
and Punishment of The Crime of Genocide to Events Which Occurred*

During The Early Twentieth Century Legal Analysis Prepared for The International Center for Transitional Justice,
<https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Turkey-Armenian-Reconciliation-2002-English.pdf>, (28.06.2018, çevrimiçi).

International Court of Justice, *Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of The Crime of Genocide Advisory Opinion of 28 May 1951*, www.icj-cij.org/files/case-related/12/4285.pdf, (24.06.2018, çevrimiçi).

International Court of Justice, *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, Judgment, I.C.J. Reports 2007.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar ve Belgeler, Cilt I, Kitap I, (çev). Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1969.

Lozan Sulh Muahednamesinin Kabulüne Dair Kanun,
https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200343.pdf, (20.06.2018, çevrimiçi).

Millî, İrkî, Dinî, Kütleleri Kısmen veya Tamamen İmha Suçunun «Genocide» Önlenmesi ve Cezalandırılması Hakkındaki Sözleşmeye Türkiye Cumhuriyetinin de Katılmasının Onanmasına Dair Kanun, *Resmi Gazete*, 29 Mart 1950.

R.G. 59, 867.4016/67, *Secretary State to American Embassy*, Constantinople, May 29, 1915.

T.C. Adalet Bakanlığı Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel müdürlüğü, *Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi*,
http://www.uhdigm.adalet.gov.tr/sozlesmeler/coktaraflioz/bm/bm_11.pdf, (25.06.2018, çevrimiçi).

T.C. Dışişleri Bakanlığı, *1915 Olaylarına Dair Türk-Ermeni Uyuşmazlığının Arka Planı*, http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/2016/1915-olaylarina-dair-turk_ermenii-uyusmazliginin-tarihi-arka-planii-_turkce.pdf, (20.06.2018, çevrimiçi).

T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Şehit Edilen Diplomatlarımız/Görevlilerimiz ve Aile Bireyleri*,
http://www.mfa.gov.tr/sehit-edilen-diplomatlarimiz-ve-vatandaslarimiz_tr.tr.mfa, (20.06.2018, çevrimiçi).

The Avalon Project, *Nuremberg Trial Proceedings Vol. 1 Charter of the International Military Tribunal*, <http://avalon.law.yale.edu/imt/imtconst.asp>, (24.06.2018, çevrimiçi).

The Government of Republic of Armenia, *Armenian Declaration of Independence*, 23.08.1990, <http://www.gov.am/en/independence/>, (29.06.2018, çevrimiçi)

The Justice Case, Case No. 3, United States v. Alstoeffer et al ... VII. Opinion and Judgment, http://www.worldcourts.com/imt/eng/decisions/1947.12.04_United_States_v_Altstoetter.pdf, (24.06.2018, çevrimiçi).

Treaty of Peace with Germany (Treaty of Versailles), <https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000002-0043.pdf>, (19.06.2018, çevrimiçi).

Uluslararası Ceza Divanı Roma Statüsü, https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf02/belge_cezadivani_b1.pdf, (27.06.2018, çevrimiçi).

UN General Assembly, *96 (1). The Crime of Genocide*, 11 December 1946, [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/96\(I\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/96(I)), (20.06.2018, çevrimiçi).

Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-u Muvakkat”, *Takvimi Vekâyi*, Sayı: 2189, 19 Mayıs 1331 (1 Haziran 1915).

Makale ve Kitaplar

Akçay Deniz, “AİHM’in Perinçek Kararı: “Soykırım İnkârı”/İfade Özgürlüğü İkileminin Aşılabilirliği”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Sayı 127, (2016): 397-436.

Akün, Verda Neslihan. “Uluslararası Hukuk ve Türk Hukukunda Soykırım (Jenosid) Suçu.” *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni* 24, Sayı 1-2 (2004): 53-70.

Ata, Feridun. “1919-1920 Ermeni Tehciri Yargılamaları.” *Türkler ve Ermeniler: Tarih Boyunca Türk Ermeni İlişkileri*, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1919-1920-ermeni-tehciri-yargilamalari/>, (19.06.2018, çevrimiçi).

Ata, Feridun. *İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

- Ataöv, Türkaya. “Savaş Suçları Uluslararası Mahkemesi.” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 22, Sayı 1 (1967): 239-261.
- Azarkan, Ezeli. “Uluslararası Hukukta İnsanlığa Karşı Suçlar.” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 52, Sayı 3 (2003): 275-297.
- Babacan, Hasan. “Sevk ve İskân Uygulaması.” *Türkler ve Ermeniler: Tarih Boyunca Türk Ermeni İlişkileri*, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/sevk-ve-iskan-uygulamasi/>, (19.06.2018, çevrimiçi).
- Bakar, Bülent. *Ermeni Tehciri*. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2009.
- Bucknill, John A. Strachey; Utidjian, Haig Apisoghom S. *The Imperial Ottoman Penal Code*. Oxford University Press, 1913.
- Burak, Durdu Mehmet. “Lozan’da Ermeni Meselesi Tartışmaları.” *ATAM Dergisi* XXI, Sayı 62 (Temmuz 2005), <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-62/lozanda-ermeni-meselesi-tartismalari>, (19.06.2018, çevrimiçi).
- Çelik, Recep. “Ermeni Katliamı İddiaları Çerçevesinde Mondros Mütarekesi Sonrası Kurulan Divan-ı Harpler ve Yapılan Yargılamalar.” *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 4 (2003): 27-42.
- Çelikkol, Oğuz. “Ermeni “Soykırım” İddiaları, Amerikan Kongresi ve Türkiye.” *Bilge Strateji* 7, Sayı 13 (Güz 2015): 19-32.
- Dadrian, Vahank N. *Ermeni Soykırımı Tarihi: Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya’ya Etnik Çatışma*. Belge Yayınları, İstanbul, 2008.
- de Zayas, Alfred. *The Genocide Against and The Relevance of The 1948 Genocide Convention*. Haigazian University, Beirut, February 2010.
- Dilek, Mehmet Sait. “Paris Konferansı’nda Ermeni Sorunu.” *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 15-16 (2012): 79-97.
- Doğan, İlyas. “1948 Soykırımının Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi Geriye Yürüyemeyeceği Sorunu (Ermeni Olayları Açısından Bir Değerlendirme).” *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* X, Sayı: 1-2 (2006): 295-309.
- Dumberry, Patrick. “Turkey’s International Responsibility for Internationally Wrongful Acts Committed by the Ottoman Empire.” *Revue Générale de Droit* 42, No 2 (2012): 5-36.

- Ertuğrul, Ümmühan Elçin. “Uluslararası Hukukta Soykırım Suçu ve 1915 Ermeni Olayları.” (ed.) Alaeddin Yalçınkaya, *Ermeni Soykırım İddiaları ve Uluslararası Hukuk*, Astana Yayınları, Ankara, 2016.
- Görgülü, Aybars. *Türkiye Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü*. TESEV Yayınları, İstanbul, 2008.
- Halaçoğlu, Yusuf. *Ermenilerin Suriye’ye Nakli: Sürgün mü, Soykırım mı? Belgeler*. Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara, 2005.
- İçel, Kayıhan. “Ceza Hukukunda Kusurluluk Şekli ‘Kast.’” *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 6, Sayı 12 (Güz 2007): 61-70.
- İtişken-Dülger, Rezzan. “Vatana İhanet Suçunun Kökenleri Üzerine Bir İnceleme.” *MÜHF - HAD* 23, Sayı 2 (2017): 103-142.
- Kaçaznuni Ovannes. *Taşnak Partisi’nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansına Rapor)*. (çev.) Arif Acaloğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009.
- Kuran, Ercüment. “Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu.” *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı 37 (Ocak-Şubat 2001): 235- 244.
- Kuyumjian, Aram. “The Armenian Genocide: International Legal and Political Avenues for Turkey’s Responsibility.” *Revue de Droit Université de Sherbrooke* 41, No: 2 (2011): 248-305.
- Küçük, Cevdet. “Misak-ı Milli Maddesi.” *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 30 (2005): 173-175.
- Lemkin, Raphael. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation - Analysis of Government - Proposals for Redress*. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1944.
- Movsisyan, Nadya. *Legal Claims for the Armenian Genocide*. Yüksek Lisans Tezi, Faculteit Rechtsgeleerdheid Universiteit Gent, 2016-2017.
- Okur, Mehmet. “Kafkasya’dan Karadeniz’e ‘Büyük Ermenistan Projesi’: İddialar ve Gerçekler,” *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Merkezi Ermeni Araştırmaları II*, Cilt XX, Sayı II (Güz 2010): 13-34.
- Özarlan, Bahadır Bumin. “Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi Açısından Hocalı Katliamı.” *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi* 4, Sayı: 1 (2014): 187-214.
- Özek, Çetin. “Devletin Aleyhine Cürümler.” *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Sayı 2-4 (1966): 597-683.

- Öztürk, Bahri; Erdem, Mustafa Ruhan. *Ceza Muhakemesi Hukuku*. Seçkin Yayınları, Ankara, 2007.
- Rikhof, Joseph. "The Istanbul and Leipzig Trials: Myth or Reality?" (eds.) Morten Bergsmo, Cheah; Wui Ling; YI Ping, *Historical Origins of International Criminal Law: Volume 1*. FICHL Publication Series No. 20, Torkel Opsahl Academic EPublisher, Brussels, 2014.
- Sakarya, İhsan. *Belgelerle Ermeni Sorunu*. Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1984.
- Sander, Oral. *Siyasi Tarih 1918-1994*. İmge Kitabevi, Ankara, 1998.
- Sarınay, Yusuf. "Ermeni Sevk Kararını İhlal Eden Görevlilerin Divan-ı Harp'te Yargılanmaları." *Türkler ve Ermeniler: Tarih Boyunca Türk Ermeni İlişkileri*. <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/ermeni-sevk-kararini-ihlal-eden-gorevlilerin-divan-i-harpte-yargilanmalari/>, (19.06.2018, çevrimiçi).
- Satan, Ali. "Lozan Barış Antlaşması'nda Ermeniler." *Türkler ve Ermeniler: Tarih Boyunca Türk Ermeni İlişkileri*. <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/lozan-baris-antlasmasinda-ermeniler/>, (19.06.2018, çevrimiçi).
- Schabas, William A. *Genocide in International Law*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- Selvi, Haluk. *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*. Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2004.
- Soysal, İsmail. *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, Cilt I (1920-1945)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.
- Şen, Ersan. *Uluslararası Ceza Mahkemesi*. Seçkin Yayınları, Ankara, 2009.
- Tacar, Pulat. "Soykırım İddiaları Nedeniyle Oluşan Uyuşmazlığın Çözüm Yolları Konusunda Düşünceler." *Gazi Akademik Bakış* 1, Sayı: 1 (Kış 2007): 127-153.
- Türkmen, İsmet. "1909 Adana Olaylarına Dair İsmail Fazıl Paşa'nın Değerlendirmeleri." *Prof. Dr. Vahdet Keleşyılmaz Armağanı içinde*, 245-256. (ed.) Ahmet Güneş; Hale Şivgin; Salim Koca; İlhami Durmuş, Ankara, 2018.

Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. Belge Yayınları, İstanbul, 1974.

Ünal, Şeref. *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.

Yinanç, Refet. “1965’ten Günümüze Ermeni Sorunu.” *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı 37 (Ocak-Şubat 2001): 267-270.

Gazeteler ve Sanal ağ Kaynakları

“1915 olayları: Obama ‘Meds Yeghern’ tabirinden şaşmadı”, *BBC World*, 24.04.2013,
https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/04/130423_1915olaylari_washington, (29.06.2018, çevrimiçi).

“Japanese Internment Camps”, *History*, <https://www.history.com/topics/world-war-ii/japanese-american-relocation>, (25.06.2018, çevrimiçi).

“Trump 1915 Olayları için Büyük Felaket Dedi”, *Sputnik*, 24.04.2018,
<https://sptnkne.ws/hu9q>, (29.06.2018, çevrimiçi).

ANI, “*Ermeni Soykırımı Tanıyan Ülkeler*”, http://turkish.armenian-genocide.org/recognition_countries.html, (28.11.2018, çevrimiçi)

Atak, Sadık, “Ermenilerin Huzursuzluğu”, *Cumhuriyet*, 24.04.1965.

de Gispert, Jaime Gonzalez, “The Japanese-Peruvians Interned in the US During WW2”, *BBC World*, 22.02.2015, <https://www.bbc.com/news/world-latin-america-31295270>, (25.06.2018, çevrimiçi).

Güçbilmez, Cahit, “Ermeni Mitingi Bugün Yapılacak”, *Cumhuriyet*, 25.04.1965.

Holocaust Encyclopedia, *Holokost Maddesi*,
<https://www.ushmm.org/wlc/tr/article.php?ModuleId=10005143>, (29.06.2018, çevrimiçi).

Wikipedia, “*Armenian Genocide Recognition*”,
https://en.wikipedia.org/wiki/Armenian_Genocide_recognition, (28.11.2018, çevrimiçi)

Yayın Geliş Tarihi: 16.08. 2018

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 20.11.2018

Sayı: 61, Yıl: 2018, Sayfa: 271-296

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Çakı, Caner. "Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Joseph Stalin Döneminde Kullanılan Sovyet Propaganda Posterleri Üzerine İnceleme." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 61 (2018): 271-296.

Araştırma Makalesi

ERMENİSTAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ'NDE JOSEPH STALİN DÖNEMİNDE KULLANILAN SOVYET PROPAGANDA POSTERLERİ ÜZERİNE İNCELEME

(THE EXAMINATION ON SOVYET PROPAGANDA POSTERS USED IN THE
ARMENIAN SOVIET SOCIALIST REPUBLIC IN JOSEPH STALİN'S POWER)

Caner ÇAKI*

Öz: 1920 yılında kurulan Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ESSC), 1922 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne (SSCB) bağlı cumhuriyetlerden biri olmuştur. Ermenistan, SSCB'den bağımsızlığını ilan edeceği 1991 yılına kadar Komünizm ideolojisi altında kurulan idarelerce yönetilmiştir. Bu dönemde SSCB, Ermenistan üzerinde nüfuzunu koruyabilmek için bir takım propaganda faaliyetinde bulunmuştur. Özellikle, Joseph Stalin'in SSCB'nin yönetiminde bulunduğu dönemde (1924-1953), Ermenistan üzerinde SSCB'nin yoğun bir propaganda faaliyetinde bulunduğu görülmüştür. Sovyet propagandası bu dönemde özellikle posterleri etkin bir şekilde propaganda aracı olarak kullanmıştır. Bu çalışmada Stalin döneminde, Ermenistan'da propaganda amaçlı posterlerden nasıl ve ne yönde yararlanıldığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla Ermeni Moskova Müzesi ve Milletler Kültürü'nce belirlenen dönemin etkili propaganda posterleri içerisinden amaçlı örneklem metodu

* ORCID iD: 0000-0002-1523-4649

Arş. Gör., İnönü Üniversitesi, İletişim Fakültesi, İletişim Bilimleri Anabilim Dalı,
caner.caki@inonu.edu.tr

kullanılarak belirlenen, Stalin döneminde kullanılan 5 propaganda amaçlı poster (Sovyet Eğitimi, Sovyet Ailesi, Vatan Savunması, Genel Taarruz, Sovyet Ermenistanı), nitel araştırma yöntemleri içerisinde yer alan göstergibilimsel analiz yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Çalışma kapsamında belirlenen posterler, Fransız Dil Bilimci Roland Barthes'ın düzanlam, yananlam ve mit kavramları üzerinden ele alınmıştır. Elde edilen bulgular ışığında, posterlerde Stalinizm'in "refah", "çağdaşlık", "huzur" gibi olumlu metaforlar üzerinden sunulduğu, Stalin'in de Ermeni halkı üzerinde kült lider olarak inşa edildiği sonuçlarına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ermenistan, Sovyetler Birliği, Stalinizm, Propaganda, Poster*

Abstract: *The Armenian Soviet Socialist Republic (ESSC), founded in 1920, was one of the countries affiliated to the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) in 1922. Until 1991, when Armenia declared its independence from the USSR, it was ruled by administrations established under the ideology of Communism. During this period, the USSR carried out a number of propaganda activities to protect its influence on Armenia. In particular, during the period when Joseph Stalin was under the administration of the USSR (1924-1953), the Soviet propaganda on Armenia was actively engaged. Soviet propaganda used posters in this period effectively for propaganda purposes. In this study, it was attempted to show how and in what way posters for propaganda were utilized in Armenia during the Stalin's power. For this purpose, 5 propaganda posters (Soviet Education, Soviet Family, Homeland Defense, General Offensive, Soviet Armenia) used during the Stalin period, determined by using the purposeful sampling method in the effective propaganda posters of the period determined by the Armenian Moscow Museum and Culture of Nations, were examined using the semiotical analysis method in the qualitative research methods. The posters selected within the scope of the study were analyzed under the French Linguistic Scientist Roland Barthes' dénotation, connotation and myth. In the light of the findings, it was found that the Stalinism in posters was presented through positive metaphors such as "prosperity", "modernity", "peace" and Stalin was built as a cult leader on the Armenian people.*

Keywords: *Armenia, Soviet Union, Stalinism, Propaganda, Poster*

Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ESSC), 1920 yılında kurulmuştu. Kuruluşundan iki yıl sonrada Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin bir parçası olduğu ilan edilmişti. Sovyetler Birliği döneminde Ermenistan Komünizm ideolojisi altında yönetilmişti. Bu dönemde, Ermenistan'daki Komünist Parti, cumhuriyet içerisinde alınan tüm idari, sosyal ve kültürel kararların tek belirleyicisi olmuştu. Sovyetler Birliği adına alınan tüm ortak kararlara da, birliğe bağlı diğer cumhuriyetlerin olduğu gibi, Ermenistan'ın da kayıtsız şartsız uyması gerekmişti. Bunun sağlanabilmesi için Sovyetler Birliği, birliğe bağlı cumhuriyetlerde yoğun bir propaganda faaliyeti yürütmüştü. Ermenistan'da Sovyet propagandasının etkili olduğu dönemler, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Genel Sekreteri Joseph Stalin döneminde gerçekleştirilmişti. Nitekim bu dönemde, Sovyetler Birliği beş yıllık kalkınma planlarını devreye sokmuş ve birliğe bağlı cumhuriyetlerin de plan kapsamında oluşan üretim seferberliğine katılması istenmişti. Diğer yandan yine aynı dönemde Nazi Almanyası'nın Sovyetler Birliği'ne saldırması, Sovyet propagandasının Ermenistan'ı doğrudan savaşa dahil etmek için yoğun bir propaganda faaliyetine yönelmesine yol açmıştı. Bu amaçla dönemin kitle iletişim araçları Sovyet propagandası tarafından etkin bir şekilde kullanılmıştı. Özellikle bu dönemde basılan posterler, Sovyetler Birliği'nin önemli bir propaganda silahı haline gelmişti. Çalışma kapsamında ideolojik söylemleri bağlamında Stalin döneminde Ermenistan'a yönelik basılan posterlerin propaganda amaçlı nasıl ve ne yönde kullanıldıkları göstergebilimsel analiz yöntemi kullanılarak incelenmiştir.

Son yıllarda Türkiye'de posterlerin ideolojik söylemler bağlamında propaganda amaçlı kullanımlarını inceleyen alanda önemli çalışmalar yapılmıştır. Bunlar içerisinde; Çakı,¹ "Nazi Almanyası Etkisindeki İtalyan Sosyal Cumhuriyeti'nin Propaganda Posterleri Üzerine İnceleme" adlı çalışmada İtalya'da Benito Mussolini'nin Faşizm ideolojisini konu alan propaganda amaçlı posterlerini incelemiştir. Elde edilen bulgularda, İtalyan propagandasının, Nazi Almanyası'nı İtalyan kamuoyuna olumlu metaforlar üzerinden yansıttığı sonucuna ulaşılmıştır. Çakı ve Gülada,² "Vichy Fransası'nda İşgal Propagandası" adlı çalışmada 2. Dünya Savaşı döneminde kurulan Vichy Fransası'nda, Faşizm ideolojisi temelinde uygulanan propaganda faaliyetlerini propaganda amaçlı kullanılan posterler üzerinden incelemiştir. Çalışma sonucunda, Fransız propagandasının Müttefik

1 Caner Çakı, "Nazi Almanyası Etkisindeki İtalyan Sosyal Cumhuriyeti'nin Propaganda Posterleri Üzerine İnceleme". *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi* 11, Sayı: 2 (Temmuz 2018): 252-272.

2 Caner Çakı ve Mehmet Ozan Gülada, "Vichy Fransası'nda İşgal Propagandası". *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 7, Sayı: 1 (Temmuz 2018): 53-80.

Devletleri'ne karşı Fransa genelinde nefret söylemi inşa etmeye çalıştığı ortaya çıkarılmıştır. Çakı ve Topbaş,³ “Almanya İçin Alternatif Partisi'nin Göçmen Karşıtı Propaganda Faaliyetlerini 2017 Alman Federal Seçimleri Üzerinden Okumak” adlı çalışmada da, Almanya İçin Alternatif Partisi'nin (AfD) ideolojik söylemlerini propaganda amaçlı oluşturulan parti posterlerine nasıl yansıttığını ortaya koymaya çalışmıştır. Çalışmanın bulgularında, AfD'nin posterlerinde Alman milliyetçiliğini esas alan göçmen karşıtı bir propaganda yürüttüğü ortaya konulmuştur.

Mevcut çalışmalarda Faşizm, Nazizm, Komünizm gibi ideolojilerin propaganda posterlerine yansımaları incelenmiş, posterlerde ideolojik söylemlerin nasıl sunulduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada ise doğrudan bir ideolojik söylemden ziyade, Sovyetler Birliği'nde Komünizm ideolojisi altında hüküm sürmüş Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Genel Sekreteri Joseph Stalin tarafından oluşturulan Stalinizm uygulamasının (Stalin'in uyguladığı siyasi sistemde kullanılan Marksist-Leninist ideolojinin teori ve pratiği) yansımaları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmada Stalin tarafından inşa edilmeye çalışılan yönetim anlayışının, ESSC'deki yerel kodlar ile birlikte nasıl ve ne yönde sunuldukları gösterilmektedir. Posterlerin analizinde Sovyet propagandasının cumhuriyetlerin genelinde dayattığı söylemlerin ESSC'deki ulusal pratikler ile nasıl harmanlandıkları açıklanmaktadır. Böylece çalışmada Sovyet propagandasının Ermenistan'ın ulusal değerlerini koruyarak, Stalinizm'i ESSC'deki halka nasıl benimsetmeye çalıştığı gösterilmektedir.

Kapsamlı bir literatür taraması sonucunda, alanda Stalin döneminde ESSC üzerinde uygulanan Sovyet propaganda faaliyetlerini inceleyen herhangi bir çalışmaya rastlanılamamıştır. Bu nedenle çalışma, alanda özgün olma niteliği taşımakta ve gelecek çalışmalar için önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

1. ERMENİSTAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ'NE GENEL BAKIŞ

Ermenistan, jeopolitik konumu nedeniyle tarih boyunca farklı ülkelerin egemenliği altında yaşamıştı. Özellikle 16. yüzyıldan itibaren Ermenistan topraklarında, Osmanlı İmparatorluğu ve Safevî Devleti arasında önemli savaşlar meydana gelmişti. İki ülke arasında yaşanan savaşlardan sonra Ermenistan, batı ve doğu olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Batı Ermenistan,

3 Caner Çakı ve Hasan Topbaş, “Almanya İçin Alternatif Partisi'nin Göçmen Karşıtı Propaganda Faaliyetlerini 2017 Alman Federal Seçimleri Üzerinden Okumak”. *Erciyes İletişim Dergisi* 5, Sayı: 4 (Temmuz 2018): 59-74.

Osmanlı İmparatorluğu'nun denetiminde kalırken, günümüzde Ermenistan'ın sınırlarını kapsayan Doğu Ermenistan da Safevî Devleti'nin idaresi altına girmişti. 19. yüzyılda İran ve Rusya arasında meydana gelen savaşlarda, Doğu Ermenistan toprakları Rusya'nın eline geçmişti. Bu dönemde Ermenistan, Rus Çarlığı ve Osmanlı İmparatorluğu arasında meydana gelen savaşlara tanıklık etmişti. Rusya'da 1917 yılında Ekim Devrimi meydana geldiğinde, oluşan otorite boşluğundan yararlanan Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan ile 1918 yılında Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'ni (TDFC) kurarak Rusya'dan bağımsızlığını ilan etmişti.⁴ Aynı yıl birliğin dağılmasıyla, bağımsız Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti (EDC) kurulmuştu. EDC, uluslararası alanda tanınmayan *de facto* bir ülke olarak varlığını sürdürmüştü.⁵

Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ile imzalanan 1918 tarihindeki Brest Litovsk Barış Antlaşması gereğince Kafkasya'da kısa süreli üstünlük elde etmeyi başarmıştı. 1918 yılında Osmanlı Ordusu Azerbaycan'ın başkenti Bakü'ye kadar ilerlemişti. Buna karşın Osmanlı İmparatorluğu 30 Ekim 1918 tarihinde imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması gereği Kafkasya'dan tümüyle çekilmek zorunda kalmıştı. Ermenistan ile Türkiye arasında 1920 yılında Gümrü Antlaşması imzalanmış ve iki ülke arasında yaşanan çatışmalar son bulmuştu. 1920 yılında Sovyet Birliği, tekrar kontrol temin edebilmek için Ermenistan'a Kızıl Ordu'yu göndermişti. Kızıl Ordu'nun EDC'nin başkenti Erivan'a girmesi ile birlikte ülke fiili olarak son bulmuştu. Sovyetler Birliği, ülkede denetim sağladıktan sonra 1920 yılında Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni (ESSC) ilan etmişti. Daha sonra ESSC, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne dahil olan 15 cumhuriyetten biri haline gelmişti. Ermenistan, cumhuriyette bulunan Komünist Parti tarafından, Komünizm ideolojisi altında yönetilmeye başlanmıştı. Böylece Ermenistan, tamamen Sovyetler Birliği'nin nüfuzu altında bulunmuştu. 1980'li yılların sonunda Sovyetler Birliği hızlı bir dağılma sürecine girmişti. Bu süreçte, Sovyet Devlet Başkanı Mihail Gorbaçov'un uyguladığı perestroika (yeniden yapılanma) ve glasnost (açıklık) politikaları birliğin dağılma sürecini durduramamıştı. 1990 yılında ilk olarak Litvanya, Sovyetler Birliği'nden ayrıldığını ilan etmişti. Litvanya'yı diğer birlik üyesi cumhuriyetlerin bağımsızlık ilanları izlemişti. Ermenistan da, 23 Ağustos 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmişti. Ermenistan'ın bağımsızlık ilanından çok kısa bir süre sonra Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla meydana gelen otorite boşluğu nedeniyle, Ermenistan ve Azerbaycan arasında Karabağ Sorunu yüzünden günümüze kadar devam

4 Mary Allerton Kilbourne Matossian, *The Impact of Soviet Policies in Armenia*. (Holland: Brill Archive, 1955), 25.

5 Kamuran Gürün, *The Armenian File, The Myth of Innocence Exposed*, 3. Printing, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007), 286.

eden çatışmalar yaşanmaya başlamıştı.⁶ Ermenistan, bağımsızlığını elde ettikten sonra Soğuk Savaş döneminde karşı bloğunda yer aldığı Avrupa Devletleri ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştı. Buna karşın Ermenistan, Rusya Federasyonu ile de ilişkilerini dostluk çerçevesinde sürdürmeye devam etmişti.

2. JOSEPH STALİN DÖNEMİ'NDE SOVYET PROPAGANDASI

Propaganda, belirli bir ideolojinin kitle iletişim araçları vasıtasıyla kitlelere aktarılması ve kitlelerin istenilen yönde ikna edilmesini amaçlayan bir iletişim türüdür. Propaganda propagandacının amacına hizmet etmektedir.⁷ Propaganda tek yönlü bir iletişim süreci bulunmaktadır. Bu yüzden kitlelere aktardığı düşüncelerin tartışılmasına veya yorumlanmasına izin vermemektedir. Propagandacının tek gayesi mevcut düşüncüyü karşı tarafa doğrudan kabul ettirmektir.⁸ Bu nedenle propaganda, tek parti ile yönetilen totaliter rejimlerde sıklıkla kullanılan bir iletişim yöntemidir. Nitekim, Sovyetler Birliği'nin kuruluşunda ve dünya gücü olarak uluslararası arenada yer almasında propagandanın önemli bir işlev gördüğü söylenebilir.

Sovyetler Birliği'nin kurucusu Vladimir Lenin döneminde Sovyet propagandası kitleler üzerinde büyük bir etki oluşturmayı başarmıştı. Bu başarının altında yatan en temel nedenlerden biri, Sovyet propagandasının kitlelerin beklentilerini karşılayan "Toprak ve Barış", "Ekmek, Barış ve Özgürlük" şeklindeki kısa ve net söylemlere yönelmesi olmuştur.

Sovyetler Birliği'nin kurucusu Vladimir Lenin döneminde Sovyet propagandası kitleler üzerinde büyük bir etki oluşturmayı başarmıştı. Bu başarının altında yatan en temel nedenlerden biri, Sovyet propagandasının kitlelerin beklentilerini karşılayan "Toprak ve Barış", "Ekmek, Barış ve Özgürlük" şeklindeki kısa ve net söylemlere yönelmesi olmuştur.⁹ Diğer yandan Lenin'in etkileyici retorik ve dönemin kitle iletişim araçlarının başarılı bir şekilde kullanılması ile Rus halkı üzerinde nüfuz elde edilmesi amaçlanmıştır. Buna karşın 1917-1922 yılları arasında süren Rus İç Savaşı döneminde Bolşeviklerin ülke genelinde tamamen kontrolü elde etmesi mümkün olamamıştı.

6 Mustafa Gökçe, "Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme". *Turkish Studies* 6, Sayı: 1 (2011): 1113.

7 S. Garth Jowett & Victoria O'donnell, *Propaganda & Persuasion*. (USA: Sage, 2014), 1.

8 Aysel Aziz, *Siyasal İletişim*. 2. Baskı. (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2007), 15.

9 Jean Marie Domenach, *Politika ve Propaganda*. Çev., Tahsin Yücel, 2. Basım. (İstanbul: Varlık Yayınları, 2003), 32.

Ekim Devrimi'nin kilit ismi Lenin'in ölümünden sonra Sovyetler Birliği'nin denetimi Joseph Stalin'in eline geçmişti. Stalin'in iktidarda bulunduğu dönemdeki koşullar ve parti içerisindeki amaçları, Sovyet propagandasının Lenin dönemine göre çok farklı bir seyir izlemesine yol açmıştı.¹⁰ Stalin, Sovyetler Birliği genelinde medya üzerinde sıkı bir denetim kurmuştu. Sovyetler Birliği'nde, Stalin'in veya Stalinizm'in herhangi bir şekilde eleştirilmesine izin verilmemişti. Bu amaçla muhalif görülen yayınlar Stalin'in yönetimi tarafından sansürlenmişti.¹¹ Sovyet medyası tamamen Stalin'in idaresinde, Stalinizm'i yücelten haberlere yer vermişti. Bu yüzden, cumhuriyetteki medya Stalin'in uygulamalarını doğrudan halka aktaran propaganda aracı olma işlevinin dışına çıkamamıştı.

Stalin Dönemi'nde Nazizm ideolojisine karşı posterler üzerinden etkin bir propaganda yürütülmüştü. Buna kaşın 23 Ağustos 1939 tarihinde imzalanan Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı'ndan sonra, Nazizm karşıtı propaganda aniden ve beklenmedik bir şekilde kesildiği görülmüştü.¹² Nazilere karşı Sovyet propagandasında yumuşama uzun sürmemiş, 1941 yılında Barbarossa Harekatı'ndan hemen sonra Sovyetler Birliği Nazilere karşı öncekinden çok daha şiddetli bir şekilde propagandalarını devam ettirmişti.

Stalin'in Sovyetler Birliği üzerinde tesis ettiği sıkı denetim mekanizması, Nazilerin Sovyetler Birliği'ne saldırıya geçeceği 1941 yılına kadar kesintisiz devam etmişti. 22 Haziran 1941 yılında Nazi Almanyası hiç bir savaş ilanında bulunmadan, Sovyet-Alman sınırını geçerek Sovyetler Birliği'ni işgal etmeye başlamıştı. Nazi Almanyası'nın saldırısına karşı hazırlıksız olan Sovyet Birliği'nin pek çok şehri kısa süre içerisinde Nazilerin eline geçmişti. İlerleyen süreçte, Naziler Sovyetler Birliği'nin başkenti Moskova'nın önlerine kadar gelmişti.¹³ Bunun üzerine Stalin, Sovyetler Birliği'ne bağlı tüm

Stalin, Sovyetler Birliği'ne bağlı tüm cumhuriyetlerde, Nazi Almanyası'na karşı yoğun bir propaganda seferberliğine girişmişti. Sovyet propagandasının temel amacı, savaşın her ne pahasına olursa olsun Sovyetler Birliği tarafından kazanılacağına kitleleri inandırmak ve bu amaçla yürütülen faaliyetlerde insanların etkin bir şekilde rol almasını sağlamak olmuştur.

10 Huriye Kuruoğlu, *Propaganda ve Özgürlük Aracı Olarak Radyo*. (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2006), 24-25.

11 Carol Strong & Matt Killingsworth, "Stalin The Charismatic Leader?: Explaining The 'Cult Of Personality' as A Legitimation Technique," *Politics, Religion & Ideology* 12, No: 4 (2011): 404.

12 E. Victoria Bonnell, *Iconography of Power: Soviet Political Posters under Lenin and Stalin* (Vol. 27). (USA: Univ of California Press, 1999), 221.

13 Basil Liddell Hart, *İkinci Dünya Savaşı Tarihi*. Çev., Kerim Bağrıaçık. (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2015), 218.

cumhuriyetlerde, Nazi Almanyası'na karşı yoğun bir propaganda seferberliğine girişmişti. Sovyet propagandasının temel amacı, savaşın her ne pahasına olursa olsun Sovyetler Birliği tarafından kazanılacağına kitleleri inandırmak ve bu amaçla yürütülen faaliyetlerde insanların etkin bir şekilde rol almasını sağlamak olmuştu. Bu amaçla, sinema, radyo, gazete, dergi, poster gibi dönemin önde gelen tüm kitle iletişim araçları Sovyet propagandası tarafından etkili bir şekilde kullanılmıştı.¹⁴ Diğer yandan Nazi Almanyası'nda da propaganda faaliyetleri yoğun bir şekilde sürdürülmüştü.¹⁵ Sovyet propagandası, etkisini en üst düzeye çıkarabilmek için cumhuriyet genelinde her bölgeye ulaşmaya çalışmıştı.

Başta *Pravda* gazetesi olmak üzere yazılı basın Sovyet propagandasında etkili bir şekilde kullanılmıştı. Bu dönemde, Sovyetler Birliği'nin gazetelerinde Naziler için "katiller" ve "kan içiciler" şeklinde yazılar çıkarılmıştı. Oluşturulan nefret söylemleri ile cumhuriyette Nazilere karşı güçlü bir kamuoyu oluşturulması amaçlanmıştı. Ayrıca yazılı basında Nazilere karşı savaşan Sovyet halkları da kahraman ve vatansefer olarak yansıtılmıştı. Böylece Kızıl Ordu'nun ihtiyaç duyduğu asker ihtiyacının, Sovyetler Birliği'nde yaşayan sivillerden de elde edilmesi amaçlanmıştı.¹⁶ Yine Sovyetler Birliği'nde, Nazilerin eleştirildiği ve Kızıl Ordu'nun kurtarıcı olarak yansıtıldığı pek çok propaganda amaçlı sinema filmi çekilmişti. Diğer yandan, Sovyet radyolarında Stalin'in Sovyet halklarının Nazilere karşı seferber olmasını isteyen yayınlara yer verilmişti. Sovyet radyoları, kısa dalga dışı yayınları ile 17 dilde propaganda mesajlarını yayınlamıştı.¹⁷ Böylece farklı milletlerden oluşan Sovyetler Birliği'nde, her kesime doğrudan etki edilmesi amaçlanmıştı.

Stalin'in en etkili propaganda silahlarından biri de propaganda amaçlı kullanılan posterler olmuştu. Posterlerin başarılı bir şekilde hazırlanması, poster üzerinde verilen propaganda mesajının kitlelerin hafızasında uzun süre yer edinmesini sağlayabilmişti.¹⁸ Bu amaçla Sovyet propagandası posterlerin hazırlanışına büyük önem vermiş, posterlerdeki görsellerin kitleler üzerinde istenen etkiyi oluşturması için profesyonel ressamlardan yardım almıştı. Posterlerde kullanılan görsel ve yazılı kodlarda, Stalinizm'in kitleler nezdinde yüceltilmesi amaçlanmıştı. Diğer yandan Stalin, Sovyetler Birliği'nde yaşayan tüm halklara kurtarıcı, kahraman ve bilge bir insan olarak sunulmuştu.

14 Sezer Akarcalı, *İkinci Dünya Savaşında İletişim ve Propaganda*. (Ankara: İmaj Yayınevi, 2003), 212.

15 Peter Kenez, *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917-1929*. (The United Kingdom: Cambridge University Press, 1985), 9.

16 Onur Öymen, *Bir Propaganda Silahı Olarak Basın*. (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2014), 290.

17 Sezer Akarcalı, *İkinci Dünya Savaşında İletişim ve Propaganda*, 214.

18 Erol Çankaya, *İktidar Bu Kapağın Altındadır: Gösteri Demokrasisinde Siyasal Reklamcılık*. (İstanbul: Boyut Yayın Grubu, 2008), 68.

Böylece kitlelerin sevgini kazanarak, Stalin üzerinde liderlik kültü inşa edilmeye çalışılmıştı.¹⁹ Stalin'in kült lider olarak inşa edildiği propaganda çalışmalarında abartı unsuru sıklıkla kullanılmıştı.²⁰ Sovyet propagandası, diğer Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi Ermenistan'da da Stalin'i cumhuriyetin yegana lideri olarak lanse etmişti.

Sovyet propagandası Stalin'i kült lider olarak inşa ederek, Stalinizm'in cumhuriyetteki meşruluğunu sağlamayı amaçlamıştı. Nitekim, kitlelerin Stalin'e güvenmesi ve onun aldığı kararları kayıtsız şartsız uygulaması, Stalinist yönetimin cumhuriyet içinde nüfuz elde edebilmesini sağlamıştı.²¹ 2. Dünya Savaşı'nda, Nazilerin Kızıl Ordu tarafından yenilmesi ve Nazi Almanyası'nın başkenti Berlin'in ele geçirilmesi, Stalin'e yönelik inşa edilen kült liderlik algısının güç kazanmasını sağlamıştı. Stalin, savaştan sonra iktidarı döneminde başlatmış olduğu beş yıllık kalkınma planlarını sürdürmüştü. Bu programlarda halkın desteğini alabilmek için de Sovyet propagandasını etkin bir şekilde kullanmıştı. 1953 yılında Stalin'in ölümünden sonra Sovyetler Birliği'nin başına geçen Nikita Hruşçov, Stalin'in çizgisinden farklı bir yol takip etmişti. Hruşçov, iktidarı döneminde Stalin karşıtı bir politika izleyerek, Stalin döneminde yapılan pek çok uygulamayı eleştirmişti.²² Bu süreç, Sovyetler Birliği'nde Stalin karşıtı kesimlerin güç kazanmasına yol açarken, Stalin döneminde uygulanan propaganda faaliyetlerinin de ölümünden sonra uzun soluklu olamamasına neden olmuştu.

3. YÖNTEM

3. 1. Çalışmanın Amacı

Çalışmanın amacı, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde (ESSC), Sovyet propagandasının etkisini, Stalin iktidarı döneminde kullanılan propaganda amaçlı posterler üzerinden göstermektir. Böylece Ermenistan'ın Stalinizm altında yönetildiği dönemde ne tür propaganda faaliyetlerinin uygulandığı da ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışma sonucunda elde edilen bulgular ile, ESSC dönemindeki Stalinist propaganda ile ilgili alandaki sınırlı çalışmaya katkı sağlanması amaçlanmıştır.

19 Anita Pisch, *The Personality Cult of Stalin in Soviet Posters, 1929–1953: Archetypes, Inventions And Fabrications*. (Australia: ANU Press, 2017), 87-88.

20 Graeme Gill, "The Soviet Leader Cult: Reflections on the Structure of Leadership in the Soviet Union," *British Journal of Political Science* 10, No: 2 (1980): 167.

21 E. Arfon Rees, "Leader Cults: Varieties, Preconditions And Functions," *In The Leader Cult in Communist Dictatorships*, (London: Palgrave Macmillan, 2004), 4.

22 Caner Çakı, "Komünizm İdeolojisinde Kült Lider Olgusu:" Berlin'in Düşüşü" Propaganda Filmi'nin Alımlama Analizi," *Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Yeni Düşünceler Hakemli E-Dergisi*, Sayı: 9 (2018): 98.

3. 2. Çalışmanın Önemi

Çalışma, alanda ilk olması, Ermenistan'da Sovyetler Birliği döneminde uygulanan propaganda faaliyetlerine ışık tutması, Stalin yönetiminin Ermenistan üzerindeki etkisini ortaya koyması gibi nedenlerden dolayı önem taşımaktadır.

3. 3. Çalışmanın Evreni ve Örneklemi

ESSC'de, Stalin'in Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Genel Sekreteri olarak göre yaptığı dönemde (1924-1953), Sovyet propagandası tarafından basılan tüm propaganda amaçlı posterler çalışmanın evrenini oluşturmaktadır. Buna karşın tüm posterlere ulaşmanın güçlüğünden dolayı çalışmada örneklem kullanılmıştır. Çalışmada Ermeni Moskova Müzesi ve Milletler Kültürü'nce belirlenen dönemin etkili propaganda posterleri içerisinde amaçlı örneklem metodu kullanılarak belirlenen, Stalin döneminde kullanılan 5 propaganda amaçlı poster (Sovyet Eğitimi, Sovyet Ailesi, Vatan Savunması, Genel Taarruz, Sovyet Ermenistanı) örneklem olarak belirlenmiştir. Posterlerin beş ana başlık altında toplanarak incelenmesindeki temel neden, propaganda amaçlı posterlerin konu ve vermek istediği mesaj bakımından birbirleri ile benzer olmasıdır.

3. 4. Çalışmanın Sınırlılıkları

Sovyetler Birliği'nin ESSC üzerindeki propaganda faaliyetlerinin yalnızca propaganda amaçlı posterler üzerinden ve Stalin dönemi özelinde incelenmesi çalışmanın temel sınırlılığını meydana getirmektedir. Diğer yandan, çalışmada posterlerin yalnızca Fransız Dil Bilimci Roland Barthes'ın düz anlam ve yan anlam boyutunda ele alınması da çalışmanın bir diğer önemli sınırlılığını meydana getirmektedir. Nitekim, göstergebilimde Ferdinand de Saussure'ün gösteren ve gösterilen, Lévi-Strauss'un Karşıtlıklar Modeli, Algirdas Julien Greimas'ın Eyleyenler Örnekçesi gibi farklı çözümleme yöntemleri bulunmaktadır.

3. 5. Çalışmanın Soruları

Çalışma kapsamında aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır;

- Stalin döneminde, ESSC'deki propaganda amaçlı kullanılan posterlerde ele alınan temel konular nedir?

- Stalin döneminde, ESSC'deki propaganda amaçlı kullanılan posterlerde Stalinizm'in hangi yönleri ile ele alınmaktadır?
- Stalin döneminde, ESSC'deki propaganda amaçlı kullanılan posterlerde, Stalinizm'in inşasında hangi mitler inşa edilmektedir?
- Stalin döneminde, ESSC'deki propaganda amaçlı kullanılan posterlerde hangi metafor ve metonimilerden yararlanılmıştır.

3. 6. Çalışmanın Yöntemi

Çalışmada propaganda amaçlı posterler nitel araştırma yöntemleri içerisinde yer alan göstergebilimsel analize tabi tutularak incelenmiştir. Posterler, Fransız Dil Bilimci Roland Barthes'ın düz anlam, yanan anlam ve mit kavramları ışığında ele alınmıştır. Göstergebilim, göstergeler yoluyla meydana getirilen anlamların çözümlenmesini amaçlayan bir bilim dalıdır. Böylece göstergebilim, insanlara çevrelerindeki göstergelerin ne anlama geldiğini açıklayabilmektedir.²³ Göstergebilim, 20. yüzyılın ilk yarısında ABD'li Dil Bilimci Charles Sanders Peirce ve İsviçreli Dil Bilimci Ferdinand de Saussure'ün gerçekleştirdiği dil bilim alanındaki çalışmalar ile önem kazanmaya başladı. Bu dönemde göstergebilim, dil bilim içerisinde sınırlı bir alanda uygulanmaktaydı. 20. yüzyılın ikinci yarısında, Fransız Dil Bilimci Roland Barthes, göstergebilimi dar kalıplarından çıkararak, göstergebilimin resim, fotoğraf, müzik, film vb. pek çok alandaki göstergelerin çözümlenmesinde kullanılmasını sağladı.²⁴ Barthes, göstergebilimin temel konusunun iktidarın işlediği dil olduğunu söylemektedir.²⁵ Bu süreçte Barthes, mit kavramını ön plana çıkarır.²⁶ Mitler, egemen ideolojiyi meşrulaştırmak ve doğallaştırmak için kullanılmaktadır. Egemen değerler topluma, mitler aracılığıyla aktarılır. Yani, halka neyin doğru neyin yanlış olduğunu anlatan ideolojik söylemler, mitleri aracı olarak kullanılmaktadır.²⁷ Barthes'ın göstergebilimsel anlayışının doğru bir şekilde çözümlenebilmesi için aşağıdaki kavramların bilinmesi gerekmektedir;

23 Emel Tanyeri Mazıcı ve Caner Çakı, "Adolf Hitler'in Korku Çekiciliği Bağlamında Kamu Spotu Reklamlarında Kullanımı," *Erciyes İletişim Dergisi* 5, Sayı: 3 (2018): 295.

24 İlhami Sığırcı, *Göstergebilim Uygulamaları, Metinleri, Görselleri ve Olayları Okuma* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016), 30-31.

25 Roland Barthes, *Bir Deneme Bir Ders: Eiffel Kulesi ve Açılış Dersi* Çev., Mehmet Rifat, Sema Rifat. 2. Baskı. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015), 57.

26 Nazife Güngör, *İletişim Kuramları ve Yaklaşımları*, 2. Baskı, (İstanbul: Siyasal Kitapevi, 2013), 233.

27 Levent Yaylagül, *Kitle İletişim Kuramları. Egemen ve Eleştirel Yaklaşımlar*, 8. Baskı. (Ankara: Dipnot Yayınları, 2017), 123.

Düzanlam, Barthes, göstergebilimsel çözümlemenin düzanlam ve yananlam olmak üzere iki temel yapı üzerine inşa edildiğini söylemektedir.²⁸ Düzanlam, göstergelerin herkes tarafından kabul gören ortak anlamını oluşturmaktadır. Barthes, düzanlamın insanlar tarafından değişmeyen gerçeklik olarak kabul gördüğünü söylemektedir.²⁹

Yananlam, kültürden kültüre farklılaşabilen, öznel ve değişebilen anlamları ifade etmektedir.³⁰ Örneğin, siyah bir kedi düzanlam boyutunda bir hayvanı ifade ederken, yananlam boyutunda bir kültür içerisinde uğursuzluğun temsili de olabilmektedir.

Mit, bir kültürün çevresinde yaşananlar değişim ve gelişimleri açıklamak amacıyla oluşturduğu öyküleri ifade etmektedir.³¹ İdeolojik söylemlerde propaganda amaçlı mitler inşa edilebilmektedir. Nazilerin Yahudileri tüm kötülüklerin kaynağı olarak göstermesi propaganda amaçlı inşa edilen mitlere bir örnektir.

Metafor, Türkçede eğretileme olarak da kullanılmaktadır. Bir sözcüğün yerleşik anlamına yakın, ama onun değişik anlamlı bir başka sözcük yerine kullanılarak yapılan sapmacayı ifade etmektedir. Örneğin, kuru kafanın ölümü temsil eden metafor olarak kullanılması.

Metonimi, Türkçede düzsapmaca olarak da kullanılmaktadır. En özet tanımıyla, birbirleri arasında az veya çok bağlantı bulunan iki kavramdan birini diğersinin yerine kullanılmaktadır.³² Propaganda amaçlı oluşturulan bir poster üzerinden açıklandığında, posterde resmedilen bir kişinin İngiliz veya Fransız halkının tümünü temsilen kullanılması, onun metonimi işlevini gördüğü göstermektedir.

Simge, insanlar arasında belirli bir uzlaşmanın belirlenmesiyle meydana gelen göstergelerdir.³³ Örneğin, ideolojik bağlamda orak ve çekicinin Komünizm'in, gamalı haçın Nazizm'in simgesi olarak kullanılması.

28 Roland Barthes, *Göstergebilimsel Serüven*, Çev., Mehmet Rifat, Sema Rifat. 8. Baskı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), 84-85.

29 Roland Barthes, *S/Z*, Çev., Sündüz Öztürk Kasar (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2016), 19.

30 Hasibe Kalkan Kocabay, *Tiyatroda Göstergebilim* (İstanbul: E Yayınları, 2008), 35.

31 John Fiske, *İletişim Çalışmalarına Giriş*, Çev., Süleyman İrvan. 5. Basım (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2017), 185.

32 Peirce Guiraud, *Göstergebilim*, Çev., Mehmet Yalçın. 3. Baskı (Ankara: İmge Kitabevi, 2016), 145-146.

33 Mehmet Rifat, *Açıklamalı Göstergebilim Sözlüğü: Kavramlar; Yöntemler; Kuramcılar; Okullar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 206.

Son yıllarda göstergebilimsel analiz yönteminin Türkiye’de reklam çalışmalarında ağırlıklı olarak kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, Gülada³⁴, “Korku Çekiciliği Kavramının Trafik Kazalarını Konu Alan Kamu Spotu Reklamlarında Kullanımı” adlı çalışmada Barthes’ın mit kavramları üzerinden trafik kazalarını korku çekiciliği bağlamında; Gülada ve Çakı³⁵, “Baudrillard’ın Tüketim Toplumu Boyutunda Jil Çorap Reklamı Örneği” adlı çalışmada da Barthes’ın düzanlam ve yananlam boyutunda tüketim toplumu boyutunda ticari bir reklamı göstergebilimsel analiz yöntemi kullanarak incelemiştir.

Çalışma kapsamında ise Barthes’ın göstergebilim kavramları propaganda posterleri üzerinden incelenmiştir.

4. ANALİZ

Çalışmanın bu bölümde çalışma kapsamında belirlenen propaganda amaçlı posterlerin göstergebilimsel analizi yapılmıştır.

4. 1. “Sovyet Eğitimi” Konulu Propaganda Posterleri

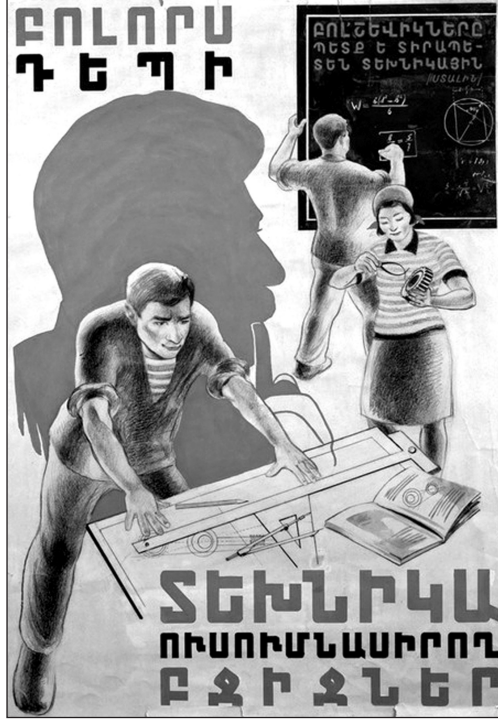
“Sovyet Eğitimi” konulu propaganda posterleri 1931 yılında, Stalin’in Sovyetler Birliği’nde nüfuzunu arttırmaya başladığı ve Birinci Beş Yıllık Plan’ın (1928-1932) ilan edildiği bir dönemde basılmıştır.³⁶ Poster, düzanlam boyutunda ele alındığında, posterde sunum kodları içerisinde iki erkeğin ve bir kadının üniversitenin bir sınıfında çalışmakta oldukları görülmektedir. Görsel kodlar içerisinde, erkeklerden biri cetvel ile masanın üzerinde ölçümde bulunmakta, diğer erkek tahtaya formüller yazmakta, kadın ise elindeki araçla bir cihaz üzerinde ölçümde bulunmaktadır. Görselin merkezinde, Stalin’in kırmızı renkte dev bir silueti konumlandırılmaktadır. Kinetik göstergeler içerisinde yer alan jest ve beden dili, Stalin’in üniversitede çalışmakta olan kişileri izlediğini göstermektedir. Görselde bulunan Ermenice yazılı kodlarda “Bolşeviklerin teknolojiye hakim olabilmeleri için güçlü bir ekipmana sahip olması gerektiği” vurgusu yapılmaktadır.

34 Mehmet Ozan Gülada. Korku Çekiciliği Kavramının Trafik Kazalarını Konu Alan Kamu Spotu Reklamlarında Kullanımı. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1, Sayı: 2 (2018): 131.

35 Mehmet Ozan Gülada ve Caner Çakı. “Baudrillard’ın Tüketim Toplumu Boyutunda Jil Çorap Reklamı Örneği.” *1. Uluslararası Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Kongresi*, Antalya, (2018): 88.

36 T. Ivan Berend, *20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi*, Çev., Serpil Çağlayan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011), 198.

Resim 1: “Sovyet Eğitimi” Konulu Propaganda Posteri

Yananlam boyutunda ele alındığında, posterde Stalin'in başlatmış olduğu Birinci Beş Yıllık Plan'ın Ermenistan'a yönelik propaganda yansıması ortaya çıkmaktadır. Görselde resmedilen öğrenciler, Ermenistan'daki tüm öğrencilerin metonimi olarak kullanılmıştır. Öğrencilerin hemen arkasında da Stalin'in görsel kodunun yer alması, Ermeni öğrencilerin Stalin'in yönetiminde Ermenistan'ı teknolojik bakımından ileri seviyelere taşımak için çalıştıkları vurgusunu yapmaktadır. Stalin, posterdeki sunum kodları içerisinde Ermeni halkının gözünde tıpkı Vladimir Lenin gibi kült lider olarak inşa edilmektedir. Nitekim, posterde Stalin, “kahraman” ve “önder” metaforları olarak sunulmaktadır. Posterde, Ermenistan'ın teknolojiye hakim olmasının, güçlü bir ekipman ve bu ekipmanı kullanabilen kalifiye bir kadro ile mümkün olabileceğine vurgu yapılmaktadır. Böylece Ermenistan'ın güçlü ve refah bir devlet olabilmesi için, Stalin'in izinden gitmesi gerektiğine yönelik posterde propaganda amaçlı mit inşa edilmeye çalışılmaktadır.

4. 2. “Sovyet Ailesi” Konulu Propaganda Posterleri

“Sovyet Ailesi” konulu propaganda posterleri 1935 yılında Stalin’in İkinci Beş Yıllık Planı (1933-1937) ilan ettiği bir dönemde basılmıştır. Poster düzenlem boyutunda ele alındığında, posterde bir ailenin Sovyetler Birliği’ne ait ve üzerinde orak ve çekiçin yer aldığı bir bayrak ile yürüdüğü görülmektedir. Bayrağın üzerinde Ermenice yer alan yazılı kodlarda, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin 15. yılında olduğuna dair vurgu yapılmaktadır. Sunum kodları içerisinde ailenin beden dili ve jestleri, mutlu oldukları izlenimini ortaya çıkarmaktadır. Posterde yer alan görsel kodlar içerisinde, ailenin kırsal bir alanda olduğu görülmektedir. Nitekim, posterde inekler otlamakta, traktörler tarlaları sürmektedir. Posterde, Ermenice “Mutlu ve müreffeh bir kolektif çiftlik hayatına giderken” şeklinde yazılı kodun yer aldığı görülmektedir.

Resim 2: “Sovyet Ailesi” Konulu Propaganda Posterleri

Yananlam boyutunda ele alındığında, posterde Stalin’in önderliğinde başlatılan İkinci Beş Yıllık Plan’a vurgu yapıldığı (1933-1937) görülmektedir. Nitekim, posterde görsel kodlar içerisinde yer alan çiftlikler, Stalin’in kalkınma planında vurguladığı, kırsal alandaki üretim merkezlerinin metonimidir. Görselde yer

alan dağ da, Ermenistan'ın dağlık bölgelerine vurgu yapılması amacıyla kullanılmıştır. Posterde yer alan "Mutlu ve müreffeh bir kolektif çiftlik hayatına giderken" şeklindeki Ermenice yazılı kod Stalin'in kalkınma planına doğrudan vurgu yapmaktadır. Görselde resmedilen aile de, Stalinizm'in idealize ettiği üreten Ermeni ailesinin metonimi olarak posterde yer almaktadır. Sunum kodları içerisinde Stalinizm, "refah" ve "üretim" metaforları olarak yansıtılmaktadır. Ailenin elinde taşıdığı kırmızı bayrak ve üzerinde ESSC'nin

Görselin arkasında dağ, fabrika ve petrol tesislerinin yansıtıldığı görülmektedir. Posterde Ermenice "Kafkasya'nın kapılarını kapatacağız!" benzeri yazılı kod yer almaktadır.

15 kuruluş yılına vurgu yapan yazılı kod, görselde Stalinizm'i simgelemektedir. Ailenin bayrağı taşıması ve jestlerinden mutlu olduklarını göstermeleri, posterde Ermeni halkının Stalin'in uyguladığı politikalarından hoşnut olduğuna yönelik propaganda mitinin inşa edilmesini sağlamaktadır. Diğer yandan posterdeki görsel kodlar içerisinde Ağrı Dağı'nın benzeri bir görsele yer verildiği görülmektedir. Buna karşın dağın Ağrı Dağı olduğuna yönelik doğrudan görsel ve yazılı kod posterde bulunmamaktadır. Bu açıdan

dağın doğrudan Ağrı Dağı olduğuna yönelik bir çıkarımda bulunmak uygun olmamaktadır.

4. 3. "Vatan Savunması" Konulu Propaganda Posteri

"Vatan Savunması" konulu propaganda posteri, 1942 yılında Nazi Almanyası'nın Sovyetler Birliği ile savaş halinde olduğu bir dönemde basılmıştır. Bu dönemde Naziler, Sovyetler Birliği'nin Batı Avrupa'daki topraklarının önemli bir kısmını ele geçirmiş ve başkent Moskova'nın önlerinde kadar gelmiştir. Poster, düz anlamlı boyutunda ele alındığında görselde üç erkeğin resmedildiği görülmektedir. Sunum kodları içerisinde; posterin solunda yer alan erkek yerel kıyafetler, ortada konumlandırılan erkek asker üniforması, posterin sağ tarafında yer alan erkek ise işçi kıyafetleri içerisinde gösterilmektedir. Her üç erkeğin elinde de, tüfek bulunmaktadır. Sunum kodlarında erkeklerin jestlerinde kararlılık mesajı verilmektedir. Görselin arkasında dağ, fabrika ve petrol tesislerinin yansıtıldığı görülmektedir. Posterde Ermenice "Kafkasya'nın kapılarını kapatacağız!" benzeri yazılı kod yer almaktadır.

Resim 3: “Vatan Savunması” Konulu Propaganda Posterleri

Yananlam boyutunda poster, Nazilerin 1942 yılında başlattıkları Stalingrad Savaşı'nı konu edinmektedir. Naziler, 1942 yılında Kafkasya'nın kuzeyinde kadar ilerlemişler ve Stalin'in ismini taşıdığından Sovyetler Birliği için manevi bir öneme sahip olan Stalingrad Şehri'nin önünde durmuşlardı. Naziler, Stalingrad'ı alarak Kafkasya'ya ulaşmayı ve bölgedeki zengin petrol yataklarını ele geçirmeyi planlamaktaydı. Bu amaçla Alman General Friedrich Paulus komutasındaki Alman Ordusu, Stalingrad şehrine büyük bir saldırı başlatmıştı.³⁷ Sovyetler Birliği, Nazileri durdurabilmek için tüm Sovyet cumhuriyetlerinde asker toplamak için yoğun bir propaganda çalışması yürütmüştür. Görselde asker üniforması içerisinde yer alan erkek, Kızıl Ordu'nun, yerel kıyafet ve işçi kıyafeti içerisinde bulunan erkekler ise Ermeni halkının metonimi olarak kullanılmıştır. Askerin, Ermeni erkeklerin önünde bulunması, Kızıl Ordu'nun Ermeni halkını komuta ettiğine vurgu yapmaktadır. Posterde yer alan dağ resimleri Ermenistan'ı simgelemek için kullanılmıştır. Diğer yandan posterde yer alan petrol tesisleri de, Nazilerin ele geçirmeye çalıştığı petrol bölgesini yansıtan metonimlerdir. Sunum kodları içerisinde

37 Kenneth John Macksey, *İkinci Dünya Savaşı'nda Askeri Hatalar*, Çev., M. Tanju Akad (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 78.

Ermeni erkekler, “kahraman” metaforu olarak gösterilmektedir. Posterde, Ermenilerin cumhuriyetlerini savunmak için Nazilere karşı savaşaacağına dair propaganda miti inşa edilmektedir. Böylece Sovyetler Birliği, Ermeni halkını savaşa doğrudan dahil ederek, Nazilerin Stalingrad şehrini ele geçirmesi durumunda Kafkasya Dağları’nda büyük bir savunma savaşı yapmayı amaçlamıştır.

4. 4. “Genel Taarruz” Konulu Propaganda Posteri

“Genel Taarruz” konulu propaganda posteri 1943 yılında, Nazi Almanyası’nın Stalingrad ve Kursk Muharebelerini kaybettiği, Sovyetler Birliği’ne saldırılarının durduğu ve savunmaya geçtiği bir dönemde basılmıştır. Nazilerin savaşı kaybedecekleri belli olmaya başlamıştı. Buna karşın Nazilerin, işgal ettikleri yerlerden çıkarılmaları için nihai bir saldırı gerekmekteydi.³⁸ Poster düz anlam boyutunda ele alındığında, posterin sağ tarafında yerel kıyafetler içerisinde bir kadın ve erkek görsellerinin yansıtıldığı görülmektedir. Sunum kodları içerisinde görselde kullanılan her iki kişinin, beden dilleri bir yöne doğru saldırıya geçtikleri mesajını vermektedir. Erkeğin bir elinde süngü (veya bir kılıç), diğer elinde ise el bombası bulunmaktadır. Posterde kadın ve erkeğin arkasında Sovyetler Birliği döneminde Komünist Parti Merkez Komitesi’nin resmi yayın organı olan Pravda’nın (Правда) manşeti resmedilmektedir. Görselin merkezinde ise kırmızı bir bayrağın dalgalandığı görülmektedir. Posterin sol tarafında da saldırıya geçen tanklar ve uçaklar yansıtılmıştır. Posterin en arkasında da dağ resimleri konumlandırılmıştır. Posterde Ermenice “İleri, İstilacıların yenilgisi ve ülkemizden sürülmeleri için ileri!” şeklinde yazılı kod yer almaktadır.

38 Henry Kissenger, *Diplomasi*, Çev., İbrahim H. Kurt. 9. Baskı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010), 376.

Resim 4: “Vatan Savunması” Konulu Propaganda Posterleri

Yananlam boyutunda görselde, Sovyetler Birliği'nin Stalin önderliğinde Nazi Almanyası'na ve müttefiklerine yapılan genel taarruzu konu edinilmektedir. Görselde yer alan kadın ve erkek, yerel kıyafetler içerisinde Ermeni halkının metonimi olarak kullanılmıştır. İkisinin arkasından gelen tanklar ve uçaklar Kızıl Ordu'nun metonimi olarak yer almıştır. Ayrıca yukarı kaldırılmış olan kırmızı bayrak hem Sovyetler Birliği'ni hem de Kızıl Ordu'yu temsil etmektedir. Diğer posterlerde olduğu gibi, Ermenistan'ı simgelemek amacıyla posterin en arkasında dağ görselleri yerleştirilmiştir. Posterdeki Ermenice “İleri, İstilacıların yenilgisi ve ülkemizden sürülmeleri için ileri!” yazılı kod, Nazi Almanyası'nın Sovyetler Birliği'nden çıkarılmasına vurgu yapmaktadır. Naziler doğrudan Ermenistan'ı işgal etmemiş olmasına karşın, posterde verilen propaganda mesajında, Ermenistan ve Rusya bir bütün olarak değerlendirilerek, Nazilere karşı topyekun bir saldırının başlatılmasına vurgu yapılmaktadır. Posterde Ermeni vatandaşları “kahraman”, Sovyetler Birliği de “kurtarıcı” metaforları olarak sunulmuştur. Posterdeki görsel ve yazılı kodlar bir bütün olarak ele alındığında, posterde Ermenilerin vatanlarını korumak amacıyla Nazilere karşı taarruza geçeceklerine dair propaganda miti inşa edilmeye çalışılmaktadır.

4. 5. “Sovyet Ermenistanı” Konulu Propaganda Posterleri

“Sovyet Ermenistanı” konulu propaganda posterleri, Nazi Almanyası'nın kayıtsız şartsız teslim olduğu ve 2. Dünya Savaşı'nın Avrupa kıtasında sonlandığı 1945

yılında basılmıştır. Poster düzenlem boyutunda ele alındığında görselde Ermenistan'ın farklı bölgelerini temsil eden yerel kıyafetler içerisinde erkek ve kadınların yansıtıldığı görülmüştür. Posterde, Ermenistan'da üretilen ürünler yansıtılmaktadır. Görselde resmedilen kişilerin sağ göğüslerinde Sovyetler Birliği'ne ait madalyalar yer almaktadır. Poster, 2. Dünya Savaşı döneminde kullanılan diğer iki posterin aksine gök yüzünü aydınlık olarak yansıtmıştır. Kinetik göstergeler içerisinde yer alan jestler, posterde yer alan herkesi mutlu olarak aktarmaktadır. Posterde, incelenen diğer posterlerden farklı olarak Ermenicenin yerine Rusça yazılı kodları kullanılmıştır. Görsellerin hemen altında yer alan Rusça yazılı koddaki "Sovyet Ermenistan'ı 25 yaşında!" şeklinde vurgu yapılmakta ve kod "Bunlar güç ve gençlik yılları, giderek daha fazla zafer kazanma arzusunda olan Ermeni halkına kardeşçe selamlar" şeklinde devam etmektedir.

Resim 5: "Sovyet Ermenistanı" Konulu Propaganda Posteri

1945 yılında, 2. Dünya Savaşı'nın son bulmasından sonra Stalin, Dördüncü ve Beşinci Beş Yıllık Planları yürürlüğe koydu. Stalin, yürürlüğe konan planlar çerçevesinde Sovyetler Birliği'nin savaşta uğradığı büyük yıkımın yaralarını sarmayı amaçlamaktaydı.³⁹ Yananlam boyutunda poster incelendiğinde, posterin Stalin'in kalkınma planlarının propagandasına yönelik olarak basıldığı görülmektedir. Posterde resmedilen kişiler yerel kıyafetler içerisinde Ermenistan halkının metonimi olarak kullanılmıştır. Ermenilerin göğüslerinin üzerinde asılı olan Sovyet madalyaları, 2. Dünya Savaşı'nda Ermenilerin Nazilere karşı savaşarak elde ettiği zaferlere atıfta bulunmaktadır. Diğer yandan görselde kullanılan ürünler Ermenistan'da üretilen ürünlerin metonimi olarak kullanılmıştır. Bu posterde de dağ resimleri, Ermenistan'ı simgelemektedir. Görsel kodlar içerisinde Ermeni halkı "çalışkan" metaforu olarak yansıtılmaktadır. Posterde Ermenilerin, Stalin'in uyguladığı kalkınma planlarına riayet ederek çalıştığına yönelik propaganda amaçlı mit inşa edilmeye çalışılmıştır. Posterdeki görsel kodlarda, havanın aydınlık olması 2. Dünya Savaşı'nın zor günlerinin bittiğine doğrudan vurgu yapmaktadır.

SONUÇ

Çalışma kapsamında, Stalin döneminde ESSC'ye yönelik propaganda amaçlı oluşturulan posterler göstergebilimsel analiz yöntemi ışığında değerlendirilmiştir. Posterlerde genel olarak Stalin'in Sovyetler Birliği'nde yürürlüğe koyduğu beş yıllık kalkınma planlarının ve 2. Dünya Savaşı'nın konu edildiği görülmüştür. Sovyet propagandası, beş yıllık kalkınma planları çerçevesinde Ermeni halkının doğrudan cumhuriyet genelinde ilan edilen üretim seferberliğine katılmasını istemiştir. Diğer yandan, 2. Dünya Savaşı'nda Sovyetler Birliği'nin Nazi Almanyası'na karşı verdiği mücadelede Ermeni halkının Kızıl Ordu'nun yanında yer alması için yoğun bir propaganda çalışması yürütülmüştür. Bu süreçte, Sovyetler Birliği, Stalinizm'in "birlik" ve "bütünlük" kavramlarını propaganda amaçlı ön plana çıkararak, Ermeni toplumu üzerinde nüfuz elde etmeye çalışmıştır.

Posterlerin göstergebilimsel analizinden elde edilen bulgularda, Sovyetler Birliği'nin ESSC üzerinde propaganda amaçlı mitler inşa etmeye çalıştığı görülmüştür. Bu kapsamda;

- Stalinizm'in cumhuriyete düzen getirdiği,
- Ermeni halkının SSCB içerisinde olmaktan mutlu olduğu;

39 V. Nicholas Riasanovsky & D. Mark Steinberg, *Rusya Tarihi*, Çev. Figen Dereli (İstanbul: İnkılap Yayınları, 2011), 575.

- Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Genel Sekreteri Stalin'in Ermeni halkının refahı için çalıştığı,
- Nazilere karşı verilecek savaşın Ermenistan'ın bağımsızlık savaşı olduğu şeklinde propaganda amaçlı mitler inşa edilmeye çalışılmıştır. Özellikle Sovyet propagandası tarafından Stalin'in Ermeni halkının gözünde kült lider olabilmesi için çalışıldığı görülmüştür. Bu amaçla posterlerdeki gerek görsel gerekse yazılı kodlarda Ermeni halkının mevcut Stalinist yönetim içerisinde mutlu yansıtılması için büyük çaba sarf edilmiştir.

Propaganda amaçlı basılan posterlerde Stalinizm'in Ermeni toplumu nezdinde yüceltilmesi için; Stalinizm "refah", "bolluk", "düzen" vb. olumlu metaforlar üzerinden propaganda posterlerine yansıtılmıştır. Posterlerde Ermeni halkını temsil eden metonimlerin, genel olarak Stalinizm'in idealize ettiği Ermeni kişilikleri olduğu görülmüştür

Propaganda amaçlı basılan posterlerde Stalinizm'in Ermeni toplumu nezdinde yüceltilmesi için; Stalinizm "refah", "bolluk", "düzen" vb. olumlu metaforlar üzerinden propaganda posterlerine yansıtılmıştır. Posterlerde Ermeni halkını temsil eden metonimlerin, genel olarak Stalinizm'in idealize ettiği Ermeni kişilikleri olduğu görülmüştür. Nitekim, kullanılan metonimlerde, "Ermeniler Stalin'in kalkınma planları çerçevesinde üretime katkı sağlıyor, eğitim faaliyetlerine katılıyor, Nazilere karşı verilen savaşta Sovyetler Birliği için tüm benliği ile savaşıyor" şeklinde posterlerde yansıtılmıştır.

Çalışmada analiz edilen posterlerde sosyalizm ideolojisinin sanat ve edebiyata yansımaları olarak kabul edilen ve 1930'lu yıllarda ortaya çıkan sosyalist gerçekçilik doktrinin etkisinin yoğun bir şekilde ortaya çıktığı görülmüştür. Doktrin çerçevesinde sosyalist ideolojinin idealizminin ortaya çıkarılması için kitlelere örnek olacak kişilerin sunumu amaçlanmıştır. Posterlerde Ermeni toplumunun kültürel yapısı ile sosyalist gerçekliğin dışı vurumunun harmanlandığı ortaya çıkarılmıştır. Böylece Sovyet propagandasının Stalinizm'in idealize ettiği kişilerin Ermeni toplumunu yansıtan görsel kodlar içerisinde sunulduğu ortaya çıkarılmıştır. Diğer bir deyişle propaganda posterlerinde sosyalist gerçekliğin Ermenistan'ın ulusal kalıpları içerisinde temsil edildiği bulunmuştur.

Özetle, çalışma kapsamında incelenen propaganda amaçlı posterlerde, Sovyetler Birliği'nin dönemin ideolojik söylemlerini doğrudan posterlere aktardığı ve Ermeni halkının istediği yönde hareket etmesini amaçladığı

görülmektedir. Çalışmada elde edilen bulgular, Stalin döneminde ESSC üzerine uygulanan propaganda faaliyetleri hakkında bilgi vermesi açısından önem taşımaktadır. Buna karşın dönemin propaganda faaliyetleri, yalnızca propaganda amaçlı posterler üzerinden değerlendirilmiştir. Gelecek çalışmaların, posterlerin haricinde diğer kitle iletişim araçları üzerinden ESSC üzerindeki Sovyet propagandasını ele alması, alana daha da katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Akarcacı, Sezer. *İkinci Dünya Savaşında İletişim ve Propaganda*. Ankara: İmaj Yayınevi, 2003.
- Aziz, Aysel. *Siyasal İletişim*. 2. Baskı. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2007.
- Berend, T. Ivan. *20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi*. Çev., Serpil Çağlayan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011.
- Barthes, Roland. *Bir Deneme Bir Ders: Eiffel Kulesi ve Açılış Dersi*. Çev., Mehmet Rifat, Sema Rifat. 2. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.
- Barthes, Roland. *Göstergebilimsel Serüven*. Çev., Mehmet Rifat, Sema Rifat. 8. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Barthes, Roland. *S/Z*. Çev., Sündüz Öztürk Kasar. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2016.
- Bonnell, E. Victoria. *Iconography of Power: Soviet Political Posters under Lenin and Stalin (Vol. 27)*. USA: Univ of California Press, 1999.
- Çakı, Caner. "Nazi Almanyası Etkisindeki İtalyan Sosyal Cumhuriyeti'nin Propaganda Posterleri Üzerine İnceleme." *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi* 11, Sayı: 2 (2018): 252-272.
- Çakı, Caner. "Komünizm İdeolojisinde Kült Lider Olgusu: "Berlin'in Düşüşü" Propaganda Filmi'nin Alımlama Analizi." *Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Yeni Düşünceler Hakemli E-Dergisi*, Sayı: 9 (2018): 94-113.
- Çakı, Caner ve Gülada, Mehmet Ozan. "Vichy Fransası'nda İşgal Propagandası." *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 7, Sayı: 1 (2018): 53-80.
- Çakı, Caner ve Topbaş, Hasan. "Almanya İçin Alternatif Partisi'nin Göçmen Karşıtı Propaganda Faaliyetlerini 2017 Alman Federal Seçimleri Üzerinden Okumak." *Erciyes İletişim Dergisi* 5, Sayı: 4 (2018): 59-74.
- Çankaya, Erol. *İktidar Bu Kapağın Altındadır. Gösteri Demokrasisinde Siyasal Reklamcılık*. İstanbul: Boyut Yayın Grubu, 2008.
- Domenach, Jean Marie. *Politika ve Propaganda*. Çev., Tahsin Yücel, 2. Basım. İstanbul: Varlık Yayınları, 2003.

- Fiske, John. *İletişim Çalışmalarına Giriş*. Çev., Süleyman İrvan. 5. Basım. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2017.
- Gill, Graeme. "The Soviet Leader Cult: Reflections on the Structure of Leadership in the Soviet Union." *British Journal of Political Science* 10, No: 2 (1980): 167-186.
- Gökçe, Mustafa. "Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme." *Turkish Studies* 6, Sayı: 1 (2011): 1111-1126.
- Guiraud, Peirce. *Göstergebilim*. Çev., Mehmet Yalçın. 3. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi, 2016.
- Gülada, Mehmet Ozan. "Korku Çekiciliği Kavramının Trafik Kazalarını Konu Alan Kamu Spotu Reklamlarında Kullanımı." *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1, Sayı: 2 (2018): 131-143.
- Gülada, Mehmet Ozan ve Çakı, Caner. "Baudrillard'ın Tüketim Toplumu Boyutunda Jil Çorap Reklamı Örneği." *1. Uluslararası Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Kongresi*, Antalya, 2018.
- Güngör, Nazife. *İletişim Kuramlar ve Yaklaşımlar*. 2. Baskı, İstanbul: Siyasal Kitapevi, 2013.
- Gürün, Kamuran. *The Armenian File, The Myth of Innocence Exposed*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007.
- Hart, Basil Liddell. *İkinci Dünya Savaşı Tarihi*. Çev., Kerim Bağrıaçık. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2015.
- Jowett, S. Garth & O'donnell, Victoria. *Propaganda & Persuasion*. USA: Sage, 2014.
- Kalkan Kocabay, Hasibe. *Tiyatroda Göstergebilim*. İstanbul: E Yayınları, 2008.
- Kenez, Peter. *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917-1929*. The United Kingdom: Cambridge University Press, 1985.
- Kissinger, Henry. *Diplomasi*. Çev., İbrahim H. Kurt. 9. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010.

- Kuruoğlu, Huriye. *Propaganda ve Özgürlük Aracı Olarak Radyo*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2006.
- Macksey, Kenneth John. *İkinci Dünya Savaşı'nda Askeri Hatalar*. Çev., M. Tanju Akad. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Matossian, Mary Allerton Kilbourne. *The Impact of Soviet Policies in Armenia*. Holland: Brill Archive, 1955.
- Öymen, Onur. *Bir Propaganda Silahı Olarak Basın*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2014.
- Pisch, Anita. *The Personality Cult of Stalin in Soviet Posters, 1929–1953: Archetypes, Inventions And Fabrications*. Australia: ANU Press, 2017.
- Rees, E. Arfon. “Leader Cults: Varieties, Preconditions And Functions.” *In The Leader Cult in Communist Dictatorships*, 3-26. London: Palgrave Macmillan, 2004.
- Riasanovsky, V. Nicholas, & Steinberg, D. Mark. *Rusya Tarihi*. (Çev. Figen Dereli). İstanbul: İnkılap Yayınları, 2011.
- Rifat, Mehmet. *Açıklamalı Göstergebilim Sözlüğü: Kavramlar, Yöntemler, Kuramcılar, Okullar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Sığırcı, İlhami. *Göstergebilim Uygulamaları, Metinleri, Görselleri ve Olayları Okuma*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016.
- Strong, Carol & Killingsworth, Matt. “Stalin The Charismatic Leader?: Explaining the ‘Cult of Personality’ as a Legitimation Technique.” *Politics, Religion & Ideology* 12, No: 4 (2011): 391-411.
- Tanyeri Mazıcı, Emel ve Çakı, Caner. “Adolf Hitler’in Korku Çekiciliği Bağlamında Kamu Spotu Reklamlarında Kullanımı.” *Erciyes İletişim Dergisi* 5, Sayı: 3 (2018): 290-306.
- Yaylagül, Levent. *Kitle İletişim Kuramları. Egemen ve Eleştirel Yaklaşımlar*. 8. Baskı. Ankara: Dipnot Yayınları, 2017.

Yayın Geliş Tarihi: 27.11. 2018

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 28.11.2018

Sayı: 61, Yıl: 2018, Sayfa: 297-305

ISSN: 1303-068X

Tacar, Pulat. "Hans-Lukas Kieser'in Talat Paşa Biyografisi Üzerinde Bazı Notlar ve Dr. Yücel Güçlü'nün Bu Kitaba Yönelik Eleştirileri." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 61 (2018): 297-305.

Kitap Tahlili

HANS-LUKAS KIESER'İN TALAT PAŞA BİYOĞRAFİSİ ÜZERİNDE BAZI NOTLAR VE DR. YÜCEL GÜÇLÜ'NÜN BU KİTABA YÖNELİK ELEŞTİRİLERİ

(SOME NOTES ON HANS-LUKAS KIESER'S BIOGRAPHY ON TALAAT
PASHA AND DR. YÜCEL GÜÇLÜ'S CRITICISMS ON THE BOOK)

Pulat TACAR*

Son on yıllık sürede Princeton University Press tarafından yayınlanan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun on yıllık dönemlerindeki vahim Türk-Ermeni ilişkilerini inceleyen kitaplar olağanüstü derecede tek-tarafli bir şekilde ve aynı grubun parçası olan akademisyenler tarafından hazırlanmışlardır. Bu rahatsız edici eğilimin en son örneği İsviçreli yazar Hans-Lukas Kieser'in aşırı derecede tarafgir olan Talat Paşa biyografisidir. Hans-Lukas Kieser kitabında Osmanlı Devleti'nin Sadrazamını "etnik-milliyetçilik, önceki Sultan II. Abdülhamit'in siyasi İslamcılığı ile Osmanlı Devleti'nin gayri-müslim vatandaşlarına soykırım şeklinde radikal çözümler ve şiddet uygulama istekliliğinin etkili bir karışımı yolu ile iktidarda kalan acımasız bir siyasetçi" olarak tanıtmaktadır. Kieser'e göre, Talat "bir milyondan fazla insanın sistematik imhası ile sonuçlanan ve hiç görülmemiş bir boyutta mezalimlere şahit olacağımız bir yüzyıl için sahneyi kurmuş olan Ermeni soykırımının mimarıdır."

Journal of Muslim Minority Affairs dergisinin son sayısında yayınlanan uzun bir incelemede Türk tarihçi Yücel Güçlü Kieser'in Talat Paşa konusundaki kitabı üzerine detaylı bir eleştiri yazısı sunmuştur ve hataları ile eksikliklerini sıralamıştır.

* E. Büyükelçi

Yücel Güçlü'nün belirttiği gibi, Talat Paşa Osmanlı tarihinde önemli bir şahıstı:

“Ölümünden doksan yedi yıl sonra, Talat Paşa tartışma çıkarmaya devam etmektedir. Dünyanın birçok yerinde ona karşı takınılan tutumlar çağdaş siyasi duruşlar hakkında birçok meseleyi ortaya çıkarmaktadır. Talat Paşa olağanüstü bir adamdı ve hizmet süresi içinde politikaya kuvvetli bir şekilde yön vermeye açıkça kabiliyeti vardı. Dönemdeki diğer Osmanlı liderleri arasından onun göze çarptığını söylemek abartı olmaz. Sempatik ve çekici kişiliğinin cazibesinden kimse kaçınmazdı. Son Osmanlı sadrazamları üzerine yapılmış bir çalışma Talat Paşa'yı Birinci Dünya savaşı sırasında ortaya çıkan karmaşık durumu ilginç bir şekilde analiz edebilme kabiliyetine sahip kuvvetli bir devlet adamı olarak anlatmaktadır. Aralık 1908'de yaşadığı vilayet Edirne'de yeni Osmanlı Parlamento'suna mebus olarak seçilmiştir. Meslektaşları yeteneklerinin hemen farkına varmışlardır ve 1909'da Meclis-i Mebusan'a başkan yardımcısı olarak seçilmiştir. Daha sonrasında ise Dâhiliye Nazırı olarak atanmıştır, bilahare posta ve telgraf nazırı olarak atanmıştır. Said Halim Paşa'nın kabinesinde Dâhiliye Nazırı pozisyonunda idi. Said Halim Paşa'nın 1917'deki istifasını takiben sadrazam makamını üstlenmiştir.”

Hans Lukas Kieser'in Talat Paşa biyografisi kişisel sebeplerden dolayı ilgimi çekmiştir, çünkü eşi Hayriye annemin teyzesi idi; Talat Paşa Soghomon Tehlirian tarafından soğukkanlılıkla katledildiğinde annem Berlin'de idi. Annem Münevver 1920/1921'de Berlin'de Talat Paşa'nın evinde idi. Biyografide yazıldığı üzere, Hayriye ile Talat'ın çocuğu yoktu ve öksüz olan Münevver'i kendi kızları olarak kabul etmişlerdi.

Türkiye'ye döndükten sonra annem teyzesi ile yakın temasta kalmaya devam etmiştir. Ben de sıkça onu ziyaret etmiştim. Bu ziyaretler sırasında Hayriye hanım'a Talat Paşa hakkında birçok soru sorma fırsatım olmuştur, İçişleri Bakanı ile Sadrazam olduğu dönem ve “Berlin günleri” ile ilgili. Anneme ve Hayriye hanım'a göre, Talat Paşa çok kibar, dürüst ve hayranlık uyandıran bir insandı. Ayrıca, insancı özelliklerini övmüşlerdi. Bu konuya dair Profesör Kieser şöyle yazmıştır: “Talat'ın cazibesi bazen huzurundaki kızgın insanları bile teskin eden bir hüznün ile birleşirdi” (s. 329); “sahiciliği ile sadeliği ona olan hürmeti yükseltirdi” (s. 330); “Birçok Alman Talat Paşa'yı sadece başarılı bir devlet adamı olarak değil, ayrıca dürüst, kibar ve takdire değer bir insan olarak insan görürdü”; “Sempatik ve çekici kişiliğinin cazibesinden kimse kaçınmazdı...” (s. 331) “Almanca konuşan basın (İsviçre basını hariç) Talat Paşa'yı Türkiye imparatorluğunun kurtarıcısı ve ilerici siyaset için bir örnek

işi olarak methetmişlerdir...” (s. 335) “Çoğu zaman Talat Paşa basın tarafından olumlu yansıtılıyordu, özellikle Yahudi basını tarafından...” (s. 304-314).

Ancak, Bay Kieser’e göre, Talat’ın “Dr. Jekyll ile Bay Hyde” gibi bir başka yüzü vardı ve gerçekte kendisi bir canavardı; herkesi kandırıp yanlış yönlendirebiliyordu; Bay Kieser şöyle yazmaktadır: “Birçok Alman savaşın sonunda bile Talat’ın soykırımın mimarı olduğunu anlayamamıştır veya anlamak istememiştir ...” (s. 333); “Bütün gayri-müslim gruplardan şüphe duyuyordu ...” (s. 10); “Avrupa’nın tersine olacak şekilde, bir çeşit İslami-Musevi ittifakı fikri Talat’ın aklını çelmiştir” (s. 305); “Ermenilerin toplu şekilde hedeflenmesi Hıristiyan-karşıtı nefreti ve hırsı toplumun geniş kesimlerinde ortaya çıkarmıştır ve teşvik etmiştir.” s. 10; “(Ermenilerin) bir komplosu yoktu; fakat Talat’ın 1915 İlkbahar’ında yayılan hesaplanmış komplo teorisinde (s. 10) onun aşırı milliyetçiliği ile birleşmiş gözü pekliği vardı (s. 12)...”

Görüldüğü gibi Kieser Talat Paşa’yı herkesi aldatabilen bir komedyen olarak tasvir ediyor; Talat Paşa’nın eğitim düzeyi konusunda çelişkili sözler söylüyor; bir noktada Talat karşıtlığı o derecede güçlü ki, kendini tutamıyor ve Talat Paşa’nın “eksik eğitimini (görgüsünü)” Avrupalı devlet adamlarından katıldığı konferanslarda elde ettiğini” ileri sürmeğe kadar varabiliyor: “... Brest-Litowsk, Berlin ve Viyana’daki Avrupalı devlet adamları ile birkaç hafta süren günlük temaslar Talat’ı teşvik etmiştir ve sahip olmadığı eğitim seviyesine yetişmesine izin vermiştir.” (s. 357).

Kieser kitabının pek çok yerinde Talat’ın 20 yüzyılda Avrupa’da iktidarı ele geçiren despotların öncüsü olduğunu söylüyor ve bu tanımlamayı Atatürk’e bile sirayet ettiriyor: “Talat’ın çöküşünden sonra, Lenin, Stalin, Mussolini ile Hitler imparatorluklara önderlik etmişlerdir. Hepsi yerli çoğunluk tarafından desteklenmiş olduklarını iddia etmişlerdir- halk, işçi sınıfı... Bu şekilde toplumdan dışlanmış yerli grupların sistematik zulmünü meşrulaştırmışlardır... 1920’lerdeki Atatürk Devrimi öncekilerin yıkıcı zemininden farklılık göstermeyip, onu geliştirmiştir... Talat Osmanlı-sonrası dünyanın prototipik bir devrimcisidir; mirasının sadece Türkiye’de izi olmayan taraftar bir siyasetçidir...” “Atatürk önceki mirastan yola çıkıp önemli oranda mantığına uymuştur ve Talat’ın ekibine yaslanmıştır...” “... Talat’ın 15 Şubat 1917’deki açılış konuşması, hitabeti ile içeriği neredeyse sözel olarak Atatürk’ten alınmış olabilir” (s. 319.) “General Mustafa Kemal Talat’ın siyasi rolünü miras almaya başlamıştır, buna kadrosu ve nihayetinde 1918 sonrası Türk milliyetçiliği yapılandırması dahildir...”

Cumhuriyet devrimleri arasında yer alan hukuk devrimleri bile “sözde” ifadesini eklenerek Kieser tarafından küçümseniyor. Bay Kieser Medeni Kanunumuzun İsviçre’den aynen alındığını unutmuş mu? Şöyle yazmış: “Atatürk’ün sözde Hukuk Devrimi.”

Kieser, Talat’ın etnik Türk milliyetçiliğinin ve İslamcılığının II Dünya savaşından sonrasına da taşındığını ileri sürüyor : “”İktidar toplanmasının agresif bir kalıbı olan İslamiyet ile Türk etnik-milliyetçiliğin sinerjisi İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra yok olmamıştır.” (s. 354).

Kieser kitabında Lozan Anlaşması hakkında menfi görüşlerini esirgememiş ; İstiklal savaşı sonunda Yunanistan ve Türkiye arasında din esasına göre ahali değişik tokuşunu teklif eden Ankara Hükümeti miydi?

“Birçok diplomat kuşağının neden 1923 Yakın Doğu Lozan Antlaşması’nın son dönem Osmanlı sorunlarına çözüm bulduğuna inandığına görmeliyiz; ancak Talat’ın mirasını desteklese de en sonunda bu [antlaşma] sorunlara yapıcı bir şekilde çözüm bulmakta başarısız olmuştur” ... “Lozan Barışı otoriter yönetimi ve dine göre nüfusta ırk ayrımı uygulanmasını desteklemiştir. Osmanlı-sonrası dünyada yeni bir bölüm açmış gibi gözükmiştir. Ancak, Talat yönetim kalıpları ile prensiplerini sürdürmüştür ve onları Türkiye’nin çok ötesinde, kanun ihlal eden, radikal çözümler içeren çekici bir paradigmanın parçası haline getirmiştir.”

Kieser, Mustafa Kemal’i Pontus Rum’larına soykırımı uygulamakla suçluyor: “Bu seferki hedef Pontus Rumları idi ... Mustafa Kemal 19 Mayıs 1919’da Samsun’a iner inmez, Talat’ın varisi Kemal Hıristiyan azınlığının yok edilmesini devam ettirecekti... ‘Türk kurtuluş savaşı’nın’ ilk askeri hamlesi Kemal’in Generali Nurettin Paşa (kötü namı bir fanatik) öncülüğünde yapılmıştır...” (s. 355) “Mustafa Kemal Talat’ın 1916-17 Pontus politikasını devam ettirmiştir. Bu Karadeniz’deki Pontuslu Rumların toplu fiziksel imhasını kapsamıştır.” (s. 320)

Kieser Türk yöneticileri 1915 soykırımı iddiasını inkarla suçlamış. Kieser, İsviçre mahkemelerinin, “soykırım bir uluslararası yalandır” dediği için soykırımını inkâr suçundan yargılayıp mahkum ettiği Doğu Perinçek’in, İsviçre’yi Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi nezdinde düşüncüyü ifade özgürlüğünü ihlal ettiği gerekçesi ile mahkum ettirmiş bulunmasını, içine bir türlü sindirememiş;

“Talat’ın halefleri devamlı bir şekilde 1915 soykırımının inkârını savunmuşlardır. Bu soykırım inkârını önemsizleştirmeye devam eden etik olmaya fırsatçılıktır.” (s. 309)

Kieser’in kitabını okurken- akademik çalışmalara gösterdiğim- saygıyı yok eden iddialarından biri de şuydu:

“Talat’ın dürüstlük, makul oranda mülk ve sınırlı oranda paraya olan çarpıcı vurgusu ... Stratejik bir yalanı ortaya koyabilir ... Berlin’de ve Berlin’den propaganda yapmasına izin verecek önemli mülkler almış olabilir yanına...”

Kieser’in bu iddiası tamamen gerçek dışıdır. Gerçekleri Hayriye hanımdan ve o trajik dönemi bizzat yaşamış olan annemden ayrıntılı olarak duydum; aile Berlin’de geçim sıkıntısı çekmekteydi; hayatlarını Hayriye hanımın takılarını satarak devam ettirebiliyorlardı. Kieser’in bu konuda “Talat Paşayı yalan söylemekle suçlaması” biyografiye egemen olan önyargılı söylemlerle birleştirilince, tarihçinin kalemini siyasal görüşünü yansıtmak için kullandığı konusunda kuşumuz kalmıyor.

Kieser kitabında Hayriye hanımın Yanyalı olduğunu ve “modest” bir Arnavut ailesinden geldiğini yazmış. Gerçek şöyle:Hayriye hanımın ailesi Yanya’nın kuzeyinde olan Konitsa kentindedir ve oranın eşrafından olan bir ailenin kızıdır. Yanya’dan İstanbul’a göç ettirildiğinde annemin dedesi Mutasarrıf Musa Kazım’ın evinde kalmış ve Talat Paşa kendisine orada talip olmuştur. Özelimiz konusunda daha fazlasını yazmak ailemin töresine ve görgü kurallarımıza uymaz.

Kieser’in Talat Paşa biyografisi konusunda vardığım sonuç şudur:

Çok sayıda Türk ve Türk olmayan tarihçi ve araştırmacı Kieser’in kitabına yansıyan görüşlerinin büyük bölümünün doğru olmadığını arşiv belgeleri ile ispatlamışlar veya Kieser’in tezlerini dayandırdığı pek çok belgenin sahteliğini, söylenti veya yorumların isabetli olmadığını kanıtlamışlardır. Kieser’in Talat Paşa biyografisini, bu çalışmayı kendisine ısmarlayanlara borcunu ödemek için yazdığı düşünülebilir. Uzunluğu ve dipnotlarının çokluğu ile bilimsellik mantosuna bürünmüş bu biyografi, Talat Paşa’yı, Türkiye Cumhuriyetini ve onun kurucusu Mustafa Kemal Atatürk’ü (bashing) için kaleme alınmış politik manifesto niteliği ağır basmaktadır kanısındayım. Yazar, yukarıdan aşağıya bakan (condescending) , Türkiye’yi ve bu ülkede yaşayanları, ülkenin ve insanların tarihini, değerlerini, Cumhuriyetimizin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk’ü, devletin kurumlarını, yönetim

geleneklerini ve -biyografinin kapsadığı dönemde- Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu beka krizinin vehametine gereken ağırlığı vermeden, o günleri ve daha sonrasını, kendi kafasında oluşturduğu bir modele göre biçimlendirmek isteyen bir kitap yayımlamıştır. Kieser bir ülke ve yurttaşları için bağlayıcı olan ulusal hukuk ile o dönemlerde geçerli uluslararası hukukun geçerliliği; daha sonra oluşturulan hukukun geriye yürütülemeyeceği ilkelerini yok saymakta, hukukun ve değerlerin zaman içinde geliştikleri ve değiştikleri gerçeğini göz ardı etmektedir.

Dr. Yücel Güçlü'nün Kieser'in sözkonusu kitabının analizine gelince, Yücel Güçlü'ye göre, Kieser'in belgeyi çarpıtması kitabındaki altyazı ile başlıyor. Altyazıda Talat Paşa Kieser tarafından “modern Türkiye'nin babası” olarak tanımlanmıştı. Oysa ki bu sav gerçeğe değil, Kieser'in yaratıcı hayal gücüne dayanmaktadır. Güçlü'nün belirttiği gibi, “Modern Türkiye'nin Babası'nın Talat Paşa değil, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk (1881-1938) olduğu yaygın olarak bilinmektedir ve evrensel olarak kabul edilmiş bir gerçektir”.

Yücel Güçlü doğru bir şekilde Kieser'in “az sayıda orijinal sav veya fikir sunduğunu” belirtmektedir. Daha da “önemlisi yazarın destekleyici kanıtlarının ötesine uzanıp Talat Paşa ile politikalarını toptancı bir şekilde kınama eğilimi olduğunu” belirtmektedir. Güçlü'ye göre, Hans-Lukas Kieser 1915 olaylarının Raphael Lemkin'in kariyerindeki rolünü abartmaktadır ve 1915'i Lemkin'in hukuki bir kariyere devam etmeye karar vermesindeki ana sebep olarak göstermeye çalışmaktadır. Oysa ki 700 sayfalık çalışması “Axis Rule in Occupied Europe”da (İşgal Altındaki Avrupa'da İttifak Yönetimi) Lemkin Ermenilerden veya Talat Paşa'dan bahsetmez bile.

Benzer şekilde, Güçlü'ye göre, Kieser Talat Paşa'yı Kürtleri geniş çaplı bir şekilde Doğu Anadolu'dan çıkarmakla suçlarken “kanıt sunmamaktadır ve üzerinde durmamaktadır”. Keza, Hans-Lukas Kieser Talat Paşa'nın Ermenilere karşı işlenen suiistimalleri engellemeye çalışmış olması gerçeğinin üzerini örtmeye çalışmaktadır ve Talat'ın suçluları cezalandırma çabalarını önemsiz gibi göstermeye çalışmaktadır. Kieser “Ermenilere karşı işlenen suçlara karşı bir tek resmi dosyanın belgelenmemiş” olduğunu iddia etmektedir. Oysa gerçekte “Ermenilere kötü muamele etmiş jandarmaya, orduya, adliyeye, mali ve diğer sivil idarelere ait binden fazla kişi yargılanmıştır ve mahkum edilmiştir ... yaklaşık 1,376 kişi suçlardan dolayı farklı derecelerde ceza almıştır... 1916'nın ortasında Van vilayetinden sürgün edilen Ermenilere kötü muameleden mahkum edilmiş elli-bir Osmanlı askeri idam edilmiştir ... Benzer suçlardan suçlu bulunmuş hükümet çalışanları

makamlarından kovulmuşlardır ve yargılama için askeri mahkemelere gönderilmişlerdir.”

Güçlü’ye göre, Kieser’in anlatımındaki bir diğer sorun Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau’nun anıları ve mektupları gibi propaganda kaynakları kullanmasıdır. Morgenthau’nun anlatımları kuvvetli bir propagandacı güdüye sahipti ve amacı “ABD’yi Almanya’ya karşı savaşa girmeye teşvik etmek için haber ortaya çıkarmak veya uydurmak” idi.

Kieser’in 1909 Adana olaylarını tartışması benzer sorunları ortaya çıkarmaktadır. Güçlü’ye göre, Kieser bölgede şiddetin patlak vermesinde rolü olan Adana’daki Ermenilerin geniş çaplı silahlanmalarını dikkate almamaktadır. Bu o kadar ciddiydi ki, bir Amerikalı misyoner bile “misyoner okullarında bile Ermeni öğrencilerin tabanca, hançer, vs. temin etmelerini engellemenin zor olduğunu” itiraf etmiştir.

Benzer şekilde, Kieser Osmanlı parlamentosundaki tartışmaları saptırıp, Nisan’dan Temmuz 1909’a kadar İstanbul hükümeti ve çoğu temsilcilerin [İttihat ve Terakki Cemiyeti’ndekiler (İTC) dahil] “Adana Valisi Mehmed Cevad’ın raporunu sorgusuz sualsiz kabul ettiklerini” ileri sürmektedir. Hâlbuki gerçek çok daha farklıydı. Parlamento ile kabine üyeleri sadece valinin olayları anlatışını sorgulamakla kalmamışlar, Güçlü’ye göre, birçok milletvekili valinin görevinden azledilmesini talep etmiştir. Ek olarak, Kieser “Bahçe müftüsü İsmail Hakkı ile kardeşinin askeri divanı harp tarafından Nisan 1909’daki katliam suçlarından ötürü asılarak idam edildiklerinden” bahsetmemektedir. Bölgedeki şiddetle bağlantılı 25 kişi daha hükümet tarafından asılarak idam edilmiştir. Kieser bunların hiçbirinden bahsetmemektedir.

Kieser benzer şekilde Ahmet Cemal Bey’in (daha sonra Paşa) 1909’daki Adana faciasının kurbanlarına yardım etme çabalarını görmezden gelmektedir. 1909-1911 arasında Adana vilayetindeki valilik görevi sırasında “Ahmet Cemal Türkler ile Ermeniler arasındaki sorunu hafifletmek için bazı önlemler almıştır. Harap olmuş kasabalar ve köyler yeniden inşa edilmiştir. Birçok yanmış cadde yeniden inşa edilmiştir, yeni caddeler açılmıştır, eski caddeler genişletilmiştir.” Ahmet Cemal’in vilayetteki görev süresi sırasında ticaret hızla artmıştır ve büyük oranda iş imkânları artmıştır. Ayrıca, “binlerce öksüz çocuk daha önce karşılaşmadıkları şekilde daha iyi şartlarda bakılmışlardır, Ermeniler hayatlarını yeniden kurmuşlardır.” Bütün bunlar İTC’nin ve Talat Paşa’nın tam desteği ile gerçekleşmiştir, ancak bunlar Kieser tarafından tamamen görmezden gelinmiştir.

Güçlü ayrıca Kieser'in 1915'teki Ermeni deneyimi için yanlış şekilde kullandığı soykırım terimine karşı çıkmaktadır. Güçlü "soykırım"ın uluslararası hukuk tarafından tanımlanan hukuki bir terim olduğunu ve sadece yetkili bir mahkeme tarafından belirlenebileceğini not ederek, Kieser'in hukuksal alandaki ihtisasını sorgulamaktadır ve okurlara "Yahudi ve Rwanda soykırımı için mahkeme kararının var olduğunu ancak Ermenilerin yaşadığı acı için olmadığını" hatırlatmaktadır.

Kieser kitaptaki anlatımını kurarken "çoğunlukla anılar, günlükler, mektuplar ve bir dizi ikincil edebiyata" dayanmaktadır. Arşiv kaynaklarını seçerek ve ara sıra kullanmaktadır. Osmanlı arşivlerinin büyük ve çok önemli derlemeleri dikkate alınmamaktadır. Benzer şekilde ATASE'nin evrakları görmezden gelinmiştir. Amaca uygun Fransız ve Amerikan arşivleri de Kieser tarafından dikkate alınmamıştır.

Son olarak, Kieser'in çalışması alışılageselmedik derecede yüksek sayıda maddi hata içermektedir. Bu noktada Yücel Güçlü'den alıntı yaparsak:

... İTC'nin merkez komitesi'nin karargâhı İstanbul'da Şeref Sokak'ta idi, Nur-i Osmaniye Sokak'ta değil (s. 2); 1909'dan 1918'e kadar İstanbul'daki Avusturya Askeri Ataşesi olan Joseph Pomiankowski bir general değil, bir feldmareşal vekili idi (s. 12), Midhat Şükrü (Bleda) bir doktor değildi, herhangi bir branşta doktora derecesi yoktu (s. 46), Gabriel Noradunghian Ekonomi ve Kültür Nazırı değil, Nafta Nazırı idi (s. 82). O dönemde Ekonomi ve Kültür nezareti makamı yoktu; 1913'te İstanbul'daki Beyoğlu bölgesindeki kulüp Club d'Orient değil, Circle d'Orient idi (s. 149); Cemal Paşa Suriye'nin Askeri Valisi değildi, Dördüncü Ordu'nun komutanı ve 1914-17 arasında Suriye, Filistin ile Sinai Genel Valisi idi (s. 253); 11 Haziran 1913'te suikaste uğrayan Sadrazam Mahmut Cevdet Paşa değil, Mahmut Şevket Paşa idi (s. 303), 1 Kasım 1918 akşamında beş değil, yedi İttihatçı lider İstanbul'u terk etmişti. Dr. Rüsuhi ile Cemal Azmi de aralarında idi (s. 381); Talat Paşa Türkiye'den ayrılmıştır ama terketmemiştir (ss. 381 ve 418). O tarihte bir makamda bulunmadığı için ve resmi bir görevi olmadığı için ülkeden ayrılmak için herhangi bir makamdan önceden izin veya onaya ihtiyacı yoktu; Talat Paşa'ya karşı Türk topraklarında kalmasına mecbur bırakacak herhangi bir hükümet soruşturması veya yasal kovuşturması yoktu; "Turkish Oriental Club"ın tercümesi Şark Kulübesi değil, Şark Kulübü idi (s. 385), 25 Şubat 1943'te İstanbul'da Hürriyet-i Edebiye Tepesi'nde Talat Paşa'nın cesedinin gömülme tören alayına katılan Büyükelçi Franz von Papen ve Başbakan Şükrü Saraçoğlu değil, İstanbul'daki Alman Konsolosu ve Saraçoğlu'nun

temsilcisi idi (s. 420); Enver Paşa'nın naaşı 4 Ağustos 1996'da günümüzdeki Tacikistan Cumhuriyeti'ne yakın olan Belcivan'dan getirildikten sonra başka hiçbir İTC üyesinin kalıntıları Hürriyet-i Edebiye Tepesi'ne defin için getirilmemiştir (s. 420). Cemal Paşa'nın ruhu Erzurum'daki Kars Kapısı askeri mezarlığında yatmaya devam etmektedir ve Bahaettin Şakir ile Cemal Azmi'ninki Berlin'deki Müslüman mezarlığında yatmaktadır. Kemiklerinin mezardan çıkarılıp yoldaşlarının defnedildiği Hürriyet-i Edebiye Tepesi'ne getirilmeleri bu satırların yazarının içten bir dileğidir; Celal Bayar 1893'te değil, 1883'te doğmuştur (s. 453 n157); Celal Bayar'ın anılarının altyazısı Milli Mücadeleye Giriş değil, Milli Mücadeleye Gidiş'tir, (s. 491).

Yücel Güçlü Kieser'in çalışmasının mevcut literatüre önemli ve tarafsız bir katkı yapmayı başaramadığı sonucuna varmıştır. Kieser Talat Paşa'nın kendisi, kökleri, yetiştirilmesi, siyasi kariyeri ve aile hayatı hakkında yeni bilgi sunmamıştır. Araştırması doğru bir değerlendirme sağlamamaktadır. Talat Paşa'nın ölümünden doksan yedi yıl sonra, Kieser'in çalışması ampirik ve yorumsal olarak hatalı bir anlatım yansıtmaktadır, dolayısıyla birçok okurun "Princeton University Press'in bunu nasıl bilimsel tarihi bir çalışma olarak yayınlamış olduğunu merak etmesine" neden olmaktadır.

MAKALE ÇAĞRISI: ERMENİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Ermeni Araştırmaları dergisi, kendi alanında bilimsel çalışmaya dayalı araştırmaların yayınlanması ve akademisyenler ve araştırmacılar arasında disiplinler arası tartışmaların desteklenmesi amacı ile kurulmuştur. Ermeni Araştırmaları dergisi Ermeni Meselesi'ne ilişkin makaleleri kabul etmektedir.

Hakemli bir dergi olan Ermeni Araştırmaları dergisi, yılda üç defa yayımlanır. Derginin dili Türkçedir. Ermeni Araştırmaları Dergisi daha önce herhangi bir dergide yayınlanmamış makaleleri kabul etmektedir. Makaleler, derginin belirtmiş olduğu bilimsel yazım kural ve standartlarına uygun ve açık bir dil ile yazılmış olmalıdır.

2001 yılından bu yana Ermeni Araştırmaları dergisi 61 sayı yayınlamıştır. Önceki sayılarda (Prof. Justin McCarthy, Prof. Guenter Lewy gibi) önde gelen akademisyenler ve uzmanlar ile doktora öğrencilerinden Ermeni Sorunu üzerine tarihsel, siyasi ve toplumsal araştırmalara ilişkin makaleler yayımlanmıştır.

Ermeni Araştırmaları Dergisi EBSCO ve TÜBİTAK-ULAKBİM tarafından taranmaktadır.

Ermeni Meselesi konulu tüm çalışmalar değerlendirmeye alınmaktadır. Ayrıca bazı temel konu başlıkları şöyle olabilir.

- Ermenistan Siyaseti
- Ermenistan Tarihi
- Ermenistan'da Kültür ve Sosyopolitik Gelişmeler
- Ermenistan'ın Bölgesel ve Uluslararası politikaları
- Türkiye-Ermenistan İlişkileri
- Ermenistan-İran İlişkileri
- Ermenistan'ın Kafkasya devletleri ile ilişkileri
- Ermenistan-ABD İlişkileri
- Ermenistan-AB İlişkileri

Yayın İlkeleri

Makalelerin, Dergipark sistemi üzerinden iletilmesi gerekmektedir. Eposta yolu ile gönderilen makaleler incelemeye alınmamaktadır.

Dergipark sistemi üzerinden makale göndermek için websayfamız http://dergipark.gov.tr/erma_

Makaleler, dipnotlar ve kaynakça dahil, en az 5.000 kelime olmalıdır. Makaleler, Microsoft Word programında, Times New Roman karakterinde ve tek satır aralıklı yazılmalıdır. Açıklamalar ve kaynakgösterimi sonnot olarak değil, dipnot olarak gösterilmelidir. Metin için 12 punto, dipnotlar için 10 punto kullanılmalıdır.

Başlık sayfasında aşağıdaki bilgiler belirtilmelidir

- Makalenin Türkçe ve İngilizce başlığı
- Makale yazar(lar)ının bağlı olduğu kurum
- Makale yazar(lar)ının iletişim bilgileri (telefon numarası ve e-posta adresi)
- Öz: 300 kelimeyi geçmeyecek olan Türkçe ve İngilizce öz (Abstract)
- Anahtar Kelimeler: İngilizce ve Türkçe olarak alfabetik sıra ile yazılmış 5 tane anahtar kelime. Anahtar kelimeler tercihen başlıkta bulunmayan kelimeler olmalıdır.

Makalelerin hazırlanmasında, Ermeni Araştırmaları dergisinin şekil kuralları ile dipnot ve kaynakça sistemine riayet edilmelidir. Yayın Kurulu, teslim edilen makalelerle mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde ilgilenecektir. Teslim edilen makalelerin durumu hakkında yazarlara e-posta yoluyla bilgi verilecektir.

Yazım kuralları için bkz. <http://dergipark.gov.tr/erma/writing-rules>

Bu makale çağrısı 62nci sayı içindir.

Makale son gönderim tarihi **4 Mart 2019**'dur.

YAZIM KURALLARI / (STYLE SHEET)

Dipnot ve kaynakça yazımında Chicago Manual of Style'a uyulması gerekmektedir. Bu kuralların güncel haline şu bağlantıdan erişilebilir.
http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

A. Genel Kurallar

1. Ermeni Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak yazılar;
  - Objektif ve orijinal olup araştırmaya dayanmalıdır.
  - Bilimsel metotlarla kaleme alınmış olmalıdır.
2. Herhangi bir yazının yayımlanıp yayımlanmamasına yazı kurulu karar verir.
3. Yazı kurulunun onayından geçen çalışmalar hakemlere gönderilir ve sonuçlarına göre değerlendirme yapılır.
4. Çalışmalar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez.
5. Yazılardaki fikir ve değerlendirmeler yazarlara aittir ve aksi belirtilmediği sürece Terazi Yayıncılık'ın görüşlerini yansıtmaz. Bütün hukuki sorumluluk yazara aittir.
6. Yayımlanmış yazıların telif hakları Terazi Yayıncılığa aittir.
7. Teslim edilen makalelerin dergi format ve kurallarına uygunluğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır.
8. Yazarlar yazılarında T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenmiş olan yürürlükteki imlâ kılavuzunu (<http://www.tdk.gov.tr>) esas almak durumundadırlar.

B. Biçimsel Kurallar

1. Yazılar, Times New Roman yazı karakteriyle, 1,5 aralık ve 11 punto ile yazılmalıdır.
2. Başlıklar 12 punto ve koyu, büyük harf, ara başlıklar ise küçük harf 11 punto ve koyu olmalıdır.
3. Yazıların Microsoft Word yazılım programında kaydedilmiş olması gerekmektedir.
4. Yazılar asgari 5000 ve azami 10000 kelimeyle sınırlandırılmalıdır.
5. Yazılar, Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış 200 kelimeyi aşmayan özet, İngilizce'ye tercüme edilmiş başlık ve Türkçe ve İngilizce beş anahtar kelimeyle beraber gönderilmelidir.
6. Yazar adı, sağ köşeye, italik koyu, 11 punto olarak yazılmalı; unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi belirtilmelidir.

SİPARİŞ FORMU

Adı : ..... Adres : .....
Soyadı : .....
Telefon : .....
E-mail : .....

Aboneliklerimiz

☐ Ermeni Araştırmaları Dergisi - 4 Aylık	Yıllık 45 TL ~~X~~
☐ Review of Armenian Studies Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 30 TL ~~X~~
☐ Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi - Yılda Bir Sayı	Yıllık 17 TL
☐ Avrasya Dünyası / Eurasian World Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 30 TL

Tek Sayı Siparişi

☐ Ermeni Araştırmaları Dergisi – Son Sayısı (sayı 61)	17 TL
☐ Review of Armenian Studies Dergisi – Son Sayısı (sayı 37)	17 TL
☐ Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi – Son Sayısı (sayı 19)	17 TL
☐ Avrasya Dünyası / Eurasian World Dergisi – Son Sayısı (sayı 3)	15 TL

Eski Sayı Siparişi

☐ Ermeni Araştırmaları Dergisi'nin ..... Numaralı Eski Sayısı/Sayıları	Adedi 9 TL
☐ Review of Armenian Studies Dergisi'nin ..... Numaralı Eski Sayısı/Sayıları	Adedi 9 TL
☐ Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi'nin ..... Numaralı Eski Sayısı/Sayıları	Adedi 9 TL
☐ Avrasya Dünyası / Eurasian World Dergisi'nin ..... Numaralı Eski Sayısı/Sayıları	Adedi 10 TL

Kitaplar

☐ Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler Kitabı (Genişletilmiş 2. Baskı)	15 TL
☐ Armenian Diaspora / Turgut Kerem TUNCEL	35 TL
☐ Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri Kırımlar - Kıyımlar - Göçler (1821-1913) / Bilâl N. ŞİMŞİR	25 TL
☐ 'AZA BEAST' Savaşın Köklerine İnemek / Colum MURPHY	30 TL
☐ Turkish-Russian Academics / A Historical Study on the Caucasus	20 TL
☐ Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar / Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset	30 TL
☐ Ermeni Konferansları 2017 / Der: Ömer Engin LÜTEM	30 TL
☐ Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine / Bilâl N. ŞİMŞİR	20 TL
☐ Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923) / British Documents on Armenian Question (1912-1923) / Tolga BAŞAK	30 TL

* Siparişinizin gönderilebilmesi için formu dekontla birlikte gönderiniz.

İletişim Bilgileri

Adres: Süleyman Nazif Sokak No: 12 Daire: 4 06550 Çankaya / ANKARA
Tel: 0312 438 50 23 • Faks: 0312 438 50 26
E-posta: terazi yayincilik@gmail.com

Hesap Numarası: Terazi Yayıncılık - Garanti Bankası A.Ş. Çankaya /Ankara Şubesi
Hesap No: 181 /6296007 IBAN No: TR960006200018100006296007

Posta Çeki Hesap No: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

AVİM
AVRASYA İNCELEMELERİ MERKEZİ
CENTER FOR EURASIAN STUDIES

The screenshot shows the AVİM website interface. At the top, there is a navigation bar with the AVİM logo and the text 'AVRASYA İNCELEMELERİ MERKEZİ CENTER FOR EURASIAN STUDIES'. Below the navigation bar, there is a main banner for a news article titled 'Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar' with a sub-headline 'AVİMDEN YENİ BİR KİTAP: GÜRCİSTAN'DAKİ MÜSLÜMAN TOPLULUKLAR - AZİZLİK HAKLARI, EĞİTİM, İYİBAVET'. The article text mentions 'Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye'de yaşayan müba aralarında bulunan Müslüman Toplulukları' and lists authors 'Aytaç İnanır, Zeynep Şayan'.

Below the main banner, there are two columns of news items:

- YORUMLAR** (Comments):
  - DEMOKRATİK DEĞERLERİN GÖZLEMLİĞİNDE DİNİ KUTUPLAMA VE SİYASİ ETKİSİ** by Prof. Dr. Mustafa Akyol, 15.07.2016
  - İRAN'DAN DİSİPLİNİ SAKIYAN İYİBAVETİNİN SORUNLARI** by Prof. Dr. Mustafa Akyol, 15.07.2016
  - VARSOVA 2016 NATO ZİRVESİ VE DAĞLIK KARAHİÇ SORUNU** by Prof. Dr. Mustafa Akyol, 14.07.2016
  - 1 TEMMUZ TARİHLİ FRANZİS PAZARI VE OLASI SONUÇLARI** by Prof. Dr. Mustafa Akyol, 29.06.2016
  - PAPA FRANZİS İKİNCİNİN KİN BASTIRIVOR** by Prof. Dr. Mustafa Akyol, 29.06.2016
- ETKİNLİKLER** (Events):
  - EDİSİYAN VICTIMS OF WAR IN THE OTTOMAN EMPIRE 1878-1918: WHAT 'HISTORY' DOES NOT TELL US (OSMANLI İMPARATORLUĞUNDAKİ SAKSILARIN SİYASİ KURBANLARI 1878-1918: TARİH BİZE NE ANLATMIYOR?) - İRENYE SAIT** by Prof. Dr. Aytaç Akyol, 23.06.2016
  - GÜNCEL GELİŞMELER İÇİNDE TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ - DR. GEMAL FARIK LOĞOĞLU** by Prof. Dr. Aytaç Akyol, 21.06.2016
  - 4. İÇİNDEKİ İNSANİ YARDIMLAR - PAZAR. DR. HİSMEZ ÖZDEMİR** by Prof. Dr. Aytaç Akyol, 16.06.2016

On the right side of the website, there is a sidebar with a search bar and a 'DİJİTAL BÜLTEN' (Digital Bulletin) section. The bulletin includes a list of articles and a 'DURUYUN' (Stay Updated) section with a Twitter feed.

www.avim.org.tr